

211.020

OSZK

OSZK

211.020

VICH

IMRE

M

OSZK

OSZK

71

MADÁCH IMRE
ÉS
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

IRTA

23.

VOINOVICH GÉZA

*

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Ára fűzve 8 K, vászonkötésben 10 K

A Kisfaludy-Társaság könyvtára.

A Kisfaludy-Társaság könyvtára évek hosszú sora óta választékos gyűjteménye a hazai szépirodalom szín-javának s a világirodalom kimagasló termékeinek, gon-dos, az eredeti szellemet lehetőleg híven visszatükröző fordításokban. Célja a közízlés fejlesztése, a nemzeti szel-lem ápolása, a magyar nyelv művelése s az olvasó közönség-nek nemesebb értelemben szórakoztatása.

A ki könyvtárát céltudatosan, megválasztással akarja berendezni vagy kiegészíteni, a ki könyves szekrényét nem csupán szobabutornak tekinti, hanem belső becsét is mérlegeli, az nem nélkülözheti abban a **Kisfaludy-Társaság könyvtárát**, melynek beceje iránt már az a kö-rülmény nyújt biztosítékot, hogy nem üzleti érdek hozta létre, hanem a *Kisfaludy-Társaság* ama törekvése, hogy diszes kiállításban, olcsó áron nyújtsa a közönségnek a hazai és külföldi irodalom jobb termékeit. A ki szórakoz-ató olvasmányában a szépet, a jót keresi, bizonyára első-sorban a **Kisfaludy-Társaság könyvtárából** fogja kielégít-hetni igényeit.

Az újabban megjelent kötetek jegyzéke a következő:

Aeschylus Oresteijája. Fordította Csengeri János. Második javított kiadás. Füzve 3 K 20 f. Vászonskötésben 4 K 50 f.

Alexander Berndt. Shakespeare Hamletje. 6 K.
Vászonskötésben 8 K.

Anthologia a XIX. század francia lírájából. I. kötet.
Füzve 3 K 50 f. Vászonskötésben 5 K.
II. kötet. Füzve 3 K. Vászonskötésben 4 K 50 f.

Ariosto Örjögő Lorántja. Az eposz legértékesebb ré-szei. Ford., Ariostóról szóló tanulmányval bevezette s jegyzetekkel ellátta Radó Antal. Két kötet. Füzve 8 kor.
Félbörkötésben 10 kor.

Bánóczy József. Kisfaludy Károly és munkái.
Kisfaludy Károly arcképével. Két köt. Füzve 9 kor 60 fill.
Vászonskötésben 11 kor. 20 fill.

Burns Róbert költeményei. Ford. Lévy József. A költő arcképével. Füzve 6 kor. Vászonskötésben 7 kor. 20 fill.

Byron Lord. Kain. Mysterium. Fordította György Ilona.
Füzve 2 kor. Vászonskötésben 3 kor. 20 fill.

Craik (Miss Dinah M. Mulock). Garland lelkész leánya. Fordította Végh Arthur. Füzve 2 K 80 fill.
Vászonskötésben 4 K

MADÁCH IMRE
ÉS
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

IRTA
VOINOVICH GÉZA

*

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG

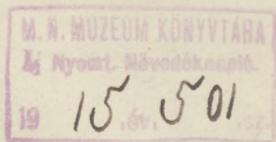
BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914

Hung. l.
933^{hc}

211020

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

MADÁCH
ÉS
AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

HOI-KAT
AN-THI-BOAT HETU-TE-NA

Ne
éve
dés
nô
dra

18
go
ly
is
A
tö
fé
zs
ka
n
a
ja
H

I.

Nemzetsége. Szülei. Gyermek- és tanuló-kora. Egyetemi évei Pesten. Költői kísérletek: a *Lantvirágok*; drámai töredékek s első darabjai: *Nápolyi Endre*, *Csak tréfa*, *Férjt és nő*, *Mária királynő*, *Csak végnapja*. Viszonya kortársaihoz; dramaturgiai nézetei. Szerepe a megyénél. Barátsága Szontagh Pállal. Házassága.

Madách Imre Petőfivel közel egy időben, 1823-ban született, január 21-ikén,¹ Alsó-Sztrégován, egy Nógrád-megyei kis faluban, melyet ősei 1430 óta birtak. A helységnek ma is csak egy utcája van s alig ötszáz lakója. A kis házak félénken húzódnak meg a domb tövében, melynek tetején áll a Madáchok ősi fészke, emeletes, kéttornyú, sárgára meszelt zsindeyes épület; castellum olim, hirdeti homlokán a felirat. Tájékán még látszanak a régi fal nyomai, melyek valaha öveztek s összekötötték a lutheránus templommal. Az épület ma már

¹ Ő maga egyik levelében (*Összes művei*, III. 484. l.) jan. 20-ra teszi, a keresztlevét 21-ikét mond. Közölte Becker Hugó a *Magyar Szemle* 1899. évi folyamában, 22. sz.

rozkadozik, le is szállott; Ipolyi szerint vagy egy métert betemetett belőle az idő.¹ A megrozszant épületet a mult század elején elhagyták a Madáchok; Imre atyja az új kastélyba költözött, mely a régi előtt a dombélen áll. Ma ennek vörös bádogg tornyai tekintenek végig a völgyön s üdvözlik a közeledőt.

E kis kastélyok multját sok regényesség és sok kegyelet aranyozza meg. Gazdáik, a Madáchok, Nógrád törzsökös nemzetségei közé tartoznak. Nevöket a környék nem egy pontja őrzi. Levéltárunk a kastély sarokszobájában oly nemeslevelet őriz, melyet ősök, Radon de Oszlán, II. Endrétől kapott (1235-ben), kinek Dalmatiába vivő útján tett jó szolgálatokat. E Radon egyik fia viselte keresztnévül a Madách nevet; utódai aztán családnévül használták.² Később

¹ Madách Aladár szóbeli közlése.

² A Madách-családra nézve l. Budai Ferencz *Polgári Lexicon*a, II. rész (II. kiadás, 391. l., Madách Pál és László). Nagy Iván *Magy. Csal.*, VII. 225—226. l. — Latkóczy Mihály a Pallas Nagy Lexikonában, a törzsmunkában s később a pótkötetekben is. Latkóczy nagyobb tanulmányt is írt Madách őseiről, megjelent a budapesti VII. ker. főgymn. 1900—901. évi értesítőjében, később külön is. — Színnyei: *Magyar írók élete és munkái.* — Junius (Zilahy Kiss Béla): *Madách Imre ősei.* — *Budapesti Hirlap*, 1903. május 10.

A Madách név Latkóczy szerint szláv melléknévből

új adománylevelekkel gazdagodtak. Mátyás király idején két ágra szakadt a család, egyik Kelecsényről írta magát, a nagyobb Sztregováról. Amaz nem volt tartós életű, a sztregovai ág azonban mindig vitt bizonyos szerepet a felvidéken. Látták őket az utolsó Árpád-sarj táborába, a török börtönök s Thököly bujdosó seregei.¹ Akadtak köztük törvénytudók is, a kiknek nyomuk van országos törvénykönyveinkben. Béke idején a pennát is forgatták s mint afféle felvidéki urak, cseh és tót nyelven is tettek kísérletet. A családi hagyomány nem egynek a nevét diszítette föl a «litteratus» jelzővel, kiknek egy s más iratait a Nemzeti Múzeum

származik s alkalmasint méhesőszet jelent, a minőkről szó van egyes Árpád-kori oklevelekben. Nevüket őrzi többek közt a paróczai határban a Madách-tető, melyen őskori földvár nyomai látszanak. Radun neve Latkóczy szerint Radvány helységnévben maradt fenn. Az *Oszlár* nevet a Madáchok még 1278-ban praedicatumul használták. Ex registro Literarum per Franciscum Révai concinato (másolata megvan a Madách-levéltárban). — Madách könyveinek lajstromán, mely sokat forgott Madách Imre és Aladár kezén, «szegóvári»-nak van írva a család nemesi előneve. Czímerük: kék mezőben négy lábú, arany koronát tartó griff.

¹ Ezekről s a törvény-szerzőkről szól Nagy Iván, a Thököly-korabeli Madách Péterről Angyal Dávid: *Kés-márki Thököly Imre*, I. 239., II. 207., 242., 260.

őrzi. Jelentékenyebb közülök Gáspár,¹ 1636-ban Nógrád alispánja. Maga is szerzett néhány verset, de szívesebben fordított latinból vagy csehéből, legörömelebb Rimay latin verseiből. Önnön munkáinál nagyobb érdeme, hogy Rimay verseinek egy részét ő mentette meg a pusztulástól. Kettejük irataira egy csomagban akadt rá sajkakazai könyvtárában báró Radvánszky Béla, a ki aztán mindkét hagyatékot közrebocsátotta.² A két költő közel rokonságot tartott, hiszen Rimay anyja Madách leány volt, Krisztina, Gáspár nagynénje. Madách sokat bántódott azon, hogy Rimay versei elkallódnak értetlen környezete közt; maga tehát gondosan megőrizte, ha valami hébe-hóba kezébe került. Erre volt is mód; Rimay többször megfordulhatott Sztregován, hol házassága révén néhány telek atyjára szállott, a ki ott udvarházat építtetett s pedig alkalmasint a mai új kastély helyén; nem lehetetlen, hogy abban született a költő Rimay. Családjának még ma is van nyoma Sztregován; a lutheránus templomban az oltár egyik oldalán Rimay-czímer van

¹ Ez időtájt a kelecsényi ágon is van egy Gáspár, ki 1628-ban Matheolus (szül. 1500) *Haazi apatékáját* fordította.

² *Sztregovai Madách Gáspár versei (1590—1647). Irodalomtörténeti Közlemények, 1901., 129—152. l., később külön is.*

a falba eresztve.¹ Rimay térítette át sógorát, Madách Pétert, a lutheránus vallásra, melyhez a Madáchok öt nemzedéken át hívek maradtak. Péter ötödik ivadéka, János, a költő dédapja, különösen hitbuzgó volt; egy latin vallásos énekét a *Cithara Sanctorumba* is fölvelték; magyar verse is maradt, egy költői levél a barátságról.² Üldözött egyházának támogatására vagyonából is sokat áldozott, többet, mint a mennyit az megbirt; végtére egész birtokát zálogba kellett adnia a trébosztói Révayaknak. Özvegyének anyija sem maradt, a miből egyetlen fiát, Sándort (1757—1814. decz.)³ neveltetni birta volna, ha Migazzy Kristóf váczi megyéspüspök pártul nem fogja. A fiatal emberből neves ügyvéd lett, a kit a Martinovics-pörben tizenhárom vádlott kért föl védőjeül;⁴ közhivatalt is viselt, mint Nógrád tisztí ügyésze, később, 1791-ben, táblai ágens Pesten. Tollforgató ember volt, maga írt jogi tankönyvet fiának; terjedelmes napló, számos közjogi és

¹ Madách Imre le is rajzolja azt Nagy Ivánnak 1861 ápr. 13-án küldött levelében. L. Nagy Iván hagyatékát a M. N. Múzeum levéltárában.

² L. Latkóczy i. m.

³ Latkóczy kijegyzései a családi levéltárból, melyeket Morvay Győző úr volt szíves használatomra átengedni.

⁴ Fraknoi: *Martinovics és társainak összeesküvése*. 337. l.

a megyei ügyvitelt illető irat maradt utána, többek közt egy vizsgálódás: *Fideles reflexiones seu opinio circa regnum Hungariae*.¹ Serény és szerző gazda volt; a kiskalusi közbirtokossággal egyesülten malmot állított, timsófőzőt nyitott, még vaskő után is kutatott Sztregován,² nem csoda, ha jó módba jutott. Ő szerezte vissza a család régi gazdagságát, tekintélyét, kiváltotta az elzálogosított jószágot s azt is visszaszerezte, a mi Rimay-kézzől a Dulló-nemzet-ségre szállott. Felépíttette a Rimay-házat, melyet a Révayak kibővítettek, de a tűzvész azóta elhamvasztott. Ebbe az új kastélyba költözött fia, Imre, a költő atyja (szül. 1781 szept. 18.), mikor megházasodott (1810 jan. 22.). Azt az egyszerű kúriát, melyben a fiatal pár házaseletének első hónapjait töltötte, katolikus templommá alakították, mert Sándorral a család visszatért ősi vallására. Madách Imre kezén ismét egyesült a régi vagyon s a család újra felvirágzott. Birtokai Nógrádon kívül Pest, Hont, Szabolcs megyékben terültek el;³ arany-

¹ Több Madáchtól maradt a mai doctori értekezésnek megfelelő *Tentamen*, így Imre atyjától is, de ezek nem irodalmi művek, hanem vizsgai dolgozatok. Néhány ily művek megvan a M. N. Múzeum könyvtárában.

² Csal. levéltár.

³ A családi levéltárban őrzött számadások tanúsága szerint.

kulesos kamarás lett, egyik vezéralakja a megyei életnek. Előkelő és gazdag lányt vett feleségül, Csesztvei Majthényi Annát. A fiatal asszony Marczibányi István előkelő rokonai házában nőtt, Budán, a hol megtanulta szeretni az irodalmat és művészetet.¹ Madách Imre barátságot tartott pesti tanárokkal; gazdaságát elméleti művek nyomán vezette. Házuk mindenben felülemelkedett a környékbeli udvarházak színvonalán. A kastély ebédlőjét angol metszetek díszítették; könyvtárunkban az akkori magyar könyvek mellett megvoltak a classikai, meg a német és francia irodalom remekei s néhány természet-tudományi mű. A kastélyt «Ánglus-kert» övezte, mely híres volt a környéken fürdő- és halastaváról.² Ennek már nyoma sincs, de a kert még zöldel, útjai az erdő avarjában bújnak el; a szőlő is megvan régi helyén, dombja tetején a költő csinos présházat épített, melynek tornácán sokat üldögélt, a vidék szemléletébe merülve. Hosszan elnyúló, keskeny völgyre látott; kétoldalt erdős halmok, hegyek zöldelnek, lábaiknál szénatermő rétek illatoznak; a

¹ Később is éltek javukkal. Marczibányiék kölcsönnel segítették a fiatal házasokat (családi levéltár LXVII. 3); ezek örökölték is utánok (LXVII. 6).

² Bocsári Mocsáry Antal: *Nemes Nógrád Vármegyének historiai, geographiai és statisztikai ismertetése*. Pest, 1820.

fű közt hangos patak ficzkándozik kavicsos medrében, jobbra-balra kanyarog futtában, míg eltűnik a hegyek közt.

E völgyben töltötte Madách gyermekéveit s férfi-kora javarészét, úgyszólván egész életét. Öten voltak testvérek, köztük Imre a harmadik gyermek és legidősebb fiú. Atyjuk fiatalon meghalt, 1834-ben. A *Bétsi Magyar Kurir* mint „igen érdemes és munkás hazafiról” emlékezett meg róla.¹ Gyermekük nevelése özvegyére maradt, mikor Imre még csak tizenegyedik évében járt. Az özvegy rátermett a nehéz feladatra; pótolni birta férjét a családban és gazdaságban. Házát továbbra is nagyúri módon vezette; francia társalkodónőt tartott; gyermekeit az iskolai tantárgyakon kívül nyelvekre és zenére taníttatta s tánczmestert és rajztanárt is tartott a háznál. Az anyai nevelés mégis meglátszott rajtok: természetők csöndes volt, lelkük érzékeny. A fiúk az özvegyi háznál nem láttak tivornyával végződő nagy vadászatokat, mámoros téli vacsorákat, melyek élcei elől a nők menekülni kénytelenek; nem hallottak hazugsággal fűszerezett vadász-tréfákat, kortesek agyafurt cselfogásait. Csöndes ház volt az; a szórakozás olvasásból állott, a kirándulások olyan házakhoz vezet-

¹ 1847 jan. 17., 5. szám, 40. oldal.

tek,
gato
men
élt, s
és es
is.²
törte
és k
virgo
vagy
mén
neve
az i
gond
vagy
dolg
ért g
a sz
Kés
meg

1
2
neki:
a Te
a mi
mert
kem
M. N

tek, a hol anyjuk betegeket ápolt és gyógyítgatott. Ilyenkor többnyire Imre kis ötös fogatán mentek.¹ Ő úgyszólván egészen anyja oldalán élt, szívéhez is ő állt legközelebb, mert komolyabb és eszesebb volt testvéreinél s a mellett beteges is.² Sokat köhögött, gyakorta mellégés gyötörte; folytonos ápolásra szorult. Mint legidősebb és komoly természetű fiú, ritkán vett részt virgoncز két öcsese játékaiban; inkább olvasott vagy rajzolt. Számos rajza (32) s öt olajfestménye meg is maradt. Legelső rajzai édes anyja nevenapjára készült czirádás köszöntők, abból az időből, mikor még a betűket épp olyan gonddal rajzolgatta, mint magát a tulipánt vagy nefelejts-bokrétát. E rajzok gondos kidolgozása kétségbevonhatlan tanujele a koráért gyermek nagy türelmének s egyúttal annak a szeretetnek is, melylyel anyja iránt viseltetett. Később lerajzolta leczke- és táncz-órájukat, megörökítve Wolf tánczmestert s a nevelőt,

¹ Szontágh Pál közlése.

² Anyja később az örökségi osztály után is azt írja neki: «... az osztály nem úgy történt, mint én kívántam, a Te részedről; sokkal többet akartam néked adni... a mi csekélységem vagy, azt egyedül néked hagyom, mert én nem vagyok képes irántad legkedvesebb gyermekem háladatosságomat kimutatni». (Kelet nélküli levél, a M. N. Múzeumban.)

Kovács Józsefet, kit a házban «hófmester»-nek hívtak. Olajba is festett; lefestette a sztregovai kastélyt és kertet,¹ több vadászjelenetet, Mária mennybemenetelét a sztregovai katolikus templom oltárképeül; de bizony e kísérlete csöppet sem különb a falusi templomok szokásos díszeinél.

Korán tett kísérletet az irodalomban is. E század harminczas éveiben több folyóirat indult meg, a *Jelenkor* és *Társalkodó*, a *Regelő* és *Rajzolatok*, melyek közül egyik-másik a távolabb eső udvarházakba is eljutott, Kisfaludy évenként megjelenő *Auróra*-jával, majd az *Athenaeum*-mal együtt. Madách Imre ez ujságok és füzetek láttára, vállvetve Pál öcscsével, maga is lapot kezdett összeirogatni, melynek közönségét édes anyja, nővérei, Károly öcscsük és a nevelő tették ki. A kis ujságot *Literaturai Kevercs*-nek nevezték; jelmondatát Berzsenyiből vették: «Ész az isten, mely minket vezet s melynek hatalmán minden meghajol.» A czikkeken, melyeket a koraérett gyermek e füzetkének lapjaira szánt, megvillan a férfi jellemének egy vonása. Nem verseket és apró elbeszéléseket ír, minőkben serdülő fiúk csínyjeiket vagy kirándulásaikat szokták elmesélni; czikkei tör-

¹ A M. N. Múzeumban.

ténel
vonat
méne
legyő
vonna
tetras
nyelv

Az
gyerm
mi
hany
osztá
siker
Pest
öcses
féle
itt s
ellát
velü
Néha
váro
ifjáb
dosk
tud
sűrű
is,

ténelmi és speculativ kísérletek, hihetőleg kivonatok olvasmányaiból, melyek így is szellemének elmélkedő hajlamát mutatják.¹ E hajlam legyőzi a gyermeki képzelet játékát; elárulja vonzalmát a rejtelmes iránt, midőn a trias- és tetrasról ír s a játék-folyóirat furesa címében nyelvérzékének tompasága is szemünkbe ötlük.

Azonban nem volt afféle válogató csodagyermek, ki csak abban akarna jeleskedni, a mi nem kötelesség. Kedvtelései mellett nem hanyagolta el tanulmányait. A gymnasium hat osztályát otthonn végezte. Vizsgálatait kitünő sikerrel tette le Váczott, a piaristáknál. 1837-ben Pestre került philosophiára, s vele adták két öcsesét is. A mai Kálvin-téren laktak, a Szakalféle házban. Gondoskodás és szeretet dolgában itt sem láttak szükségét. Édes anyjuk busásan ellátta őket mindennel, gazdasszonyt is küldött velük s hazulról egymást érik a küldemények. Néha maga is meglátogatja őket. Az idegen városban Imre mintegy természetes gyámjok ifjabb testvéreinek. Nála áll pénzök, ő gondoskodik mindenről, a mire szükségök van, ő tudósítja anyját állapotukról, noha öcsesei is sűrűn írogatnak haza. Rendesen beszámol arról is, mikor felelt s mily szerencsével. Anyjuk

¹ Bérczy emlékbeszéde.

szerető gonddal örökös felettük, de elég szigorúan is; a fiúk szeretik, de tartanak is tőle. Figyelme mindenre kiterjed; egyformán gondol tanulmányaikkal és egészségökkel. Imrének esztergapadot szerez, nem annyira a főúri családok mintájára, kik a francia forradalom óta fiaikat valami kézművességre is szokták taníttatni, hanem inkább azért, mert a gyöngé fiúnak csak javára válhatik, ha a gyalupad egyegy félóra elvonja könyveitől s mozgásra kényszeríti.¹ Azért tanul úszni is. A mellett szorgalmasan rajzol,² szabad óráiban folytatja a zene-leczkét.³ Legtöbb gyönyörűséget mégis az irodalomban talál; könyvpénzén az *Athenaeum*-ra fizet elő.⁴ Maga is irogat s verseit Bérczy Károlyhoz hordja bírálatra, kinek akkor már néhány kisebb munkája napvilágot látott a *Regelő*-ben és *Rajzolatok*-ban.⁵ Erdélyi Jánossal is megösmerkedik.⁶ Az egyetemen az első

¹ E korbeli leveleit életrajza függelékül Palágyi Menyhért adta ki. L. levelét 1838 július 25. és 1838 decz. 25.

² 1838 febr. (Palágyinál 14. szám); 1839 jún. 17. és 1838 decz. 25. Az előbbiben említett Calliope-fej megvan Madách hagyatékával a M. N. Múzeumban.

³ 1837 nov. 21.

⁴ 1838 (febr.).

⁵ Bérczy emlékbeszéde.

⁶ L. levelét Erdélyihez, a *Pályák és pályák* függelékében.

eminer
számos
főként
meg A
barátsa
egyete
nak az
hirdetr
eset; í
Toldy
hívtak
közül
elbues
ő tart
lyet az
masan
kör sz
utezáin
látogat
Az ak
E fejle
pán k
ki ily
érzését

¹ Le
Tivadar
akadém

Mad

eminensek közé tartozik, pedig ez időben ott számos kiváló tehetség tűnik fel, kik közül főként Lónyay Menyhérttel és Albert öcsésével, meg Andrássy Gyulával és Manóval köt bensőbb barátságot. E kis társaság vezérszerepet visz az egyetemi ifjuság körében; szorgalmasan eljárnak azon tanárok leczkéire, a kik magyar nyelven hirdetnek előadásokat, a mi akkor még kivételes eset; így hallgatják a népszerű egészségtanból Toldy előadásait, a kit akkor még Schedelnek hívtak s orvosprofessor volt. Madách jeles társai közül is kiválik tehetségével. Mikor az év végén elbucúztak kedveltebb tanáraiktól, Virozsilhez ő tartott «igen szabadelvű» búcsúbeszédet, melyet az írásban is elkért s tanuló társai is szorgalmasan másolgattak maguknak.¹ A kis baráti kör szorosan összetart; együtt látni őket Pest utczáin, együtt járnak társaságokba, együtt látogatják a Nemzeti Casino hangversenyeit. Az akkoriban megnyílt színház is vonzza őket. E fejledezőben levő művészet bizonyára nem csupán képzeletét varázsolta el a vidéki ifjúnak, ki ilyet addig nem láthatott, hanem hazafias érzését is megihlette, a nemzeti hivatás révén,

¹ Levele 1840 június végén. Virozsil Antaltól l. Pauler Tivadar: *Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez*, 1878, akadémiai kiadvány.

melynek a magyar színészet ebben a korban apostola volt, mint a hazai nyelv művelője és terjesztője s felidézője a nemzet nagy múltjának. A színházba járásnak azonban nem sokára vége szakad, nem csekély kárára a későbbi drámaíróknak. Madáchné nem találja épületesnek ezt a szórakozást Imre öcseseire nézve; úgy látszik azonban, őt magát is félti; nem szereti, ha esténként kijár, úgyis köhög, többször orvosra is szorult.¹ Az anyai tanács használhatott egészségének, de a későbbi drámaíróknak csak kárára volt. Most játszva elleshetne egyet-mást a drámai helyzetek és a színi hatás titkaiból, a mire később nem volt alkalma. A dráma benső élete, a compositio, jellemrajz s a tragikum feszültsége dolgában Vörösmarty és Bajza színi kritikáiból tanulhatott volna. Madách szót fogad anyjának s lemond erről az élvezetről, de nem állja meg, hogy hozzá ne tegye: «ámbar érzem írói pályámra ennek jó befolyását, (mert olly verseket írok, hogy erővel az *Athenaeum*-ba ki akará tétetni

¹ Leveli 1838 jan. 21., 1838 júl. 25., 1839 ápr. 27. s a 35., 37. számú levelek. Palágyi könyvének 46. lapján ezt írja: «Imre komolyan megbetegszik, úgy hogy az 1837–38. tanév végén vizsgálatot sem tehet», — holott 1838 júl. 25-én azt írja anyjának: «Épen már ma végeztem a második examentet».

Lóny
váry
írt, n
ki az
alispá
valan
mint
mas
volna
A
is ére
heten
allerh
kis la
vános
versé
tesen
Lóny
nyilt
Estély

¹ L
² 18
lomban
Regélő
kép t
készít
Madác
testvér

Lónyai s Spetykó, sőt színdarabot is, hogy Földvály biztatott, játszassam el azt).¹ Hogy mit írt, nem tudni, s azt sem, vajon az a Földvály, ki az első kísérlet előadására buzdította, az alispán volt-e, vagy talán, a mi hihetőbb, az író valamelyik iskolatársa. Alig képzelhetni, hogy ha, mint Palágyi (55. l.) gondolja, buzdítója a hatalmas alispán, a fiatal író örömet át ne engedte volna darabját előadásra.

A színház mellett az irodalmi élet mozgalmái is érdeklik a kis társaságot. Maguk is összeírnak hetenként egy kis lapot *Mixtura* czímen, «Wo allerhand Curiosa in Versen und in Prosa». E kis lapnak Madách a költője. Ugyanekkor a nyilvánosság előtt is föllép; 1839- s 40-ben egy-egy versét közli a *Honművész*.² Zsengéi természetesen szerelmes versek. Sokszor megfordult Lónyayéknál, kik ez időtájt Pesten laktak s nyílt házat vittek, mert nagy lány volt a háznál. Estélyeikre Madách is rendszeren hivatalos volt.

¹ Levele 1839 július.

² 1839. *Az anya gyermeke sírján*. 1840., 38. szám: *Templomban*. Ugyanitt 1841., 39. szám: *Szemci*. 1841-ben a *Regélőben* is közöl (41–48. l.) egy cikket: *Trencsényi, más-kép tepliczi fürdők* címmel s Teplicz rajzával, melyet maga készített. Minde munkái Emők aláírással jelentek meg. Madách Aladár tanúsága szerint családi körben így hívták testvérei.

Őt bizonyára inkább a fiúk, mint az eladó kisasszonyok kedvéért hívták meg, de szinte rendes dolog az már, hogy serdülő ifjak beleszeressenek jó barátjuk hugába. Az ilyen ábránd ügyet sem vet az akadályokra, s a mint támadt, észrevétlenül foszlik széjjel is. Madách sem számolt azzal, hogy még jóformán gyermek, mindössze tizenhét éves. A leány családjának eszébe sem jutott, hogy kérészámba vegye, hiszen a leány sem volt több tizennégy esztendősnél. A mélyen vallásos Madáchné pedig, midőn fia áradozva beszélt előtte jövődjéről, kijelentette, hogy nem szívesen látna házánál protestáns menyet.¹ Madách rajongása azonban nem lobbant el az ifjúkorban szokásos hirtelenséggel; örök nyomot hagyott érzékeny lelkén. Ez az érzelem avatta költővé; Adelinejához, Lónyay Etelkéhez írt huszonhat versét összefoglalta s kinyomatta egy kis füzetben, *Lantvirágok* cím alatt, nem a könyvpiacra szánva, csak szétosztásra barátai közt.² Azonban nem kedvesének ajánlja szerelmének történetét, hanem anyjának, mint Hugo Victor szavaival mondja:

¹ Szontagh Pál közlése.

² A rendesen másolt kézirati füzet címe előbb *Lant-szikrák* volt. A kéziratos füzet megvan az Egyetemi Könyvtárban. A nyomtatott füzet 1840-ben jelent meg, Pesten, Fűskúti Landerer Lajosnál. 72 lap.

Min
azt a
ő hoz
ratán,
kedve
E f
versei
hez i
nyelv
mint
akkor
hangj
sáján
logiáj

1 P

Álmo
'S mi
Mivel
Mosol

Que le livre lui soit dédié
Comme l'auteur lui est dévoué.

Mintegy anyjának ajánlja bánatát, mintha azt akarná mondani, hogy kettejük közül is ő hozzá ragaszkodik jobban, megnyugszik akaratán, s elbúcsúzik első szerelmi ábrándjának kedves alakjától.

E füzet tartalma nincs meg Madách kiadott versei közt, de néhány későbbi verse Etelkéhez igen. A fiatal költő kegyetlenül törli-zúzza a nyelvet; épp úgy küzd azzal és a formával, mint érzelmeivel. E korbeli versei általában az akkor divatozó érzelgős lyrának tompa visszhangjai, a későbbiek Eötvös sentimentalis műsájának (*Harangszó, Ifjan halj meg*); phraseologiójuk Kölcsey és Bajza szótárának adósa.¹

¹ Példák. A *Lantvirágok*-ból:

A' dalnok énekel
Szívrázó hangokat,
Szerelmet és király
Tiporta honokat stb.

A dalnok jutalma.

Álmodtam egykoron dücső	Felébredék, 's hogy esdtem én
'S mi égi álmokat!	Ez álmot újra, haj!
Mivel sugárzva akkora	Nem ült szivembe bú, keserv,
Mosolygni láttalak.	Se vészt hozó sohaj, stb.

Álomkérés.

Tartalmuk szerint egy diákszerelem szokott történetét rajzolják. Annyi érdemök mégis van, hogy a mint a reménykétségbe, a kétség csalódásba megy át, s a lemondáshoz nem szokott fiatal szívben a halál vágját idézi föl: a borús szerelemnek ez a hullámlása, érzelmi fokozata élethíven s lélektani szabatsósággal van feltüntetve. Mindez önkénytelenül fakad az érzelmek valóságából. Hatásukat érezni egész a korbéli költészetén, sőt későbbi munkáin is. Első csalódása bizalmatlanná tette egész életére: minden reményhez logikai lánczeczal kovácsolja hozzá a kiábrándulást. E fájdalom emléke sohasem hegedt be lelkén. Nagy csalódása után úgy tűnt föl előtte Etelka alakja, mint el nem ért boldogságának képe. Midőn verseit összeíratta, a *Szerelem* csoport élére néhány ő neki szóló verset állította; *Az ember tragédiájá*-nak forradalmi jelenetében is a szűzi marquise mintha Etelka visszajáró emléke volna. E fogékonyság

A későbbiekből:

Most már, midőn int	És ő mosolyga mégis,
A békepart,	Hivőn tekintve égne,
Lankadni készted	Könyében is szívárvány
A vágyó kart.	Gyanánt reményi égtek.

Első csók.

Elváláskor.

Ilyen *A lány és a róza* is; mintha csak Bajzát olvasnók

a borús hangulatok iránt, a túlzott érzékenység s maga e meg hasonlítás a képzel t és való világ között állandó vonásai költés zeté nek.

A bánat Madáchnak egészsé gét is megviselte. 1840 nyarán feldúlt kedélylyel, megtört en és beteg en menekült Keszeghre Mari nénjéhez, sógorának, Huszár Józsefnek házába. Innen anyja Pöstyénbe vitte s fellábadva haza, Sztregovára. Otthonn valósággal tanulmányaiba temetkezik. Bory László ügyvéd segítségé vel bevégzi jogi tanulmányait, s 1841 őszén vizsgálatot áll «Politikai oeconomia és financiá»-ból igen jó sikerrel (1841 okt. 25.).¹ 41 végén patvarián Balassa-Gyarmaton van, majd megyei t. aljegyző, Sréter János alispán mellett.² Sréter művelt ember volt s nagy barátja az irodalomnak, maga is fordítgatott, Shakspere, Byron, Sheridan műveiből; halála után atyja egész kötetnyi saját tapasztalatából eredő vizsgálódását adta ki nemzeti átalakulásunk kérdéseiről.³ Vele Madách szívesen érintkezett s könyveit bújta szabad idejében. Fájdalmát azonban sem tanulmányai, sem szeretteinek köre, sem új környezet en nem tudják vele feledtetni. A megyei élet kicsinyes

¹ Levele anyjához, 1841 okt. 25.

² Levele anyjához, 1841 decz., szerda.

³ *Visszaemlékezések*, 1842. Bevezetéssel.

viszonyai, műveletlen vagy félművelt emberei visszatetszést keltettek benne; a pártdüh, korteskedés, birtokpörök, az igazságtalan és lomha igazságszolgáltatás, az érdekek rejtett hálózata undorral töltötték el; családjának sok ügyebaja, gazdaságuk gondjai terhére voltak. Magába zárkózott s szinte szenvedélylyel tetézte fejére a bánatot. Elhiteti magával, hogy nemcsak szerelmében csalódott, hanem barátait is elvesztette, hiszen azok kedvesének testvérei. Csalárdnak nézi a szerelmet, hűtelennek a barátságot. Eljátszott élet, tönkretett jövődő romjain látja magát. Mindez heves világgyűlöletté forr ki benne, melyet a fiatal szív nem bír magába fojtani, kivált ha oly subiectiv, mint Madách. Magányában ismét írói próbálkozásban önti ki lelkét. Ide vonzotta hivatása. A kinyomtatott füzet szintén további munkásságra ösztönözte. A fiatalság érdekesnek találja a szenvedést, kivált a világfájdalom divatának e korszakában, s úgy veszi, mintha ez maga elég volna, hogy költővé avassa. Most nem csak szerelmét akarja elsiratni, kiönteni emésztő bánatát. Ember- és világgyűlölete túlsap a lyrai kitörések körén. Egész életkörét, egész sötét világát akarta megrajzolni, föltárni abban a fiatal szív sorsát, a barátság és szerelem csalárdságát, a bizalom és az eszmények megrendülését.

így
mű
Kor
ihle
mel
nem
kev
ron
fiat
csal
E
kia
erén
gya
rész
Els
kell
a ko
hol
zás
tám
kell

1
mész
2
át,
M. N
Mad

Így keletkeznek drámai kísérletei, két kész mű s számos töredék, megannyi kiadatlan. Korukat nem határozhatni meg pontosan, de ihletét a szerző itt is ugyanazon érzésektől veszi, melyek költeményeit sugallták. Színművei majdnem annyira subiectivek, mint versei. Többé-kevésbé mindnyáján e csalódás árnyéka borong. Bayer méltán figyelmeztet arra,¹ hogy fiatalkori színműveinek csupa lemondó — vagy csalódott — szerelem a tárgyuk.

Bérczy hat fiatalkori színművét említi, a kiadottakon kívül a *Csak tréfát*, egy *Jó név és erény* címűt és *Commodust*. Mind ez megvan hagyatékában, sőt néhány töredéket is találni, részint történelmi, részint társadalmi tárgyúakat.² Első kísérletét alkalmasint a történelmiektől kell keresnünk; így hozta volna ezt magával a kor divata s különben is előbb foghatott ilyenhez, hol képzeletének s alakító erejének fogyatkozásait kész tárggyal vagy legalább kerettel támogatta, míg társadalmi színműben költenie kellett a cselekményt, alakjait pedig ember-

¹ *A magyar drámairodalom története*, II. 317. — Ő természetesen csak a kiadottakra érti, de a többiekre is áll.

² Madách hagyatékát Sztregován és Losonczon néztem át, a család birtokában; 1913-ban vétel útján az egész a M. N. Múzeumba került. Innen ismertette Vértessy Jenő: *Madách írói hagyatéka. Irodalomtörténet*, 1914 május.

ismeretétől kölcsönözni. Ha szabad a fogyatkozásokból következtetni, első kísérlete *Commodus* lehet. Megvan némi vázlata, s néhány töredék az első három felvonásból, jambusokban. De megvan az egész is, négy felvonás, prózában írva, de a prózában egész jambusi sorok lappanganak, kivált elejénte.¹

Tárgyát a hanyatló Róma korából merítette. *Commodus* «bűn által jó trónra, kéjmámorba akarja magát mártani, de már semmi sem ingerli, a csók hideg, kacajok gyérek» — így foglalja össze sorsát és jellemét a vázlat. Álnév alatt, mint Hilár gall vitéz, megnyeri a két Quintilián testvér hugának, Virginiának szívéét, s mint caesar, kéjvágyában elraboltatja. Egyik sógorának hugát is szeretőjéül kívánja, Marciát. Feslettsége fölláztatja a népet, de ő jobbulást ígér, s a nép hitelt ad üres szavának. «Gyáva nép, ... te igába születél» — mondja egyik szereplő a Lucifer szavával. A mint a vész elmúlik, *Commodus* vadállatok prédájául veti ellenségeit, vagy ólomfegyvert adat kezükbe, s mint gladiátor, levágja őket. Végre Marcia megmérgezi. «Csókol, hogy öljön», mondja a

¹ A czímlap és személyek hiányzanak. Az első három felvonás idegen kéz tisztázata, a többi Madách írása; a negyedik felvonás kétszer van meg, első fogalmazása csonka.

tervvázlat. A ki színre kész eszköze volt, Pertinax, az most utóda. Az élvővár caesar, az otthonából elrablott tiszta nő, s főként Pertinax szerepe, mind a *Kegyencz* (1841) hatására mutat. E hasonlóságot még fokozza, hogy Pertinax fia szereti az elrablott Virginiát, s szabadulásán munkálkodik. Sem ez, sem Virginia elrablása nem történet, csak Madách leleménye, ki a történelmi neveket mintája nyomán alakítja. Maternus egy lázadást szító közkatoná nevé; Madáchnál a Pertinax fia, egy rablánytól. Atyja, föl nem ismerve, tulajdon fiát fogatja el egy orgyilkos helyett, s fia holtteste mellett kiáltják caesarrá, a mi megint Petron Maximra emlékeztet.

Azonban a *Kegyencz* jelességeinek még visszafényét sem látni e művön. A fiatal költő rémdrámát farag tárgyából, a negyvenes évek modorában. A fájdalomban megőrült anya, az öcs, ki bátyjával ruhát akar cserélni, hogy a börtönből kiszöktesse s magát áldozza fel; a circus vadállatai elé vetett keresztyének: mind ily elemek. De itt is sikerül neki, a miben nagy műve is jeleskedik, a kor rajza néhány fővonással: a süllyedt Róma¹ élvezetben kifáradt dőzsölői,

¹ A vázlaton: «Nincs erény, csak haszon; nincs isten, csak botor emberek rémkednek.» «Sohasem mondtam igazat, csak ha csalni akartam általa.»

a közbeszótt horatiusi mondásokkal elvegyülő keresztyén felfogás, a katakombák világa; e korrajz mintegy előtanulmány *Az ember tragédiája* római színéhez; Commodus sógorának, Arriusnak, kemény feddő szavában s egy keresztyén aggastyánében mintha Péter apostol beszédéből is megessendülne valami.

Madách ezután is többször fordul a világtörténethez; a *Férfi és nő*, *Mózes* idegen tárgyak. A nagy általánosságok iránt fogékony szelleme elejétől fogva érezte az emberek egyességét, mit nagy műve hatalmasan fejez ki. Egy papirlapra ezt jegyezte föl: «A hazafiság csak a magyarnál lehet költészet tárgya, hol létünkért küzdünk; semmi nagy költő azt nem használta» (kiadatlan). E túlzás velejében való: más nemzetnél nem volt a költészetnek ennyire hazafi hivatása. Madách érzése is ellentétbe kerül elméletével. Sűrűbben fordul magyar tárgyakhoz; bár első darabjaiban a szív világát festi, önkénytelenül a magyarság és az idegen elem összeütközéséhez nyúl, a nemes nemzeti vonások kiemelésében hazafisága nyilatkozik, nemzeti nagyságról álmodik és pártosságunkat siratja; később, *Csák* átdolgozása, *Mózes* keletkezése idején, egyenesen időszerű politikai meggyőződése jut szóhoz darabjaiban.

A magyar történelemben is rendesen sötét

lapokra fordítja tekintetét, s mindig megtalálja a tragikai tárgyat, ha kivitele nem sikerül is. Egy papirfoszlányon *Attila fiai*-ról szóló darabhoz találni följegyzéseket. Mint kivehetni, a testvér-viszály tüzeit az is szította volna, hogy a szenvedélyes öcs elcsábítja bátyja feleségét, aztán bátyja életére tör. A kifejlésre czéloz e megjegyzés: «A nő, ki férjétől mindig idegen volt, utolsó percében vele osztja a katasztrophát». Világos ebből, hogy a fiatal költő e világrendítő tárgyat is a szerelmi tragédia terére vonja át. — Werbőczy is megfordult eszében, mint drámai tárgy. Az idevágó első följegyzések Palugyay Imre *Werbőczy István rövid életrajza* (Buda, 1842) című művének belső borítéklapján olvashatók; nyilván ez adta az első gondolatot; a személyek némi jellemvázlata is megvan. Azonban a költő felfogása ingadozott. Később II. Lajos alakja nyomult az események központjába; az ő nevét viseli czímül a később kezdett töredék (1855). Van befejezett magyar történelmi darabja is, mely azonban nem látott napvilágot. *Nápolyi Endre* ez, mely Nagy Lajos öcsésének sorsát dramatizálja.¹ Prózában írt

¹ Fölemlítette Riedl Frigyes (*Budapesti Szemle*, 1880. 44. szám), kinek kezén akkor fordult meg, midőn Gyulai Pál sajtó alá rendezte Madách *Összes művei*-t. — Czimlapja

darab. A ránk maradt kézirat idegen kéz tisztázata, csak az utolsó felvonás a költő kezeírása, de minden lapon láthatni javításait. Később átdolgozására is gondolt, erre vall hagyatékában néhány ide illő verses részlet. Öt felvonásból áll, mindegyik külön címet visel:¹ Az udvari ünnep, A végrendelet, Cabanis, Földrengés, A viszonyok hatalma.

Az első felvonásban Róbert király tudatja Endre és Johanna eljegyzését. A magyar királyfi ellen rögtön hatalmas párt alakul. Ágnes királyné fiát, Durazzót, bujtja ellene; Tarento szintén csak színre hódol; maga Johanna is idegenkedik a magyaroktól s régóta Tarentóhoz vonzódik. (I.) — A helyzet feszültsége még fokozódik, midőn az elhunyt király végakarata Endrének csak mint Johanna férjének juttat helyet a trónon. Endrében házának politikai céljai élnek, azért bátyjának, Lajosnak szeretné eljegyezni Johanna húgát, Máriát, mert ha amaz magtalan talál maradni, ezé lesz Nápoly. Épen ezért az özvegy királyné is menyéül óhajtja Máriát, nehogy a trón örökre magyar kézre szálljon. Hogy Johannát távol tartsa férjétől, kész

hiányzik, de ily címen írja föl egyszer drámái sorába; ez a címe a versbe foglalt résznek is.

¹ A kor e divatát követi még a kiadatlanok közt *Commodus* és a *Csak tréfa* is. A kiadottak közt szintén több,

Tarento szenvedélyének útját egyengetni. Ily viszonyok közé érkezik Endre anyja. Hamar átlátja fia félszeg helyzetét; haza hívja, de a csel-szövő udvar egyrészt nem szeretné Endrét kiereszteni kezéből, másrészt a távolból inkább tartanak boszújától. Ha meg ott marad, a magyarok királylányá koronázását követelik. (II.) — Mindez igen is gyorsan fejlődik, úgyszólván csak jelezve van. — Az olasz párt a végsőhöz folyamodik. Egy ármányos gazember, Cabanis nevű, vállalkozik rá, hogy Endrét elteszi láb alól. «Hét órákor gyovonni megy, és istenemre, többé nem vétkezik» — mondja Tarentónak, midőn ez fölbérel. Jutalmul szabadságát kéri, a mit nem tudni, mint kelljen érteni. De Cabanisnak elrejtve élő gyönyörű leánya egy magyar vitézt szeret, s e révén érdekli a magyarok ügye. Fölkeresi Endrét; óvja, de az nem félti életét. Majd kedvesét akarja rávenni a király megmentésére, kin szíve megesett, de homályosan beszél s az nem érti el czélzásait. Maga ölti tehát magára Endre ruházatát, s a lesben álló Cabanis tulajdon lányát szúrja le. Endre is csakugyan arra megy a kápolnába, Gilétivel. Ráakadnak a holttestre, s az öltönyről Endre megérti, hogy a gyilok neki volt szánva, mire éktelen boszúra gyulad. (III.) Egy közeli álarczos ünnepen, melyről Durazzo dominókban megszökteti Máriát, gyászlobogós

vitéz lép a vigadók közé s Endre boszúját hirdeti. A pápa is megkoronázását kívánja. Félelmében ekkor kezdi fonni Johanna a zsinórt, 'a halál jegyajándékát'. A tanácsot ülő fondorkodókat földrengés rémíti el, s midőn az oltárokhoz menekülnek, ott Cabanistól meghallják, hogy ő bevallotta dugába dőlt merényletét. (IV.) — Mikor Endrét ennyi veszély fenyegeti, Durazzóban feltámad a jobb érzés; a mint a készülő gyilkosságról hall, Aversába siet, hogy azt meggátolja. Endre ezalatt börtönben ül, hová Giléti záratta, jó szándékkal, mert csak erős őrizet alatt hiszi biztonságban. Azonban oda is belopózik hozzá Johanna duennája, azzal rágalmozva Gilétit, hogy mindent csak boszúból cselekszik, mert Johanna nem hallgatta meg széptevését. Vádjait Gilétinek is szemébe mondja; az eleintén uralkodik magán, végül leszúrja. Johanna is felkeresi urát s megismétli a vádat. Behallatszik hozzájuk a nép zúgása, mely fölkelt az ártatlan király védelmére. Endre az ablakon át csillapítja őket és védi nejét. Ez elsiet; csakhamar Gilétit hozzák, halálos sebbel; a nép dühe ellene fordult. Endre még e bizonyosság után is bízik nejében s fölkeresi Aversában. Ott éri utól a latrok keze. A gyilkosság jelenetében finom érzékre vall, hogy dulakodás közben az erkélyre jutnak; ott, s nem a néző szeme előtt

fojtják meg a felesége fonta zsinórral. Lélektanilag jól van rajzolva a rögtöni bűnhődés is: a bűntársak, Johanna s szeretője, vért látnak egymás kezén, irtóznak egymás tekintetétől, gyűlölik egymást.

Forrása hihetőleg Fessler, kinek nagy műve megvolt Madách könyvei közt.¹ Megtalálni abban a darab összes történelmi neveit, a gyámokét és lovagokét, Róbert barát kormányát, a duenna Philippa alakját; a magyarok közül pedig Fesslernél is csak az egy Gilét van említve. Onnan vehette azt a gondolatot is, hogy Petrarcát szerepeltesse. Az eseményekből azonban csak az Endre sorsára vonatkozókat öleli föl, egyebet mellőz; a mit átvesz is, saját képzeletével szövi át. A cselszövő Cabanis, elrejtve tartott leánya, az orgyilkosság kísérlete, Endre börtöne: mind az ő leleménye, e kor szinpadi műveinek mintájára. Van a kidolgozásban sok, a mi elárulja a kezdő író; az események nincsenek eléggé kiszélesítve; az alakokkal önkényesen bánik, Erzsébet királynét egyszerre végkép kiejti az egészből; Durazzo megtérése is hirtelen és indok nélkül való. De viszont van benne egy-egy mozzanat, mely valódi írói tehetségre vall.

¹ Fessler: *Geschichte der Ungern*. A darab anyaga: Dritter Theil, I. Band, II. Buch, II.

Ilyen Johanna rajza, midőn halálítéleteket ír alá s egy férjgyilkos asszonyénál megáll, elgondolkozik: minő lehetett élete, s megkegyelmez. Írója a maga lelkét öntötte az egészbe. A darab egyrészt hazafias: az egyenes magyar derékség áll szemben az olasz alattomosással. Másrészt szerelmi történet; a nő családságát rajzolja, mint a férfi megrontóját, a mi subiectiv vonás.

A történelmiekkal rokonok társadalmi színművei. Itt is a férfi és nő viszonya érdekli. A *Jó név és erény* címűből csak az I. felvonás 1. jelenete készült el, jambusokban (három írott ív), de megvan az egésznek némi tervvázlata, *Alsógyen* fölirattal. Alacsony származásu nőt akart rajzolni, a ki szerelem nélkül, csupán a rang kedvéért, grófhoz megy nőül; asszonykorában fölébred benne a szerelem, férje pénzén tartja szeretőjét, utóbb el is téteti urát láb alól s egybekél kedvesével. Ez Marcia alakja, polgári viszonyok közt, a harminczas évek ruházatában. Azonban veszteni kezdi szépségét, férje elhidegül s a nő beleőrül fájdalmába. Szertelenségében e terv is a romanticismus korára vall s a költő fiatalságára.

Legérdekesebb e kísérletek között egy verses társadalmi színmű. Címe: *Csak tréfa, dráma korunkból, öt felvonásban*. Egészen a költő szerelmi csalódásának s akkori heves világggyűlö-

leter
arra
Mad
gyes
A
jong
vála
alat
a m
ténl
deln
Zor
lépt
nye
segi
az
Zor
elve
kes
ath
dar
ráis
bot
jó b

1
logia
isme
azut

letének tükre. Darabnak gyönge. Gyulai Pál arra sem tartotta érdemesnek, hogy fölvegye Madách összegyűjtött munkái közé. Riedl Frigyes azonban közzé tett belőle egy jelenetet.¹

A darab hőse egy köztársasági elvekért rajongó fiatal ember, Zordynak hívják; követte választják a diétára; gazdag, de jószágai pör alatt állanak. A diétáról egyszerre visszahívják, a mi akkor, a követ-utasítások idejében, megtörténhetett; pörét is elveszti. Mindezt egy kaczer delnő, Széphalmyné ármánykodása okozza, ki Zordy helyébe tulajdon fiát, Zordy barátját lépteti föl követnek s össze is házásítja a pör nyertesének leányával. Az utolsó perczben ugyan segítségére sietne áldozatának, mert ez közben az ő leányának kezd udvarolni, de már késő, Zordy földönfutóvá lett, s vagyonával együtt elveszti barátait, párthíveit, szerelmesét is. Elkeseredésében olyan embergyűlölet fogja el, mint athéni Timont. Sorsát *Csak tréfa* czímen színdarabban írja meg, melynek alakjaira mindenki ráismer; kedvese az előadás alatt elájul; bátyja a botrány miatt kénytelen Zordyt, kinek régebben jó barátja volt, párbajra hívni. A viadalban Zordy

¹ Madách egy kiadatlan tragédiájából. *Egyetemes Philologiai Közlöny*. IV. 56—63. Később Palágyi Menyhért ismertette a *Pesti Napló* 1898. évi 186—187. számában, azután életrajzában.

marad életben, de csak azért, hogy méregporral vessen annak véget. Látnivaló, hogy a fiatal költő úgy túlozza az élet sötét oldalait, mint szerepét a rossz színész, Hamlet leczkéje szerint. A szereplők vonásai is túlságosak. Széphalmyné szerelmet ígér a főhivatalnoknak, ki a pört kedve szerint dönti el, — azután kineveti; viszonyt sző Andaházyval, kinek lányát menyül fogadja. Az egész egy elkeseredett szív gúnykaczaja az emberek és társadalom fölött. A vallásszabadság körüli torzsalkodás, a védegyletet gúnyoló piperkőcz, az áldemokraták, a haladás ócsárlói: a kor vonásai és torzalakjai. Fiatal írók szokása szerint egész lelkét föltárja művében. Az ő megyebeli élményei öntenek életet a «szélirányú pártok» rajzára s az igazságszolgáltatás torzképére, melyet asszonyi fortély csúr-csavar; az ő családjának is nagy jószágai álltak pör alatt, melyek később a Bach-korszakban az ősiségi patens folytán oda is veszttek. Hősében egyenest magát rajzolja. A szerelmében csalódott Zordy, a ki elkeseredését színdarabban önti ki, s abban a hitben, hogy örökre leszámolt a szerelemmel, az irodalomban keres életcél: az írónak álarcz nélküli mása. Zordy az ő sebéből vérzik s az ő átkait szórja a világra. E közvetlenség erejénél fogva olyan lesújtó egyes kitöréseiben Zordy passimismusa. A párbeszéd telve keserű gondolatokkal.

Ki a világban él, cserélje el
Jókor szívét egy dúrva kódarabbal.

... ha minden ember,
Ki nőnek hitt s nőtől kijátszatott,
Ettől halt volna meg, nem lenne senkit
Más kórságoknak sírba döntnie.

A nő addig jó, míg rossz nem lehet.

Egy fiatal költő előtt, a ki olyan áhitattal lép
elébe, mint Kepler elé a tanítvány, így önti ki
csalódásának keserű tanulságát:

(Nyugodtan) Ne higgy gyermeknek, hogyha hízeleg,
Mert csint tett vagy játékért jött könyörgni,
Ne hidd a papnak, hogy híven keserg,
Számolja temetési jövedelmét.
Haldoklónak se higgy, ha bűnein
Sopánkodik, e percznyi bánatával
Istent vágy csalni. Csalj, ölj, kaczagj!

Ez az általánosítás Madách vonása. Bánata
mindent elsötétít előtte, a meddig ekkor gondolata
ér, mint a hogy' később boldogtalansága gyászba
borítja az egész világot, midőn bölcselme azt öleli
föl. Most még csak sarcasmusa van, egyes emberek,
állások, hivatásokra; nem összefoglaló bölcselmi
eszméje. Mégis egész *Az ember tragédiája*-ig nincs
műve, mely részleteiben annyi eszmét és gondola-
tot tartalmazna. Ezek a sötét képek rajzanak föl
lelkében ujonnan, élete végzetes csalódásának

idején. Zordynak ebből a tanításából formál akkor költői levelet Szontagghoz, melyben megárad keserősége. E kitörések foszlányait lyrai jajkiáltásokká szaggatja, melyekre akkor a férfikor tapasztalata a világfölfogás hitelesítő bélyegét üti.¹

¹ E versek Madách összes műveinek gyűjteményében *Egy örült naplójából* gyűjtőcím alá sorozták. Az idézett töredék így folytatódik:

Mert hogyha jó vagy: bibliánk hazug,
Hogy a díj tetteinkhez méretik.
Hígy mindent gaznak, ez az emberek közt
Kopernikusnak csillagrendszere,
Mely legtöbb mozgást biztosan megfejt.
Rendbontó üstököse csak kevés
S ki tudja még, rendbontó-e ez is?

A végsorok később külön kis verssé forrták ki magukat.
L. *Egy örült naplójából* 27. sz.

A színműben föl villan ez a gondolat:

. . . az ég magas,
Átok, keserv odáig míg fölér
Esővé lesz s hizelkedő az is,
A dúsakat áldja csak.

Erre az eszmeszikrára ráakadni u. ott 25. sz. Loránt azt mondja a költőtanítványnak:

Menj, ne lássak embert,
Mert képmásában az Istent utálok.

Ez a gondolat-forgács u. ott 26. sz.

Egyes részleteket egyéb költeményekbe is átvett.

Madách kevésbe vette eddigi műveit. Semmi nyoma annak, hogy előadásukra vagy kinyomatásukra gondolt volna. *Commodust* még át akarta dolgozni, erre vall a kéziraton megjegyzése: «Egész Hilár kimarad.» Később inkább más darabokba szánta a neki tetszőbb részeket; ezt jelenti a jegyzés: «Az első testvéri szeretetű párbeszéd *Jolán*-ba», «*Lucius* a könnyelmű *Rákócziba*». Tehát ily tervre is gondolt. *Nápolyi Endré*-ből *Mária királynő*-be szánt egyes részeket, mást egy *Sámsonról* tervezett darabba, mi talán csak *Herakles* első megvillanása. A *Csak tréfá*-ból is mindössze töredék gondolatokat akart megőrizni verseiben. A későbbiek közül is csak a *Férfi és nő* maradt eredeti kidolgozásában. Midőn írói kedve újra éledt, ezt is lemásoltatta, de átsimításához nem jutott. Azért is látszik itt világosabban a fonál, mely a művet Madách életéhez fűzi.

A *Férfi és nő* kiforrtabb fölfogás és alakító erő nyomaít viseli magán. Pedig már szerzőjének huszadik évében (1843) akadémiai jutalomért versenyzett, a nélkül azonban, hogy csak figyelmet is ébresztett volna. Pedig nem érdektelen kísérlet. A fiatal költő *Herakles* és *Deianeira* történetével igyekszik megvilágítani büszke jellegét: «A férfi nagy nő nélkül is», minek azonban a cselekvény meglehetősen ellene bizonyít, egész a végkifejlé-

sig. Tárnya Sophokles *Trachisi nők* című tragédiájából van kölcsönözve, kinek munkái a Solger-féle német fordításban ott álltak Madách könyves polczán, sűrűn tarkítva czeruza-jegyekkel. De csak a mese vázát vette onnan; más-különbén egészen a maga lábán jár.

A gyöngéd Sophokles Deianeira gyötrelmeit rajzolta legtöbb figyelemmel, ki hervadó szépségében nem bízva többé, varázs-szerrel akarná megtartani Herakles hűségét; remegésében, mint Péterfy megjegyezte, «mintegy költői fátyolon át élénk tűnik a nemi élet természetessége a görögnél s egy kissé a nőnek nyomott helyzete».¹ Madách széttépi e fátylat s alóla teljes szilajságában tárul élénk a férfi szenvedélyének kegyetlensége, a mint könnyedén eltaszítja a megúnt hitvest egy új rableányért, a ki pedig megcsalja. Madáchnál Herakles gyötrődése a központ, a ki az isteni nagyraihivatottság s a földi szerelem vágyai közt hánykódik, s a női hiúság és önzés áldozatául esik el. A fiatal költő a szerelem zsarnoksága ellen lázong, mely leköti a férfi életét, kinek pedig más hivatása volna a világon. Herakles félisteni erejét fölemésztik kiolthatatlan szenvedélyei, a nagyraihivatott hős élete delén asszonyok guzsalyánál vesztegel, csalárdáságuk

¹ Összegyűjtött munkái. II. 33.

miatt gyötrődik, miközben hiába eped az eszményi nő után, a ki méltó társa lehetne; de végül leszáll hozzá az eszményiség nemtője s az égbe emeli. Látnivaló, hogy a költő szemében az ember képviselője, sorsa a férfi végzetét példázza.

Ez a darab is subiectiv, noha az alakok inkább a maguk lábán állanak. Madách kínja feszíti Herakles szívét csak úgy, mint Zordyét; az ő lelke vonaglik így csalódásában, míg gyötrődését meg-sokallva, a költői hivatásban keres vigasztalást. Nyilván indulatának kohójában öntötte formába alakjait, hogy bennök világnézetévé kovácsolja hangulatát. A darab egészen subiectiv érzéséből fakad, de aztán merész általánosításba megy át; ez Madách gondolatmenetének rendes szokása. Színműveinek állandó sajátása e kettős vonás: egyik, hogy főbb alakjain hangulatának fény-árnya játszik; másik, hogy hősei többnyire fogal-mak személyesítőivé nőnek, küzdelmek és sorsuk a költő világnézetét hirdeti. Herakles a férfi meg-testesítője, mint Ádám az emberé. Erre értette Gyulai Pál, a mit Madách összes műveinek elő-szavában e darabról mondott: «Van benne valami csira, mely *Az ember tragédiájá*-val rokon».

A másik két színmű, melyeket Madách ez idő-szakban írt: *Csák végnapjai* és *Mária királynő* történelmi drámák. A kettő közel egykorú s a *Férfi és nő*-től sem eshetnek távol. Ezzel együtt *Csák* is

megjelent 1843-ban az Akadémia drámai pályázatán s dicséretet is aratott.¹ Ez a példánya megvan a pályaművek közt az Akadémia kéziratárában; Madách összes munkáinak gyűjteményében csak 1861 őszéről való átdolgozása van közölve.² *Mária királynő* felől nincs ennyire biztos adatunk. Eredeti kézírata sincs meg, csak átjavított szövege ismeretes 1855-ből; de van benne valami gondolat, melynek révén rokonságban áll a *Férfi és nő*-vel. A két történelmi darab közt is van hasonlatosság. A kettő rokon történelmi háttér előtt játszik;

¹ A M. T. Akadémia főtitkári hivatalában őrzött kézírású jegyzőkönyvek szerint a titoknok 1843 márczius 21-én 13 pályaműről számol be, ezek közt a 7. sz. *Férfi és nő*. 5. felvonás. Jeligéje: A férfi nagy nő nélkül is. Hoffmann. — 9. sz. *Csák végnapjai*, 5 felvonás, előjátékkal. Jeligéje: Verflucht vom Vater und geliebt vom Weibe, zulezt ein Stern im wildem Meer versunken. Herweg. — Ugyane pályázaton résztvett egy *Mária királynő* is (12. sz.), de ez nem Madáché. Nagyrészt prózában van írva; az alakok jelleme más, Forgách pl. Károly híve. — A jutalmat Obernyik Károly *Főúr és pór* című darabja nyerte el; Szigligeti Gerő-jét pedig kiadásra méltatták «ívétől négy arany tiszteletdíj mellett». «Dicséretet arattak még Zrinyi, szomorújáték 5 felvonás. — *Csák végnapjai*, dráma, 5 felvonás és *Zsidó fiú*, dráma, 5 felvonás» (Jókaié). Jelentés az 1843-diki drámai jutalomra érkezett szomorújátékokról. *Akadémia Évkönyvei*. IX.

² Ez a példány özv. Arany Lászlóné ajándékából a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában van.

Csák fölkelése arra az időre esik, mikor az Árpád-ház férfi-ágának kihaltával a korona leányfőre szállna, a nemzet nagyobb része azonban idegen férfi-királyt keres: hasonló sorsra jut az ország Nagy Lajos után, Mária és Kis Károly idejében. Mindegyik darabot két párt küzdelme mozgatja, melyek motivumai nagyjában egyezők: egyfelől küzdelem az idegen király ellen, másrészt a nő gyöngesége magasabb hivatásra. A történelmi cselekvénnyel mindkettőben szerelmi mese van összeszőve; a két női főalak lelkében a szerelem és hivatás csatázik, akár Heraklesében. Madách a maga szerelmi vívódását önti ezekbe az alakokba is. *Csák-on* e gondolatnak csak visszfénye rezdül át, *Mária királynő*-ben a szerelmi mese az uralkodó. *Mária királynő* tulajdonképen romantikus dráma, történelmi decoratiókkal. A darab azzal kezdődik, hogy a tenger melléken lázadás készül a nőuralom ellen (I. felvonás), az elégedetlenek behívják az országba Kis Károlyt (II.) s meg is koronázzák (III.). Ezzel szemben a királyhű országnagyok férjet keresnek Máriának, a ki megvédelmezze trónját s összetartsa széthulló birodalmát. A két tábor küzdelme Mária körül zajlik: egyik trónjától, másik szerelmétől akarja megfosztani. Hívei követség útján fölajánlják kezét az orléansi herczegnek (II.), később házasságra erőltetik Zsigmond-dal (III.), pedig Mária leghívebb lovagját

szereti, Forgách pohárnokot. A királynő szívében kegyetlen harcot vívhatna a szenvedély a kénytelenséggel, a kötelesség érzése a boldogság utáni vágy természeti jogával; ez a vívódás azonban nem tör ki, midőn mi megösmarkedünk velök, már mindketten beletörődtek a lemondásba. Mária feláldozza szerelmét a koronának, Forgách mindent e szerelemnek áldoz. Büszkeségét: hiszen maga vezeti a követtséget az orléansi herceghez. Becsületét is, mert lovag létére orgyilkosa lesz Károlynak, midőn az kinyújtja kezét a korona után (IV.). Életét is kockára veti érte. Midőn a királynő lemegy a fölkelők közé, hogy megjelenésével fojtsa el a zendülést, a pártosok rajtok ütnek. Forgách ereje fogytáig védelmezi a királynőt; e harcz emlékét őrzi a krónikás ének két-soros töredéke. Azonban megsebesül s mindnyájan Palizsnay fogságába esnek (IV.). Palizsnay vránai perjel, a fölkelés vezére, ádáz ellensége Máriának. Ő lázongott leginkább a női kormány ellen s becs-mérlőn fogadkozott, hogy a leány-király még szerelemmel fogja átkulcsolni térdét. Ez is tüzei, de meg szemtől-szembe látva, vad szenvedélyre gyúlt iránta s most a fogságban szerelmével üldözi Máriát. Az ütközetben úgy rémlett neki, mintha Mária megcsókolta volna sebesült lovag-ját. Ha a királynő legalább bevallaná szerelmét, megnyugodnék, de azt nem bírja elviselni, hogy

a becsmérelt nő nála jobban tudjon uralkodni a szenvedélyen. A legszörnyűbb kegyetlenségekkel akarja kicsikarni Mária titkát s a maga meghallgattatását. Az özvegy királynét, a ki szintén foglya, levetteti a vár fokáról; Mária szemeláttára szúrja át Forgáchot. S mindezt azért, hogy Mária szerelmét kierőszakolja vagy legalább titkát kicsikarja tőle. Egész a rémdráma határáig jutunk, midőn egyszerre szétfoszlik a bonyodalom. A számító Velenceze kimódolja, hogy a Rendekek ismerjék magyar királynak Zsigmondot, kinek könnyelműségén majd busásan megveszi jó szolgálatainak bérét. A velenceziek aztán Máriát is kiszabadítják, hogy elfoglalja helyét a trónon, Zsigmond oldalán.

A cselekvény két szálból fonódik: egyik ága történelmi, a másik költött szerelmi mese, e két szálból van összesodorva Mária sorsa. A fiatal költő nem tud kellő egyensúlyt tartani; érdeklődése a romantikus meséhez vonja, de ezt agyonlapítják a történelmi díszletek. Buzgó tanulmány nyomai látszanak a darabban, de az író nem tudja jó hasznát venni fáradságának. Madách Fessler művéből merített, a kit íróink ez időtájt sűrűn forgattak. Forrását jól választotta meg. Fessler sokkalta bővebb Pray- és Thuróczy-nál; Katona rideg, Engel is szűkszavú hozzá képest, Buday és Virág is szegényebbek nála. Ő felhasználja

Bonfini színes előadását, lengyel részről Dlugossra támaszkodik s a hagyományt sem mellőzi egészen. Madách más történetírókba is beletekintett, így Katonába biztosan,¹ de egészben Fessler után igazodik.

A dráma anyaga teljesen egyezik Fessler IV. könyvének első részével: a darab ugyanazon ponton kezdődik és végződik, mint Fessler előadása. Megtalálni nála Madách összes szereplőit és minden eseményét, a legapróbb részletekig, minők a Károly koronázásakor olvasott evangelium szövege s uralkodásának baljós előjelei. A darab menete is összevág Fessler elbeszélésének sorrendjével. Fessler szerint a gyilkosság után

¹ Sandivog meneküléséről Fessler annyit mond: Dem zu äusserster Unzufriedenheit gereizten Sandivog wurde die Abreise von Jadra verwehrt; allein der kluge Mann, das Gewebe weiblicher List durchschauend, zerriss es, indem er Mittel fand, glücklich zu entkommen. (IV. 29—30.) Katona erre nézve Dlugosst idézi: Sandiuogius autem, omnium eorum, quae contra se ordinata fuerant, conscius, equis per varia loca, quibus redeundum erat, locatis... equos mutando... Cracouiam... pervenit. Katona, Pars IV. 62. — Madáchnál az I. felvonás végső jelenetében Sandivog azt mondja:

Egész utamban mindenütt lovak.

Midőn Madách könyvei a Nemzeti Múzeumba kerültek, ott találták azok közt Katona művét: *Historia critica regum Hungariae*. Pestini, 1779

Károly hívei elmenekültek, a gyilkosság jelenete a drámában is ezzel végződik (IV. felvonás 2. szín; Fessler IV. köt. 62. l.). Fessler azután Zsigmond győri táborába vezet, Madách ide is követi, ámbár e jelenetre nem sok szüksége van (IV. felvonás 3. jel. — Fessler IV. k. 63. l.). Még oly vonások is Fesslerre vezethetők vissza, melyeket az író érzékének szeretnénk betudni, mint azt, hogy Mária nem szemtanúja a konczo-lásnak (IV. felvonás 2. jel. — Fessler IV. 61. l.). Egy helyütt a szöveg szószerint Fesslerből van kiírva.¹ Ennyi tanulmányt, *Bánk bán*-t és a *Ke-gyencz*-et leszámítva, nem találni az akkori történelmi darabokban. S mégis épen ebből tetszik ki a kezdő író, hogy ennyire rabjául esik forrásának. Olyat is átvesz, a mi nem tartozik

¹ Bonfini, Livius mintájára, hosszú beszédet ad Horváthy Pál szájába, midőn az Károlyt Magyarországra hívja. *Decad. III. Lib. I. pag. 279—282.* Fessler ennek egy részét lefordítja (45. l.), s ezt a részt, és csakis ennyit, Madáchnál is megtalálni. «Der Eid verbietet Euch nach Ungarns Thron zu streben, doch nicht verwehren mag er den ungesuchten anzunehmen.» Madáchnál (II. 1.):

...nem fogom a magyar koronát
Soha keresni.

Azt ne is keresd.
De hát esküdhetnél-e arra is,
Hogy a magyar nép sem fog megkeresni?

a tárgyhoz, mint Hedvig és a lengyelek dolga. Tanulmányaiba nem tud életet önteni; eseményei közt nem nyílik távlat, alakjainak nincs multjuk, noha ezen könnyű lett volna segíteni. Mellőzi, hogy Károly maga is gyilkosa volt Johannának, s hogy nápolyi trónját is magyarországi rokonainak köszöni, a kiktől el akarja ragadni koronájukat; pedig ez mily élesen hívná ki ellene a Nemesist. Az egész jobban van elgondolva, mint kivíve. A kettős vezérmotivum elég szerencsés: a nőuralommal való elégedetlenség az idegen uralom elleni szenvedélyből a kor lelke szólna; de a darabban minden összegabalyodik; a királynő tulajdon pártja is úgy gondolkodik, mint a zendülők, hogy férfi kell a trónra; viszont a pártosok vezére szerelmében maga szeretné visszavinni Budára Máriát. A motivumok így megbénulnak, s a darab menete támo­lygó.

A darab más része, a szerelmi regény, a költő leleménye; szereplőit a történelemből vette, de sorsukat maga szőtte. A színfalszaggató romantika egész telhetetlenségével dúskál a szerelem különböző változataiban. Forgách lemondó önfeláldozása s Palizsnay gyilkos szenvedélye az ellentét szabályai szerint vannak szembeállítva. Forgách szótlán lemondása- s határtalan önfeláldozásával, ajkán a királylány egyetlen csókjával, meggyilkolva vetélytársától kedvese előtt, még

a romantikus lovagok közt is ritkítja párját. Nem kevésbé romantikus alak Palizsnay, a szeretőt tartó, vérengző perjel. Szenvedélyessége némileg Petúr bánra emlékeztet. Ilyenformán fogta föl Czakó is, a ki *János lovag* címmel szomorújátékot írt róla, melyet 1848-ban adtak. Nála Palizsnay élete czéljának nézi, hogy a trónt megtisztítsa a vérengzőktől, ha újabb vérontás árán is; előbb Károly vesztére dolgozik, azután bosszút áll Erzsébeten; mintegy a Nemesis bosszuló vitéze. Madáchnál lázongó hős, a kinek a szerelem elgyöngíti karját, mint Heraklészét. A romantika műzsája sugallta Madáchnak, hogy e vérengző barátban a gyűlöletet szerelemmé változtassa, s a fogoly rabjává tegye porkolábját. Sorsában a a végzet kaján káröröme tükröződik: gyűlölte a királynőt, mert nő; később megszereti a nőt s nem érheti el, mert királynő. Az ellentét fegyvere ejti el, mely könnyen fúródik át a romantikus lovagok páncélján. Ez a szerelem megtöri a a darab szerkezetét, mert váratlanul üti föl fejét a kifejlés előtt s új bonyodalmat támaszt a darab végén.

Természetesebb Madách másik leleménye, a királyi szűz támadó szerelme az udvarában élő dalia iránt. Ezt az érzést Czakó is beleszította darabjába; nála Frangepán a választott lovag, Zsigmond bizalmas embere s üzenetvivője mátká-

jához. Ez szembeszökön romantikus szereposztás. Madách természetesebb s egyszerűbb volt, midőn Mária pohárnokát, a történelem szerint koronájának és életének hű védelmezőjét választotta erre a szerepre. Azonban Forgách csak egy üres pánczél. Általában az alakokra csak rájuk vannak aggatva a történelmi nevek, mint a XIV. századi dolmányok. Maga Mária is élettelen vázlat. Találóan mondotta róla Riedl, hogy anyjával együtt jobbára hivatalos ügyeket intéznek előttünk. Magáról épen oly fásultan rendelkezik, mint másokkal; mindenbe beletörődik; szinte kérdéses, érzi-e a sors csapásait; vér nem bugygyan azok nyomán soha. Végzete kegyetlen dilemma elé állította, női s uralkodói hivatása kétfelé vonják, s egyikről sem bírván lemondani, mindkettőben vesztesé válik. Megtagadja szívét, boldogságát, anyját, mindent feláldoz a koronáért, s végül is Zsigmond teszi azt fejére, a kit nem szeret. A költő Herakles életének mérgét oltotta Mária lelkébe, ő is a szerelem és magasabb hivatás csábjai közt vergődik s a hivatás mellé szegődik, mint Herakles, de arra nem való. Ebből a szempontból *Mária királynő* drámája szinte a *Férfi és nő* párdarabjának, ugyanazon alapeszme változatának tetszik. A költő ugyanarra a válaszütra állítja itt a nőt, a hol amott a férfi állott. Herakles megdicsőülést talált ezen az úton,

a nőt a tragikai bukás kényszerűsége várja. A férfival hivatása feledteti a szerelem gyötrelmeit, ez mintegy önvigasztalása Madáchnak; a nőszív azonban életének egész célját, minden boldogságát eljátszotta, ha megtagadja szerelmét. Ez mintegy elkésett intelem kedveséhez.

Több tekintetben hasonló ehhez másik történelmi darabja, *Csák végnapjai*. A női főalak Máriára emlékeztet s a háttérben itt is megvillan valami hasonló gondolat, bár elmosódottan. Ebben is kettős a cselekvény, ezt is két párt küzdelme mozgatja, s az indítékok is hasonlóak: egyfelől a nő gyöngesége magasabb hivatásra, másrészt küzdelem az idegen király ellen. Azonban folyvást Csák és hívei vannak előttünk, ellenfél mintha nem is volna, így csak az üres levegőt szabdalják kardjokkal. A költő puszta adatok helyett itt a kor hangulatát törekszik felidézni, s e részben műve sikerültebb az előbbinél.

Csák kora a hazafias erények és bűnök szövedékével jó drámai háttér; Csákból is faraghatni drámai hőst, az idegen király elleni küzdelem magában véve félig-meddig azzá avatja. Már Kisfaludy Károly drámát kezdett róla, mely azonban töredéknek maradt, s Madáchnál későbbben, de művének megjelenése előtt, Szász Károly és Székely József költői beszély hőseül vették. Madách Kisfaludy nyomán indul, mintegy az ő félbenmaradt mun-

káját kívánja folytatni, melyet Toldy kiadásából ismerhetett.¹ Hőset a nemzeti szabadság bajnokának tünteti fel, kiirtva belőle a garázda oligarcha minden vonását. Képzeteiben Csák a lovagok virága, az utolsó Árpád-sarj jogának védelmezője, III. András árva leányának gyámola. Az ő táborában s trencsényi várában él a királyleány, a küzdelem czéljának megszemélyesítője; ez adja meg a pártnak az erkölcsi súlyt. Csákról úgy beszélnek hívei, mint valami félistenről, a hazafiság és önfeláldozás mintaképéről. A 43-iki kidolgozás előjátékában egymásután gyűlnek táborába legkonokabb ellenfelének, Omode nádornak fiai, régi ellenei megtérnek hozzá. Csupán hatalmas fegyvertársa, Zách, pártol át mellőle a királyhoz. Ezt a költő később az I. felvonásba olvasztotta, a hol, a rozgonyi csata után, inkább is van helyén, s elhagyta az előjátékot, melylyel különben is csak a negyvenes évek divatának hódolt. A darab tulajdonképen a rozgonyi veszített csata után kezdődik, a mikor Csák már le van verve. Elszéleszti népét s legbensőbb párthíveivel visszahúzódik a trencsényi várba, hogy alkalomadtám új fölkelést szítson (I.). Élete azonban küzdelem helyett csak örökös készülődés, melyet végtére is

¹ *Kisfaludy Károly minden munkái.* Öszveszedte Toldy Ferencz, 1831. X. kötet. Pótolékok.

oly csekély ok sarkall tette, hogy Károly Záchnak ajándékozza Késmárk városát, mely eddig szabad volt. E hír hallatára Csák az ország négy tája felé küldi az Omode-fiúkat, sereget toborzani (II.). Ő maga Záchhoz megy, hogy visszahódítsa régi párthivét. Zách visegrádi kastélyában a királylyal találkozik, ki vadászat közben ott tart pihenőt. Mennyi balfogás, s épen a döntő jelenetben! Mit szóljunk ehhez a Csákhoz, a ki elég botor, hogy egyszerre Záchnál teremjen, holott ez szemünk láttára igyekezett őt a király hűségére téríteni s a kiról tudja, hogy Károly csak az imént tüntette ki kegyével. Mily ügyefogyott ez a Zách, ki Csákot a szomszéd szobába rejti, midőn a királyt várja. És mily eszeveszett az udvari bolond, a ki felszakítja e benyíló ajtaját, épen mikor Károly kifakad a miatt, hogy Csák még életben van, sőt új fölkelésre készül, a miért a kegyesők halált kiáltanak fejére, S mikor ennyi erőszakolt véletlen árán a két ellenfél szemben áll egymással: mi történik? Csák óvást emel a törvénytelen ítélet ellen:

Kihallgatatlan a magyar nemest

Ítélni nem szabad. Most itt vagyok

Most halljatok meg és ítéljetek. (43-iki szöveg.)

A költő nyilván fenséget akart alakjába lehellni, midőn a jog és törvény hívének mutatja. E törvénytelen stílusban mondott pár szó azonban

inkább látszik furfangos kibúvónak a kelepceből, melybe véletlenül esett. Lehet-e Csáknak olyan mondanivalója, a mi az udvar előtt újság volna s neki mentségére lehetne? Elismerheti-e jogos bíráinak Károly szemén-szedett híveit, egy bizalmas vadásztársaságot? Egy-két hang pártolja kívánságát; ezeket Károly rögtön pártütőknek bélyegzi. Csák önelégülten és bántatlanul távozik; a király utána szól:

Fogd e levelet,
Mellyt Róma küld, menj, feloldozánk.

S mégis nyomban újra el akarja íteltetni Csákot, halálra, orvul; mire Zách, a gyanúba kevert házigazda, hűségét ezzel bizonyítja:

Már gyilkosom van.

Még gyöngébb e jelenet a későbbi átdolgozásban, hol Károly híveire támad, a mért Csák élve ment el, s maga bérel ellene olasz orgyilkosokat. A költő nagyot vét, mikor a királyt ily fondornak mutatja. Ha jobban megérti a történelmet, tisztábban rajzolhatja Károly győzelmét, a ki békét és nyugalmat szerez az országban s ezzel pártjára hódítja a nemzetet. Tragikaiban rajzolhatja Csákot is, a ki e nagy változásban egyedül marad változatlan s a szabadság varázsától elvakultan, nem veszi észre, hogy az idő elpártol tőle, igazsága csorbul, s a föld kisiklik

talpa alól. Ez részvétet keltene a hős iránt s megnyugvást bukásában. De hogy' nyugodjunk bele megtörésébe, ha Károly nem nyert meg bennünket; hogy' lássuk nyugodtan oly ember kezén az országot, a ki orgyilkosokkal czimborál? Ennyire elhomályosul czélja a költő előtt a döntő jelenetben, ennyire ellankad ereje. Kitér az összeütközés elől, nem fejleszt semmi bonyodalmat s e kitérés után ott fonja tovább Csák sorsát, a hol abba-hagyta.

Visegrádról hazaérkezvén, küldöttei is hazaszállingóznak, csüggedten, maroknyi néppel. Csák mégis ki akarja bontani zászlaját, mintha megint az egész felvidék sereglene alája. Ekkor tudja meg, hogy míg ő odajárt, a királyleány klastromba ment, mert nem akart több vérontásnak okozója lenni. Ez erejét szegi Csáknak. Nincs mért küzdenie tovább.

... mért, hogy Károly helyett
Sváb vagy tatárt emeljek trónusunkra?
Vagy tán azt kéritek, köztársaságot
Állítsak?

Kettétörti kardját, elzarándokol Erzsébet után,
hogy haldokolva ölébe hajthassa fejét:

Öledben édes a nyugalom, királyné,
Öledben az Árpádok alszanak.

Ez a darab történelmi része, Csák tragédiája,
mely azonban sem a történet, sem a valódi

tragikum szempontjából nem kifogástalan. E kor hangulatát, lappangó s fel-fellobbanó tüzét eléggé eltalálta Madách, de a történelemmel nagyon is szabadon bánt. Kisfaludy példájára a szabadság önzetlen bajnoka gyanánt festette az átkos emlékü országháborítót, *damnandae memoriae*, mint az okiratok mondják. Sorsán is változtatnia kellett: nem hagyhatta a férgeknek megenni, ha nem akart új *Stibor vajdát* írni.

Azonban oly történelmi vonásokat is mellőz, melyeknek hasznát vehette volna; hogy Csák nádorispánságot viselt Venczel alatt, ellenállását az a hazafi kötelesség színében tüntetné föl. Alakjának legfőbb hibája, hogy sorsa nem jelleméből folyik s nélkülözi a tragikum vaskényszerűségét. A mi őt megtöri, alig van jobban előkészítve, mintha kővel sujtának agyon. Sorsának fordulása Erzsébet szökésében gyökerezik, kinek szinte külön drámája van a darabban. A költő föltámasztja a hagyományt, mely szerint Omode nádor Erzsébetet egyik fiának szánta. Erzsébet a darab elején boldogtalan szerelmét gyászolja, kedvese elesett a rozgonyi csatában. Ott az újon hantolt sír mellett vall neki szerelmet a megholt öcsese, Dávid, a mi némileg III. Richárdra emlékeztet. A trencsényi várban is folyvást üldözi Erzsébetet, mint valami eszelős;

ez azonban semmibe sem veszi a gyámoltalan fiút, ki a harcok közt lantpengetéssel tölti az időt. Dávid végre kardot köt s bátyjának kiszabadítására siet, a ki valami rablókalandon fogságba esett. Mire diadalittasan visszatér, Erzsébet elhagyta a várat. Az átdolgozás elejtette Dávid harci kalandját s hajlóbbá tette iránta Erzsébet szívét. De mikor a háborodott Dávid azzal rémítgeti, hogy éjjélkor fog szobájába nyitni, féltében akkor szánja rá magát, hogy kolostorba meneküljön. Szökésében — mindkét szöveg szerint — Omode János segíti, Dávid testvérbátyja, a ki abban bízik, hogy Erzsébet nélkül új fölkelésük terve dugába dől. Dávid Trencsénit tartja a szökés szerzőjének s halálra keresi. Csák nyomában ő is eljut Erzsébet klostromához, beszél is vele, de az előbb rá sem ismer, aztán elutasítja. Károly bérenczei is ott settenkednek, a magából kikelt Dávidot Csáknak nézik s orgyilkuk az ő szívébe furódik Csák helyett, a kit épen ő keregett halálra.

Az első kidolgozás is némileg külön mesét szőtt Erzsébet körül, a második még inkább; amaz szorosabban fonta össze Csák sorsával az Erzsébetét, a kit hazafi érzése késztet szökésre; emitt szerelmi ostrom elől menekül. Ez kibebbíti Csákot, a ki nem csupán Erzsébet lovagja volt, kardján a nemzet sorsa állott; a kifejlésben ez a kapcsolat

elhomályosul. Ez a fordulat nem természetes. Küzdhetne a szabadságért tovább Erzsébet nélkül, sőt érte magáért is, hiszen ő eddig is nem egyszer kívánta visszatartani. Az egésznek menete megtörik itt, sínylik egyöntetűsége: a darab hazafias motivumból indult s szerelmi szeszély akasztja meg. De Madáchnak nem volt ellenére, ha Csák lelke a nő gyöngeségén törik meg, mint Heraklesé; nem bánta, ha újra megmutathatja, mennyire nem való nagy földatra a női lélek. Erzsébet a meghasonlásnak ugyanabban az örvényében küzdök, mint Mária.

Se nő, mert azzá lennem nem szabad,
 Se férfiú, mert nincs hozzá erőm,
 S nő mégis, mert lelkem szeretni óhajt...
 És férfiú, mert éltem tengerén
 Csatázni és lemondni kell tanulnom.

Ez jól van elgondolva, de kidolgozás közben Erzsébet alakja zűrzavarossá vált. Kedvese sírjánál végig hallgatja Dávid szerelem-vallását, sőt csókját is eltűri; később bevallja, hogy érdekli ez a szerelem s mégis menekül előle, noha tudja, hogy azzal összezúzza Csák szívét, kit atyjaként szeret. A költő többnyire adósunk marad a lelki küzdelmekkel s az elszánások indokaival; megérő elszánások helyett tényekkel, fejlődés helyett kész változással áll elő. Csák felbuzdulása és elcsüggedése épen oly hirtelen, akár Palizsnay

szere
 gozás
 midő
 elmu
 ben
 kézír
 1861
 szem
 mint
 év a
 rövid
 olvas
 hagy
 felvo
 kalar
 végé
 cséni
 Kitő
 egyp
 királ
 csiná
 meg
 kisz
 elött
 zése

1
 közv
 2

szerelmének fellobbanása. Ily hibákon az átdolgozás sem javított, sőt még növelte a zavart, midőn új vonásokat toldott a régiekhez, de elmulasztotta azokat összhangba hozni. Sebtében dolgozta át darabját; maga jegyezte föl a kézirat címlapján: «...átdolgoztam teljesen. 1861 aug. 12-én, végeztem szept. 28-án.» Drámai szempontból semmit sem változtatott művén, mintha érzéke mit sem változott volna e húsz év alatt. Csak apróságokkal bíbelődött. Sokat rövidített, elhagyta az előjátékot s elejét beleolvasztotta az első felvonásba; azonkívül is kihagyott két egész jelenetet; egyiket a második felvonás elejéről, melyben az Omode-fiúk rablókalandra vetemülnek; a másikat a IV. felvonás végéről, mely Csákot hirtelen változással a trencséni várból rögtön bujdosása végeztéljához vezette. Kitörült néhány népjelenetet s azokkal együtt egy pár személyt is.¹ Viszont beleszőtte a rákosi királyválasztó-gyűlés leírását, melynek mondvasinált lelkesedése, a Rendek nembánomsága megerősíti Csákot szándékában, azonfelül jobban kiszínezte Erzsébet tanakodását Jánossal a szökés előtt, mely még így is túlságosan gyors. A befejezésen is módosított.² Ezek a fontosabb változ-

¹ Fekete hadnagyot, Csák fegyvernökét s még három közvitézt.

² Az első kidolgozás végét Mózes befejezéseül használta föl.

tazások. A mellett az egészet újra írta; összébbravonta a párbeszédeket s legnagyobbbbrészt más szavakba öltöztette. Siettében néhol ellentmondásba kerül azzal, a mit a régi szövegből megkimélt,¹ máshol olyasmit is kihúz, a minek hiánya az értelmet homályossá teszi.²

Az átdolgozás révén a darabban két korszak hangulata olvad össze. Némely helyütt a negyvenes évek forradalmi tüze lobban föl Csákban; felvillan előtte a köztársaság eszméje is, de mennyire máskép, mint mikor azért Zordy lelkesült!

Nem Róma e bon, mellynek harci lelke
Hirért sóvárgott. Itt minden kebel
Forintokért ásítozik s fölötte
Ha nincs erő, egymást rabolja ki.
A szentek honja csak köztársaság,
Csak szentek érdemlik meg azt. (43-iki dolg.)

Máshol mintha a nemzet lankadó önérzete, a sorssal megbékülő hajlandósága ejtené aggodalomba.

¹ Így pl. Csák Budára indul, de az átdolgozásban Visegrádra érkezik; itt csakugyan inkább térhet be a király vadászat közben Záchhoz.

² Az új kidolgozásban Károly így szól a távozó Csák után:

Menj, menj, ne bosszants, fogjad e papírt,
Megsemmisítek mindent, csak ne lássunk.

Az olvasónak ki kell találnia, hogy ez az okmány nem lehet más, mint amnestia.

... én ostortól, zsarnokoktól
 Nem féltem a magyart, tudom, lerázza
 Ha megsokallja terhét. — Oh de *féltem*
A kegytől, mely hasonlást hoz közé.
 Féltem, ha más nyelven szól nép s királya,
 Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
 A fordító gazúl fordíti el. (I. 1.)

Megvan ez már az eredeti fogalmazásban is, csak hogy a kifejezés most önkénytelenül a korhoz simult s az egész közelebbi vonatkozást nyer.¹ A századok hamva alól eleven parázs villan elő. Csák fölkelése, veresége, titkos készülődése és elcsüggedése a közelmúlt rajzának tetszik, kettétört kardja mintegy symbolummá emelkedik.²

¹ Ott nem is Csák, hanem Omode Miklós mondja:

... én ostortól, zsarnokoktól
 Nem féltem nemzetem, mivel lerázza
 A nép nyakáról, ha igen nehéz lessz.
 De hogyha nyelvét megtagadja, félek,
 Nem leszen egyetértés nép s király közt,
 Mert mindkettőnek jól gondolt szavát
 Elferditendi a gaz fordító.

Itt épen a kegyről nincs szó, a mi mintha az októberi diplomára vonatkoznék. De Róbert Károly korából sem rí ki, hiszen amnestiát hirdetett ellenfeleinek, igyekezett megnyerni a nemzetet. Madách azonban alkalmasint a maga korából vette ezt az aggodalmat.

² A darab hazafias kitételeit összeállította Csernátóni Gyula: *A magyar geniusz Madách «Csák végnapjai»-ban.* — *Erdélyi Múzeum* 1911. XXVIII. köt. 6. füzet.

Ez hatotta meg a kolozsvári közönséget, mikor a darab ott — 1886 október 9-én — színre került; ezt emelte ki Meltzl Húgó, ki az előadás alkalmából írt a darabról.¹ Ő Csák tragédiájában történelmünk «könnyekre fakasztó» példázatát látta. Szerinte *Csák végnapjai* nemzeti nagy tragédiánk, *Bánk bán*-nal, meg a *Tigris és hiéna*-val rokon. E három színmű — mondja — «sajátságos módon egészíti ki egymást, megfelelően a magyar nemzet három rendbeli többszomszédjának: a szlávsnak, németiségnek és olaszsnak... A Katona-féle *Bánk bán* határozottan misogermán, a Petőfi-féle *Tigris és hiéna* misoszláv, a Madách-féle *Csák* misoromán». Csak-hogy ebből a szempontból ép annyi joggal *Bánk bán* mellé sorozhatni *Rákóczi fogságát* Szigligetitől, Rákosi Jenő *Endre és Johanná-ját*, melyek szintén német- és olasz-gyűlöletet szítnak, s magának Madáchnak *Mária királynő-jét*, mely Kis Károly hitszegésének rajzával sokkal erősebben «misoromán» s Zsigmond-ellenes hangulattal egyúttal «misoszláv» is. De mindez magában ép oly kevésbé teheti bármelyiket is nemzeti művé, mint jó darabbá.

[Csák még Madách fiatalkori művei közt sem

¹ Megjelent a kolozsvári *Ellenzék*-ben 1886. okt. 11. A darabot előzetesen Ivánfi Jenő, a ki Dávid szerepét játszotta, ismertette az *Ellenzék*-ben, 1886 okt. 8.

mindenben a legsikerültebb. Az alapeszme tiszta kifejezése, a benső küzdelem, a megkapó lyrai hang, a pathos ereje s az egésznek concep-tiója révén a *Férfi és nő* nagyobb hatású. *Mária királynő* szegényes, de a ráfordított történelmi tanulmány tiszteletreméltó. *Csákban* az erős hazafias érzés, a kor hangulatának rajza s az egésznek gyászbaboruló lelkesedése a hatás for-rása. Mind a mellett megőrizték rokonságukat az átdolgozásokon keresztül is. Szerkezetük s drámai és kifejezésbeli gyöngéik hasonlók, de még erő-sebb lelki rokonságuk. Mindnyáján valami hasonló gondolat és érzés rezdül át. Madách színműveiben is sorsát rajzolja, érzelmeit önti ki, csak hogy álta-lánosítva, problema gyanánt. Hőseiben ő maga lappang, alakjai hangulatainak és töprengéseinek csatáját vívják, de sorsából a férfi és nő termé-szetére von következtetést, élményeiből örök igazságok törvényszerűségét olvassa ki, melyeket a mythos és a történelem képeivel illusztrál. Sze-mélyei tételének példái- és bizonyítékaivá válnak, fogalmak megtestesítőivé. Mind oly vonások, melyek már az első kísérletekben *Az ember tragédiája*-nak költőjére vallanak.

Tagadhatatlan, sok e színművekben a fogyat-kozás, de gyöngéik nem a tehetség hiányában, mint inkább a tekintetben mutatkoznak, hogy az író nem járatos a dramaturgia és a színpad

titkaiban. Ha valamelyik darabját a szinpadon láthatja, inkább fennakad a gyakori helyváltáson, az események rendezetlenségén, melyek — a *Férfi és nő*-t kivéve — nem kristályosulnak egy központ köré; bizonyára több gondot fordít a cselekvény egységére, a megfelelőbb beosztásra. Tán észreveszi, hogy hosszan időz csekélységek-nél, túl van terhelve részletekkel; nincsenek kiemelkedő jelenetei; a természetes fordulópontok elsüppednek. Nem tud érdeket gerjeszteni, kétségben tartani a kimenetel felől. A mint megköti a bonyodalmat, rögtön szét is vágja. Csák meghallja, hogy Erzsébet eltűnt s tüstént vége mindennek. E részt azonban kortársai sem ügyesebbek, maga a színészkedő Szigligeti sem. Sőt Madáchnál még inkább találni egy-két megkapó jelenetet, a dictio némely fordulatát s föllobbanását néhol, a fenség egy-egy vonását. Jellemrajza is fogyatékos, de az sincs jobb oldalak híján. Egy-egy mellékalakot sokszor sikerül pár nagy vonással élénk állítania; de főalakjainak jellemében, a kik többet vannak előttünk, összehalmoz sok össze nem illőt s elmossa az uralkodó vonásokat. Személyei akaratlan bábok a körülmények kezében, nem kovácsai önsorsuknak. A kifejlés ritkán foly jellemükből; az író a történelemhez tartja magát, a nélkül, hogy a tényeket előkészítené s kénytelenségnek mutatná.

Mindez nem csupán Madách hibája, hanem a koré. Az állandó színpad megtermi szükségletét, de a színpadi irodalom még gyermekéveit éli. Van már egy-két kitűnő alkotása, minő *Bánk bán* s több tekintetben a *Kegyencz* is, de a darabok tömege kezdetleges. Madáchnál kortársainak foglalkozásait egyéni jó tulajdonok mérséklék s a gyöngye kidolgozás legalább magas czélt sejtet. Nem csupán egyes részletekben akadni az orosz-lán-körmök nyomára, még nagyobb érdemei vannak irányának és munkásságának egészben véve. Itt van mindjárt az, hogy több irányban próbálja meg erejét; továbbá egyéni fejlődése, mely némi részben együtt jár a műfaj fejlesztésével; azonfelül is számos oly vonása, melylyel páratlanul áll kortársai között. Első lépése egy mellőzött műfajban tett kísérlet, a komoly társadalmi színműben, oly korban, midőn a jelen élet a vígjáték és bohózat világába szorult, s e műfaj valódi művelői, Obernyik és Czakó, még föl sem léptek. Később a történelmi darabokhoz pártol, s itt két tekintetben is haladást jelent: szélesebb történelmi alapra épít s mégis szabaddabban alakít kortársainál.

Pesten jártakor s midőn darabjait írta, a komoly drámai nemben minden író a történelmi színművek hódítottak magukhoz. Ezeket a közönség rég idő óta kedvelte s hű maradt régi kedven-

czeihez. Dugonics *Bátori Mária*-ját még 1838-ban is adták. Kisfaludy Károly legzajosabb sikereit e fajta műveinek köszönte. *Stibor vajda* még 1837-ben is élt a színpadon, Madách ezt is láthatta. Katonának *Ránk bán*-on kívül is van ilyen darabja színész korából: *István, a magyarok első királya* című átdolgozás. Vörösmarty színműírói pályája hasonló darabokkal kezdődik. Első kísérletei azonban, *Salamon* (1827) és a *Bujdosók* (1830), csak nyomtatásban láttak napvilágot. Madách pesti évei alatt a színház műsorán Szigligeti kezdett tért hódítani, kinek csak 1838-ban négy történelmi színművét adták: *Vazul*, *Aba*, *Gyászvitézek* és *Pókaiak* címűeket. Korántsem valódi tragédiák ezek, csak hol pőre, hol a lovag-dráma vonásaival felciczomázott történelmi jelenetek, a szélesebb történelmi alapnak és művészi alakításnak egykép híjával. Más írók történelmi darabjai sem különbek, Gaál *Szvatoplukja*, Kúthytól *I. Károly és udvara*. Czakó jó elnevezést talált az ilyen darabokra, midőn a maga *Szent Lászlóját* drámai történetrajznak nevezte.

E bátortalan kísérletek mellett a romanticizmus hatása mutatkozott, főleg Hugó Victoré, kinek munkáit egyes műkedvelő főurak írókkal és színészekkel vetekedve fordítgatják; de olykor a német romantikusoké is. E téren is Vörös-

marty adta a mintát (*Kincskeresők* 1833), Szigligeti a tömeget. Az író, ki a történelmi adattal szemben elveszté bátorságát, itt szabadjára ereszti képzeletét. Szinte a mesék túlzásaival színezi; varázsgyűrűk, álruhák, hallgatózások, véletlen fölismerések segélyével köti s oldja meg a bonyodalmat; meglepetésekkel vadássza a hatást, szörnyűségekkel a megdöbbenést. Rettenetes boszúk és kegyetlen megpróbáltatások; két ellenséges család közt fakadó s vérbe-fúló szerelem, mint Jósika *Adorjánok és Jenők* című darabjában; elszakított s végtére mégis egymásra találó szeretők, mint Szigligetnél *Romildá*-ban; ismeretlen huguk szerelmeért atyjokkal versengő testvérek, mint *Gyászvitéz*-ben, mely egészen Vörösmarty *Vérnásza* másolatának tetszik; kitett és szüleiket föltaláló ifjak, mint *Micbán család*jában, mely Katona Simon bánjának elbeszélését fejti darabbá az anyáról, ki hét ikergyermekeit szégyelvén, hatot kitétet: ilyenek e darabok tárgyai és személyei. Kúthynál még a mindenki másnál becsületesebb néger is megjelenik (*Fehér és fekete*), a kit egy keresztyén nő lelki nagysága mégis ámulatba ejt. Azonban a magyar romantika ritkán száll idegen tájra, még a keleti elemmel is hazai földön érintkezik, a török hódoltság révén; tárgyát többnyire a hagyomány világából, a történet regényes jeleneteiből veszi,

az ős- vagy lovag-korból, melyeket olykor valami regényes félhomályban olvaszt össze, mint Jósika említett darabjában. Kúthy és Vahot Imre Zách Klára történetéből írnak tragédiát, Szigligeti a Pókaiakéból. A történelmi és romantikus elem összefolyik: történelmi alakok és nevek vegyülnek a romantikus mesébe, vagy a költött mese történelmi háttér előtt játszik, mint Vörösmartynál a *Vérnász*, *Marót bán* és *Áldozat*, mi által az egész némi történelmi látszatot nyer.¹

Madách műveiben is e két irány találkozik. Izlése mindegyiknek túlságait kerülni igyekezett s a kettőnek mérsékelt vegyületéhez vonzódott, a regényes történelmi színműhöz. A romantika varázsa alól ő sem tud szabadulni, de többnyire csupán érzelmes vonásaival él, merészségét, zajos külsőségeit kerüli. Herakles ős-mondáját a romanticismus requisitumával cifrázza fel; van ott egy rejtekebből mindent látó és halló cselszövő;

¹) E színművek részint önállóan jelentek meg, részint Nagy Ignác *Színműtár*-ában, (1839. 40., 41., 42., 43. évi folyam), *Az Adorjánok és Jenők* a *Budapesti Árvizkönyv* II. kötetében, 1839. Igazolta e hatást, midőn Madách könyvtárának lajstroma s részben könyvei 1913-ban a Nemzeti Muzeumba kerültek, s kitűnt, hogy megvoltak azok közt Kisfaludy Károly minden munkái (1831), Nagy Ignác *Színműtár*-ának egy kötete, nem tudni melyik, Vörösmarty darabjai közül a *Bujdosók*,² *Kincskeresők*, *Marót bán*, *Az áldozat*, *A játyol titkai*; Szigligeti *Gyászvitélzei*.

egy vándor lantos, a ki elszereti Herakles elől kedvesét. Történelmi darabjaiban jobban mérsékli a regényes vonásokat. A történelmet nem pusztán háttérül veszi, hanem alapul; csak egyes részleteket sző át romantikus szálakkal, akkor is legalább a hagyományra támaszkodva. A korszak kezdetleges darabjaitól eltérően *Mária királynő* darabját az adatok egész tömegére építi, seregestől hozza színre az eseményeket. Sehol költött személy, költött cselekmény, csak Mária hagyomány-örizte szerelmén borong a romantika felhős félhomálya. *Csákban* is mindössze a szerelmesek alakja romantikus: a fegyverzaj közül kolostorba vágyó királyleány, s Dávid őrületig csigázott szenvedélye. Szabadabban bánt itt a történelemmel, mint kortársai tenni merték; nem pusztá adatra, hanem egy történelmi érzésre építi művét, mely összhangzik saját korának hangulatával; a legjobb úton van ahhoz, hogy a múlt nyelvén a jelenhez szóljon.

Lépésről-lépésre szemlátomást halad a valódi történelmi tragédia felé.

Madách valóban kiválik kortársai közül s nem egy tekintetben fölöttük áll. Ritka eleven érzék vezeti a tárgy megválasztásakor: minden darabjában valódi tragikai mag rejlik, ha kifejlődni nem tud is. Valamennyi kortársánál több érzéke volt a történelem és lélektan problémái iránt.

Más is megírta a szerelmes királylány tragédiáját, a ki föláldozza szerelmét a koronáért; Eördögh István *Nő és királynő*¹ darabjának éppen Nagy Lajos fiatalabb leánya a hőse, Hedvig, kinek sorsában a Máriáé ismétlődik. Madách fölfedte Mária lelkében az ellentétes vágyakat, szerelmét összeütközésbe hozta a kötelesség-érzettel, a kor felfogásával s az ország érdekével, s mind e közt megtalálta a tragikum forrását. Az egyén sorsából nemének természetére vont következtetést, s evvel az egyes eset tanulságát kiszélesítette. E pontban Mária majdnem oly megszemélyesítője a női nemnek, mint a férfinak Herakles.

Műveiből rendszeren eszme és tanulság fejlődik; legfőképp ebben áll kortársai fölött. Ez időszak a drámában főként hazafias lelkesülést s némi látványosságot keresett, eszméket legkevésbé. Nem is találni, legfőlebb oly semmitmondó általánosságban s alig kivehetően, mint Garaynál. Többször akadni politikai irányzatra, de inkább a vígjátékokban; tragédiában csak az egy Obernyiknál, a *Főúr és pórban*, mely az osztály-ellentétet akarná ostorozni, de már kiindulása hibás, mint később az *Örökségben* is. Később Czakó

¹ Megjelent Nagy Ignác *Szinműtár*-ában, 1842. III. kötet, 2. darab.

valódi eszméket ad s költői mezben és erővel. A *Végrendelet* a párbeszédben thesisül kimondja, hogy bünt az idő nem hagy büntetlenül, a mit aztán a cselekvény, s *Leonáé* is, igazol. Madách eszméi másfélék; inkább lélektani természetűek s a *Csak tréfát* kivéve nincsenek a dictióban szét-tördelve, hanem a cselekvényből és a hős sorsából világlanak ki. Legjobban sikerült ez a *Férfi és nőben*, melyet egész külön hely illet meg e kor-szak színművei közt. Történelmi darabjaiban a kor eszméit mélyebb emberi érdekekkel párosítja. *Mária királynő* a *Férfi és nő* alapgondolatának mintegy másik partján köt ki. *Csákban* a történelmi eszme az uralkodó, de ezt is kiszélesíti, s az Árpád-ház kihaltának sötét háttére előtt Csák küzdelme- és elcsüggedésében mintegy a nemzet sok százados balsorsát és küzdelmeit sűríti össze. A cselekvény eszmei magaslatán természetesen a hősök is eszmék képviselőivé válnak. Herakles a férfi lelki háborgásának meg-személyesítője; *Mária* példaképe a szerelmét meg-tagadó nő bűnhődésének; *Csák* némileg a hazafiság megtestesítője.

Ez s egyéb jellemző vonásai színműveinek éppen nem önkénytelenek. Megvolt a maga fel-fogása a drámáról, s ez sokat megmagyaráz mű-veinek természetéből. Ő nem műkedvelésből fo-gott tollat; kora ifjúságától fogva írónak ké-

ját,
ögh
agy
nek
föl-
kat,
ség-
rde-
for-
tère
ta-
nem
fér-
lik;
szak
emi
bóé.
ál-
nál.
ább
ber-
len-
bás,
akó

szült, valósággal azzá nevelte magát. Megvoltak dramaturgiai elvei, melyeket maga vont el magának olvasmányaiból. Mielőtt darabjaiba fogott, előbb zavaros széptani értekezést rótt össze, melynek a drámára vonatkozó töredékei fenmaradtak. Az író nem több tizenkilencz évesnél, nincs mit csodálkozni tévedésein. Akkori kedves írója, Sophokles, az eszményi minta szemében, műveiből vonja ki elveit, s példáival bizonyít. Igaz, hogy Sophokles a görög tragœdiában sok tekintetben fejlődést jelent: színpadja már népes, szakít a trilogiával, egyben kerek egészet ad s a kart pusztán nézővé teszi; de ő sem való újabbkori drámaíró egyedüli tanítójául. Sophokles drámai művészetét elég szerencsésen elemzi, de a gyakorlatban szerencsétlenül utánozza, nem gondolva eléggé a görög és az újabb dráma természetes különbségeivel. Önkénytelenül eltanulta tőle a hosszan húzódó cselekvényt, mely Sophoklesnél is az «epos kerekein gördül», a nagy vonásokkal való jellemzést s a hagyomány tiszteletét; egyrészt Sophoklesre vihetni vissza Madách azon vonását, hogy ellentétes természeteket állít egymás mellé, egymás kiemelésére, a mi hatásos s nem is művészietlen; mint Sophoklesnél Elektra és Chrysothemis, úgy állnak szemben Madáchnál a hú Dianeira s a csécsap Iolé; az átszellemült ön-

felál
sőt
nül
leté
pon
a k
vívj
nak
vén
mes
zeth
lene
jog
ellen
gáb
nek
Ő a
rejt
hog
ból,
vég
ren
erre
F
felé
köz
szó
lők

feláldozó Mária s a nyersen természetes Sophra; sőt Forgách és Palizsnyai is. Mindez észrevétlenül ment át Madách vérébe, a nélkül, hogy elméletében számot adna róla. Ez elmélet kiinduló pontja az, hogy «eszmét vegyen fel mindenkor a költő, melyet művében dicsőíteni vágyik és vívja ki ennek győzelmét száz ellene küzdő gátnak daczára. Ez képezi a színmű erkölcsi cselekvényét.» «Hogy a fölvetett erkölcsi elv győzedelmeskedhessék — írja a *Személyek-ről* szóló fejezetben — szükséges, hogy valaki küzdjön ellene», — ez a mű hőse, kinek azonban valami jogcímre kell támaszkodnia. A darab «az elv elleni küzdelmet s annak győzelmét foglalja magában». Ez tisztább fölfogása a tragikum elemeinek, mint a minőt Madách kortársainál találni. Ő a tragikum csiráját rendesen az alak lelkébe rejti, de kifejtetni nem igen tudja. Szokott hibája, hogy a bűnhödés ritkán foly az alakok jelleméből, hanem mintha az ő műveiben is a görög végzet erejével uralkodnék az erkölcsi világrend. Csak később, Erdélyihez írt levelében van erről világos nézete.

Kevésbé tisztázódott nézete a cselekvény felől. Szerinte a dráma nem követel okvetlenül küzdelmet, lehet, hogy csak «jellem ismertetésül szolgál». Ez a fölfogás lassítja nála a cselekvény lüktetését, ez avatja másfelől alakjait típusokká,

nagyobb körök képviselőivé. Ez utóbbi szintén megállapodott nézet volt nála. Hagyatékában egy papirdarabon ez van följegyezve: «Ki kell emelni a tárgyat, hogy esztetici legyen, nagyítani, rokon tárgyakkal összekötni s ezeket háttérül használni, kiszakítani. Egy ibolyabokor nem környezetében s ehez arányos mérvében festhető, de nagyobb éggel, mint megilleti. Így lesz az egyes emberből is személy drámában vagy történetben, e nélkül egy szám a milliókban.» Ez elv szerint válik Herakles a férfi, Csák a hazafiság, Mózes a népvezér eszményi képviselőjévé.

Elektrán s a *Trachisi nőkön* úgy veszi észre, hogy a cselekvény egyenlő súlylyal nyugszik két-két alak vállán, így szerinte a színműnek több hőse is lehet. Van erre példa újabb írónál is, Shakespeare *Julius Caesarja* is ilyen, de ez korántsem annyira általános, mint Madách képzelet s gyakorolja is. A *Férfi és nőben* két főalak van, *Csákban* szintén, *Mária királynőben* három is, a kiből nála nem egy cselekvény forr ki. Mindebben sok a tévedés, de mindez nyomot hagyott Madách lelkén és művein. Az eszmei tartalom fontossága, mely bátran nyilatkozhatik több alakban is: ez a két elv némi részben kulcsot szolgáltat *Az ember tragédiája* fogantatásának titkához.

Bizonyos azonban, hogy a maga korának da-

rabja
meg
szik
ségé
hogy
tárgy
nagy
inká
gásá
relm
és h

Ne
voln
kiseg
hogy
teget
íróka
Crom
ban,
jait
szott
nála
pan
az ó

1
köny
2
még

rabjait is tanulmányozta; erre vall egy pár megjegyzése. Megrója, hogy az írók nem veszik eléggé számba a regény és dráma különbségét, s főleg a század «korhibájának» tartja, hogy «már színművünk alig létezik, melynek tárgya ne lenne a szerelem.» Ez Madáchnál is nagy szerepet játszik, de subiectiv okból, s mindinkább háttérbe szorul. A szenvedély háborgását bölcselmi szemmel vizsgálja s nem szerelmi áradozásokat ír le, sőt éppen a szerelem és hivatás összeütközését szereti rajzolni.

Nem volt hát egészen s még kevésbé maradt volna tovább elméletének rabja. Más elméletek kisegíthették volna egyoldalúságából, s bizonyos, hogy forgatta Ludwig Tieck dramaturgiai fejtegetéseit.¹ Már darabjai írása közben újabb írókat tanulmányozott. Ismerte Hugó Victort; *Cromwellje* s *Ruy Blas* megvolt kézikönyvtárában, ez utóbbi német fordításban;² más darabjait láthatta, hiszen Pesten léte alatt ötöt játszottak a budai színházban. Itt-ott föl is csillan nála egy s más reminiscencia. Csák úgy toppan üldözői elébe Visegrádon, mint *Hernán*ban az összeesküvők közé Carlos király. Hasonló

¹ *Dramaturgische Blätter* I—III. Wien, 1826, megvolt könyvei közt.

² Az utóbbiba be van írva: *Iff.* Madách Imrée. Tehát még apja életében szerezte.

Nápolyi Endré-ben az a jelenet, midőn egyszerre halálfejes lobogó nyomúl az álarczos vigadók közé s Endre megfenyegeti ellenségeit. A mint a fölbérelt gyilkos leánya szerelemből feláldozza magát s az apa a király helyett tulajdon leányának életét oltja ki: ez is Hugo egyik darabjára emlékeztet, *A király mulat* címűre, hol az orgyilok I. Ferenczé helyett a fölbérlő Triboulet leányának szívébe fúródik, a ki, szerelmében, szintén önként áldozza fel magát a királyért. Forgatta Shakespearét, német kiadásban,¹ s hogy nem haszon nélkül, azt elárulják egyes felöltő vonások. A *Csak tréfá*-ban Lórán Macbeth rémét említi, mások Julia szenvedélyét; a jelige *II. Richard*-ból való. A boszut hirdető Endrét hívei örültnek mondják, csak-hogy megmentsék, viszont az olaszok tettétést emlegetnek: ebben valami Hamletre emlékeztet. Az egyik országhormányzóval is oly keserű gúnynyal bánik a fiatal király, akár Hamlet Poloniussal. S a darab végén a megkéssett segítő, Durazzo, olyanformán beszél Endre érdemeiről s az új időkről, mint Fortinbras. Dávid szerelemvallása, midőn Erzsébet megholt jegyesét siratja, *III. Richardra* emlékeztet. Az Omodé-

¹ Ez kézi könyves-polezán állott; bele is van jegyezve: *M. I. 1839.*

fial
súly:
Kis
balj
sorol
nak
ki.
kiált

Ez
nács
neve
adon

Ezt
lása
bizod
mint
miko

fiak boldogtalan anyja úgy roskadoz a bánat súlya alatt, mint Constanzia a *János királyban*; Kis Károly koronázásakor a költő úgy beszéltet a baljós jelekről, mint Shakespeare-nél szokás. Egyes sorok *Julius Caesar* Vörösmarty-féle fordításának hatását mutatják, mely 1840-ben nyomtatott ki. *Csák* első kidolgozásának előjátékában azt kiáltja neki Zách:

Nézz sebeinkre, nézd e szájakat,
Mindannyi vádol, Csák!

Ez Antonius sirató beszédére emlékeztet a tanácsteremben. A késmárki polgár, — kinek itt neve is van, Srot — azt mondja Róbert Károly adomány-leveléről:

Magas póznán hordtuk hát azt a firkát
Körül a város minden részein,
Vadul kiáltva: Váltság és Szabadság!

Ezt a két szót ordítja Cinna Caesar meggyilkolása után. Srot panaszában, Csákhhoz való nagy bizodalomában mintha egy classikus magyar mintának, Tiborecznak árnyéka is megrezdülne, mikor azt mondja:

E nagy világon nincs egy lábnyi hely,
Hol pártolásra lelne a szegény.
Csákhhoz jövőek tehát az egy apához,
Ki meghallgatja a panaszkodót,
Ki véle érez és helyette tesz. (43-iki dolg.)

Bizonyára nemcsak egyes szólamokat kapott volna föl, hanem szokott komolyságával merül el a compositió és lélektan vizsgálatában. Ily biztató kezdet után talán eljutott volna a tiszta történelmi tragédiáig, s fiatalon jeles drámaíróvá vívhatja ki magát, ha drámaírói pályája abba nem marad.

De abba maradt, még pedig hosszú időre. Mintha a sikertelen pályázat kedvét szegte volna, hátat fordít a drámaírásnak. Az idők járása s házassága hozták magukkal, hogy sokáig nem gondolt írói terveire. Mint legidősebb fiú, a megyei életből sem vonhatja ki magát. 1842-ben letette az ügyvédi censurát s ezzel az 'ügyvédi próbatételéről' szóló pecsétetes levél' tanúsága szerint «ügyvéddé lett és az ügyvédek sorába beiktattatott.» Még abban az évben megválasztják a vármegye tiszteletbeli jegyzőjévé, s ez állásában Sréter halála után, Fráter Pál új alispán mellett is megmarad. Hivatalát azonban mindössze másfél esztendeig viseli; 1843 augusztusában torokgyöngeség miatt lemond.¹ De csak hivatalától vonul vissza, nem a megyei élettől. 1843-ban felhívással fordul Nógrád leányaihoz a Védegylet ügyében, hogy csak honi kelmét vegyenek magokra. 1844 elején megyéjének tábla-

¹ Kiadatlan levele Szontagghoz, 1843 aug. 6-ról.

biráje
pártn
rádba
tehet
rencz
Szo
mely
kott,
lehet
minte
zösek
szetér
csak
meg l
és Al
de iz
csatta
csolta
muta
néki:
zed
hét
mász
spart

¹ I
1844
zeum)

birája.¹ A megyegyűléseken egyik vezére azon pártnak, mely országos reformokat sürget. Nőgrádban e töredék nem sok hívet számlál, de oly tehetségek vannak közöttük, mint Pulszky Ferencz, Szontagh Pál és Madách.

Szontaghhoz benső barátság fűzte Madáchot, mely holtáig tartott. Szontagh Szécsényben lakott, így elég közeli szomszédok voltak, sokat lehettek együtt; ellentétes természetük révén mintegy kiegészítették egymást; eszményeik közősek voltak. Mindketten lelkesültek a költészetért; Szontagh maga is verselt, de többnyire csak epigrammákat pattogatott. Ő ismertette meg barátjával a maga kedvencz költőit, Heinét és Aristophanest. Nem volt szakavatott bíráló, de ízléses és művelt ember, eleven érzékkel a csattanós formák iránt; leginkább ebben gáncsolta Madáchot, a ki munkáit rendesen megmutatta neki. 1844 január elsején is azt írja néki: «Lelkem gyermekében — mint nevezed — utolsó bogarászatokat teszek és még e hét folytatában Szétsénybe röptem — vagy mászatom (ad normam 6 v. 24 bot), hogy te spartaiként határozd el, spartainak való-e a'

¹ Hivatalba lépését anyja kívánta, mint Szontaghhoz 1844 jan. 1. írt kiadatlan leveléből látszik (M. N. Múzeum). Barátját ebben «járom-pár»-jának szólítja.

gyermek v. meghalni». Szigorú ítéletet kér. «Ha fekete kockát vetsz reá, . . . ne hidd, hogy elesüggedek — mást irok, talán jobbat. — Előttek úgy is csak addig kedves, míg irom».¹ Első darabját, a *Csak tréfát*, neki is ajánlotta, e szavakkal: «Letévén tollamat, nehogy kétségbe essem az emberek fölött, reád emlékezem.»

Szontagh nyugtalan természet volt; örömet vitatkozott és vagdalkozott, kedve telt a szóharcokban és pártcsatározásban s rendkívül érdekelte a politika; később országgyűlési alelnökségig s a szabadelvű párt elnökségeig vitte. Aligha kis része volt abban, hogy barátja belesodródott a megyei életbe. A centralistákhoz csatlakoztak; egyelőre távol álltak az országos politikától, de a megyegyűléseken heves csatákat vívtak. Pulszkyval hármásban epigrammai torzképeket rajzoltak a megyei élet szereplőiről *Nógrádi képcsarnok* czímen, s abban mutatták be megyéjüket b. Vay alkanczellárnak, midőn 1844-ben Nógrádban utazott.² A mellett éles

¹ Kiadatlan. Madách leveleiben kevés írás-jelet tesz ki. 1843. I. 12-én kelt, Szontaghhoz szóló kiadatlan levelét ezzel zárja: « — — ? ? ? , ; — . ; — Ezen interpunctiókat úgy nézd, mint segéd sereget, pótolod velök a' hiányokat, tudom sok helyt kimaradtak, hol a' gondolat gyorsabb volt a' kéznél.»

² Madách epigrammáiból néhányat általános czímek alatt megtalálni összegyűjtött költeményei közt.

tudós
centra
jába,
keser
győj
kül l
a ha
nem
bére
A pá
kozár
mell
noko
Az
Elma
Tám
bünt
«való

1
jelen
tábar
Az 1
s a s
zónk

2
3
4
5
6

tudósításokat küldöztek megyegyűléseikről a centralisták közlönyébe, Szalay *Pesti Hírlap*-jába, előbb Szontagh, azután Madách.¹ Madách keserű gúnynyal, szinte embergyűlölettel ír megyejök fonákságai és szereplői felől; nem ok nélkül használ itt *Timon* álnevet. Gúnynyal méri a hangos kardesőrtetőket, kiknek tanácskozása nem jár egyéb eredménnyel, mint hogy «fuvarbére 4—500 p. forintjába került az adózónak.»² A pártok küzdelmeinek láttára «halkan elimádkozá magában Julius Caesar' azon jelenetét, melyben Brutus 's Antonius egymásután szónokolnak a néphez.»³ Ezen emlékeiből szövi *Az ember tragédiájában* a demagógok jelenetét. Elmaradottságukért a népnevelés hiányát okolja.⁴ Támadja a «szent ősiség»et,⁵ szavá teszi a börtönbüntetést s ismételten a börtönöket, melyek «valóságos bűn és egészségtelenség barlangjai».⁶

¹ Madách első tudósítása a *Pesti Hírlap* 367. számában jelent meg, 1844 július 7-én, a *Törvényhatósági dolgok* rovatában; az utolsó 1845 decz. 2. jelent meg az 583. számban. Az 1846 jan. 11-iki 605. számba már nem ő írja a tudósítást, s a szerkesztő csillag alatt megjegyzi, hogy «tisztelt levelezőnk lemondta».

² *Pesti Hírlap*, 1844 jul. 7. 367. szám.

³ *Pesti Hírlap*, 1844. 394. sz. okt. 10.

⁴ *Pesti Hírlap*, 1844 július 7. 367. szám.

⁵ *Pesti Hírlap*, 1844 szept. 8. 385. szám.

⁶ *Pesti Hírlap* 1844 decz. 22. 415. és 1845 decz. 2. 583. sz.

Felszólal az iparvédelem ügyében¹ s megünnepeli a nemtelenek hivatalviselésének életbe lépését Nógrádban.² Mindebben Eötvös József eszméit visszhangozza s mintegy adatokat szolgáltat Eötvösnek a helyhatóság és központosítás kérdéseiről szóló cikksorozatához, melyek a *Pesti Hirlap*nak szintén e két évfolyamában láttak napvilágot, mielőtt szerzőjük a *Reform*-ban rendszerbe foglalta nézeteit. Lelkes híve volt az átalakulás eszméinek; hitvallása: «Nous ne vivons jamais, nous attendons la vie».³ Buzgalma mégis hamarosan lankadt. Mind rövidebb tudósításokat küldöz, 1845-ben már más is ír helyette, 1846-ban végképp elhallgat. Talán az is bántotta, hogy cikkein olykor simított és enyhített a szerkesztőség; ezért egyszer panaszsra is fakadt⁴ s azután több tárgyilagos-ságra törekedett.⁵

1844-ben Szontagh Pállal ellátogatnak a diétára. Pozsonyban egy időre visszatér a régi vidám élet. Szontagh előkelő gavallér, mula-

¹ *Pesti Hirlap* 1844. 416. sz. decz. 26.

² *P. H.* 1845. febr. 6. 428. sz.

³ *P. H.* 409. sz. 1844 decz. 1.

⁴ *P. H.* 1844 szept. 8. 385. szám. Erre czélozhat Szontaghhoz 1844 jun. 12-én írt levele is.

⁵ Itt föl nem említett cikkei még: *P. H.* 1845. 497. sz. jul. 4.; 1845. 574. sz. nov. 16.

tós er
ját is
korbel
elő,
tudott
lobbar
zés, h
Mélye
seiben
itt-ott
sának
szetéh
tás. N
Mac
oka is
gyako
védés
lenül
vel és
dokto
akarn
Mikor
szelle
«...
teszer
csupa

tós ember, kedveltje a társaságoknak; barátját is belevonja a mulatságokba. Madách e korbeli verseiben számos leány-név bukkan elő, melyekhez Szontagh apró történeteket tudott fűzni. A fiatal szívf lángja könnyen lobban s hamar kialszik; éppen nem következtetés, hogy mikor verset ír, szerelmes is legyen. Mélyebb érzést hiába keresnénk ez időbeli verseiben, sőt inkább negélyezett könnyedség ötlük fel itt-ott, világfias gúny s néha öngúny, a mi csalódásának emlékéen kívül Heine hatása, de az ő természetéhez kevésbé illő s épen azért gyorsan muló hatás. Némi gyakorlat ez mégis a Lucifer nyelvéhez.

Madách kesernyés hangulatának különben más oka is volt, mely szintén Heinéra emlékeztet: gyakori betegeskedése. Melle ég, vért köp. Szenvedéseit még súlyosbítja, hogy fájdalmait türelmetlenül viseli. Egészen elkeseredik. Mindenféle fürdővel és orvossággal szerencsét próbál, egy csudadoktort is meglátogat Rudnán,¹ de bajától rögtön akarna szabadulni, a tartós óvatosságot únja. Mikor az orvos azt tanácsolja neki, tegyen le szelleme nyugtalanságáról, azt írja Szontaghnak: «... ez tán a philisteriumhoz vezetne, ezt nem teszem, sőt anyámnak sem mondom meg, mert csupa szeretetből képes lenne megtiltani a gondol-

¹ Arany is említi *Népnevelés* cz. költeményében.

kodást». (1844 okt. 31.)¹ Keserves gyötrelmeket áll ki, fiatalsága lázong a tespedés és tehetetlenség ellen. «Most gyakran vagyok oly állapotban, mint a kórvitéz, ki ha csatáról álmodik, kard után kap, ébred, s látja, hogy béna; sokszor el akarom magammal hitetni, hogy egészséges vagyok, de nem megy. S hát még ha látom, hogy ha az ember haragszik, nem is döröghet, mint az ég, haragjának még a szoba sem rendül meg, — oly kicsinynek érzem egész mindenünket, oly balgaságnak hírt, erényt, örök nevet, mindent, — mindent — hogy nem mondhatom; ilyenkor pisztolozni megyek s ha a golyó a deszkát hasogatva forgácsban hordja szét, — üdülök». (Szontaghnak, 1844. VI. 12.) Minden porczikája szikrázik a „nyughatatlanság electrismusától”, tigrisi düh fogja el az orvos, enmaga, a világ és a sors ellen, (1844. VI. 2.). Kénytelen szobafogságának azt a hasznát veszi, hogy sokat olvas, főképp franczia regényeket; olaszul is megtanul. Ír is, s munkáit bírálat végett megküldi Szontaghnak.²

Úgy látszik, mintha titkon az élet gyönyörei után sóvárogna, melyektől betegsége visszatartja. Ha jobban van, örömet látogat el a kör-

¹ Szontagghoz írt leveleit lásd Gyulai kiadásának III. kötetében.

² L. leveleit Szontagghoz, 1844. VI. 2. és 1847 aug. 13.

nyék
közt
vesz.
Vel
meg.
bátyj
A le
mély
hogy
dozta
villog
és sz
e fia
Szüle
bátyj
állás
egész
Nagy
szer
Meg
úgy
lét
ságo
gyal
tén
zár
mél
lye

nyék lányos házaihoz. Így találkozik többek közt Fráter Erzsikével, a kit később feleségül vesz.

Vele Fráter Pál alispán házánál ismerkedett meg. A leány egy telet töltött Gyarmaton, nagybátyjánál, kinél Madách gyakran megfordult. A leány nem volt sem komoly szépség, sem mély kedély, de eszes és szellemes, s értett hozzá, hogyan kedveltesse magát. A nők kissé húzódoztak tőle, de a férfiaknak tetszett az eleven, villogó szemű barna lány, minden kacziarsága és szeszélyei mellett is. Erzsike jól érezte magát e fiatal birtokosok és megyei hivatalnokok közt. Szülei otthonn egyszerűbben éltek, itt nagybátyja nyílt házat vitt, sokat vendégeskedett; állása jobb kört biztosított hugának, ki az egész megyében alispán-kisasszony számba ment. Nagyön szeretett mulatni, jó kedve nem egyszer túlságba is ragadta, a miért megszólták. Meglehető szabadon társalgott udvarlóival, s úgy tudta intézni a dolgot, hogy a pusztá együttlét vele már udvarlásnak látszott. Jó pajtáságot tartott a fiatalemberekkel s kegyeltjeinek gyakran emlékeket is osztogatott. Madách eleintén nem tartozott kedveltjei közé. Komoly és zárkózott kedélyű volt, rendesen hallgatag és méléző; társaságban, legalább eleinte, feszélyezve érezte magát. Sokszor megfedekezett

környezetéről s gondolataiba merülve mereven nézett maga elé, mintha semmiről sem tudna. Szépnek nem igen lehetett mondani, csinosnak is alig. Középtermetű férfi volt, szőke hajú, igénytelennek látszó; csak magas homloka s szemeinek kifejezése ébresztett figyelmet. Arcszíne sápadt volt a gyakori betegeskedéstől, szemét rendesen összehúzta, rövidlátók szokása szerint. Bajusza kétoldalt lelógott, haja nem volt különös rendben; öltözetével sem sokat törődött. Modora sem volt valami megnyerő. Gyakran erőltette a vidámságot, hogy a társaságnak terhére ne legyen, de tréfáiban nem emelkedett felül az egyszerű falusi gazda színvonalán.¹ A költőt csak a sztregovai erdő magányos ösvényei ismerték.

Eleinte Szontagh forgolódott Erzsike körül. Azért számol be neki Madách 1844 február

¹ Fráter Erzsébet és Madách e leírásai Szontagh közlésén alapulnak. Madách élezeiből és anekdotáiból néhányat följegyzett Morvay, *Adalékok M. I. életéhez cz. füzetében*. Élezeit ismételni bajos; az olvasó azt hiheti, hogy az elmondó elfelejtette a pointeket. Hirlapból kivágott szavakkal ragasztott át egy-egy szót a bibliában, s aztán vitába elegyedett a plébánossal a szöveg értelme felől, s elképpesztette ellenfelét a hevenyészett új szöveggel. — Husvétkor a kastély kapujából vízi puskából öntözte meg a szomszédos templomba gyűlő lányokat, s másnap hajduját öltöztette a maga ruháiba, s úgy állította boszujok elé.

utolsó napján¹ oly részletesen egy társaságról, melyben Erzsikével is találkozott. Látszik, hogy örömet beszél róla levelében, de egyúttal éles szemmél rajzolja lelkének sajátos összetételét. Felsorolva a társaság többi tagjait, így folytatja: «E. következnek! Mondtad, egy lapot irjak róla, 100 lapot tudnék, de legyen meg lapod . . . Hol kezdjek írni ezen minden vonzó és minden álnok, minden jó és minden könnyelmű, minden lelkület és minden cynismus mikrokosmosáról? — Öltözete szokás szerint igen ízletes és egyszerű fehér, hajzata en pretension kis tarajával, mint egy lidérczke, mely éjel ég (de meg nem ég 's a' czipót meg nem süti, mint a' hóld világa) bolyong, örvény fölébe csal, és megfoghatatlan; — kosárszerű kontyában veres és fehér rózsák sűrűn helyezve, lefüggő szalagvégekkel. . . . Karkötője elesvén, mint róla leesik minden bilincs, egy karika-gyűrűt vesztett el, kedélye igen változékony vólt, eső napsugarok közt, ez a' dara, és a mire a' dara hull — az meg van sebezve. — Büky furfangos és cselt kereső jelleménél fogva reá fogta, hogy valami hajlánczoeskát adott volna nekem, — kívánnám úgy volna, de — kevesek a választottak. Kü-

¹ Kiadatlan levél, a M. N. Múzeumban.

lönben azt tartjuk meg magunknak, hogy egymás' választottjainak soha sem udvaroljunk, mert más veszedelmeken kívül olly hamar ott ragad az ember, mit alkalmasint az én szárnyaim is tapasztaltak volna, ha szerencsére v. bajra már előbb nem lettek volna másutt kikoppasztva. Én az első füzértánczot E.-vel tánczoltam törvényszerűleg, de jött második is, — E. nem kap tánczost, a' párok sorba állnak, E. ül — pirúl, zavarára nő. — Én, ki szinte nem tánczoltam, ép' mellette ülök és egy darabig gyönyörködöm zavarán — végre tánczosra lettem.» Valóságos arczkép ez; a leírás szemlátomást elárulja Madách érdeklődését. De házasodás még eszébe sem jut. A levél végén sorsára panaszkodik s utána veti: «És gondolod, mégis elfogadnám egy tündértől a meglelégedést? Nem.»

De hiába volt minden éleslátás, hiába a fogadkozás is: csakhamar ő lép Szontagh helyébe.

A mosolygós, pajzán tizenhétéves leány meghódította, bármennyire ellenezték is e hajlamát barátai. Tetszett neki tűzről pattant elevensége, daczos természete, még széleyei is. Rosszakaróinak suttogása csak még inkább hozzáhajlította. Költeményei, mint a *Lantvirágok* idején, most is elmondják szerel-

mének egész történetét. «Látnom téged és szeretnem egy volt», írja egyik versében.

Mikor Madách szerelmét észrevette, Erzsike tudta, mint bánják vele. Hidegnek mutatta magát, úgy hogy a költő a *Vadrózsák* című versbokrban folyvást azt kérdezgeti tőle:

Mért gyujtottál lángot e kebelben,
Hogyha most hideg maradsz, leány. (II.)

Oh leányka, nem szégyenled-é, ha
Durva bércz kegyesb, mint kis szived? (III.)

Hogyha én oly jégkebelt mutatnék,
Mint minőt te játszol szüntelen,
Tán jobban szeretnél, oh de ilyen
Lángoló szív arra képtelen. (IV.)

De nemsokára megváltozott a lány. A hódító maga is meghódolt a komoly férfi gyöngéd érzése előtt. Szótlan és merengő lett, úgy, hogy most már azért faggatja a költő:

Merre, merre leányka, régi kedved?

A «veszélyes játék» vége felé közeleg; lelkébe látnak egymásnak.

Addig hódítgatál cselekkel,
Hogy meghódoltál, kis hamis,
S ez nékem olyan jól esett, hogy
Tiéd vagyok most magam is.
(Veszélyes játék.)

Erzsike 1844 deczemberében elhagyja Gyarmatot, s hazamegy atyjához, a biharmegyei Cséhtelekre. Madách levélben kéri meg kezét. Később maga is lemegy látogatóba, s a kézfogóra is.¹ A jegyesek ettől fogva sűrűn leveleznek. Csak Erzsike levelei vannak meg; úgy látszik, ő nem tette el vőlegénye leveleit, vagy később elvesztette azokat. De az elvesztett leveleket pótolják Madách versei, melyekbe ez a szerelem fordulatot hoz. Ez valódi érzés, perzselő szenvedély, mely nem szorul a képzelet színezésére; fellobban, titkolózik és elárulja magát, boldogít és gyötör, története van és szeszélyei, rajza önkényt bővelkedik fordulatokban, változatos hang dalgában. Dévaj menyasszonyához nem is lehetne oly merengőn írnia, de meg ez a szerelem boldogsággal is kecsegteti. Természetességre és nyíltságra ösztönzi új költői eszményképe is, Petőfi, kinek első kötetét a költő öcsce, Pál, vitte Sztregovára.

Míg Madách szokatlan lángra gyúlad, a vidor Erzsikét komolylyá teszi a szerelem. Inkább tiszteletet és vonzódást érez, mintsem azt a tüzes szenvedélyt, melyre a természet őt alkotta. Maga is így írja ezt a megkérő levélre adott

¹ Utjáról hosszú levelet ír Szontaghnak, 1845 II. 25., mely Biharmegye állapotát érdekesen rajzolja.

válaszában, 1844 decz. 9.: «... anyit tiszta tudatomnál fogva — ha kényszerít — felelek, hogy igenis ön iránti lelkes vonzódásomnak s mindenek feletti betsülésemnek szeplőtelen zománczát megválásunk óta szilárdúl táplállya keblem».¹

A menyasszony orthographia dolgában épen nem hibátlanul ír; mondatai egész oldalakat ellepnek, sorai közt csak ritkán üti föl fejét egy-egy nagybetű. De olykor bizonyos lendület és hév rezeg hangjában. Tudja, hogy Madáchot le akarják beszélni a házasságról; ismételten kéri, legyen őszinte hozzá, s írja meg azt is, a mi rá nézve kellemetlen. «Lelkemnek agodalomúl szolgál, ha valóba Kedves Anya könyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreivel együtt.» (1845 márcz. 9). Semmi sem jellemzi jobban az anyát, mint hogy nemsokára Madáchné maga ír leendő menyének, kit e levél megnyugtat. «Minden szava félelmem megvigasztalója» — mondja, de mindjárt hozzáteszi: «ha kedvesei nem méltányoltak volna, akkor szerelmem áldoztam volna fel, de etűl megmente az ég.» (1845 márcz. 21.)

Ily önfeláldozásra nem volt szükség. Bár az

¹ Leveleit Palágyi közölte, előbb *A Hét*-ben (1890. II. kötet), azután Madách életrajzának függelékében, sok olvasási hibával.

esküvőt Madách betegsége miatt el kellett halasztani, 1845 július 20-án mégis megvolt a lakodalom. Madách még csak 23-ik évében járt. Az öreg Madáchné, hogy ne kelljen menyével egy házban laknia, csesztvei birtokát adta át fiának, mely a megye-székhelyhez is közelebb esett.

Madách szívében áradó érzelmekkel ment Csesztvére, az anyai birtokra,¹ hogy ott családjának és a költészetnek éljen.

¹ Csesztvéről füzetet írt Kálnay Nándor: *Csesztve község története és leírása*. Bpest. 1884. — Madách 1844 utolsó napjaiban költözött Csesztvére, mint 1844 decz. 16-án Szontaghhoz írt (kiadatlan) leveléből látni.

Háza
fias

M
éve
ez a
rég
tépe
lelk
lelk
éne
elfe
idő
més
oko
birt
fel
elé
sze
lett

II.

Házassága. Lyrája, festő és elbeszélő költeményei. Hazafias versek s *A halál költészete*. Fogsága és kiszabadulása. Családi tragédiája.

Madách házassága nem volt szerencsés. Az első éveket boldogan töltötték ugyan Csesztvén, de ez a boldogság sem volt felhőtlen. Betelt a költő régi emésztő vágya a boldogság után; önkínzó tépelődései, nyugtalansága elpihentek, háborgó lelke megnyugvásra lelt. Családi boldogságát, lelke nyugalmit higgadt, komoly költeményben éneklí meg (*Boldogság és szenvedély*). Szerelmük elfedett köztük minden ellentétet, de csak egy időre. Előbb-utóbb ki kellett azoknak tűnni. Természetük nem illett össze; akaratlanul is sokszor okoztak egymásnak keserűséget. Az asszony nem bírt letenni leánykori szeszélyeiről, kacérsága fel-feltámadt, mulatni vágyott, ideges volt s elégedetlen. Férje időnként kétkedni kezdett szerelmében s jövőendő boldogságukban; mogorva lett, sőt nyers is. Erzsike szerette a dús asztalt és

szép fogatot, s nem tudott bánni a pénzzel; pazarlása bántotta a takarékos Madáchot, a ki röstelte, hogy minduntalan anyja segítse ki őket pénzzavarukból. Az asszony anyja nélkül nőtt, kényére hagyva; Madách megszokta anyja mellett a dédelgetést; amaz mindenben korlátozást látott, ez elhagyatottnak érezte magát. Szívöket nem volt kinek kiönteni; Erzsike hozzátartozói az ország másik végén laknak; Madách pedig sem anyjának, sem barátainak nem szólhat, hiszen kedvök ellenére házasodott. Az elfojtott elégedetlenség minden szikrája kettejük közt pattant ki.

Madách rendesen magában évdött, ritkán fakadt ki. Az összezőrrenést ilyenkor is hamar követte a kiengesztelődés, s a rövid meghasonlást ismét önfeledt boldogság váltotta fel.

Így beszélt ez évekről Szontagh Pál, így rajzolja életüket a költő maga is, *Borúra derű* című költeményében:

Meggyötrélek oly sokszor hiába,
Fájó kéjjel lestem könnyedet...
Sokszor bántál, lásd, te is hiába,
A sors bűnét is reám vetéd, —
A ki hallott volna, azt hiendé,
Rosszabb férj nincs már, mint a tiéd...
Szűköllöttük házi kis körünket...

Elvonult a felleg, felsüt a nap, —
Szép világ van, boldogság megint,

Ha
ez vo
harcz
csalác

Min
ki első
közül
Korá
tőfi

1 A

A
mert
Madá

Kedvesebb még a muló borúra
 S életünkkel gazdálkodni int.
 Nem maradt szívünkben rejtve fúlánk,
 Mely érzést öl s mérget gyűjtve vár,
 Mindenik kinos percz — száz gyönyörtelt
 Órával van kárpótolva már.
 Minden perczéért százszor áldjon Istenem,
 Gyerme kemnek anyja, szépem, kedvesem.

Ha boldogsága nem volt is zavartalan, mégis
 ez volt legszebb szaka életének. Még a szabadság-
 harc után is a boldogság ragyogó színeivel festi
 családi életét (*Otthon*),¹ s feleségét nemtőjének nézi:

a ki csókol életemben,
 Halhatatlanít majd gyermekében, —
 Síromon meg gyászkönyűje lesz.

Mint valami piros korali-sziget, úgy emelkedik
 ki első házasságának hangulata egyéb költeményei
 közül, de új rázkódásokra nem sokára elmerül.
 Korábbi szerelmes verseinek epedő hangját Pe-
 tőfi hatása alatt egy időre tűz és szenvedély

¹ A vers keletkezésének kora kitűnik e soraiból:

És regélünk — —
 — — óriási harcot,
 Melyben egy nagy nemzet vérezett.

A *Borúra derű* vers nyilván házasságuk első éveiből való,
 mert még csak egy gyermeket említ a házban. A pontos
 Madáchnál ez szinte kész adat számba megy.

járja át, nyílt és erős természetesség; keresi a vidám s röpké hangulatot, bő termelést.¹ De a hatás nem tart sokáig. Csak természetesség és őszinteség dolgában jó tanítvány. Mihelyst legénykedő jókedvet, hetyke hangot erőltet (*Legény-szabály*), rá nézve az valósággal szobaköltészet. Vidámsága alján rendesen ott lappang régi keserősége (*Bokrétát a kalpagomhoz, Pereat, Bor mellett*). Mindez hamar visszatéríti saját egyéniségéhez. Madách lyrai természet, de nem lyrai tehetség egyszersmind, a ki a dal önkénytelen megszólalását, hirtelen kibugygyganasát alig bírná visszafojtani. Ő érzelmeit elemezni szokta, a han-

¹ Elmegy Petőfi utánzásáig. Egy kiadatlan verse így kezdődik:

Szőke Ipoly kicsi barna lánya,
Eszem azt a gyönyörű szemed. (*Szőke Ipoly.*)

Íjjan haljak meg versében Petőfinek *Egy gondolat bánt* kezdetű költeményére emlékeztet ez a részlet:

Ne fogyjon, mint a mécses,
Mely elfeledve áll,
Lelkem, míg hamvadozva
Eloltja a halál.

Petőfi *Boldog éjjel-ére* gondolhatni az *Önmegtagadás* címűnél.

Ha csillag volnék Isten trónja mellett,
Mégis csak e porföldre szállanék,
Itt nyílna nékem a boldogság benned...

gulate
ébred
nek te
évei
merül
derű).
érzelm
vődn
doga
meg,
Válsá
szaka
de ér
nézi,

mon
Eg
balla
mag
Le
zott
vidé
léke
neki
világ
korá

gulatok nála reflexiókká fornak ki. Verseiben az ébredő szerelem fokozatait figyeli, a szenvedélynek természetét, szinte elméletét vizsgálja. Házaseszéi alatt lyrája olykor lélektani mélységekbe merül, rejtett indulatokat gyón meg (*Borúra derű*). Egyre ritkábban lép elénk szemtől-szembe, érzelmei sokszor leíró és festői részleteken szövdnek át. A mint érzelme higgad, családi boldogságának képe inkább leíró vonásokban jelenik meg, szinte genre-kép keretében, minő az *Othlon*. Válság idején később is közvetlen hangon föl-fölszakad szívéből egy-egy önvallomás (*Lélekerő*), de érzelmeit utóbb többnyire az emlék távolából nézi, lyrájában az elegiai hang válik uralkodóvá.

Egy-egy lomb minden dalocskám,
Mely a múltban élt és nyílt

mondja *Sárga lomb* című versében.

Egyéni hangulatai áradnak el még leíró és ballada-forma költeményein, sőt drámáin is, de maga szeret képei vagy alakjai mögé rejtőzni.

Leíró és festő költeményeinek jó része álcázott lyrai vers. Nem egy verse festi Nógrád lankás vidékét, hol élte folyt, melynek pontjaihoz emlékei kötik. Elvonultságában minden élmény neki: egy tanya, a hová betér (*Télen*), a csárda világa, hol megpihen (*Csárdában*). Új házaskorának boldogságát tükrözi néhány derült al-

földi tájkép és csárdajelenet. Ezek írására nem is volt máskor alkalom életében, mint midőn mátkájához utazgatott Biharba, vagy később együtt látogattak haza. Ekkor az égi háború után a kiderülésben gyönyörködik, mikor fölragyog a szivárvány, «zálogul, hogy még van Istennek ránk gondja» (*Alföldi utazás.*). Az útszéli csárdában a betyárok mulatozásaiból azt látja,

hogy meglelégedéssel
Boldognak lehetni mily kevés kell.

(Csárdában.)

A békesség boldog tanyájának nézi a falut, melyre leborul a nyugalom éje s láttára nem kél benne más gondolat azon kívül, hogy a szegény is boldog (*Nyári este*). Később borúsabb hangulatok ihletik, de a természettől sohasem szakad el. Ránézve az csakugyan *Dalforrás*, mint egyik legszebb költeményét nevezi. Falusi magányán, szemlélődő természetén kívül embergyűlöletének egy megmaradt vonása is a természetre utalja, az ábrándozók menedékéhez.

Ott még nem dúlt ember, ottan mindenén még
Öserő zománca mint túlföldi csók ég.

(Isten keze, ember keze.)

A valóságos szemlélet többnyire csak kiindulópont, gondolatai hamar magára térnek. A ha-

rangs
zelmek
különb
Mint ly
itt is
mult e
rajzná
kal, m
melye
hiában
szetbe
Egy r
dráma
ember
az éle
bert
vel f
Tollá
vezet
kedv
«mely
zánál
méi i
ezím

rangszo hallatára elgondolja, mily változatos érzelmek között hallgatta már e hangot s hány különböző jelentése volt számára (*Harangszo*). Mint lyrai költeményeiben, hangulatainak dagálya itt is reflexiókat mos partra a szív mélyéről, a mult elsülyedt emlékeiből. Ritkán marad a pusztarajznál, a vonások megválogatásával, czélzásai-
kal, magyarázatukkal rendesen reflexiókhoz vezet, melyek többnyire borúsak: az emberi küzdelmek hiábavalósága (*Isten keze, ember keze*), az enyészetben való megnyugvás, halálvágy (*Őszi érzés, Egy nyíri temetőn*). Ide is átszűrődik fiatalkori drámáinak, panaszkodó lyrájának világnézete; embergyűlöletének vonása, hogy tájképein kevés az élet, emberek ritkán akadnak azokon. Az embert többnyire fiatalkori drámáinak sötét színeivel festi, csak a föld népét rajzolja szeretettel. Tollát olykor a negyvenes évek sentimentalismusa vezeti, mint *A betyár* rajzánál (kiadatlan), a ki kedvesében csalódva, átall élni oly világban, «melyben a leány is ilyen törpe lélek». A nép rajzánál utóbb Petőfi hatása érvényesül, kinek eszméi is föltűnedeznek egy-egy leírásban, pl. *Romon* című kiadatlan versében:

A korszellem hágott merész nyakadra,
Erős léptére roskadt szét falad,
A népszabadság, a közművelődés
Világot rázó léptei alatt.

Elbeszélő költeményei sem mentek subiectiv vonásoktól. E téren Tompa regéinek hatása alatt tette első kísérleteit, melyekben képzelete embereknek virággá s állattá változásával mulatta magát, de kellő naivság nélkül, nem sok ügyet vetve a meseszerű hangra és népi színezetre. Ilyen a *Rege az ibolyáról* s a kiadatlanok közt három is: *Jerikó rózsája*, melyben a hold után sóvárgó Dlár lezuhan a bérczről s porából nő a *Lonicera caprifolia*; ilyen *A fecskéről* szóló, melyben a fiatalon elhalt anya jár vissza madár képében gyermekeihez, s az *Üstökös csillag* című, hol a szerelmes a természet váltakozó képeiben üldözi folyvást elváltozó szerelmét, mint Mistral Magali-dalában. Sokszor veszi tárgyát a bibliából, mint *Angyal és leány* kiadatlan verse, melyben Ázor angyal egy földi lány szerelmét élvezi, a miben a költő a Genesis VI. könyvének második versére támaszkodik; ilyenek *Az első halott*, *Lóth*, *A nő teremtetése*, melyek ismét alkalmak s adatok a női csalárdság és állhatatlanság rajzához. Sokszor merít a magyar történelemből; az *Erős akarat* Aba Sámuel korában játszik, a *Száműzött és kivándorlott* Mikest rajzolja, *Zákány Tamás* kurucz történet; mind a három kiadatlan. Különös kedvvel fordul a lovagvilághoz, e kor németes divata szerint, s a keleties romantika felé, főként a török hódoltság korszakához, melyet Vörösmarty is

kedv
csalá
Vilm
hoss
nító
Van
elny
hajk
mod
nete
a sz
lana
ezik
lova
siro
hely
Az
rös
A l
val
Be
esh
Ma
ala

e
cz
bu

kedvelt. Ide tartoznak a *Pusztai temetés*, a *rab család*, a kiadatlanok közt a *Férfiszó s Csatár és Vilma*. Némely részük csak kép vagy vázlat, más hosszabb történet, de lelekrajz és élet híján, jelelítő vonások s drámai szerkezet kísérlete nélkül. Van azonban néhány, melyek a németes divatú, elnyújtott, magánbeszédes, rémes balladákhöz hajlanak, Kölcsey és Garay, olykor Vörösmarty modorában. A rémítő tárgyak, borzalmas jelek, a természet zordan festett képei, melyek a szörnyű eseményeket kísérik, mind e korra vallanak, csak úgy, mint az elnyújtott szerkezet, a ezikornyás rhetori oratiók, a szenvtelen styl. A lovagok szerelmi esküi, a hűtelen nők, megnyíló sirok és visszajáró kísértetek e kor balladai közhelyei, melyeket Vörösmarty sem került eléggé. Az ő hatása érzik Madách *Wampir*-jén, mely Vörösmarty *Özveggy*-ének utánzata, a *Rom szelleme* *A hű lovagé*; a nevek is, Hajna, Zenő, Csilla, ő tőle valók, vagy az övéire emlékeztetnek, mint az ősz Berend, Tibold, Csatár, Latabár. Azonban a tört eskük, hitlen nők, szenvedő és hű férfiszívek Madách fiatalkori drámáival is rokonak. Külső alak és nyelv szintén e korra vallanak.

Ily vonatkozásnak, sőt mélyebb tartalomnak e nemű költeményei sincsenek híjával. *Hazdrubal* című kiadatlan verse a hősi halált dicsőíti, *Nabukodonozor álma* a zsarnok lelki gyötrődéseit

rajzolja, mindkettő nyilván politikai vonatkozással. Az obiectívnek látszó képek rendesen indultait palástolják. Kivált a páros képeket kedveli, melyeket egymással magyaráz, szembe fordítva az élet gyötrő ellentéteit. *Zsibvásáron* című kiadatlan verse, mely egyes vonásaiban rokonságot mutat Vörösmartynak *Gondolatok a könyvtárban* című költeményével, azt írja le, mint mérnek fonton egy vas sírkeresztet, a böles lámpáját tolva veszi meg, a mátkaaigy bordélyházba kerül. Egy más mellé állítja a diadalmas zsarnokot s a legyőzött nyomorultakat, a mint mankóikat faragják (*A hóditó*), a dözsölő várurat és az úton megfagyott családot (*Karácsonykor*). Az ellentét e rendszerét a romantikusoktól tanulta, főképp Hugo Victortól, ki fiatalkori színműveire is hatott s ki verseiben mint prózáiban többször él hasonló képekkel és ellentétekkel. Madách e képekben a romanticizmusnak pessimizmusát sajátította el, mely az ember-arczon a majomvonást fürkészi, Luczifer szavai szerint (XI.). Világgyűlöletének hevét mutatja, hogy az ember és társadalom e sötét rajzait, az élet e torzképeit *Jellemzések* gyűjtőnév alá foglalja. Másfelől e képekbe kristályosuló elmélkedések távoli rokonai *Az ember tragédiája* színeinek. Azokra emlékeztet maga a szembeállítás módja is, hogy az egymás mellé állított képek egymást világítják meg.

A negyvenes évek vége felé erős fordulatot vesz élete és költészete. A szabadságharcz küzdelmei és gyásza ihletik, s hazafisága rezdül meg költészetének minden húrján.

Víg tábori dalok mellett (*Táborban*) néhány románcz-szerű verset ír, édeskés sentimentalismus hangján, mint Sárosi népszerű *Eprészleány-a*; ilyen *A tüzér* (kiadatlan), ki ágyúját Rózsának hívta s egy hajfűrttel szívéen, fekszik sírjában. Azonban új törekvés is mutatkozik, némi magyaros, sőt népies íz. Ilyen a kiadatlanok közt néhány genre-szerű «tábori kép», a *Három huszárról*, kiket vezérük megpirongat, mert százzal szemben elfogatták magukat; *A zászlóőr*ről, ki kenyerét megosztja az éhes ellenséggel s az *Ujczok apjára*, ki fiaival együtt harczol. Ezek népies hangon, népies felfogással írt versek, mintha csak a ponyvára lettek volna szánva, mint Arany *Nyalka huszára*.

Érzelmek itt is reflexiókkal párosulnak; költeményei biztató elmélkedések s a hazafi tépelődései; Eötvös csendes hazafias verseihez hasonlítanak. A multtal indokolja a reményt (*Nem féltelek!*), nemzeti hivatásunkban bízik s az összetartás erkölcsi erejét hangoztatja (*Intés*). A leveletés gyásza lehangolja lantját; *Az alföldön*¹ című

* Közölve a *Jelenkorban*, 1896 decz. 6. 41. sz.

versében egy csonka bajnok beszéli el «hősies regéjét» a figyelő gyermeknek, mint a *Családi körben*; *A sirató* címűben (kiadatlan) a gondolat Gyulai Pál gazdájával rokon; mint ott az atya, itt az özvegy azért siratja halottait:

mert elvesztenek
Hazámnak és nekem,
A nélkül, hogy sírjak felett
A hon szabad legyen.

A megadás és béke gondolatában nem tud megnyugodni; lenézéssel illeti mint költő s később gúnynyal mint politikus. *Csak béke, béke* című verse csaknem párhuzamos *A helyzethez* szóló beszédének némely passusával.

Számos czélzás vág ide egyéb költeményeiből is. Az *Ó- és újkor* párhuzamában a forum az ötvenes évek közterét juttatja eszébe, melyen csak a bitó magaslik; a *Dalforrás* végső soraiban az égháború hazafi békétlenségét tüzei; még sírjába is magával készül vinni a nagy számadás reményét, melyen nemzetének «multja vesz, jövője éled» (*Sírom*). Utat lel hazafi érzése drámáiba is. *Csák* a negyvenes évek hangulatát lehell, melybe átdolgozás közben a hatvanas éveké vegyül. *Mózes* viszont az új korszak reményét hirdeti.

Bár maga nem volt ott a küzdők között, életébe a szabadságharcz nagy és szomorú fordulatot hozott. Alig egy éves házasságában megint hiva-

talt
gond
A hi
soká
lyek
sok
lefel
kény
szin
dác
hava
győ
Cses
bár
Onn
neve
ház
ked
A
felf
gyá
mid

1
«Bát
kik
a re
köz
2

talt vállalt. A megyei főbiztos állását viseli, kinek gondja a megyében tartózkodó katonaság ellátása.¹ A hivatal eléggé terhes lehetett, kivált midőn nem-sokára országrendítő események következtek, melyekben Nógrád széle is útjába esett a bányavárosokba vonuló magyar hadseregnek s az onnan lefelé nyomuló ellenség dúlásainak. A megye önkényteseket is állított ki Görgey seregéhez, a kiket szintén el kellett látni. A megint betegeskedő Madách nem bírta a nehéz szolgálatot, 1847 április hava óta más helyettesítette. A szabadságharcban gyöngye egészsége miatt nem vett tevékeny részt. Csesztvén élte azt át, feleségével s kis fiával együtt, bár anyja Pestre menekült s fiát is oda hívta. Onnan írta (1848 decz. 29.): «Felszólítás volt katona nevelésre való épületek véget, a sztrégovai régi ház igen alkalmas arra, jó volna jelentést tenni kedves Emmim.»²

A küzdelem sorsa elfátyolozza Madách világ-felfogását. Reá a szabadságharc kettős családi gyászt is hozott. Legidősebb testvérét, Máriát, midőn második férjével, az osztrák tisztból for-

¹ Madách Pál levele Walther Bélához, 1846 jul. 31. «Bátyám Imre felkiáltás útján főbiztos, mert mindazok, kik véle fellépni akartak, annyira megrémültek tüle, hogy a restauratio előtti napon leléptek.» Nagy Iván hagyatéka közt, a M. N. Múzeum irodalmi leveles tárában.

² Palágyinál a Függelékben, 426. l.

adalmi őrnagygyá lett mankóbükki Balogh Károlylyal Erdélyből a határ felé menekült, oláhok férjestül-fiaától felkonezolták. Áldozatul esett Pál is, a legfiatalabb testvér. Ő 1848-ban, huszonegy éves korára, Nógrádnak másod-alispánja volt. Midőn Windischgrätz bevonult Pestre, több megye meghódolt, köztük Nógrád is. Madách Imre Balassa-Gyarmaton értesült erről. Tüstént levelet küldött öcscsének, kérve, csatlakozzék ő is a tisztviselői karhoz; miért rohanna erővel a halálba, mikor már minden elveszett, s az önfeláldozásnak nem lehet foganatja. Madách Pál válaszul beküldte bátyja huszárjával Gyarmatra a nála volt hivatalos pecsétet, s azt írta bátyjának: «Leveled nem tántorított meg, én semmi esetre Gyarmatra nem megyek... hogy hova megyek, ne kutasd... anyámat nyugtasd meg, amint tudod.» Maga kocsira ült s Kossuthot kereste föl; inasát is magával vitte közhonvédnek. Mindezt maga jegyezte föl, részint útja közben, részint halálos ágyán Sztregován, valami aranyetszésű emlékkönyvből kivágott lapokra, *Uti tárczámból 1849.* címmel.¹ A sztregovai levéltárban őrzött két nyílt rendelet kormányfutárnak mondja. Útjai közben meghült, tüdőgyulladásba esett s belehalt, biztatóan kezdett írni pályát s titkos menyasszonyt hagyván maga után.

¹ Morvay Győző úr volt szíves azt velem megismertetni.

Madáchot mélyen megihlette a halál gondolata. Szívét egyéni veszteségei, agyát a nemzet sorsa gyötrik s tépelődéseiből tanulságul az élet eredménytelenségét, a pusztulás hatalmát vonja le. Eltöpreng az élet szomorú czéltalanságán, mely kárba hagyja veszni a törekvést, eléretlenül az életcélokat, minden érzést megszüntet, széttép minden köteléket, hogy a holt testvér már nem is testvér többé. Ily gondolatok boronganak a Pál öcsését gyászoló költeményben; Mária sorsából pedig az önfeláldozás hiábavalóságát, a tömeg halátlanságát olvassa ki. A mi régebbi háborgásaiban épen maradt, most a hivatásban is megrendül hite, egyénében és nemzetében egyaránt, mint az *Éjjeli gondolatok* mutatják. Elmélkedése a halál és az enyészet felé fordul. Öt költeményből álló cyklust ír a halálról. Látja szent anyaként, a ki titkos egységbe fogadja ölében az élet százféle küzdelmeit s elaltatja a szenvedélyeket; látja hatalmasnak, mint a romlás istenasszonyát, midőn nemzeteknek ír végzetet a harczmezőkön, végigsuhanva ledőlt trónok és elfelejtett istenek fölött, mint a világot pusztító s egyszersmind megifjító erő:

Mert a mint így dúl, tisztít és a sírból

Ifjultabb élet bölcsője leszen.

A költőt megigézi a halál fensége; az öröklét kútfejének nézi Byronnal (*Don Juan*, XIV. 3. «font

of eternity»); benne látja az egyetlen örökkön élő, a ki rejtelmes öröklétbe foglal minden mulandót s úgy veszi, mintha a pusztulásból folyvást sarjadó új élet is a halál műve volna. Megvesztegeti az enyészet ünnepélyessége, mely «a hétköznapnak rögtön véget vet,»

Rejtélyes díest von a rom homlokára,
Legendát sző a puszt a kő fölé.

Megszépíti a multat és új életet fakaszt romjai közt:

Hol a festék lehullt, teremt mohot,
Hol az oszlop ledült, dús kárpótlásul
Karcsú, virágos hársfa nő ki ott.

Megdicsőíti elmúlásában az embert is, kitarva előtte az örök-élet kapuját: a bitorlott nagyság ott vész a sírban, míg a valódi győztesen kikél. A nemrég kihalt küzdelemnek vértanúit is hervadatlan koszorúval várta a halál. Az elmélkedésbe itt lyrai hang csendül: ők elvégezték munkájukat, de vajon a költőt nem csak úgy öleli-magához, mint a szelid anya névtelen fiait, a kiknek nyomuk nem marad. Csak nemzete boldogulását vehesse ki a halál énekéből — mondatja a hazafiság. Ez már reményt takar: a mártýrsírok mellett is van mód a hazáért élni. A romok fölött itt is új élet zsendül.

A halál eszméje így megint az élethez kapcsolódik, a gondolat ott köt ki, a honnan útra kelt.

A költemény kerekded s mindvégig fölfelé száll; élményekből indul, gondolatokhoz emelkedik s legmagasabb pontjára az érzelem szárnya röptíti; a mélység költőiséggel párosul benne s bár a gondolatmenet nem kifogástalan, — midőn az új élet sarjadását is az enyészet művének tudja be, — költőisége nem lankad sehol; okoskodását képekbe szövi s az egészen mély érzés árad el.

Palágyi úgy fogja fel e költeményeket, mintha a költőt némi részben családi szerencsétlensége indította volna megírásukra. Tartalmukban nyoma sincs ilyes vonatkozásnak; érzelmi részében az egész hazafias, azért hihetőbb, hogy a költőt testvéreinek halála s feldúlt hazájának képe ihlette meg s vezette a halálról való töprengésre, nem sokkal a szabadságharcz levere-tése után, de családi boldogtalansága előtt.

Ez évek a testvéri és hazafi bánaton felül más nagy csapással is sújtották Madáchot, romba döntve családi életét.

1851-ben menhelyet adott egy politikai üldözöttnek. Rákóczi (Rakovecz) János semmi jelest nem művelt a forradalomban, de Kossuthnak távoli rokona s egy ideig titkárja lévén, ez elég ok volt üldözésére. Rokonságban állott Nógrád nemes családaival s távolról Madáchcsal is,¹

¹ Rákóczi leveleiben így szólítja Madáchot. E levelek Nagy Iván hagyatékában a M. N. Múzeumban vannak.

a ki egyszer Pesten jártából magával vitte s a paróczai vadászlakban rejtette el, mint cseh vadászt. Útlevelet is szereztek számára Szontagh Pállal, ki a magáéről tette rá a pecsétet. A gavaléros csínynek híre ment a megyében. Még nagyobb baj volt, hogy a «cseh vadász» feltűnően viselkedett. Társaságba járt, mulatott, sőt kártyázott is. A vége az lett, hogy Hoitsy Miksa, a közel Oroszi község jegyzője, feladta Rákóczit.¹ Ez nesztét vette a dolognak s megugrott; az elfogására jött csendőrök a szállásadó gazdát tartóztatták le vendége helyett, 1852 augusztusában. (Bérczy dátuma).²

Egy évig volt Madách a pozsonyi vízikaszárnya és a pesti Új-épület rabja. Gyásza megholt szeretteiért összeolvadt aggodalmával élő családjára. De nem csüggedt el. Hittel gondolt családjára, nehéz elválás után édes találkozást remélvén. Börtönében a virágokkal beszélget, melyeket felesége küldött (*A rab virágaihoz*, kiadatlan.) Gyakran feltűnt előtte kis háza,

¹ Mindezt Szontaghtól hallottam. Rákóczi később az Első Hazai Takarékpénztárnál pénztárnok lett, utóbb képviselő. Bujdosásáról l. Vadnay Károly: *Irodalmi Emlékek* kötetében a *Jókai Tardónán* cz. cikket.

² Becker Hugó szerint (*Magyar Szemle*, 1899. 30. sz.), azzal is vádolták, mintha szabad csapatokat akart volna toborzani. — Erről más semmit sem tud.

szerényen megvonúlva az akácok között; elképzelte az otthoni életet: a cselédet, a ki dalolva söpri az udvart, a vén templomot a dombélen, a hosszan elnyúló falut, s a falun túl a temetőt; a gulyát, a mint legelészve a kert sövényeig széled; a patakot, a messzelátót, hol oly sokszor hallgatták együtt a kis harang szavát s szemlélték a leszálló alkonyt. Mindezt ő maga írja le a *Fogságomból* című cyklus második darabjában, s szomorúan teszi hozzá.

Oh e bűvös körben magamat ha látom,
Olyan idegennek, oly másnak találom
Attól, a mi lettem, hogy köztem s közöttte
Semmit sem lelek, mi együvé kötözne.

Lelkében homályos aggodalom üti föl fejét, kínos előérzet gyötri, boldogsága szétfoslásától retteg. Bajjós sejtelmeinek igazuk volt; e szálak valóban szakadozni kezdtek; de nem ő volt az, a ki megváltozott.

Az élet nem folyt otthonn oly nyugodtan, mint ő képzelte. Vagyoni állásuk az örökváltság folytán megrendült; Madách jövedelme elfogatása óta le volt foglalva.¹ Neje épp oly keveset értett a gazdasághoz, mint a takarékos életmódhoz. Míg pénzében tartott, továbbra is négyes fogaton járt s nagy házat vitt. Nem tartozott

¹ Szontagh Pál közlése.

azon mély kedélyek közé, kik a magányban is jól érzik magukat. Ő szerette a vendégeskedést s szívesen látta magánál leánykori udvarlóit, kiket Nógrádban mulatása idejéből ismert. Kivált egy fordult meg nála gyakran, a kivel hírbe is hozták; nevére ma is emlékeznek nógrádi öregebb urak. Sok irígye volt, a kik örvendeztek, ha megtoldhatták a valót. A szóbeszéd eljutott az öreg Madáchné fülébe is, a ki a nélkül sem kedvelte menyét. Felháborodásában megvont tőle minden segédelmet. A fiatal asszonynak nem maradt más hátra, mint hogy férjétől kérjen. Már januárban írt Pozsonyba pénzért, de ez a levél elveszett.¹ Csak az 1853 márczius hatodiki van meg; külsején ott a bírói jelzés: Zur Mittheilung, s alatta: Gelesen, Madách Imre. Kötelezvényt kér férjétől 600 forintról, melyet valamelyik ismerősüknél beválthatna. «...hosszas nem akarok lenni, tsak anit mondok, hogy a végső szükség kén-telenít erre, tudod hogy önnön vagyonunk nints, tsak abúl élünk, mit anyád ad, és ez is bizonytalan — főképen nekem.» Kéri egyúttal, írjon egy neki kedves fiú-nevet, mert Pozsonyból leány-nevet írt.

¹ Ez adatok és idézetek Madáchné leveleiből valók. Néhány kiadatlan levele későbbi évekből a M. N. Múzeumban.

A f
a kö
küldö
az a
sem t

Ped
az ö
nélkü
is ese
hetet
nyugt
kik n
nyugt
talán
délye
mindj
dozva
tetett
sától,
udvar

— ír
Pal

Pal

körül

¹ E

² E

ben k
Palágy

Ma

A fiúnévre nem volt szükség, de annál nagyobb a kötelezvényre, melyet Madách sietve megküldött. Pénzt azonban Bende, Madách ügyvéde, az akkori bizonytalan időkben, még májusra sem tudott szerezni az írásra.¹

Pedig nagy szükség lett volna rá. Az asszonyt az örökös gond kimerítette, s elkésérítette a nélkülözés; kis leánya születése után himlőbe is esett, betegségéből lábadozva, idegessége tűrhetetlenné vált. Már lánykorában ideges volt, nyugtalan, izgalomra vágyó teremtetés. Voltak, a kik megjósolták, hogy nem ér jó véget. A jólét, nyugalmas élet, egy jó szfv közelléte lassanként talán meggyógyítaná e szerencsétlen, szenvedélyes szívet, de alig kezd megszokni e levegőben, mindjárt elveszti gyámolát. Betegségéből lábadozva, erősödő idegesség gyötri, az elkényeztetett nő nélkülözni kénytelen, pénzt sem anyósától, sem férjétől nem kaphat, a házhoz régi udvarlói járnak, gazdag, csinos, gavallér emberek, — íme összes elemei a készülő tragédiának.

Palágyi a nő jellemét okolja, Heinrich Gusztáv² a körülményekre vet; nyilván mindez összejátszott.

¹ Erzsike levele 1853 május 12.

² *Elise Madách. Pester Lloyd.* 1891. 31. sz. jun. 31. A *Hét*-ben közölt levelek alapján. Ugyancsak a *Pester Lloyd*-ban Palágyi 1891. 52. sz.

Madách 1853 márczius végén kiszabadúl,¹ de még nem szabad Pestről távoznia. S ha szabad volna sem tudna. A fogság, a börtön levegője, a rossz bánásmód — állítólag meg is botozták² — úgy megviselték, hogy betegen feküdt Erzsébet-teri lakásán. Felesége pénztelenségével mentegőzik, hogy nem siet hozzája (május 12). Május derekán néhány napra mégis meglátogatja. Alig érkezik haza, ismét egymást érik panaszzkodó levelei. A részvétnek egy szavát sem találni azokban, egészen saját szenvedései foglalják el. Még a kért ruhaneműt sem tudja férjének felküldeni; «nem vagyok képes a tuvarbért kifüzettni» — írja (május 25). Panaszszal árasztja el férjét, s mindenért anyósát okolja, kit férje, tudja, szeret. «Anyád felment anélkül, hogy egy pár forintot adott volna... talán Anyád végkép el akar szekirozni, ezt igen könnyen elérheti... agy valami biztos helyzetet, bármily igéntelent, tsak hogy én minden érintkezéstől ment legyek Anyád irányába... Atyám magához hí... mi tevő leszek, megyek-é vagy nem, ez majd attul fog függni, hogy jövőendőbe mily

¹ Erről megvan a Certificat.

² Nem hiteles adat, de mint szóbeszéd fenntartotta magát Madách egy fogolytársa révén. — Becker Hugó is tud róla, a *Magyar Szemle* 1899. évi folyamában, a 30. számban,

hely
hogy
lözés
tása
és J
máj
hoza
is u
lesz
ott
lélek
haza
bold
állap
küld
600
gara
szük
vagy
férj
pót,
baja
ruhá
mer
mán

1
volt

helyzetem lesz.» Junius végén is azon gondolkozik, hogy ne költözzék-e apjához. Az örökös nélkülözés, elkeseredettség, önmagának folytonos izgatása kétségbeejtő cynismushoz vezetnek. «Ara¹ és Jolánka betegek — írja ugyanazon levélben, május 25-én, — himlősek, mint én. Doktort nem hozatok én sem orvosoltam magamat türjönnek ők is ugyis a jóllétt boldogság a sírba lakik, nékik lesz jobb, ha nem ismerve az élett keserűségeit ott lelik fel örök nyugalmodokatt.» Mennyire más lélek Madách, ki megtörtén és betegen folyvást haza gondol, s idylli képeket fest veszni indult boldogságáról. Ő nem feledkezik meg felesége állapotjáról; levélben kéri édes anyját, hogy küldjön pénzt Erzsikének. Madáchné küld is 600 frtot, később ismét százat, de «ennek egy garasig helye van» — írja Erzsike. Folytonosan szükségéről panaszskodik. «Gyermekestől rongyosak vagyunk» — írja (jun. 4). A mellett elárasztja férjét divatárusi megbízásokkal, napernyőt, cipőt, ruhát küldet vele. Junius 25-én sok nyűgebaja közt azt írja: «A ferslagba van egy selyem ruhám, tsináljon Mutschenbacher más derekat, mert így már nem hordhatom. 2 kalap Crezmánnak és egy mántil, a 2 kalapbul válaszon

¹ Barbara, Borbála. A fiú, Aladár, az öreg Madáchnénál volt Sztregován. L. Palágyi cikkkét *A Hét*-ben.

egyett és tisztítsa és putzolja fel, — ha a ritkát választja, úgy ara tegyen fehér pántlikát, ha pedig a sűrű szalmát, akkor arra tegyen schottis pántlikát.» A figyelmes Madách gondosan végére jár e megbízatásoknak, pedig ez nem könnyű feladat, elébb a régi számlákat kellett kifizetni, hogy a divatárusok megint hitelezzenek. Figyelmét Erzsike is méltányolja s köszöni. A megbízások mellett arra is kéri férjét, írjon «a világ viszonyai felől is valamit», s mondja meg Szontaghnak, nézzen be Csesztvére, «legalább örökös jó kedvével egy pár jó órát szerez.» Ime Kepler neje, a ki csillogni és mulatni vágyik s férjéhez nincs, csak pénzt kérő szava, ime Kepler is, a ki önlelke titkait fürkészi, míg a háttérben a kert bokrai közt a csábító alakja bujkál.

Madách már Pesten hallott neje otthoni életéről. Barátai elejtettek egy-egy czélzást, Komjáthy Anzelm komolyan is szóvátette a dolgot, de Madách elfordúlt s másra terelte a beszédet.¹ Mindazáltal kiérezte a szó fulánkját. A szomorú viszontlátás mindenről meggyőzte.

Hát megtörtént az, a mitől remegtem,
Hát látnom kelle téged újolag, nő,
És látnom így, hogy arczodon ne légyen
Egy kis sugár is a multon merengő —

¹ Szontagh Pál közlése.

irja a *Hozzá, mint nőhöz* című vers kiadatlan III. szakában. Hozzálátott, hogy életüket rendbehozza. Csesztvét átadta Károly öcsésének, ki 1854 tavaszán megházasodott¹. Maga mint legidősebb fiú, családjával az ősi házba költözött Sztregovára, alkalmasint 1853 őszén.² Vágyott anyja közelébe, részint, mert azt hitte, hogy együtt nagyobb hatással lehetnek neje megtántorult lelkére, részint, hogy továbbra édes anyjában találja fel lelke osztályosát.

Mint gyermek, ki játék közben elesett,
Anyjának karában keres menhelyet.

(Hazaérkezéskor.)

De Erzsikét messzebb ragadta szenvedélye, mint gondolni lehetett. Semmi jelét sem adta, hogy másképp szándékozik élni, mint férje távolléte idején. Bár Madáchné a régi kastélyba költözött, menye keresve kereste az alkalmat, hogy anyósával ingerkedjék. Csak hogy vallásos érzését megsértse, nagypénteken ruhát terít-

¹ Morvay: *Adalékok Madách I. életéhez. Beöthy-emlékkönyv.* 371. l. Madáchné levele 1854 jun. 16-áról.

² Morvay erre vonatkozólag a *Beöthy-emlékkönyv* 370. lapján közli Madáchné egyik levelének pár mondatát. Az 1852 szept. 25. dátum mellé kérdőjelet tett, nyilván téves is. 1852-ben Madách még Pesten volt, neje pedig Csesztvéről keltezi leveleit.

tetett. Férjével is gyakorta összezördült. Magával akarta hurezolni mindenféle mulatságba, s midőn Imre nem ment vele, egy ízben megesezt, hogy egy újabb udvarlójával kísértette el magát egy losonezi bálra, a hol ebből botrány kerekedett.¹

Madách ekkorra teljesen elhidegült felesége iránt. A botrány után válást ajánlott. De az asszony, a ki leveleiben folyvást azt hánytorgatta, hogy hazamegy atyjához, most hallani sem akar távozásról. Jobbulást ígér. A férj kereken elutasítja. Ő már egészen magába zárkózott, gyermekeit nagyanyjuk nevelte: nejére nem volt szükség a háznál.

Megszerkesztik a válási egyezséget; 1854 július 25-én írják alá azt Ecsegen, az alispáni házban, hol tíz évvel azelőtt mátkások lettek. A férj évi 800 frt tartásdíjat ajánl nejének, azonfelül még 200 frtot Jolán leányuk nevelésére, ki anyjánál marad; Aladárt és Arát atyjuk veszi magához. Madách azt is belevette az okiratba, hogy kész válásukat bármikor törvény előtt is megerősíteni, az évjáradék csorbitása nélkül. Ezzel feleségének kedvére bízta, hogy újra férjhez mehessen.

Az utolsó perczben ahhoz fordul Fráter Erzsé-

¹ Ezeket Szontagh beszélte.

bet, a kit legnagyobb ellenségének tart: férje anyjához. Levelet ír neki: «Egyedül Anyai lelke elejébe.»¹

«Imre könyei és lelki fájdmától erőt nyerve,» — fordul hozzája mélységes bűnbánattal. «Itt a pertz, hol Imrétől és kedves Gyermekeimtől el kel válnom, az igaz hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem kellett volna engedni, némi fájdmaktul magamat annyira elragadni, de elhagyatva, és ellenem annyian ármánkotak...» Elmondja, hogy mindent elkövetett a válás ellen; beismeri, hogy férje szépen bánt vele Ecsegen; csupa megbánás és töredelem. «Érzem, hogy az élett fogy bennem, ha meg kel Emitől és Gyermekeimtől válni. Emit térdeimen kértem bocsásson meg, látva hogy ő is fájó szívvel válik meg tőlem, ő sírt, meg szeretet volna engedni, de nem tudom mi az mi vissza tartja, bocsánatát nem merve kimondani.»

«Legyen Bíró felettünk — írja — hogy van-e még remény Eminek megelégedést és megnyugvást szereshetnem és nem e lesz szégyen kedves fíjának, ha nékem megbocsájt.... e végső pertzekbe a szeretet uralkodott feletem, borzadva az elválástól... és ha nints bocsánat számomra, úgy szegén Jolánkára kérem nagy-

¹ Facsimilében Palágyinál, 205. l.

anyai áldását, hogy minyájunkkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot kér Bánatos lelkem. Erzsi.»

E megrendítő levél megtért és megtört lélekre vall. Feltárja a tragédia szereplőinek belső küzdelmét. Minden sorát mély megilletődés sugallta, s az őszinte bánat hathatós mentsége a szegény asszonynak, ki annyi bánatot okozott másoknak. Úgy látszik, maga is csak most ébredt tudatára, hová sodródott. De már hiába volt minden. A megbánás tragikuma már az, hogy könnyei a voltat nem tehetik nem letté. A levélnek nem volt foganatja. Madách erőt vett magán, hajthatatlan maradt.

Ellenállottam nőnek, hogy könyörge,
Szerettemet hallgattam, mint zokog;
Most már jöhet sorsomnak bármi vése,
Nyugodtan várom, oh, erős vagyok. (Lélekerő.)

Fráter Erzsébet elhagyta Sztregovát. Azután fellobbant benne a régi könnyelműség, az elkeseredés, a dacz is. Jolánkát nemsokára haza kellett vinni az apai házba. A szerencsétlen asszony visszakerült Biharba, s ott végezte be hányt-vetett életét, a biharmegyei közkórházban, 1875-ben november 17-én. 20-án temették el, fia költségén.¹

¹ *Temesvári Lapok* 1875 nov. 26.

Madách a válás idején harminczegy éves volt. Huszonhat éves korában már egy nagy nemzeti katastrophát élt át, melyben két testvért vesztett s utána börtönt szenvedett maga is; most, még ifjan, elvesztette a családi élet vigaszát.

Kit sajnáljunk jobban kettejük közül? A férjet-e, ki e csalódás után egész életére elkomorúlt, avagy a nőt, kit testi-lelki gyöngesége megtántorított, s ballépését oly felette drágán, egész élte boldogságával fizette meg?

Irók és művészek életrajzának olvasása közben gyakran gondoljuk, hogy első szerelmük boldogabb házasságra vezetett volna a későbbinél. Így van ez Madáchnál is. Semmi sem könnyebb az ily utólagos jövendölésnél, csupán az a vigasztalás, hogy művésznél a génius hasznára tudja fordítani az egyén szenvedését.

Madáchot kegyetlen sors sujtotta, de egyúttal világfájdalma tartalmát, keserve mélységet, szomorú hangja igazságot nyert. Mindennek rendesen sötét oldalát látta eddig is, most az egész világ elborult előtte; jobb költeményei eddig is a fájdalom szülöttei voltak, most a férj és hazafi kettős bánata súlyosult reá. Költészete megizmosodott e teher alatt, s midőn újra fölkel, hogy a megkezdett pályán tovább haladjon, erősebb volt, mint valaha.

III.

Sztregovai magánya. Egyéni és költői természetének fő vonásai. Kitörése és megnyugvása. *Az ember tragédiájá-*nak keletkezése s kapcsolata egyéb műveivel. A mű története. Arany János bírálata és javításai. A költemény sikere.

A végleges szöveg.

Eötvös mondja egy helyütt, hogy az ész minden fájdalomra lel vigasztalást, még saját keserveinkre is, csak kedélyt nehéz találni, mely a vigasz befogadására képes legyen. Madách önvigasztalásában is van józanság; nevében hűtlen nőt, a csábítóban rossz barátot veszített, de helyöket mégsem pótolhatja semmi.

Mit vesztettem hát? Bálványok dülének
Szivemben össze; semmi, hogy velők
Lelkemnek istenségét is kidobtam,
Kihalt világon egyedül ülök.

Az ördög jön és gúnyosan vigasztal:
Vigadj, hűtlen nő, rossz barát veszett,

X

Nincsen, ki osztályrészedet szűkítse,
Magad vagy úr egész világ felett.

(Egy vetélytárshoz.)¹

Fájdalmával magába zárkozott. Legjobb barátainak sem szólt arról soha, hová tűnt el a házból neje.² Családjától is elvonult. A kastély egyik sarokszobájába huzódott, félre a többitől, hol anyja és gyermekei éltek. A négyszögű teremnek két ablaka nyílik a kertre; a balkézt eső ablak mellett vékony fallal elrekesztve annyi hely, a mennyin ágya s egy chaise-longue elfért. Ez volt hálósobája. A másik ablak előtt nagy íróasztal állott, melyen gazdasági iratai heverték; a terem közepén egy billiard; a cselédség erről «belejár»-nak hívta a szobát. Az ablakkal szemközt esett kézi könyvtára, a falba eresztett kis téka; a sarokban egy sok fiókos íróasztal, fekete fából, teteje előre lenyílik; nagy tintatartóját «fekete tenger»-nek nevezte. Itt szokott dolgozni. Néhány vén szék a kandalló körül s egy zöld szövötű vas hintaszék, ebből állt butorzata, mely

¹ E vers csírája a *Csak tréfá*-ban lappang. Zordy szól így:

Jó vigasztalás,
Ha a világnak romján száll az ördög:
Ne sírj, magad vagy a világon úr.
Nem lesz, ki osztályrészedet szűkítse.

² Szontagh beszélt.

közt kedvencz csókája ugrándozott.¹ A falon apja, anyja képe függött, s néhány gyermekkori rajza. Ablakából a lutheránus templomra látott, melynek sírboltjában ősei pihentek, mert csak nagyapja lett katolikussá. Közel volt a gazdasági udvarhoz, ajtajából oszthatta rendeleteit.

Gazdaságát elhanyagolta; rossz lovainak messze földön híre volt. Gyermekeivel is keveset törődött; egészen a nevelőre bízta őket, az iszákos volt s rosszul bánt velők, annyira, hogy Itée Nina, az öreg Madáchné társalkodónője, volt kénytelen pártjokat fogni.² Magával sem gondolt. A kiábrándulás keserűségében mintha lábbal akarná tiporni a szerelmet. Ez időre van czérlzás azon levelében, melyben a «paraszt betler»-t emlegeti.³ A szóbeszéd szerint élte végén valami paraszt-asszonynyal szőtt viszonyt, a kivel egy erdei lakba készült visszavonulni; az épület mintáját kemény papírból

¹ *A Szigóvári Madách-könyvtár lajstroma* szélén ezt írja Madách Aladár: «Kedvenczének választotta, mint hosszú életű állatot, hogy ne kellessen halálán szomorkodni, mint kedves Dsoki kutyájáén».

² Szontaghtól tudom.

³ Szontaghoz 1863 jan. 20. «A hölgyeknél csak most kezdenék még igazán szerencsés lenni, úgy veszem észre, mikor már a legjobb osztásra is azt mondom: pass, és sohasem licitálok feljebb paraszt betlernél.» Munkái. III. köt. 486. l.

ki is
Don
Quiq
hercz
pedig
sága
félele
favár

Ali
önme
kedve
sábar
azoka
lében
kodik
nyeri
továk
órák,
jed
tanul
megr

ki is vágatta Aladár fiával.¹ Egy papirszeleten Don Quixote-inak nézi e viszonyt: «Borka, Don Quiquerot — hogy gyötri önmagát az ember. Ha hercegné volna, tragice vennék, így nevetik, pedig ép oly tragicum». Néhány vers tanúsága szerint egyfelől a család, a botránytól való félelem, másrészt Borka volt az oka, hogy a favár abba maradt. Egyik verse azt mondja:

Győztél hát felettünk nagy világ!
Vad zajoddal, kalmár számolással
Elriasztád álmokképeink...

Lemondás, Borkához (kiadatlan).

Alig van ember, ki kétségbeesett fájdalomban önmeghasonlásba ne esnék s annál nagyobb kedvét ne találná a gyöngéd érzelmek letiprásában, minél áhítatosabban tisztelte s őrzé azokat régente, sőt mennél erősebben élnek keblében akkor is, míg profanálásukban gyönyörködik. A megalázott erkölcs előbb-utóbb visszanyeri uralmát, s annál hatalmasabban, minél tovább s mennél többet szenvedett. Vannak órák, midőn érzésvilágunk különös erőben gerjed föl, midőn pillanatok alatt hónapok, évek tanulságait olvasztja magába lelkünk. Mintegy megnyílik a lélek s mohón szívja magába új

¹ Palágyi. 224. l.

tapasztalatainkat, mindazt, a min átmentünk. Szinte érezni, a mint jellemünk izmosodik.

Madáchcsal is ez történt. Hiába átkozta az erényt, mint Miltiades, a Sergiolus poharából nem ivott megnyugvást. Föllengő lelke, nyugtalan kedélye nem sülyedhetett tétlen cynismusba. Feldúlt világának romjai közül kiemelkedett ifjúkora óta állandó becsvágya, a költői hivatás érzete.

Madách élete és költészete ritka összhangban állnak s egymást világítják meg. Versei napló bizalmasságával számolnak be élményeiről. Egész költészete élményeiből táplálkozik s ezek visszhangja kihallatszik még drámai műveiből is. Legtöbb verse megannyi önvallomás; nagy részük életrajzi adattal ér föl s pótolja azok gyér voltát. Ez életében zárkózott költő verseiben oly nyíltan tárja föl lelkét, hogy Petőfi sem őszintébb nála. A külső zárkózottság meze alatt erős benső közlési vágyat érzett; egy czédulára azt jegyezte föl: «Érzéketlennek tartanak, s nagyon is romantikus vagyok; bajom, hogy sohasem találok valakit, ki megért.»¹ Visszafojtott közlékenységét verseiben öntötte ki. Így lett legbizalmasabb barátja a papiros.

¹ Közli Bérczy, emlékeszédében. *Madách összes művet.*
I. XIX. 1.

Műve
telen
zésük
évszá
Majd
ben e
lódása
föltár
mény
ember
össze.
Az
azon
érthet
tészet
nyujt
Ter
ember
Ma
lán l
menn
lágot
versei
költő
len eg
ben l
csisz
helye

Művei oly őszinték és élethívek, hogy önkénytelen czélzásaikból meg lehet határozni keletkezésük korát, a mi Madáchnál fontos, mert az évszámokat nem szokta odajegyezni versei alá. Majdnem azt mondhatni, megírta költeményeiben egész benső életrajzát, ábrándjait és csalódásait, mindent, a mit érzett és gondolt, föltárta világnézetének töredékeit, a mint életművei nyomán kialakultak s melyeket *Az ember tragédiájá*-ban egységes képben foglalt össze.

Az ember és a költő természete benne ugyanazon vonásokat mutatják. Ez azonosság mellett érthető, hogy a reá zudult csapás fejtette ki költészetét egész teljében, s hogy viszont költészete nyújtott neki vigaszt, sőt új életcélt.

Természete és költészete egyaránt zárkózott emberre vall.

Madách termékenyebb költő volt, mint általában hiszik. Kisebb költeményei egész kötetre mennek, de életében alig egy pár látott napvilágot s máig száztiz hiányzik összegyűjtött versei közül. De bár főműve révén legolvasottabb költőink közé tartozik, ennyi verse között egyetlen egy sincs elterjedt és népszerű. Hatását részben külső akadályok gátolták, a nyelv és forma csiszolatlansága, melyek eszméit elfödtek, a helyett hogy kiemelték volna, úgy hogy gon-

dolatai, a mesebeli királyleányok módjára, szégyenes gúnyában bujdosnak. Mindez elvonultságából következik.

Szembeszökő fogatkozása a darabos nyelv. Nem nőtt oly tösgyökeres magyar vidéken, mint azok a költők, a kik irodalmi nyelvünket kifaragták. Vármegyei hivatalszobájába s félreeső falujába alig jutott el hír a megújuló irodalom mozgalmairól. Vörösmarty hatalmas nyelv-géniusa s a népnemzeti irány természetes styl-művészete későn hatott el hozzá. A mi azokban nagyszerű volt: a szabályosan fékezett erő s a művészetté emelt egyszerűség, épen az volt idegen az ő írói készségétől. Nyelvének nincs zenéje, hangjának éreze. Stylusából hiányzik a képzelet, kifejezései nem kelnek szárnyra. Izlése magyarosság és jóhangzat dolgában fogatékos, tájszavai (czaplatás, nyék, silleszt) rossz hangzatuk miatt nem honosodtak meg az irodalomban. Csak egy erős oldala van: némely helyütt gondolatok tömör kifejezése. De még *Az ember tragédiájá*-ról is, melyen pedig a legtöbb gonddal dolgozott s mely egyszerű rímtelen iambusokban van írva, azt írta első, máskülönben nagyon méltányló levelében Arany János, hogy a verselés és nyelv nehézkességével nem tud megbarátkozni; «különösen a lyrai részek nem eléggé zengők» (1861 szept. 12.). Madách ipar-

kodása
nov. 2
gát tal
egy-egy
iratain
gyöker
versekl
később
tak. M
telen r
1861 n
hatott
mint o

Költ
is bizo
nem el
hossza
lértől a
ívek, n
dolat
lapúl,
oly ta

Enn
nek ter
hullám
Egy be
dolato
minder

kodásával mentegette «göröngyös» verseit (1861 nov. 2.). Azóta kiadott műveiben bő bizonyosságát találni, mennyi türelemmel bajlódott, hogy egy-egy gondolatát formásabbá csiszolja. Kéziratain sok a törlés; csaknem minden színművét gyökeresen átdolgozta. Drámáiból egyes sorokat versekké kerekített s vannak strophái, melyek későbbi munkáiban egy-egy sorra kristályosultak. Mindamellett az irodalomtörténet kénytelen megmaradni Arany János ítéleténél, a ki 1861 nov. 5-én azt írta Sztregovára: «Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene».

Költeményeinek alaprajzán és felépítésében is bizonyos fejletlenséget árul el. Szerkesztése nem eléggé biztos, ritkán áttekinthető; többnyire hosszadalmasságba vész. Egyik gondolat-pillértől a másikig nem vezetnek karcsú, könnyed ívek, minden rés ki van tömve, gondolat gondolat mellé, mondat mondathoz oly szorosan lapúl, akár várfalban a kövek; az egész sokszor oly tagozatlan is, mint valami sima fal.

Ennek nála kettős oka van. Az egyik érzelmeinek természete és reflectáló hajlama. Lelke örökké hullámzó tó, hol egyik gyűrű elmosza a másikat. Egy benyomás, egy érzés megmocczanása a gondolatok egész raját rebbenti föl lelkében. Mintha minden gondolatára a sejtek törvénye állana:

M adácz Imre és Az ember tragédiája.

valamennyi parányuk körül egészen új család képződik. Ezért nem szökken nála sudárba sem érzés, sem gondolat, hanem körülírások, mellék-hajtások közt sorvad s ágbogasan hajt jobbra-balra. Ehhez járul dolgozás-módja. Lelke nyitva minden benyomásnak, de egy-egy hatás alig tart nála a maga épségében annyi ideig, hogy egy költemény hangulata egységesen kifejlődhetnék. Egy Szontaghhoz írt kiadatlan levéltöredékében ezt olvashatni: «Nem bölcsészeti tant írtam kényelmes dolgozó szobában, ... mely esetben el bírtam volna én is az ellenmondásokat kerülni, tudtam volna én is legkellemesebb világnézeteket kikeresni. De írtam az élet gyors folyamán rohanó hajón, majd vihar közt s majd napfényben, mint a percz ihletett». Többnyire kiforrott terv nélkül lát munkához; érzései és gondolatai írás közben kapcsolódnak, érzik, hogy munka közben válogat bennök, körülírásukkal küzködik, olykor a szavakat is keresi. Fiatalkori *Művészeti értekezés*-ében még a színmű-írónak is azt tanácsolta: «ne kösse meg előre kidolgozott sorával jelenéseinek képzete szárnyát». Csak önmagának írt, verseit töredékes napló gyanánt vetette papírra. Ez pongyolaságuknak másik magyarázata. Mert hatásukat nem figyelhette meg másokon, nem fejlett ki szemmértéke a vers-tárgyak megválogatásában; mindent érdekesnek

talált
gatás
senki
tesse
nézve
beszé
műve
csosk
czög
a La
egész
is ér
egy
«...
mint
a kö
Mi
mara
lál C

Elvo
kábl
Irói
veze
M

talált, a mi eszét vagy szívét meghihlette s válogatás nélkül öntötte versebe. Környezetében senki sem volt, a ki fogatkozásaira figyelmeztesse s mintegy a nyilvánosságot pótolja reá nézve. Barátai közül csak az egy Szontagh Pállal beszélhetett irodalomról; az sem volt író, csak művelt olvasó, kitől nem telt több szelid gáncsoskodásnál, ha a vers elnyúlt vagy a sor döcögött. A kritikából sem tanulhatott, mert a *Lantvirágok* óta nem lépett a közönség elé, egész *Az ember tragédiájá*-nak megjelenéseig. Maga is érezte elzárkozottságának mind e hátrányait; egy ízben írta is Aranyinak (1864 márcz. 14.): «... taníts, ez itt nekem még szükségesebb, mint másnak, ki a főváros levegőjével szívhatja a közvéleményt magába».

Mind e külső fogatkozásai mindvégig megmaradtak. Írói egyéniségére szembetűnően talál Goethe mondása:

Es bildet ein Talent sich in der Stille,
Sich ein Charakter in dem Strom der Welt.

Elvonultságának hatása természetesen még inkább érzik költészetének bensőbb sajáttságain. Írói fővonásait Riedl Frigyes vázlatosan abból vezette le.¹

Madách egész életét falun töltötte és magány-

¹ *Budapesti Szemle*, 1880 márczius-ápril.

ban. A természet nem nyújt mozgalmas benyomásokat, a magányban a lélek munkája az elmélyedés; a révedezést nem zavarja semmi; innen a gondolatok bő áradása nála. A magányban élők mindenből az általános, nagy vonásokat fogják föl, az élet és egyéniségek össze-vissza kuszátsága iránt nincs szemök. Az emberismeret helyén csenevész képzelődés teng. Ez az oka drámáiban a jellemrajz fogyatékainak.

Innen táplálkozik érzékenységének gyökere is. A magány megfigyelés dolgában magára utalja az embert; érzelmei túlfinomulnak. A surlódás hiánya folyvást mélyíti ezt. Az elvonult emberek többé-kevésbbé álom-világot alkotnak maguknak; a valóság kifosztja az ábrándot, s a veszteség érzése mindig kínos, ha csak álom is, a mit elvesztettünk. A zárkózott emberek többnyire csalódások sebéből vérzenek, nem mintha másoknál többet csalódtak volna, hanem, mert a magány érzékenynyé tesz, nem szoktat hozzá a naponkénti veszteségekhez s a fájdalmat nem feledteti új meg új benyomásokkal; a zárkózott ember nem nyit ajtót a feledésnek vagy vigasztalódásnak.

Maga is úgy járt, mint általánosságban írja egyik versében:

Az ifju lélek, ha világba lép,
Azt tartja, Isten mása minden ember,

Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az,
Ördögnek nézi csalt kebel dühével.

(Életbölcseseg.)

Első csalódása egész életére félénkké és bizalmatlanná tette. Képzelete azóta minden érzéshez és minden reményhez logikai lánczczal kovácsolja hozzá a kiábrándulást, mint később Ádám is. Még karján vezeti kedvesét s már megborzon-
gatja a kiábrándulás előszele:

Nem bírhatlak, s nem vágyom birtokodra,
Mi — jól tudom — kiábrándulni visz.

(Egy tánczvigalomban.)

Mínta már fiatalon tudója volna Ádám
szomorú bölcseségének:

A csók mézének ára ott vagyon,
A mely nyomán jár, a lehangolásban.

(Az ember tragédiája, III. sz.)

A csalódást oly gyötrelmesnek érzi, hogy
menekvésül a korai halált kívánja magának
(*Ifjan haljak meg*) s boldognak tartja a meny-
asszony-fővel meghalt hajadont, mert

nem ábrándula ki,
Nem érték a sors csalódásai.

(Egy menyasszonyhoz.)

Az életbölcseseg titkát pedig abban látja, ha
valaki

megbékélve végzetével,
Élvezni tud a percz költészetével.

(Életbölcsetség.)

Később az egész életet merő csalódásnak nézi.

A lemondás tudományában
Minden óra egy-egy tanulás

(Számoltam magammal.)

írja egyik későbbi kiadatlan költeményében s
egy másikban:

Csak lemondásoknak láncza élünk,
Melyből nem marad más emléknél csupán.

(Hozzá, mint nőhöz.)¹

Költeményeinek jó részében csalódásait siratja. Méltán nevezi Riedl az elvesztett illúziók költőjének.

Ez az örökös rettegés törli le lelkéről a derűt. Érzékenysége Arany «örömtől elszokott szív»-ére emlékeztet, melynek 'fáj a derű'. Madách is ezt írja:

A bú már úgy benőtt szívembe,
Hogy a boldogság fájón illeti.

(Egy lánykához. Kiadatlan.)

Ez az érzés forrasztotta össze a változatlan s igaz természettel, mely szelíd védője az ábrán-

¹ Összes műveinek kiadásában nincs meg, de megjelent facsimilében a *Jelenkor* 1896. 43. számában, decz. 20. Az idézett két sor át van húzva a kéziratban.

dozóknak. *Ó- és újkor* című költeményében vissza
sovároghat a természetes görög életet; az újkor
társadalmát gyűlöli. Hagyatékában egy papir-
születre oda van vetve: «Minden bűnnek a társa-
ság alapja». Csalódásaiért is azt okolja.

A társaság szent illemének
Kínpadján nyög szívünk, azt tisztelik
Örömek, kínok, szenvedélyek

— mondja *Társaságban* című kiadatlan verse.
A társadalom kegyetlensége sodorja gyermek-
gyilkosságba a megtántorult nőt (*A gyermek-
gyilkos*), azt vádolja a vérpadra vitt rab lát-
tán, a ki többé

nem fog lopni, mert nem éhezik,
S a gazdag is, ha majd hozzá leszáll,
Egyenlő lesz azzal, ki ellen itt
Hiú erénnyel vértörvényt csinál.

(*A rab utolsó útja. Jelenkor, 1896 decz. 6. 41. szám.*)

Másik menedékük az ábrándozó és csalódott
szíveknek a múlt; az nem hazudtol meg,
olyan marad, a minőnek képzeljük, «a tapaszt-
talás zúza» nem hervaszthatja el.

Az emlék varázsának egész bölcséletét kifejti:

Hála, hogy reményünk a miként fogy,
Emlékinknek kincse mind nagyobb,
A mit élvezék, mindaz sajátom,
Többé tőlem azt el nem vehedd,

Hogyha csalfaság volt bár vagy álom,
Emlékemben szintén egyre megy.

(Hozzá, mint nőhöz.)

Sokszor sirat elsúlyedt kincseket, vesztésegein számítja ki régi gazdagságát. Mikor megtörtén lép az ős ház küszöbére, akkor érzi úgy egy futó pillanatra, hogy gyermekkorában talán boldog volt ott (*Hazatéréskor*). Csak azért örvend a boldog percznek, mert egy szép emlékkal gazdagabb, — mondja a *Télen* végsoraiban. *Lemondás* című kiadatlan versében is azt erősíti:

Hogy ha valami még kéjt szerez,
Az csak a mult szent emléke lesz.

De még az emlékből is csalogódik néha, mint régi kedvesének láttán az *Egy látogatás* cz. költeményben, mely kissé elnyújtott volta mellett is eleven rajzával, hangulatainak megkapó kifejezésével, a lélektani vonások szabatoságával legsikerültebb versei közé tartozik.

Lelki világának ugyane vonásait megtalálni színműveiben is. Darabjai is alkalmiak, abban az értelemben, mint Goethe mondta a jó költeményről; szinte párhuzamosak lyrai panaszaival. Alakjai nemcsak az ő vergődésének adnak hangot, világnézetét is beléjük oltja. Hőseiben ott lappang a kiábrándulás előérzete; e ponton mind oly érzékenyek, mint Siegfried a hárslevél

helyén. Zordyt az a betegség borzongatja, mint Madáchot:

A bölcső és koporsó

Szűk; csendes mindegyik s *boldog lakója*,

Mert meztelen, nincs vágya, *nem csalódik*.

Másutt is mondják a *Csak tréfa*-ban:

A jobb kebelnek átka a csalódás.

Hősei egytől-egyig csalódáson zúzódnak széjjel, mint Herakles és Csák. Szinte az jelenti Madáchnál a tragikai csapást, hogy az életcélok mind szétfoszlanak, szerelmi és hazafi álmok egyaránt. Ez a sorsa egyénnek s nemzeteknek; mindkettőre nézve pessimista volt, mielőtt az emberiségre fordította tekintetét. Csak *Az ember tragédiájá*-ban derül minden csalódásra új remény Ádám lelkében.

A társaságtól alakjai ép úgy szenvednek, mint a költő maga, s azt szintoly alacsonynak látják. Zordy, Csák, Mária királynő megannyi példák.

Megvan bennük a vonzalom a természethez és magányhoz. Zordy egy remete-lakba húzódik bánatával, Csák egymagában bujdosásnak indul.

Elképzelhetni, mennyire megrázta ez érzékeny s hozzá még fiatal lelket ama nagy csalódás. Első feljajdulásai meg vannak óva fürkésző

szemektől, csak Bérczy emlékbeszédéből tudni, hogy fájdalma hevében bánatát «egy tisztán subiectiv tárgyú» verscyklusban öntötte ki, melynek tartalmát gyanítani lehet a heinei jeligéből:

Anfangst wollt ich fast verzagen,
Und ich glaubt', ich trüg es nie
Und ich hab es doch getragen,
Aber fragt mich nur nicht: wie?

E költeményeknek nyomuk veszett. Aligha a költő semmisítette meg; egyéb iratait megőrizte s Bérczy is csak a hagyaték átnézéséből tudhatott erről. Inkább lehetséges, hogy Bérczy azokat a kis verseket érti, melyekbe a költő *Egy örült naplójából* címmel első csalódása emlékének, a *Csak tréfá-nak* legsötétebb gondolatait tördelte szét. Keserve összeolvad régi csalódásainak emlékeivel, föléled heves világgyűlölete s új szenvedése föleleveníti a réginek kifejezéseit. Zordy kitöréseit is újra írja, kétszer is, költői levél alakjában Szontaghhoz. Zabolátlan fájdalma mindent képmutatásnak és galádságnak bélyegez ebben: az állambölcs csaló, a szent ügy ámtás; a haldokló megtérése üzlet, rövid szám-bánommal akarja kiengesztelni bűnei sorát. Visszatér régebbi verseinek állandó gondolatához, hogy minden merő csalódás és csalás. Késérúsége átszivárog egész költészetébe; a Jel-

37. lap.

lémzések szomorú csoportjának nagy része alkalmasint e korszakból való.

A fiatal kor túlzása nem tart soká; sorsát most higgadtabban viseli, mintha folytonos csatlódásai szinte előkészítették volna a legnagyobbra. Ily sivár, halálos önuralom hangzik ki *Számoltam magammal* kezdetű kiadatlan verséből:

Nincs öröm, mely meglephetne még,
S mely nyugalmam megzavarhatja,
Nincs számomra olyan veszteség.

Mint a ki nem szorult vigasztalásra: elfordul régi menedékeitől is, a múlttól és a természettől, s egészen magába mélyed. Úgy érzi, hogy végzete betelt, leszámol sorsával, hátat fordít reményei- és érzelmeinek, hite szerint örökre. Világnézete megállapodik, menten újabb ingadozástól. Ezután is élményei-, emlékeiből indul ki elmélkedése, de megszabadul a változó érzelmek békítől s magasabbra tör. Lyrai érzékenysége eddig mindenütt önmagára ismert, most általánosítása jobban elvonatkozik magától, egyéni sorsában az ember végzetét vizsgálja, önkínzó tépelődések helyett figyelmét az élet fő problémái kötik le s lassankint szinte derengeni kezd előtte *Az ember tragédiájának* eszmévilága.

Visszanéz életére, majd a világtörténet könyvével kezében az emberiség életére fordítja te-

kintetét, az egyén és az emberiség küzdelmeinek és szenvedéseinek értelmét és célját keresve; önmaga nyomtalan enyészten, nagy emberek s egész nemzetek hiú küzdelmein töpreng s nem talál semmit, a miért érdemes élni s vívni eszméért, melyeket „a megváltozott kor csak mosolygni fogna”. Ily tépelődéseket találni *Éjjeli gondolatok* című költeményében.¹ A maga és nemzete sorsából indul, de az emberiségre tér s egyes szenvedések és kétségek helyett szemét a főkérdésre szegzi: az élet értelmét vizsgálja. E tünődések közt kap életre *Az ember tragédiájának* első gyökérszála.

A mi máskor elmélyítette bánatát, most az nyujt vigaszt: az általánosítás. Az ember örök végzetét érzi feje fölött — s e gondolatban megnyhül. Ezt példázza a *Benső küzdés* nevét viselő verscsoport végén egy kép, *Megnyugvás a sorsban* című. Egy szítről szól, melyet örökös vihar vív, hogy végre panaszra fakad. De egy fáradt fecske száll rá, s megpihenve háladalt mond.

A kopár szírt nem panaszkodik már,
Ezredévre van vigasztalása,

¹ E korbeli keletkezésére vall a költő élete felének említése s a vérben álló népeké, kiknek utódai nincsenek megváltva a rabbilincstől.

Öröme a dal, és a végzetnek
Végtelenje — szent megnyúgóvása.

E képen át a költő lelkébe látni: a végzet lefegyverzi s vigasztalást a dal, a költészet ad neki.

Hosszú vívódás után így kezd ébredni írói hivatása és kedve, hogy kárpótolja az élet minden veszteségeért.

Ez eszmék és hangulatok némi visszhangjára akadni *Mária királynő* című drámájában is, melyet 1855 nyarán, midőn írói kedve újra éledt, átdolgozott. Beküldte azon pályázatra, melyet Tomory Anasztáz hirdetett az Akadémián.¹

¹ A kéziratot Fekete László ügyvéd barátjához küldte, hogy nyujtsa be. Augusztus 20-ika volt a határidő. Madách meghökkenve látta a hírlapok jelentéséből, hogy darabja nincs a beérkezett 14 pályamű közt; van ugyan egy hasonló című, de jeligéje más. Megütődött, hogy ez ki tudja milyen férezeles, s talán a cím rokonsága révén valami későbbi pályázaton a bírák olvasatlanul vetnék félre az ő művét, azon hiszemben, hogy az a már pályázott s megbukott darab. Nyomban írt Feketének, hogy a megkészt darabot tüstént adja be a színházhoz, mert mégis szeretett volna ítéletet hallani becséről. A darab mégis részt vett a pályázaton. Az utolsó perczben érkezett, vagy talán megkésve is, de Obernyik megdicsért *Brankovics Györgye* is így járt, mégis elfogadták. A pályaművekkkel a M. T. Akadémia könyvtárába került. Boríték-lapján 18. sorszám van írva, s e szavak: «Érk. aug. 20-án.» Jelígeje: Memoriam quoque

A jelentés egy szóval sem emlékezett meg Madách művéről, s ő végkép leszámolt azzal, hogy az valaha napvilágot lásson. Máskülönben nem olvasztotta volna bele egy-egy jelenetét későbbi mun-

ipsam cum voce perdidissemus, si tam in nostra potestate esset oblivisci, quam tacere. C. Cornelius Tacitus. A kéziratban itt-ott Madách kezétől való javítások. — A másik *Mária királyné* is ott van; annak jeligéje a *Magyar- és Erdély-ország képekben* cz. gyűjteményből való. L. a beérkezett pályaművek jegyzékét a *Pesti Napló* 1855 aug. 23-iki számában; továbbá a szept. 1. és szept. 21. számokat. Az eredményt nov. 2. sz. Egressy, Kemény, Szigligeti, Tóth Lőrincz és Gyulai Pál voltak a bírálók, az utóbbit később Berényi Antal váltotta fel. Jutalomra egyet sem találtak méltónak, de minthogy Tomory azt kiadatni kívánta, megosztották Jókai *Könyves király-a* s Hegedűs Lajos *Bibor és gyász-a* közt.

A Feketéhez írt, eddig kiadatlan levél, Nagy Iván hagyatéka közt a M. N. Múzeum irodalmi levelestárában van, s idevonatkozó része így szól:

Tekintetes Fekete László h. ügyvéd úrnak tisztelettel
Pest. Két sas utca, Kappel ház. — A.-sztrégován, 1855
aug. 29-én.

«Távolléted alatt küldtem egy csomót azon kéréssel, szolgáltatd át Toldy Ferencz tud. társ. titkár úr kezébe Aug. 20-ikig, abban volt egy színmű, (Mária királynő) a' Tomory-féle pályázatra. A' tegnapi lapokban olvastam a' beadott művek sorát s láttam, hogy ez be nem adott, mert bár van köztük egy «Mária királynő», de más jeligével. — Miután pedig ez ki tudja milyen férczelés,

káiba, főművébe és Mózesbe.¹ Egyik főalakja, Palizsnay, megint öröklí Madách tapasztalatait. Szerelmében és küzdelmében csalódva, kérdő tekintetét szintén az élet értelmére fordítja, s a válasz ez:

Oh mért küzd hát az ember? S hát mért küzdne?

Azért, hogy küzdjön.

(V. 4.).

Ádám visszatekintése ez küzdelmeire az ürből:

A cél voltakép mi is?...

Az ember célja a küzdés maga.

Mária, midőn szíve ellenére az oltár elé lép, azt súgja titkos szerelmesének, Forgách lovagnak:

's ha később bármikor a most elkésett színmű beadatnék, névrokonságánál fogva azon gyanút költené, hogy ez a' már pályázott s megbukott darab, úgy hogy talán még el sem is olvasnák: azért most még a' pályázat eredménye azaz oct. 1-eje előtt kell azt is érvényesíteni, s becséről tisztába jönni, mire nézve más módot nem tudok, mint hogy téged barátilag felkérjelek, add be minél előbb előadás végett a' színházi színműbíráló választmányának, tudd meg, mikor tudjuk meg el vagy el nem fogadását 's akkor értesülj az eredményről.»

¹ Róbert Károlyt a nápolyi parton szakasztott olyan érzések közt várja haza felesége (V. 2), mint Miltiadest neje (V.). A két nő lélekcsereje is ugyanaz. Margit előbb vádolja Károlyt, a mért elfogadta a koronát, Éva is Miltiadest, a miért hadsereg élén tér haza; később Margit épp úgy kifakad a gyilkos királynőnk, mint Éva a gyilkos nép ellen.

Egy van, a minék
 Akárm nagyság szegyen nélkül, büszkén
 Hajolhat meg, — ez a sors végezése. (III. 1.).

Ugyanaz a megnyugvás a sorsban, melynek magaslatára emelkedett kisebb költeményeiben.

Eljött tehát a megnyugvásnak az az ideje, melyről *Mária királynő* átdolgozása közben Goethére hivatkozva azt írta Szontaghnak: «Minden szenvedély, minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, mikor megszűnt szenvedély, érzés, ideál lenni, mikor, mint a tudós orvos, sajnálat, részvét nélkül bonczkés alá vesszük azokat.» Ezt 1855 márczius 27-én írja. Akkor még nem csillapult le kedélye; átdolgozással foglalja el magát. Ősszel felújul régi terve Werbczyről, s *II. Lajos* címmel újra belefog (1855 szept. 14.). De abbahagyja, nyilván a belső nyugalom híján. *Az ember tragédiája* megkezdéseig nem is fog többé nagyobb műbe. Úgy látszik, egészen elfoglalja saját lelkének elemzése, a mi inkább kisebb költeményekben tör magának utat, s az új tárgy önkénytelen készülődése mintegy a kitöréshez. Tekintete az egyéni sorson felül emelkedik. Werbczy alakján is előre veti fényét némi rokon felfogás főművével. Régebbi alakjai szintén nagyobb körök személyesítői voltak, de inkább természetük révén; Werbczy a kor eszméjét testesíti meg, a kor kifejezőjének

vallja magát. «Engem a kor szült — mondja, — én azt képviselem; hatalmam egy egész kor.» — Így képviselik korukat a történelmi hősök *Az ember tragédiájában*.

Az egyén és az emberiség sorsát általában együtt tekinti s egyiket a másikkal igyekszik mintegy magyarázni, mint az *Éjjeli gondolatok*-ban; ebben már villan valami főművéből. Az emberiség egységének, a korszakok összetartozásának eszméje régóta élt benne. Fiatalkori színművei mutatják, hogy a monda és történelem alakjaiban önnön szerelmi vívódására és bánatára ismert, s homályosan kapcsolatot érzett a jövővel munkái révén, hogy „míg szent eszmékért ember harczol, érez: mindebből osztályrész jut majd neki”. (*Epilogus*.) Általánosítása még messzebb megy.

Majd ha egykor unokánk is meghal,
S minket is örök feledség fed,
Él még a lélek, mi bennünk éle,
Névben változott csak, lényben egy,

írja *Az aggastyán* című kiadatlan költeményében. Ezzel már közel jár ahhoz, hogy az emberiséget mint egy hosszú életű egyént fogja fel, ki öltönként csak külső alakot cserél.

Idő múltán emberi közsorsunk szigorúsága is enyhült szemben. Higgadtab bóráiban magának is éreznie kellett, hogy az élet, ha folytonos

csalódás is, egyszersmind folyvást megújuló bizalom; bár kifakadva, maga mondotta *Az örült* című versében:

Oh sors, nálad kegyetlenebb mi van?
Ha szét tépsz minden lánczot zordonan,
Mely éltünkhez kötött, egyet meghagysz
És ez egy által újra kínozasz.

Ez egy mi volna más, mint a remény,
Mely még a sírnak is vak éjjelén
Kebünkbe éltet olt, hogy a halált
Is élő holtakként szenvedjük át.

(Megjelent: *Jelenkor*, 1896 decz. 6. 41. szám).

Hiszen ő maga is kedvesében csalódva az irodalomhoz fordult, aztán méltánylat hiján a megyei életben keresett érvényesülést, utóbb azt is kedve-szegetten hagyva oda a családi boldogság reménye fejében, s ennek megghiúsultával ismét új életcélt keres a költői hivatásban.

Az emberi természet örök elégedetlenségét s nyugtalanságát rajzolja *A betelt kívánságok* című kiadatlan verse.

Álmában a költőt játékos tündér látogatja meg, teljesíti minden vágyát, de ő betelt kívánságai közepett sem boldog. Először trónt, országokat kíván, s midőn a tündér megadja, csak panaszkodik:

Benső boldogságomnak még inkább
Érzem a trónon, mi sok hia...
Több gyönyört bírok-é el, mint más?...

Vidd el trónodat, tündér, s helyébe
Adj nekem mérhetlen tudományt,
Nem, mely a virág szirmát olvassa
S minden légynek osztály-nevet ad.

Tudományt adj, mely lelkét felfogja
A világnak, melyben ront, teremt,
A műhelyt mutasd meg, melyben készül
A mi lent küzd, a mi fénylik fent.

S ím szemem előtt egy nagy koporsó
Tárul fel, benn rothadás nyüzsgő,
«Születés» áll írva rajt s felette
E szó «Szükségesség» mennydörög.

Ebből is kijózanul.

Látom, tündér, tudomány, diésőség
Boldogsághoz földön nem vezet,
Egy van, egy van nekünk üdvösséget
Itt lent nyújtó s ez az élvezet.

Adj nekem lányt, szépet, mint tavasz reg... .

De választani nem tud;

Hogyha mind nem bírhatom, egy sem kell,
Mindenik mérhetlen veszteség.

S elfordul tőlük, mert

Hogyha mézben fuldokolsz, nem édes,
S fmelgő, ha nem őrzí fullánk.

A tündér azzal engeszteli:

Lányt az ég szeretni alkota.
 ... illatával enyhít,
 Valahányszor lelked szomja ég.

S a költő visszavágyik álmából a földre.

Vágytam a földet és vágytam könnyét,
 Küzdésit s ím a nemtő megszánt.
 Ébredék otthonn, kicsiny szobámban,
 Boldogan, hogy álmom már nem bánt.

Érzem, gyöngyből hogyha nincs is tenger,
 Gyöngyök minden tengerben vannak,
 Úgy fogadjuk, a mint adta a sors,
 És lehetünk itt is boldogak.

Az életnek e nyugodt és elégült szemlélete ösmeri a küzdelem vágyát s az élet örömét. Mintegy válasz ez a megnyugvás korából az *Éjjeli gondolatok* vigasztalan tépelődéseire, a költő kiforrt világnézetének tükre s lyrai előképe *Az ember tragédiájának*, egy pár fő gondolatra nézve s némely részletében is. A költő a király, tudós és kéjencz helyébe álmódja magát, megnevezetlenül Pharao, Kepler és Sergiolus mezét ölti magára; a szükségesség világa s az óriás koporsó a phalanstère-szín és a temetési kép vázlatai. Végül a költő e szerepekből visszavágy a föld küzdelmei közé, mint Ádám az úrból; készséggel vállalja magára a való

élet sorát, melyhez társul a tündér épp oly biztatón állítja mellé a nőt, mint később az Úr szava Évát. Tanulsága, hogy az ember más és más úton keresi a boldogságot, de része csak az érte való küzdelem, melynek gondját és fáradsalmát a nő és a család enyhíti. E gondolatokat általánosítja s terjeszti ki az emberre általán s az emberiségre is *Az ember tragédiája*.

E nyugodtabb hangulatban kerül ismét kezébe a Szontaghhoz írt levél. Prózában az ismert sorokat írja a vers alá: «Újra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! E méreg igazság, ha tragédia is s az emberi természet sohasem tagadta meg magát és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.»

Ily mozzanatokon keresztül haladt kialakulása felé *Az ember tragédiája*. A költő, leszámolva sorsával, visszanéz életére; általánosító hajlama az élet értelmét keresi, együtt az egyén és az emberiség sorsában; bölcselkedése fölfedi küzdelmeik természetét, melyet a betelt vágyak is kielégítetlenül hagynak, s mely még sincs öröm és bizalom hijával. Szemében az egyén rendesen egész nemét képviselte, most képzelete egy örök életű egyénben az emberiséget

személyesíti meg. A költői levél alá írt megjegyzés megvillantja az alakítás módját: az emberiség megszemélyesítését az őstypusban, 'ki száz alakban újolak felél'. E folytonos alakcseréhez az utolsó vers az álmodat kínálja összetartó keretül. Megvan e mozzanatokban *Az ember tragédiája* alapeszméjének és alakításának majd minden eleme; csak izmosodniok kellett, hogy az álmod szeszélyes képszövése a világtörténelem rendjévé kristályosuljon, az álmodat fonó varázs pedig a sors-intéző erkölcsi hatalmakká jegeczüljön s a vallás jelképi alakjait öltse magára. Az előbbire rávezette történelmi hajlandósága; eszméinek egy részét régóta történelmi képekben fejezte ki, mint érzelmeit Byron természetiekben. Foglalkozott a jelképi alakok költői használatával is, a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójának bizonyossága szerint; ez aligha utólagos igazolása alakításának, inkább kitérés megelőző töprengéseire.

Lelkében mindez rég forrongott, csak az ihlet pillanata kellett, hogy a szunnyadó elemek egy góczpontban egyesüljenek.

Goethe szerette mondogatni, hogy témái egyszerre jóformán készen, végleges alakjukban bukkantak föl agyában, még *Faust* is, strassburgi éveiben, egy szempillantásra. Madáchesal is ilyen valami történt. Újabb költeményeinek

gondolatai, egész világnézete, általánosító hajlama: mindez egyszerre lobbant föl benne, mikor megjegyzését a Szontagh-féle verses levél aljára odavetette; ez volt a pillanat, melyben fölmerült előtte *Az ember tragédiájának* képe, mint Goethe előtt Strassburgban a *Fausté*.

A nagy mű készültéhez alig egy pár gyér külső nyom vezet. Jeszenszky Danó azt beszélte Palágyinak,¹ hogy 1858-ban Balassa-Gyarmaton együtt ebédelt Madáchcsal, az irodalom iránt érdeklődő néhány ismerős társaságában. Madách szóba hozta: el tudnának-e gondolni oly drámai művet, mely az emberiség történetét venné tárgyul. A vendégek, legkivált Jeszenszky, képtelennek tartották a kísérletet, s Madách elhallgatott.² Bizalmas jó embere, a sztrégovai kastély tőszomszédságában lakó evangélikus lelkész, Henriczi Ágoston, csak később emlékezett vissza, hogy Madách ez idő tájban fel-

¹ Palágyi könyvében 338. l.

² Még különösebben adja elő a mű keletkezését Plichta Soma levele Jeszenszky Istvánhoz (Madách hagyatékában). E szerint Sztregován egyszer *Faust* kapcsán arról beszéltek volna, hogy az igazi «ember tragédiája» még megíratlan. Madách egyszerre megszólal, hogy ő megpróbálja, s esztendőre bemutatta a meghívott társaságnak a kéziratot. — Vértessy Jenő: *Madách írói hagyatéka*. — *Irodalomtörténet*, 1914. május.

tünően sokat beszélgetett vele a biblia egyes helyeiről s gyakorta keverte őt theológiai disputákba a falubeli katolikus pappal. Madách Aladárnak holtáig emlékében volt, hogy atyja egy nap az ebédre hívó csengetésre e szavakkal nyitott az ebédlőbe: «Épen azt írom, hogy «Csengetnek», s abban a pillanatban megszólal a csengettyű.»¹ Ekkor a phalanstère-jelenetben járt, a sétaóra kezdeténél. — Szontagh Pál többször emlegette azt az anekdota-ízű esetet, hogy midőn egy alkalommal Vörös Pálné vanyarczi taván csónakáztak, Madách kiszálltában megbotlott, s összesároszta fehér vászon nadrágját, a min módfelett boszankodott. Szontagh nevetve évődött vele: «Lám, az ember tragédiája!» Hazamentükben mondta volna el aztán neki Madách, hogy egy nagy művön dolgozik, melynek keresve sem találhatna jobb címet annál, mi Szontagh száján kiszaladt.

Madách káprázatos gyorsasággal dolgozott művén. A kézirat címlapján fel van jegyezve: «Kezdtém 1859 febr. 17-én, végeztem 1860 márczius 26-án.»² A gondolat hatalmas erővel ragadta meg, tárgy és forma egészen neki való. Legerősebb oldala gondolatok hirdetése, különös

¹ Morvay: *Adalékok M. I. életéhez*. 15. l.

² A dátumokat Gyulai közölte, előszavában.

kedv vonzza a színpadhoz: most egész világnézetét fejezi ki drámai költeményben s a szabad forma elleplezi színműírói fogyatkozásait. Színpadi hősei eddig is nagyobb körök képviselői voltak, új tervének maga az emberiség a hőse, az őstypusban személyesítve. Hangulatai és eszméi gyakorta öltöztek képekbe: most a világtörténet változatos jeleneteihez fordul. Ritka tehetsége volt a nagy vonásokkal való jellemzéshez, most semmi szüksége aprólékoskodásra. Nem kénytelen törődni a színpad ezer apró eszinja-binjával, a miben nem otthonos; a sok rövid jelenet nem hagyja ellapulni, ereje újra éled mindegyikben; stíljének egyenetlenségeit mesteri kéz simítja el.

Minden tehetsége érvényre jutott, fogyatkozásai pedig önkényt háttérbe szorultak. Csupa szerencsés körülmény arra nézve, hogy remekmű állhasson elő.

Madách maga is érezte, hogy főművét írja, hogy küldetése e munkára szól. Összefoglalta ebben egész életét, érzéseit és tapasztalatait; kizsákmányolta érte régebbi műveit. Ismétlés veszélye nélkül tehette ezt, hiszen azok úgylis kiadatlanok voltak. Beleolvasztott ebbe mindent, a mit átélt, érzett és gondolt, életének tanulságát s az egész életét; önkénytelenül föléledtek e közben régebbi verseinek

és színműveinek töredékei, melyekben élményeit és töprengéseit fejezte ki. Ennek köszöni eszmegazdagságát *Az ember tragédiája*. Bayer József *A magyar drámairodalom történetében* a kisebb költemények közt kereste *Az ember tragédiájának* első rügyeit. Az *Éjjeli gondolatokat* említette s *Mária emlékezetét*, aztán *Az első halottat*, melyben a Paradicsom-kert lakói szerepelnek, s Lóth feleségének történetét, a ki nem tud elszakadni kis körétől, így a nő házias hivatásának példája. Főként *A nő teremtésére* hivatkozott, melyben Jehova úgy teremti az embert, mint bábót készítünk a gyermekszínpadra, a nőt pedig, 'angyal s ördögnek csókjából', 'kínul és üdvül.' Morvay Győző a szószerinti egyezéseket állította párhuzamba, szám szerint 37 esetben.

Az egyezések nagyjában négy fajtára oszlanak. Egy részük szószerinti kölcsönzés. A londoni vásár kardalának kezdete külső vonásokban összevág *A halál költészetének* egy versszakával; a sarkvidéki tájképen néhány vonás a *Télen* című költeményből van kölcsönözve.

Gyakoribb egyes gondolatok átvétele. Sergiolus megjegyzésében:

... Egy megvetett rab, kínos hét után,
Oly órát élvez, milyet hasztalan
Ohajt újra... (VI. szín).

a *Nyári este* két sora visszhangzik:

Ki fél életben szenvedt, fáradott,
Dús kárpótlást talál másik felében.

Ez ötlet villan meg egy hevenyészett (kiadatlan) följegyzésben is: «Nappal a nagy hír s száz élvezet elfoglalja, s este magányos ridegségben érzi magát — irigyli szolgáját, ki szerető nő karában alszik s így egyenlő vele, mert fél élete boldog.»

Kepler mondása:

A bölcsélet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk —

e prózai följegyzésben fogant meg: «A metaphysika annak poésise, miről nem tudunk.» Lucifer ajkán a római tivornyán a kereszt látára a *Megváltóról* szóló vers keserű csattanója éled újra:

Köztünk csak a véres kereszt maradt,
Ijeszteni a jogkövetelőt.

Más helytt Tankréd a *Költő barátomhoz* kiadatlan vers gondolatát vallja:

hogyha olykor egy
Magasztos lélek méltóan cselekszik,
Addig rágódnak rajta a henyék,
Kores felfogással, míg átoknak érik.

Hasonlóképp merít színműveiből. *Commodus*-ban azt mondják (I. felv.): «A kis féreg nem anyyira tart-e jogot, mennyire erejével tartni bír, a férget a kis madár eszi meg, s a kis madár mindent magáénak teként, minél erősebb.» Ez a gondolat újul föl szabadabban *Az ember tragédiájában* (II. szín), midőn Ádám úr-voltával kérkedik s Lucifer azt veti rá:

Ezt tartja tán az a kis féreg is,
Mely a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a sas, mely a kis madárra csap.

Pharao ministere Maternus nézetét ismétli a tömegről: «Gyáva nép, te igába születél.» (IV. felv. 2. szín). Olybá veszi a népet Palizsnay is: «Csak húr a nép, melyet a nagyok pengetnek.»

A tömeg jellemzésének s egy-egy lelki fordulathoz mozzanata is kétszer virágzik nála. *Mária királynőben*, midőn a budai polgárok az újon főlkent Károlyhoz tolonganak kérelmekkel, Mária azzal menti őket anyja előtt:

Nem látod-e mentségét tetteiknek
Rossz rongyaikban?

Igy védi magát Crispus Luciával szemben:

Három gyermekemmel
Tart, a ki így szavaztat.

Milt
min
is n
és b
csév
átko
oszd
házá
örök
M
meg
mek

ugya
Luci

A T
szól

Miltiades nagy lelki rázkódásának, az élettől s minden nemestől való elfordulásának előképe is megvan *Commodus*-ban. Arrius, midőn bátor és becsületes beszédeért börtönbe vetik, bilincselével agyonzúzza magát; holttesténél fia így átkozódik: «... Erényes hölgy, légy kerítő, ... oszd csókjaidat bérért!... Te honfi, add el hazádat, te gyermek, öld meg atyádat, hogy örökölhess.»

Mind e kölcsönzések alkalomszerűn jelennek meg *Az ember tragédiájában*. A mire Madách gyermekeit tanította, hogy nézzék meg jól az állatot:

Mintha mondaná: nézd, nézd testvéredet,
Bár elsőszülött vagy s nékem Istenem,
Meg ne vess, Isten van szinte feletted —

(*Gyermekeimhez*).

ugyane gondolattal közeledik az első emberhez Lucifer:

Az ebnek is eb legfőbb ideálja ...
De épen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenül rá:
Ép úgy tekintünk rátok mi alá,
A szellemország büszke részesi.

A Tankréd-szín egy részében az *Őszinte ortodoxról* szóló epigramma elvont megjegyzése ölt testet:

Tanaink oly szentek, oly valók,
Hogy ha Krisztus szállna újra le

És ellenkezőjét mondaná:
Mint eretnekkel bánnánk vele.

A phalanstère tudósa, mikor azt magyarázza,
hogy az eb elsajátította az embernek hibáit
is, Madáchnak egy kész gondolatát veszi ajkára
alkalomszerűen:

Ember! te nagyszerű mérgefa,
Környezeted is megmérgezed,
Im bűneidet eltanúlja
Leghűségesebb barátod is, — ebed;
S míg jó ruhához hízelegve jő,
A rongyos koldust megugatja ő.

(Egy őrült naplójából, 28.).

A nagy mű gondolatai közvetlenségüket több-
nyire a bennök lappangó subiectiv vonásnak
köszönik. Ádám egy helytt azt panaszoja (III):

Minden szavam, agyamban minden eszme
Lényemnek egy-egy részét költi el;
Elégnek! — és a vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem szítogatja,
Hogy melegedjék hamvadásomon.

E kifejezés egy lyrai vers visszhangja, a *Kór-
ágyon* címűé (kiadatlan):

Vad láng ég arczámon, ereimben
Pusztító tűz lüktet vér helyett,
Érzem, érzem minden dobbanással,
Életem mi gyorsan elsiet.

Láthatatlan lelkek szítogatják
Azt talán, mint ember a tüzet...

Az átvételek harmadik csoportja valamely költemény egész tartalmát szűri le egy-egy axiómába. *A nő teremtéséről* szóló legenda egy sohajjá zsugorodik Kepler ajkán:

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek

A nő...

Igy van az *Élet és halál* című vers gondolatlánczának végső szeme belekapcsolva a temetési karba:

Bölcső s koporsó ugyanaz.

Másutt megfordítva, egész színek kelnek ki egyes strophákból, mint a *Betelt kívánságok* néhány részlete mutatja; a Miltiades-jelenet gondolata is benne rejlik a Mária testvérét gyászoló költemény néhány sorában. Ez a kölcsönzések negyedik osztálya.

Azonban *Az ember tragédiája* nem él pusztán kölcsönből. E gondolatok hosszan tisztulnak és mélyülnek, míg kifornak, s a régi töredék eszmék egész világnézetté kapcsolódnak.

E gondolatok alkalmi költeményeiben élményeihez fűződtek; velök a költő lyrai szálakat sző a nagy mű szövetébe. A nép rajza, a nő és anyáé, emlékeinek nyomára vezetnek; Kepler öltözetében szinte az ő alakja lép elő. A tudós rajza nincs tárgyi alap híján; boldogtalansága, neijének elégedetlensége, tékozlása, gyakori czívó-

dásuk csupa tudott tény. Ennyi hasonlóság mellett emlékei vehettek erőt a költőn, hogy a tárgyi hasonlatosságot a gyáva udvarló költött alakjával még teljesebbé tegye. Így annyi a képen a találkozó pont, hogy életének ismerőjén is erőt vesznek Madách emlékei.

Palágyi kevesel ily gyér találkozást a költő élete és főműve közt, s többet erőltet. Az még lehet, hogy Izórát Madách Lujzáról mintázta, (324. l.) mint ezt a halál, úgy zárja el amazt szerelmese elől a zárda. De már az túlzás, ha a fiatal forradalmi tisztben, a ki főbelövi magát, mert becsvágya nem talál kielégülést, Madách Pálnak «allegorikus képmását» látja (343. l.). Csoda, hogy Miltiadesben nem ismer rá a legyilkolt Balogh Károlyra.

Azt is találja, hogy Madách «a maga életének drámáját akarta megírni, de úgy, hogy benne az egész emberiségé tükröződjék.» (313. l.) Ehhez képest a költemény minden egyes színe egy-egy korszaknak felel meg Madách életéből. Az «uralomvágy és szabadságrajongás, gyönyörvadászat és regényes nőimádat» ifjúkori indulatai volnának «fölfogva» Pharaó, Miltiades, Sergiolus és Tankréd képében. Házasságában lesz bölcsészszé, s mint bölcsész «Keplerben szemlélteti önmagát.» Még arra is tud kádencziát, mért éppen a csöndes tudós változik át Dantonná; mert: «Madách Imrét házassági boldog idyll-

jéből
Ez u
pedig
Ádám
bölc
kép
stère
öreg
az es

Ez
emel
ténét
szint
arcza
lemon
a M
árny
buká
muta
a ha
De n
pont
a b
az ü
záso
com
Kep
Görg
M

jéből riasztja föl a magyar forradalom szele». Ez után «kedély-életét züllőnek, értelmi életét pedig túltengőnek érzi», ezért nem hőse többé Ádám az emberiség küzdelmeinek, «hanem csak bölcsész-szemlélője». Palágyi szemében a vásári kép egy pénzen vett kaland emléke, a phalanstère-szín a Bach-korszaké. Ha Madách késő öregséget ér, ily módon szépen ráolvashatni arra az eszkimó-világot.

Ez egyedi szempontot aztán mintegy négyzetre emeli, bizonygatva, hogy a költő «a magyar történet ama korszakát, melyet személyesen átélt, szintén belerajzolja művébe» (341. l.). Pharao álarca mögött «voltaképen az előjogairól önként lemondó magyar nemesség lappang» (314. l.), a Miltiades-jelenet viszont a reform-mozgalom árnyát rajzolja (316). «A magyar szabadság bukása utáni időszakot pedig mint a világ végét mutatja» (288). Csak e kettőn túl látja Palágyi a harmadikat, az általános emberi szempontot. De mit mond vajon ily egyéni és nemzeti szempontból a temetői-kar, nemzetiből Sergiolus, a byzancezi szín hitvitája, mit mindkettőhöz az ürben való repülés? Ha az ily belemagyarázások lábra kapnak, félős, maholnap akad commentator, a ki abban, hogy épp a tudós Kepler változik át Dantonná, czélzást fog látni Görgeyre, a ki chemiae professorból lett had-

vezér és ország-kormányzója. Ez uton nincs megállás Louvierig, a ki, mint a *Faust-nyelv* fölfedezője, azt tanította, hogy *Faust*-ban minden szónak más értelme van, mint a közönséges nyelvben; Stadt agyvelőt jelent, das finstere Thor a száját; de tessék csak ezen kulcs szerint végig olvasni a kapu előtti jelenetet!

Szerencsére megjelenése idején senki sem olvasott ki ilyesmit *Az ember tragédiájából*. Ha a költő életében próbál valaki előállni ily félremagyarázással, Madách bizonyára nem késett volna azt megczáfolni, felfogását és szándékát kifejtteni, mint a hogy' hamarosan helyreigazította Erdélyi tévedéseit. Semmi esetre sem nyugodott volna bele, hogy művét olybá nézzék, akár a Peter Schlemil zsebét, melyben kótórászva vegyest akadni szőnyegre és messzelátóra, sátorra és varázsparipára. A mű első olvasói tisztább izlésű és józanabb ítéletű írók és kritikusok voltak, mintsem akkorát tévedhettek volna, hogy ily czélzásokat észre ne vegyenek, vagy ha ráakadtak, remekműnek hirdessék az egymásba dugdosott rejtvények ily gyűteményét, ez irodalmi ákombákot.

Legelőször Szontagh Pálnak mutatta meg munkáját Madách. Szontagh megrótt egy sereg apró-cseprő hibát, többek közt azt, hogy Miltiades neve az egész jeleneten végig Milikia-

desne
sansc
is fel
kérje
ítélet
1861
értele
utazo
vénel
Pál v
maka
nekre
írta
ságot
dója
hetet
mint
volt,
Mad
vers
be é
sása
az
kért
Néh
bele

desnek volt írva; a szférák állandóan svéráknak, sansculotte sengulottenak; de úgylátszik, becsét is felismerte, mert ő biztatta barátját, hogy kérje ki a legilletékesebb bírónak, Arany Jánosnak ítéletét. Madách hajlott a jó tanácsra, s midőn 1861 tavaszán mint Balassa-Gyarmatnak egy-értelemmel megválasztott képviselője, Pestre utazott az országgyűlésre, magával vitte művének kéziratát. Hogy azt Szontagh vagy Jámbor Pál vitte volna el Aranyhoz, ez állítás a tévedések makacsságával tartja magát, noha a *Koszorú*¹ nekrologja mást mond, s ha azt nem Arany írta is, bizonyára nem ad ki lapjában valótlan-ságot oly valamiről, a minek leghitelesebb tudója ő maga, — de meg a cikkíró aligha szerezhetett ez esetről ily részletes tudomást mástól, mint tőle magától, kivált ha az Gyulai Pál volt, kit az U-jegy rendesen takar. E szerint Madách egy képviselőtársát, a Hiador néven verselő Jámbor Pált kérte meg, hogy mutassa be őt Aranynak, kitől egy munkájának elolvasását szeretné kérni. «Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt. Néhány nap múlva — folytatja a *Koszorú*, — bele is nézett a műbe, de mindjárt az első jele-

¹ 1864 okt. 16. szám. A cikk alatt —U jegy áll.

netnél félbehagyta. Azt hitte, nem egyéb, mint *Faust* gyöngé utánzása, s miért ahhoz nyúlni, mit más már oly jól megírt. Arany elkedvetlenedése érthető. Nemcsak, mert az első jelenet magában olvasva a Prolog im Himmelszárnyas másolatának tetszik; ennél is inkább lohasztotta kedvét, hogy a mű verselése akkor, az ő simításai nélkül, jóval gyarlóbb és döcögősebb volt, mint a minőnek ma ismerjük, kifejezései is igen válogatatlanok.

Egészen így adja elő mindezt Madách is, Nagy Ivánhoz írt levelében, a ki neheztelt azért, mert a műről Madách nem szólt neki s ő Pesten idegenektől hallott arról először.¹

«Különös története van ennek *Az ember tragédiájának* — mondja válaszában Madách. — Valóban igaz: habent sua fata libelli. — Már több esztendejénél, hogy készen van. Említettem több ösmerősöm előtt, hogy írtam egy költeményt, mellyben az isten, az ördög, Ádám, Luther, Danton, Aphrodite, boszorkányok s tudj isten mi minden játszik az égben, az egész földön, az ürben — mosolyogtak rá, de olvasni nem akarta senki. — Végre múlt tavasszal Szontagh Pál barátunknak felolvasám

¹ A levél a M. N. Múzeum irodalmi Levelestárában van; kelt A.-Sztregován, 1861 nov. 2-án.

s ő sürgetett, adnám Aranynak bírálat végett. — Oda adtam, azonban mindjárt az első lapon az isten így szól:

Be van fejezve a nagy mű, igen,
S úgy összevág minden, hogy azt hiszem,
Évmilliókig szépen el forog
Míg egy kerék fogát ujítani kell.

Illy frivol passus az egész műben nincs több, de ez ott volt, s ezen Arany esztetikai érzéke annyira megbotránkozott, hogy letette s holnapokig feléje sem nézett, míg Jámbor Pál kérésére és sürgetésére újra kézbe fogta s megtetszett neki. — Míg mi Pesten együtt voltunk, az alatt volt az iromány Aranynál; más példányom nincs, melyet közölhettem volna, annak pedig hollétét annál kevésbbé volt kedvem elárulni, mert a soká tartó letartóztatás a siker nem nagy reményével biztatott. Innen van az, hogy te arról mit sem tudtál. — Avval pedig dicsekedni, hogy azt irom meg ezt irom s aztán soha sem születik meg semmi, hiuságomat sértené).

Arany izlése és versérzéke nem ok nélkül ütközött meg az idézett sorokon. Úgy találta, hogy az *«azt hiszem* kissé furcsa; de az egész négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikus színben tűnik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van s első szava istennek... Rám oly

hatást tett először, hogy félretettem a művet» — írja megjegyzései közt. Napjának nagy részét elfoglalta hivatala, többi idejéből alig valamit hagytak szabadon a *Figyelő* szerkesztésével járó bajlódások, szemét amúgy is megerőltette kéziratok olvasásával, — nem csoda, ha nem volt kedve egy nyaláb kézirattal vesződni, melytől, az első benyomás után ítélve, nem sok gyönyörűséget várhatott.

Madách azonban nem sokáig győzte türelmemel. Húsz esztendőnél is több ideje volt már, hogy szünet nélkül próbálgatta tehetségét, s annyi félretett kísérlet után először volt meglehetősen elégedett egy művével, melyet Szontagh is sikerültnek tartott. «Ha irtam valamit — mondja egyik későbbi levelében Aranyinak, (1861 nov. 2.) — rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírálhatám, mint idegen művet, láttam hibáit s vetettem tűzre. Az *Ember Tragédiája* volt első, mely a próbaévet kiállván, azon meggyőződésre hozott, hogy a nekem jutott fejlődést elértem, most másnak kell ítélni, — így hoztam azt hozzád.» Olyan szorongással ment Aranyhoz, mint Kepler elé a tanítvány; Arany ítéletén állott, vajon «mind e munka elveszett hiába», vagy pedig vitte-e buzgó igyekezetével annyira, hogy tehetségétől valami derekast várhat az irodalom

legelső tekintélye. Mert nem kívánta magát minden áron nyomtatva látni, irtózott a közép-szerűségtől; meggyőződése volt, hogy «mincs nagyobb kalamitás, mint egy közepszerű mű fenmaradása, mely ha előbb nem bukkan is ki, holtunk után kompromittálhat vele valami szívtelen jó barát». Arany véleménye így nem csak régi kísérleteit bélyegezhette kárba vesztett időfecsérlésnek, hanem jövőjéről is döntött s örökre kiveheti vala kezéből a tollat. Ha «rosszszalló ítélettel visszaküldöd — írja ugyanazon levélben, — már azóta melegedtem volna mellette, s Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig». Érthető izgatottsággal várta tehát a bírálatot, s midőn az késett, ismét Jámbor Pálhoz fordult, hogy sürgesse meg Aranyt. Aranyt nemcsak a «kötelesség vampyr-vádja» ösztökélte, hogy újra kezébe vegye a kéziratot, hanem talán az is, hogy időközben hallhatott Madáchról, kit az országgyűlésen a becsültebb nevek közt emlegettek, kivált mikor a felirati vita folytatában ötletes beszédet tartott a határozat mellett. (máj. 28.)¹

¹ Szontágh ez alkalomból a következő epigrammával üdvözölte:

Hosszú életin át sok küzd kideríteni nevének
Néma homályát, ám csak kevesé a siker!
Honfiu, Bölcs, Művész, — bátran törhetsz te Olympig,
Im hármás koszorút tűz ma fejedre hazád!

Az Akadémia nyári szünetében hozzá is látott Arany, s a mint kissé belemelegedett, nem tette le a kéziratot kezéből, míg végig nem olvasta.¹ Becsével egyszerre tisztában volt. Aug. 25-én már azt írja Tompának: «Poesisről szólván: valahára födöztem föl egy *igazi* talentumot. . . . Faust-féle drámai compositió, de teljesen maga lábán jár. Hatalmas gondolatokkal teljes. Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán még ezen segíthetni.» Tompa is örvendett az új tehetségnek, de tartott attól, «hogy szava e rémítő lúdgágogásban el fog veszni». (1861 szept. 25.) Arany is olyasmire gondolhatott, kivált hogy felületes olvasó fennakad az apró rögzökön, különben nem váratta volna még két hétig levelére Madáchot. Nyilván újra mérlegelni akarta a művet, függetlenül az első olvasás költötte meglepetés benyomásától, latratvetni részletenként s megbizonyosodni értéke felől. Alkalmasint kísérletet is tett, mennyire lehet apró-cseprő fogatkozásain enyhíteni, s meggyőződött, hogy a csiszolgatás nem fölösleges fáradság. Midőn szept. 12-én fölkeresi Madáchot levelével, már teljes határozottsággal kimondja, hogy «Az ember tragédiája úgy con-

¹ A nekrologban.

ceptióban mint compositióban igen jeles mű», mely «egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat helyet». Mindjárt Mentorául is szegődik az ujon feltűnt tehetségnek. Magára vállalja, hogy a művet a Kisfaludy-Társaság pártoló-illetményei között adassa ki; kész «sorról-sorra» kijelölni a helyeket, a hol változtatást lát czélszerűnek, sőt a módosításokra is vállalkozik, a szerző belenyugvása esetén.

Madáchot reményén fölül meglepte Arany levele. Örömet rögtön közli Szontághgal.¹ Henriczihez is átment és megmutatta neki Arany sorait.² «Sohasem álmodtam ekkora dicsőségről» — tette hozzá.³

Nem sokára megjön Arany második levele (okt. 27.), a javítások egy részével. Madách azt találta, hogy azok «valódi Columbus-tojások, mint minden helyes észrevétel lenni szokott, az ember csodálkozik, hogy nem jött rá magától» (1861. nov. 2.). Megkéri barátját, javítsa végig az egészet «a soha nem viszonzhatom rovasára». Ő maga akarva sem változtathatott

¹ A levél kelte szept. 19, de Arany levele csak 4—5 nap alatt járhatott meg ekkora utat. L. Madách levelét Aranyhoz 1862 márcz. 7-ről.

² Madách válasza Arany első levelére nincs meg.

³ Morvay: *Adalékok*. 16. l.

volna egy sort sem, mert az eredeti fogalmazást vitte volt Aranyhoz, s az ő kezei közt másolat sem maradt.

Arany készséggel engedett a kívánságnak. Egyrészt mert *Az ember tragédiájáról* megérett benne az a vélemény, hogy «egy Dante vagy Goethe technikájával remekmű volna» (okt. 27-iki levele), másrészt azért is, mert mikor fölvette a pártolói illetmények közé, némileg felelősséget vállalt a mű értékeért a Kisfaludy-Társaság előtt, s mintegy erkölcsi solidaritást az íróval is. Mindkét szempontból elengedhetlennek tartotta a gondos átsimítást, erre pedig alkalmasabbnak kellett hinnie a maga tollát a Madáchénál, ki bizonyára nem szántszándékkal rakja meg művét oly hibákkal, melyeket elkerülni módjában állott. A leggyöngédebb formákban minduntalan ismétli Madáchnak, hogy ez átsimításra főleg a felületes olvasók kedvéért van szükség itt-ott, s közben kezevonása egymásután tűnik föl a kézirat minden lapján, sőt úgyszólván minden sorában.¹

Arany több tekintetben javított a kézíraton, a nélkül, hogy lényeges változtatásokat tett

¹ E kéziratot Aranynak részben külön lapokra írt jegyzeteivel együtt, ereklyéi közt őrzi a Kisfaludy-Társaság. Arany javításait sorról-sorra kijegyezte Morvay *Magyarázó tanulmányában*, a 156–174. lapokon.

volna. A legkevesebb, a mit tett, az, hogy keves-
 bitette a szapora gondolatjeleket s egyszerűsít-
 tette a központosítást, azonfelül kiigazgatta a
 helyesírás ósdiságát s fogatkozásait (mennyünk,
 stb.), kiirtotta a rosszul hangzó tájszavakat
 (silledsz, penig), hibás képzésű vagy helytelenül
 használt kifejezéseket jobbakkal pótolta (torz-ot
 írt torzás helyébe; ,megszükülte a világtékét'
 helyébe ezt: szűknek érzé). Helylyel-közzel ger-
 manismusok is akadtak, melyeket ki kellett
 gyomlálni. Így Cluvia ezt dalolta: kísértett a
 nagyok agyában, (a német «es spukt» mintájára),
 a mit Arany így változtatott meg: Rém járt fel
 a hősök agyában. Többet nyert a mű a javítások
 révén magyarosság és csín dolgában. Arany
 nyelvézéke nem tűrte meg a népjaj-féle sulykolt
 összetételt; a dagadt párnából dagadó párna
 lett, dagadt kebelből puhácska. Izlés és erőtel-
 jesség kedvéért is sok kitévelt cserélt föl mással.
 A helyett, hogy a rabszolganő «lényéhez ragadja»
 pharaót, most «lerántja porban fetrengő magá-
 hoz». A kéjenczek nyers vetélkedése, hogy: «Ki
 az, | Dúsabban ki kedvesét kitartja», e szeli-
 debb kérdéssé finomult: Ki pazarol | Hölgyére
 többet nálam? — Sokat enyhített a sokszor dö-
 czögő szórenden. (Az udvarhölgyek járnak pá-
 vaként = Az udvarhölgyek pávaként ragyognak.)
 Némely sorok egyetlen tollvonásra átváltak.

Évának boldogságtól ittas sóhaja: «Ah, élni, élni mily édes, mi szép» — ebből a nyers sorból finomult ki: «Ah, millyen édes, millyen szép az élni!» — Ily változásokkal egyúttal a rhythmus csengőbb lett, az értelem világosabb, a képek tisztábbak.

Az egész erőteljesebbé és színesebbé is vált, mire kezéből kikerült. Kezevonása itt-ott a jellemzetességnek is javára vált; olykor árnyalta vagy kiszélesítette az eredetinek valamely gondolatát, egyszer-másszor be is toldott ilyet. Az Athén piacznál őgyelgő nép így beszélgett: Ki sem szólít szavazatom miatt. — Unalmas élet, mit kezdjen már az ember. — Mennyivel természetesebb és találóbb a csőcselék száján az ily beszéd: Szavazatomra nem akad vevő. — Unalmas élet, mit van tenni már! — Ez a nyelv illik a helyzethez; az egész jellemzőbb lett, s drámaibb is. Néhol egy-egy sor közbeszúrása előbbre lendíti az egész jelenetet, mint Miltiades bölcselkedését a demagógok közberivallgása: «Mit tétováztok még? — Halál reál!», a mit szintén Arany toldott be. Több helyütt a gondolat is bővült javításaival. Lucifer első versengésében e sorban: «Fukar kezekkel mérsz, *de hisz nagy úr vagy*», — az utolsó szavak sarcasmusával Arany keze suhint; midőn Julia elkomolyodik s azt mondja Sergiolusnak a boldog-

ságról: «Azt tartom, mely kaczag, nem is valódi», — e bensőséges sor egészen Aranyé.

Mondhatni, az egész tragédián végig talán egyetlen fogatkozás sem került ki Arany figyelmét. Kifogásainak egy részét eleinte külön lapokon indokolta, s még azt is megróttá, hogy a római-jelenet instructiójában «szegletes asztal»-t talált előírva. «Vajon nem inkább kerek asztal volt a rómaiaké? Lásd pl. Rich. Dict. Antiqu. Mensa.» — jegyzi oda. Minden hibát észrevett, ha nem mindegyiket javította is ki. Úgy találta ugyan, hogy «különösen a lyrai részek nem eléggé zengők», e helyeken mégis alig változtatott, nyilván mert az övé igen is kirítt volna. Lucifer szellemidézésénél is («Segítsetek, ti elemek!») meglepészik annyival, hogy odajegyzi: «Ilyenekben mutat Goethe nagy lyrai virtuositást. Ez olyan, mint Nagy István fordításában Goethe. Hanem rövid s maradjon.»

Az ember tragédiája igazán sokkal tartozik Aranynak. Ha első fogalmazásában jelenik meg, irodalmunk valószínűleg ismét oly remekművel gyarapszik, melynek értékét a kritika és műbőlelet hangoztatja ugyan, melyet azonban a közönség tágabb köre kevés kedvvel és gyönyörűséggel olvas; mihamar az irodalomtörténet lapjaira kerül, de ugyanakkor végleg az iskolai leckeórákba száműzetik, s emelő és

tanító hatása ott reked. E sorsot *Az ember tragédiája* Arany segítségével kerülte ki.

Aranynak köszönhette Madách a költemény fogadtatását is, minőben nálunk *Toldi* óta nem részesült irodalmi mű. Arany lelkesedéssel beszélt a költeményről ismerőseinek s kiválóságának jóval megjelenése előtt híre ment. Így hallhatott arról Nagy Iván is, Toldytól, még októberben.¹ Az októberi ülésen (30-án) Arany bemutatta az első négy jelenetet a Kisfaludy-Társaságban, melynek színe-java összegyűlt meghallgatására. Mily örömmel értesíti barátját a hatásról! «Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengery stb. hogyan kiáltott fel — csupán a localis szépségeknél is, — ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is.» (1861 nov. 5.) Madáchnak több barátja is beszámolt a felolvasás sikeréről. Bérczy Károly megírja neki, hogy a casinóban Csengery Antal «nem győzött elég dicséretet halmozni *Az ember tragédiájára*, melyet *Faust*tal és *Manfréd*dal helyezett párhuzamba».² Tudós földije, Nagy Iván, azt közli vele, a mit Toldytól és Gregusztól hallott a költemény felől. «Toldy azt

¹ L. levelét Madáchhoz okt. 21-ről, Palágyi könyvének függelékében. Erre válasz Madáchnak fentebb közölt levele.

² Bérczy és Nagy Iván levelei Palágyinál.

is mondta, hogy műved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világhírűvé váland és epochát fog csinálni a világirodalomban. Szóval pedig szerinte Vörösmarty az első, most Te vagy a m. irodalom második fényes csillaga. — Gregusstól is hasonló magasztalásokat hallottam. Szerinte a te műved kerekded egész és oly remekül kivive, hogy ebben Faustot meghaladta, stb. S ő szinte világhírűségét jósolja.» Úgy látszik, Arany alkalmasint meg is mutatta barátainak a költeményt kéziratban, vagy később a kefelevonatokat, különben Greguss és Toldy nem beszélhettek volna az egész műről. Így is nyilván Arany ítéletére támaszkodtak; nem is volt okuk szavában kételkedni, hiszen nem tudhattak esetet, mikor elismerésében tévedt, vagy a magasztalást könyelműn szórta volna. Azt is jórészt Arany hitelének és tekintélyének köszönhette Madách, hogy mindjárt a költemény megjelenése után (1862 jan. 16.) két héttel — még alig voltak fölívágva a példányok — a nemzet koszorúsai közé választotta a Kisfaludy-Társaság (jan. 30.). Mivel akkor még szokásban volt, hogy az újonnan választottat valamelyik régebbi tag vezesse be a Társaságba, Madách e bemutatásra Aranyt kérte föl, kinek nevével az övé a társaság előtt úgy is össze volt forrva.

Madách csak akkor látta, mennyit változott műve, mikor Arany megküldötte neki a kinyomtatott példányokat. Izléseken, kevés szóval köszönte meg a gyámolítást. «Egyet fogok csak örökké restelleni s pirulni magam előtt, hogy olyan szellemet, mint tiéd, magasztos hivatásától én vontam el hetekre mechanikus munkára.» (1862 febr. 20.) A kézirat Aranyánál maradt, így csak emlékezetből vethette össze első fogalmazását a nyomtatott szöveggel, a mint olvasás közben visszagondolt kéziratára. Bizonyára megnyugodott a javításokban; legalább erre vall az, hogy a második kiadásban, melyet még megért, nem mellőzött egyet sem. Még azt a sort sem állította vissza a Pharaon-színben, hogy a tömeg «a végezet elítélt állata», melyet Arany bizonyos értelmi szabadsággal úgy javított ki: «a végzet arra ítélt állata», miről Madách azt találta: «nem cohaereál talán egészen (1862 febr. 20.)» Arany azzal indokolta a változtatást, hogy el akarta kerülni a szó erőltetett nyújtását, a mivel egyszersmind a sor bágyadt rhythmusát is hullámszóbbá tehetette; azt hitte, világos, hogy az *arra* nem a hátul következő mondatra gördíti az értelmet, hanem visszamutat Ádám előbbeni beszédére, oly syntactical fordulattal, «mely, kivált classikus költőknél, nem mindennapi ugyan, de nem is példátlan, s a beszéd fi-

gurái
az el

«(az a
subie
ugrá
értel
félre
Ara

Ma
féle

A
tett
is c
rés
tel
tis
dác
tán
fal

út
fő

guráihoz számíttatik». Maga idézi, hogy mindjárt az első sorokban is van ily látszó zavar:

A gép forog, az alkotó pihen.

Évmilliókig eljár tengelyén,

«(az alkotó?) kérhetné valaki, hisz eza legközelebbi subiectum. De a költői nyelv gyakran tesz ily ugrásokat» (1862 márcz. 6.). Valóban, hasonló értelmi szabadság, melyet azonban lehetetlen félreértetni, a legkitünőbb költőknél is előfordúl. Arany maga is azt írta:

Leesett a Rigó lovam patkója,

Jeges az út, majd kicsuszik alóla,

Fölveretem orosházi kovácsnál (az utat?)...

Madách átlátta Arany igazságát, s az Arany-féle sor a későbbi kiadásokban maig megmaradt.

A könyveket kísérő levélben egyuttal szót tett Arany a honorarium dolgát. E tekintetben is oly kitüntető fogadtatásban kívánta Madáchot részesíteni, a minővel az ő *Toldi*-ját tisztelte meg a Társaság: indítványára a tiszteletdíjat kiegészítették ötven aranyra. Madách, mint mondta, első spoliáit a Múzsák ol-tárára szentelte, megosztva az összeget a Kisfaludy-Társaság és az Akadémia között.

Arany a sajtóban is egyengette a költemény útját. Maga nem írhatott, mert a szerkesztés fölemésztette minden idejét; azonfelül, mint

Madáchnak írta, «ha az ember valamely művet újra meg újra gépileg olvasott, ... úgy el fog telni vele, hogy pár hónapig rá sem szeret nézni» (febr. 13.). De legalább szerette volna a *Figyelő* ismertetését olyan valakire bízni, a kivel a cikket előre megvitathatja. Salamon Ferenczre gondolt, de ez fönnakadt a Faust reminiscenciákon. Gyulai, a ki viszont épp azon csodálkozott, hogy minden ilyest annyira el bírt kerülni, noha az impulsust onnan vette, a *Budapesti Szemlébe* szándékozott írni, — de csak a szándéknál maradt. Arany így szorgos munkatársának, Szász Károlynak küldötte el a költeményt bírálatra, megpendítve egy pár megjegyzést, a mit Szász ujjmutatásnak vehetett (jan. 13.). «Hibáját mi ketten (Gyulaival) abban látjuk, hogy erősebben *gondol*, mint *képz*el. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés. Ezeket tájékozásul, különben bánj vele meggyőződésed szerint. Csak azt se felejtse, hogy ily példák most, ha valaha, szükségesek, midőn költészetünkben kiveszni készül a gondolat.»

Ismeretetésének elején Szász csakugyan Arany szempontjait hangsúlyozza, bizonyos túlzással, a mennyiben a magyar költeményt eszmei tartalom dolgában fölébe emeli *Faust*nak, viszont költői értékét oly kevésre nézi, hogy szerinte «eszmei magassága daczára csaknem megindulás

nélkü
hogy
bírála
nagy
köszö
dány
kiadv
mely
kerül
nem
a m
írór
az ir
Hala
jegy
(Kur
kosk
a m
A
gédi
az
han
alat
zet

1
albr
I.

nélkül hagy». Ilyféle túlzásai teszik érthetővé, hogy Arany nem mindenben értett egyet a bírálattal, a mit meg is írt Madáchnak. Madách nagyra vette Szász bírálatát;¹ levélben megköszönte, barátjának szólítva, s elkérte azon példányt, melyen megjegyzéseit tette. Levele nincs kiadva, de mindezt kivehetni Szász válaszából, mely Madách hagyatékával a Nemzeti Múzeumba került. «A kritika, — írja Szász — jól mondod, nem épen a bírált műért van, mely már egyszer a milyen olyan, — sőt tulajdonkép nem is az íróért, kin gyakran épen nem segít, — hanem az irodalomért.» Szászt a levél nem érte otthonn; Halasról válaszol, de hazaérve, megjegyzéseit jegyzékbe foglalja s azt megküldi Madáchnak (Kun-Sz.-Miklós, 1862 okt. 6.). Itt-ott aprólékoskodó, de sok jó tanácsot is ad, melyet Madách a második kiadásban megfogadott.²

A közönség lelkesedéssel fogadta *Az ember tragédiájá*-t. Kapósságában értéke mellett része volt az irodalmi viszonyoknak általában s a közhangulatnak is. Íróink száma a szabadságharc alatt megfogyott; most jó jelnek látszott a nemzet szemében, hogy midőn egy jobb kor kü-

¹ Szász Károly költeményben is ünnepelte, megj. *Segélyalbum*, 1864. 270. l. és *Sz. K. kisebb költeményei*, Pest, 1883, I. köt. 360—362. l.

² L. a Függelékben.

szöbéhez ért, új tehetségekkel gyarapodik a megritkult csapat, melyben régóta törekvéseinek előharczosait szokta volt látni. Maga a Kisfaludy-Társaság is ez évben ébredt új életre, a mi már magában véve biztató jel volt; s íme e Társaság, mely nem sokkal szétozslása előtt egy költői lángelmét ismertetett meg az országgal, fölébredésének legelső esztendejében ismét egy nagy tehetséget mutat be, ugyanazon nagy költő védszárnyai alatt. Maga a költői egyéniség meglepő volt gondolatainak gazdagságával, midőn a Petőfi-utánzók üres «kelmeisége» divott; új és szokatlan volt a műfaj is, hasonló mű nem jelent meg addig irodalmunkban. Beöthy Zsolt, a költemény elődeit kutatva, csak oly távoli rokonságokra utalhat, minők Bessenyei elmélkedő munkái, Csokonai tankölteménye a lélek halhatatlanságáról, Eötvös *Karthusija*, Czákó *Leonája*, a novellában Jósikánál a *Helione*, «a végtelenségre törekvő szellem isten ellen lázadásának s a női szív örök ragaszkodásának képe»; Vörösmartynál a *Rom*, «melyben a valóra váló s mindig csak új csalódást hozó álmok sorozata és a végső pusztulás még szorosabb eszmei kapcsolatot mutat Madách költeményével.»¹ Az is emelte a szerző

¹ Beöthy Zsolt: *Az ember tragédiája. Budapesti Szemle*, 1911 június.

népsz
a hat
szédd
Ner
haner
Haza
ritkoz
törek
sugal
dent
«küzo
mint
Bá
hogy
más
mes
Az i
a h
illy,
lába
gat
seb
vag
kito
ber
nel
há
szí

népszerűségét, hogy képviselő volt, s nevét a határozati-párt javaslata mellett tartott beszéddel kapcsolatban is emlegették.

Nem is csak a nemzeti büszkeségre hatott, hanem egyenesen a politikai közérzületre is. Hazafi érzése e művében egyetlen célzásra szorítkozik, „nagy Hunyad”-ról, de az egész mű a törekvés szentségét és sikerét hirdeti, reményt sugall, s a közönség hozzá volt szokva, hogy mindent a nemzeti törekvésekre magyarázzon; a «küzdj és bízva bízzál» is úgy hangzott neki, mintha a közel jövőre vonatkozó biztatás lenne.

Bármilyen hatott is közre mellékesen, annyi tény, hogy a könyv kelendő olvasmány lett. 1863-ban második, díszesebb (nagy nyolczadrétű) «tetelesen javított» kiadásban látott napvilágot. Az interpunctio változatosabb lett és kifejezőbb, a helyesírás egyszerűbb és egyöntetűbb; az *illy, olly*-féle szóalakok, melyeket Arany a verslábak kedvéért a megszokott formákkal változtatva használt, ezentúl állandóan természetesebb alakjukban fordulnak elő; egyes szavak vagy kifejezések találóbb és jobb magyarságú kitételekkel vannak fölcserélve, pl. a III. színben ez: Hiú báb, most daczot hánysz tiszta égnek, így módosult: Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek; a pusztalábas csócselék a VII. színben meztelábassá változott; egész sorok

simábbakká gyalulvák; ily mesterkelt és döcögő mondatok: felküzdtem volna lelkem erejével — aczélosabbá válnak, midőn így csenenek: Megbírtam volna azt saját erőm (III. szín). Az első kiadáshoz képest megint ritkulnak a nehézkes, facsart kitételek, találó jelzők merülnek föl a stílus színezésére. «Gúny tárgyul leendnénk, — Így venni a dolgot» — ez állt az első kiadásban; a másodikban ugyanez: «Gúnytárgyul leszünk, Ily ünnepélyes színben nézve e Hétköznapios ügyet.» (X. szín). — Az ok nélküli inversiók helyreigazodnak. «Meglesz, miként parancsolod, uram», a II. kiadásban: «Meglesz, uram, a mint parancsolod.» (VIII. sz.) E változtatások nyomán a rhythmus több helyütt szabadabban foly. Itt-ott egész sorok föl vannak bontva, s színesebben és zengőbben állítva vissza. «Tán azt sem tudta Caesar kedvese, Hogy kedvesét ismeri a világ» — mondták előbb a IX. színben; most ez így hangzik:

Caesarnak, hogy ha volt szerelmese,
Ez őt talán csupán úgy ismeré
Mint jó fiút s nem volt sejtelve sem,
Hogy retteg tőle s megrendül a föld.

Ily nagyobb változtatás azonban nem sok van, ezenkívül mindössze kettő; egy helyütt pedig ismét egy sor van beékelve.¹

A javítások természete és sikere sokszor Aranyra vall, azonban nagyrészt Szász megjegyzései is érvényesültek. A harmadik kiadásban, mely már a költő halála után jelent meg (1869), szintén akadni módosításokra, de ezek egytől-egyig lényegtelenek. A második kiadásban ki volt forrva a nagy munka mai szövege.

¹ A XIV. szín sorai az első kiadásban így hangzottak:

Ha nagy lelkedre, a mint hívod azt,
 Hiú vagy, mely lüktette kebledet,
 Míg szíveredben ifju vér keringe,
 Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj. —

S u. azon jelenetben alább:

mind, a mit csak fejtegetsz,
 Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
 De annál károsabb — s veszélyesebb még
 Keblünkre, mint a durva babona,
 Mert tudósan, számokkal öli meg,
 A szellemet, mit a bárgyú nem érez,
 De mindkettő egyenlően nem ismer.

IV.

Ujabb munkássága. Elbeszélések és értekezések. Politikai beszédei és satyrája: *A Civilisator*. Színműírói munkássága. *Mózes*. Forrása és a tárgy epikai természete; politikai vonatkozásai. A *Tündérálm*. Madách betegsége és halála. Művének újabb kiadásai. Zichy rajzai. A fordítások és a színpadi átdolgozás. Követői és utánpótlói.

A siker fölszabadította ez oly sokáig megkötött írói kedvet és erőt; sokoldalú munkásságba fogott. Belemerült az irodalmi élet sodrába. Mint képviselő, sokat időzött Pesten, hol rendesen az Arany Sasba szállt. Részt vesz az irodalmi életben; elfoglalja székét a Kisfaludy-Társaságban s az Akadémián, mely 1863 jan. 13. levelező tagjául választotta. Találkozik régi barátaival, Bérczy Károlylyal, Nagy Ivánnal, megismerkedik Eötvössel és Csengeryvel, meg Gyulai Pállal; őt és Szontaghot ezentúl csak úgy hívja: barna Pálom, szőke Pálom.¹ Egyénisége, fölszólalása tiszteletet

¹ Gyulai Pál beszélte.

szereztek neki képviselő társainak körében. Eötvös, Jókai, Ghyczy Kálmán arczképükkel ajándékozták meg; Szalay Lászlóhoz is nyilván bensőbb viszony fűzte, mert Eötvös levélben értesítette Szalay haláláról s később, mint az elhunyt tisztelőjét és barátját, őt szólítja fel, hogy Nógrádban Szalay hátrahagyottai számára a gyűjtést megindítsa.¹ Legbensőbb barátság Aranyhoz csatolta. Levelezésük meggyérült ugyan, de ez nem jelenti azt, mintha barátságuk hűlt volna; oka csupán Arany elfoglaltsága, s az is, hogy többet találkoztak. Arany is volt látogatóban Sztregován; 1862 augusztusában, Szliácsra menet, betért két napra.² Madách Aladár holtáig emlegette, mint látta őket egymás mellett ülni az ebédlő kerekétén, a metrikáról beszélgetve. Madách továbbra is Mentorának nézte Aranyt s valóban mindvégig ő maradt a közvetítő Madách és a közönség között. Újabb munkáit, székfoglaló értekezéseit, *Csák* átdolgozását Aranyhoz küldi előzetes bírálatra.³ A *Koszorú* kedvéért veszi elő rejtekükből régebbi verseit, többek közt a *Két kérő* címűt, mely összegyűjtött versei közül

¹ Eötvös levele a Nemz. Muzeumban.

² Aranyt Csesztvén át vitte Sztregovára. L. Arany levelét a Függelékben. A Kálnay-füzetében (24. l.) közölt datum hibás.

³ Levele 1862 márcz. 7.

hiányzik.¹ Ott látott napvilágot egyetlen megjelent elbeszélése is, *A Kolozsiak*. Több beszélyt írt, alkalmasint régebben; a mint az avult forma és nyelv után megítélhetni, valamennyi a negyvenes évekből való kísérlet. Csak ez egy került nyilvánosságra. Ezt is valószínűleg azért vette elő, hogy eleget tegyen Arany felszólításának, ki támogatását kérte a *Koszorú* számára. A beszély sokáig hevert Aranynál; csak midőn Madách a késedelemből műve gyarlóságát olvasta ki, adta szedésre. (M. lev. 64. márcz. 14. Megj. 1864. szept.) E hajmeresztő rémtörténet babonás hagyományon alapszik, mely a felvidéken, így Nógrádban is, máig tartja magát a Kolozsiak szerencsétlenségéről; nevök említésekor háromszor utána kell mondani a szerencsésnek tartott Barkóczyakét, hogy a megrontásnak elejét vegye. Arany sokszor mosolygott azon, hogy ez a babona Tompáék házába is befészkelte magát.² E család pusztulását rajzolja Madách beszélye. A szathmári béke körüli időben Kolozsi Márk Rákóczy hűségéről Leopoldhoz pártolt, s hogy érdemeket szerezzen, magára vállalja pártos öccsének megrontását, a mit véghez is visz.

¹ 1864. II. félév.

² A *Koszorú*-ban a *Kolozsiak* cím után csillagot tesz, s a vonal alatt tréfásan odaírja háromszor a Barkóczy nevet. A Kolozsi-család utóbb Cseley-re változtatta nevét.

Özvegyen maradt sógorasszonya egész életét a boszúnak szenteli. Bécsbe megy, hatalmas udvarlókra tesz szert, s kieszközli, hogy Kolozsit megfoszszák méltóságaitól; legjobb barátja, az elveihez hű Barkóczy nyeri el azokat. Aztán fölismeretlenül letelepül környékükön, bejáratos lesz házukhoz, s gyanuba keveri feleségét Kolozsi előtt Barkóczyval; maga színleg viszonyt kezd a férjjel, hogy a féltékenység útján térítse vissza hozzá nejét, a kit ezzel még inkább elidegenít urától. Az asszony épp erről panaszkodik Barkóczynak, midőn a bosszuló démon e lugalshoz vezeti a férjet, a ki légyottot híven, felgerjedésében megöli ártatlan feleségét. Az özvegy, nem tudni: miért, elraboltatja a kertből a holttestet, s azzal együtt a mellette siránkozó leánykát is, kit Kolozsiék gyermekének tart, s azért bosszúból az utca szennyébe taszít. Maga a Kolozsi közelében marad s vagyonát is tönkreteszi. Jóságai megétetve elhullnak; fái megfúratván, kiszáradnak, gátja szakadtával földjeit árvíz borítja el. Boszúja betetőzéseül odaviszi az időközben fölserdült leányt s úgy intézi, hogy Kolozsi szerelemre gyúljon iránta s megszöktesse. Midőn egymás karjában hiszi őket, bekiáltja a romkastély ablakán, hogy önnön gyermekét öleli, egy elvetemültet.

Kolozsi vérfagyasztó titokkal sujt vissza: ne-

veltjük bátyjának leánya volt, kit házuk feldulásakor kimentett. Nincs menekvés. A bosszúálló kútba vetette a szoba kulcsát, az elzárt kemencze széngáza tulajdon lányát fojtja meg. E bosszú az őskori mondák szörnyűségeivel egyméretű, túlsap a lélektan határain, s valószínűtlenségbe vész. Kolozsi ne ismerné meg sógorasszonyát az özvegyben, kivel viszonyt kezd; az özvegy ne tudná, kit neveltet házában Kolozsi, s ne ismerné föl leányát, legalább mikor elraboltatja? Az özvegyet nem látja meg senki, midőn sörétet ereget Kolozsi lovainak fülébe, megfúrja fáit, forró vízzel öntözi kertje virágait. Ez asszony egy új Széphalmyné, rettentőn gonosz kiadásban. A szörnyű tárgy, iszonyú lelkek, a gyanújában féktelen Kolozsi s a nyakán függő emlékpénzről fölsimert leány a rémhistóriák lomtárából valók. Alighanem régebbi kísérlet ez, talán átdolgozott alakban, művei ez időtájt általában magasabb fokon állnak.

A romantika hasonló szörnyalakjai, bosszúálló anya s egymásba szerelmes testvérek szerepelnek egy másik beszélyében is, melynek címe *Ecce homo*. A *Chronica két pénzdarab sorsáról* egy megjegyzett arany s egy kis pénz forgását írja le, melyek folyvást az aránylag csekély számú szereplők közt keringenek, a

legiszonyúbb körülmények közt. Mind e borzalmak a negyvenes évek elbeszélő- s színmű-irodalmából kölcsönözték. A *Hétköznapi történet* lélektani alapon mozgó kísérlet; két nő élete sorát beszéli el. Beatrix keveset gondol férjével, szeretőt tart, de óvatos, senki sem mondhat rá semmit. A föllengő, regényes Júlia első férje mellett unatkozván, szintén viszonyt kezd, az vigyázatlansága folytán kiderül, s ő egybekél imádottjával. Az új férj hamarosan kezdi elhanyagolni nejét, a ki gyermekéért mindent eltűr; de mikor az meghal, férje még el is adja őt. Nyomorából azonban kimenekszik, ismét férjhez megy s önfeláldozó és hű feleség válik belőle, ki férjét boldoggá teszi. Az író azt akarja példázni, hogy a könnyelmű és szeszélyes emberek alapjában véve sokszor jobbak az érzéketlen ridegeknél. Néhány elbeszéléstárgya kidolgozatlanul maradt, csupán címük van följegyezve. (*Memento mori. A csillagász leánya.*) Azonban van még egy, *Duló Zebedeus kalandjai*, eredeti elbeszélés 1842-ből. Egy házasodni induló vidéki ifjú élményeit mondja el, kit mindenféle nevetséges véletlen üldöz s félszeg kalandokba bonyolít. Ezzel az író új útra lép, a humoros elbeszélés terére, *Tollagi Jónás* módorában; át is akarta dolgozni napló alakba, mint a címlapra följegyezte. Egy pár részletét ver-

sekbe is foglalta. Töredék; a kidolgozatlanul maradt vázlat nevökön nevezi ismerőseit, a kiknek kalandjaiból s a rájuk fogott mendedmondákból szövi meséjét. A Duló név sem költött; nógrádi család, a szerző velük rokonságban is állt.

Több szerencséje volt egy másik műfajban: az értékezés terén. Azzal foglalta el székét a Kisfaludy-Társaságban és az Akadémián. Amott *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyását* magyarázta, de tulajdonképpen csak a bevezetésben marad kitűzött céljánál, utóbb merőben az irodalomra szorítkozik, itt is csak a görög költészetnek a görög élet talaján való felvirágzását mutatva föl példa gyanánt. Mindez azonban csak kiindulásul szolgál, minek alapján párhuzamot von a classikai és az újabb irodalom közt. Kifogásolja, hogy az irodalom kenyérkeresetté fajulva, szaporaságával nem győzi arányban tartani benső tartalmát; irányok szolgálatába szegődve s az ingerlőnek hajhászatával csorbát ejt a művészet valódi célján, a mi maga a tiszta szép.

E két utóbbi vonása miatt ítéli el a regényt, korunk e 'monstruosus gyermekét', melynek hosszadalmasságával szemben az *Ilias* rövid időtartamára hivatkozik. Fejtegetései, mint fiatalkori tanulmányában, itt is saját mű-

ves
tés
ter
mű
mó
hat
mag
s az
min
M
hog
egy
tett
mat
mes
szet
sejt
koon
Mad
kap
fogla
Ezer
leme
lépe
égi s
bosz
M
«kül

vészi célját világítják meg s felfogását a költészetről. Felhossa, hogy a legnagyobb mesterek koruk egész tudományát beleolvasztották műveikbe; igaz, hogy köre Bacon óta óriási módon megnőtt és vaskosabb is, «de ki mondhatja, hogy ezt már nem lehet a költészetnek magához magasítani? Csak nagy szellem kell s az anyag egész világa életre serken» — mondja, mintha csak Emersont hallanók.

Másik nagy veszteségnek tartja a költészetre, hogy fölbomlott rokonsága a vallással, midőn egy szó, egy név egész gondolatvilágot jelentett. Remekművek jöttek létre a merev dogmatikus hit uralma alatt is; de kivált a mesék és regék szellemvilága illet a költészethez, melynek alakjaiba a nép öltözteti sejtelmeit. Ez utóbbi két ponton Lessing *Lao-koonjának* (IX. és X. feje.) tanulmánya érzik. Madách mindkét irányban újjáéleszti a költészet kapcsolatát; korának ismereteiből sokat belefoglal művébe, mint a hogy Salamon király az *Ezeregy éj* meséiben palaczkba bűvöli a szellemet. Másrészt költészete ismét kapcsolatba lépett a vallással; szavukat hallatják nála az égi seregek és Lucifer; idézte a föld szellemét s a boszorkányokat.

Másik tanulmánya a nőről szól, a cím szerint «különösen aesthetikai szempontból», de ez nincs

következetesen keresztülvive. Jobbára műalkotások példáin tünteti föl a nő physiologiai fővonásait; majd lelki képességeit vizsgálja, eleve azon meggyőződéssel, hogy «könnyebben fog fel és tanul, de teremtő genius híjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik». Ehhez képest hivatását a család-alkotásban jelöli ki, a házi kör összetartásában, «melytől elpártolása nagyobb rombolást hoz a családi létre, mint a férfiú félrelépése.» Ellenben a férfi hivatása más; az «sivár életre néz vissza, ha egyebet nem tett, mint szeretett.» Így fejezte ki a két nem hivatását a *Férfi és nő*-ben; ez marczangolta Herakles szívét, ezt veti marasztaló feleségének Károly király (*Mária királynő*. II. 1.):

... a férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtvé...

s tulajdon e szavakkal szakad el családjától Mózes. A nő azonban nem lépheti át hivatásának szűk körét bűnhődés nélkül. «Ha pedig... oly nő születik, ki... egyenlővé teendi magát a férfiúval, ... drágán vásárolja e helyet, mert érte... neme mindazon előnyeiről lemondott, melyek ezen irányban tették volna... boldoggá.» Ez *Mária királynő* életének tanulsága.

A nő a szépség és szeretni való vonások tökélye, természetesen benne találni ezek eltévelyedéseit

is, a hiuságot és élvvágyat, melyek nagyobb szenvedélyessége s kisebb lelki ereje folytán az aesthetikai és erkölcsi rút legalsó fokára súlyosztethik. Ő az oltárok szűz papnője s a csábító hetaira, egyaránt alakját öltik magukra a Grátiák és Furiák, az égből alászálló angyal s az ördöggel czimboráló boszorkány. Gyöngédsége a guzsalyhoz köti Herculest, szenvedélye termi a 'néplázadások asszonytigriseit'. Madách erősen kiemeli a női természet kétféle végletét, s a különböző korszakok változatos női típusait azzal magyarázza, mily helyzete volt a nőnek más és más korban, más és más népnél, kivált jogi állását véve tekintetbe.

Tisztán látni, hogy értekezései nem alkalmi elmefuttatások, hanem rég megállapodott világnézetének kifejezései. Egyes példáiban költői műveinek alakjai villannak elő, s a férfi és nő hivatásának rajzában fiatalkori színműveinek alapeszméi. Mintha előtanulmányait foglalná össze. Itt is kicsendül egy lyrai hang, mikor a szívbeli csalódásról beszél, hogy «a ki meglábolta e halálos bajt, megnyugszik sorsában, hűségesen teljesíti új kötelességeit és hallgat.» Egyéb műveihez hasonlóan ezt az értekezést is erős szál fűzi főművéhez. A nő erényei és gyarlóságai, melyeket itt rajzol s mintegy rendszerbe foglal, egymás után föltűnedeznek Éva változó

alakján, ki a nőiség két véglete között ingadoz, míg végül családi hivatása tölti be lelkét. Fiatalkori drámaiban az eltévelyedések tragikumát rajzolta, főművében a tévedéseket a betöltött hivatás feledteti.

E műfaj pompásan illett elmélkedő természetéhez; e téren jeles műveket alkothatott volna, bár itt is feltűnnek régi gyöngéi: a laza szerkezet, az örökös kitérések, a művészi egység és a világos rend hiánya. De kiválók, a mi a tartalmasságot illeti; éppen innen a gyakori kitérések. Az anyagnak egész kincstára volt kezében eredeti gondolkodása, műveltsége, széleskörű érdeklődése révén. Halála után irományai közt Bérczy Károly egész csomó papírszeletet talált, sebtében odavetett jegyzeteket, melyek a philosophia, biblia, történelem, költészet és zene körébe tartoztak. Gondolt is arra, hogy essayket írjon; akadémiai beköszöntőjében tanulmányt ígér a *Nibelungen-Lied*-ről, de ehhez csak néhány följegyzése van meg hátrahagyott papirjai közt; 1861 végén a phrenológiáról ígért czikket Nagy Ivánnak, ki 1862-ben indította meg Knauz Nándorral a *Magyar Tudományos Értekező*-t, mely a második kötet végével megszűnt. «Notandum, — írja Madách, — én e tudomány igazságáról meg vagyok győződve s így ez értelemben

lenne az értekezés is.» E meggyőződéséből folyik, hogy a jövő államrend phalansterében fontos szerepet juttat a phrenológiának. «Bár sok előmunkám készen van, — írja később, — nagyon jól meg akarom csinálni, s e' szak tudtomra nem lévén még a' magyar irodalomban ismertetve, helyesen megismertetni.» Az értekezés azonban nem készült el soha.

Nem készült el a tiz parancsolat kőtabláiról szóló, s az a másik sem, melyben, Nagy Ivánhoz intézett nyílt levél alakjában, azt szándékozott fejtegetni, hogy a magyarok bejövetelökkor azért hódítottak oly rohamosan, mert sok magyart találtak itt; hiszen akkor a nemzet csak az aristokrátiából állott, a nép tehát megmaradt a hunok és avarok pusztulása után; máskülönben honnan támadt volna annyi magyar ajkú jobbágyp?

A nyilvános szereplésben más téren is voltak sikerei: politikai beszédeivel. Ezeket bizonyos lelki rokonság fűzi értekezéseihez. Azokban is van némi szónokiasság; könnyedek, néhol csatánóságok; a gyakori kitérések, futólagos észrevételek révén az élőszóbeli előadáshoz közelednek. Viszont beszédei tanulmányszerűek; emelkedett szempontból vizsgálják az időszerű kérdéseket, általános igazságokra s világtörténelmi példákra hivatkoznak; telvék ötletes idézetekkel, irodalmi fordulatokkal. Hazafi érzése

itt harcza viszi elkeseredésének kipróbált fegyverét, a maró gúnyt. Politikája önérzetes, de békülékeny, mint egy költeménye is mutatja, ez időkből egyetlen hazafias verse. Címe: *Nyujtsunk kezét!*

Elszállt felettünk a halál szele,
Egy bánat ért s a kettős sír felett
Megértjük egymást, bűnk megszentele,
S bár késő tán, nyujtsunk testvérkezet.

(*Jelenkor*, 1896 decz. 6. 41. sz.)

Öt beszéde maradt. Kettő balassa-gyarmati választóihoz szól. Ezeket egyszerűség s a phrasisok kerülése emeli ki. Az országgyűlésen csak egyszer szólalt fel, 1861 május 28, a határozati javaslat mellett. Beszéde rendkívüli hatást tett. A lépten-nyomon nyilatkozó bő ismeret, új és magvas felfogás, eszméinek világos kapcsolódása, karöltve az egésznek élénk előadásával, főként pedig a valódi szellemesség megjelentek s elragadták hallgatóit. Tartalmában főként egy pont emelkedik ki: midőn azon állítás tarthatatlanságát vitatja, mintha az absolutistikus évek előbbre vitték volna hazánkban a civilisatiót, holott az inkább a kormány ellenére fejlődött, mintsem pártolása által. Másik két beszéde írásban maradt. Ezek közül a nemzetiségi kérdésről szóló egy beható tanulmány vázlatának tetszik. B.Eötvös József, ki maga is tanulmányozta

a nemzetiségi kérdést, kéziratban olvasta, «s mint mondá, e tárgyban jobbat készíteni nem lehet.»¹ Szándéka is volt kiadni Pompéry lapjában, a ki októbertől fogva az *Ország*-ot szerkesztette Gregussal együtt, s azután külön röpirat gyanánt, de később letett róla. E beszéd azt fejtegeti, hogy ez országban más politikai nemzetiség nem érvényesülhet, mint a magyar, mely «nagy-lelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt.» E meggyőződés s a Bezirkercivilisatio elleni gyűlölete sugallják politikai satyráját, *A civilisator* című kis színművet.

A civilisator rövid lélekzetű, bohókás tréfa, mely a Bach-rendszer paragraphus-csavaró papirpusztítóit figurázza ki. Ez is, mint beszédei, a komoly hazafiság és gúny vegyüléke. Meséje sovány, de részleteiben sok torz-eszme és keserű gúny duzzasztja fel. István gazda, ki a magyarságot személyesíti meg, békén megfért tót, ráczt, oláh, német cselédeivel, míg egy este, egy taliga irományon ülve, melyet két kutya vontat, megjelenik Stroom, a civilisator. Első dolga, hogy a gazda ellen lázítsa háza népét, nem értve meg, hogy «nem a magyar, de a gazda parancsol». Nyomban adót vet ki, bélyeges papíron lát törvényt, a pénzt bankóra váltja, a mi «csak a

¹ Madách levele Nagy Ivánhoz, 1861 nov. 2. M. N. Múz.

pénz párti-czédulája», húsz botot veret a szolgálóra, — ,mit jó sikerrel régtől gyakorol'. E közben kísérete, a sváb-bogarak kara, ellepi a házat. De a felbujtott nép hamarosan ellene támad, mire Stroom és hívei sípládát akasztanak nyakukba s kintornázva elvándorolnak. — Madách azt írta a cím alá: Komédia Aristophanes modorában. A karénekek a görög drámát utánozzák, a sváb-bogarak kara Trygaios bogarát juttatja eszünkbe a *Béké*-ben. De hiányoznak Aristophanes kedves vonásai: bugyborékoló jókedve, harsány hahotája és édes szava; ezek híján csak a politikai irányzat s pár póre tréfa, a mi belőle megmaradt.

Érdekes, hogy Madáchot hiába kecsegtette sikerrel annyi új tér, mégis hű maradt régi kedvencéhez, a színpadi irodalomhoz, mely pedig daczolt tehetségével; sohasem érte meg az előadás zajos dicsőségét. Munkásságának e második, élénkebb szakában is szakadatlanul színműveken dolgozik. *A civilisator* 1859-ből való, midőn februárban *Az ember tragédiájába* fog. Alig fejezi be nagy művét (1860 márczius 26.), június 9-én *Mózes* című ötfelvonásos tragédiába kezd, melylyel 1861 november 16-án készül el. Közben átdolgozza *Csák végnapjait* (1861 aug. 12. — szept. 28.). Készül átsimítani harmadik fiatalkori színművét is, a *Férfi és nő*-t, jegyzeteket készít a *Tündérálom*-hoz, s

megírja első jelenetét. Méltán írja önmagáról egy papírfoszlánynon *Életírás* fölirattal: «Mindig szükségem volt az izgatásra, egy tárgy nem foglalt el.»¹

Csák új alakjában is ráismerni régi gyöngéire, az író tárgyköre azonban megváltozott, annyira, hogy még ez átdolgozáson is észrevehető. A szerelem most háttérbe szorul, helyét a hazafiság foglalja el. Ez vezeti tollát *A civilisator* írása közben. Történelmi darabjain átütőköznék saját korának vonásai, a történelmi korszakok olykor mintha csak a jelen álarczai volnának. Midőn újra írja *Csák végnapjait*, a negyvenes évek gondolatkörébe a hatvanas évek hangulatát vegyíti. Műve szinte korszerűvé vált; Rozgony sírmezőjén mintha az új szabadságharcz halottait siratná; e küzdelem kihaltában a hatvanas évek lohadni kezdő nemzeti ellenállását gyászolja el. *Mózes*-ben is van ilyenféle vonatkozás; nemzeti hőst rajzol benne, népe vezérét, s küzdelmeiben az utat egy új kor ígretföldre felé. Célzásai itt még világosabbak. Hogy a két mű hangulata rokon, az nem csoda; *Csák* átdolgozása közbevetőleg készült *Mózes* írása közben; szinte egyszerre dolgozott a két művön.

Csák átdolgozása készült el előbb, s Madách

¹ Hátrahagyott irományai közt. Idézi Béreczy is.

egy kezdő író mohóságával siet fölküldeni Arany-nak, levélváltásuk harmadik hetében, mindjárt második levelével. (1861 okt. 3.) Kéri, olvassa el, s ha méltónak találja, nyujtsa be a színházi bíráló bizottmányhoz. Arany át is olvasta, de nem nyujtotta be. «Véleményem szerint előnyös lesz rád nézve, ha Csákot nem is ösmerik, míg a tragédiát nem olvassák. Úgy találom, hogy ebben — daczára, hogy a szereplők elvont eszmét képviselnek, mégis több a drámaiság is, mint Csákban.» (1861 okt. 27.) «Csak minél hamarabb tűzbe vele, — írja erre Madách, 1861 nov. 2. — azonban az *auto-da-fé* után is szívesen veendem rá néhány észrevételedet, mert abból csak tanulhatok jövőre.» Arany természetesen nem dobta tűzbe a kéziratot. Midőn Gyulai Pál sajtó alá rendezte Madách összegyűjtött műveit, *Csák végnapjai*-nak első kidolgozását adta szedésre, mert azt találta hagyatéka közt; Madách nem szokta műveit lemásoltatni. Szedés közben Arany László egy javított példányt vitt Gyulaihoz, melyet ő Salamon Ferencztől kapott ajándékba.¹ Ez a későbbi átdolgozás szövege, bizton az a példány, mely Arany János kezén megfordult. Nyilván ő adta azt oda Salamonnak, a dráma-bírálónak, a ki azonban már nem emlékezett arra, mint került hozzá e kézirat.

¹ L. Gyulai előszavát.

Mózes írásába nagy becsvágygyal fogott, s tovább dolgozott rajta, mint *Az ember tragédiáján*. Kedvéért kizsákmányolta régebbi műveit. A II. felvonás elejére *Mária királynő*-ből vett át egy jelenetet (II. 1.); mint ott a magyar követség Durrazzo Károlyt, szakasztott azon módon hívják itt el Mózes családjá köréből nagy hivatására Áron s a zsidók követei. *Csák végnapjai*-ből vette kölcsön a darab befejezését, a bérczetetön álló terebély fa kidőltét, melynek lezuhanása a hős megholtát jelenti. Az átvétel szerencsés, ez kétségkívül inkább illik a bibliai hőshöz. Még *Az ember tragédiájának* néhány gondolata is visszhangzik Mózesben, alkalomadtán, a helyzetből fakadva.¹

¹ Mózes azt mondja Pharaónak (I. felv.):

Mi bennem érez, gondol és lehel
Magad vagy, Pharaó! — Sugárod az,
Mely napjához hűtlen nem is lehet.

Éva azt mondja Ádámnak (II. szín), hogy az ő tűzének halvány mása csak.

Később a Mózes pharaója országának vérző sebéről beszél,

Melyet gyógyítani a mint nem bíránk,
Kicsinyleni kezdetünk és nevetni.

Ez Lucifer okoskodása (III.):

Nincs hátra más, mint hogy a tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak
S kaczagja ...

Néhol idegen művek hatását is érezni; Riedl

Az I. felvonásban a változás után azt mondja az elszánt
Mózes: Csak lelkesülés szült mindig nagyot.

Ezt vallja Ádám is (XII.): ... mi a világon

Nagy és nemes volt, mind ily örülés.

Mózes. II.

A szellem az csak, a mi győzhetetlen

Emb. trag. VII.

Hol a szellem van, ott a győzelem.

Keplerre utal Mózes felfogása a nőről (IV.):

a nő bűvös virág.

Illatja édes — ámde illatával

Méreg lopózik szűnkbe, — mely megöl.

Mózes felfogása a népről (III.), hogy az

csak dőre eszköz

Egyes nagyok kezében, a kik a

Világtörténetet vérével írják, —

Az ember tragédiája-beli pharao-szín világnézetének megismétlése, mely az *Éjjeli gondolatok* cz. költeményben is megvan.

Madách más kisebb költeményeiből is vett át egyet-mást Mózes-be. Mózes (II. felv.) azt mondja a népnek:

Én gondolok

Helyetted. Nálad meg majd az erő lesz.

Egy epigrammja ezt így mondja el:

Ha kar kell, szívesen látom a tömeget:

Ha ész kell, szívesen fogadjon engemet.

Frigyes kimutatott néhány ily helyet.¹ Őe reminiscentiákat Madách szegényes inventiójának tudja be; ez igaz; de egyúttal újabb tanulmányainak mindmegannyi bizonyosága.

E tanulmányoknak köszönheti Madách mostani fejlettebb technikáját. Leszokik az örökös kitérésről, a mi a cselekmény zavartalan és gyorsabb menetével jár együtt meg egyöntetűbb szerkezettel, a mi csupa új erény nála. Ha nem mindig vet is számot a színpaddal, legalább a hely gyakori változásáról letesz s mérsékli a mellékalakok számát.

A darab cselekménye a biblia nyomain halad. Onnan vannak véve a szereplők s az események egyaránt. Az alakok közül csupán Mózes hugának, Máriának kassandrai rajza a költő leleménye, s Józsué szerelme rabnőjéhez; az előbbi kevésbé sikerült, emez jelentéktelen és fölösleges. Az események során mindössze annyiban tér el a bibliától, a szembeszökő ellentét kedvéért, hogy

¹ «... a döntő perczben megjelenő Jehova, kit csak Mózes lát, a Hamlet és anyja közti jelenetre emlékeztet. Midőn Mózes a nagy tetteket megelőző éjjelen tépelődve ül sátrában, míg Józsuá hárfát pengetve énekel: Shakespeare Brutusa jut eszünkbe. Ama jelenet, melyben elmondják Mózesnek a moabitok ellen vívott csata változó sorsát, Schiller *Orleanst szűz-ére* (toronyjelenet) vall.» *Budapesti Szemle.* 1880. 44. sz. 349. l.

eleinte maga Mózes, a pharao neveltje, tüzei urát a zsidók ellen, nem sejtve származását, míg anyja, a ki dajkája volt (Mózes II. könyve. II. rész. 8. vers), fia gyűlöletén megborzadva, föl nem fedi titkát. Akkor Mózes elmegyen vérei közé, s nem mint a bibliában, egy idegen ház, hanem épen Áron háza kifosztásának s tulajdon húga gyalázatának szemtanúja, a miért fölháborodásában megöli a tisztartót. (II. k. II. r. 11—14.). Ez az expositio. A gyilkosság után Mózes Midián földjére menekül s ott feleségül veszi Czipporát (II. k. II. r. 15—22.). Phárao halála után (II. k. II. 23. és IV. 19.) az égő csipkebokorból hangzó szózat Izráel felszabadítására rendeli (II. k. III. r.). Ha családjától elszakad, s nem viszi azt magával, mint a biblia mondja, ez azért van, hogy jobban kitűnjék, mint áldozza föl boldogságát hivatásának, a mi fiatal-kori drámáinak összeütközéseire emlékeztet. Később családjá utána megy a táborba, mint a biblia írja (II. XVIII. 1—5. Jethro szerepe II. IV. 18.). A zsidók követsége Phárao előtt, a robot fölemelése (II. V. 7—9.), a nép zúgolódása Mózes ellen: mindez Mózes II. könyvén alapszik, szintúgy útrakezésük is az elsőszülöttek pusztulásának éjszakáján. (II. k. XI.). Eddig a második felvonás. A vándorlás, az aranyborjú bálványozása (II. k. XXXII. 1—23.),

a fölgerjedt Mózes véres büntetése (II. k. XXXII. 27—28.) tölti be a középső felvonást. A negyedik Kánaán határához vezet; halljuk a dús földről hozott csodás híreket (IV. k. XIII. 28—29, 31—34), s látjuk a zsidók elesüggedését, hogy e vitéz nép földjét nem bírják elfoglalni (IV. k. XIII. 32.). Dátán és Abirám szószólói a meghunyászkodóknak (IV. k. XVI. 13.), kik merészségükért irtóztatón lakolnak (IV. k. XVI. 30—31.). Mózes előtt ködoszlopban megjelenik Jehova (II. k. XXXII. 9.), el akarva pusztítani kishitű népét (IV. k. XIV. 12—35.). De Mózes megengeszteli az UR-at s megváltja a jövőt: negyven évig fog a pusztában bolyongani, míg a ma élő nemzedék kihal. (IV., XIV. 33—34. A bibliában ezt az ÚR rója rájuk, a a darabban Mózes javasolja.) — Ez idő elteltével Mózes halni küldi Áront és Máriát (IV. k. XXXIII. 38.), átadja a vezérséget Józsuénak (V. XXXI. 17.), ki egyedül mehet be a régiek közül az ígért földre (IV., XIV. 30.); maga fölmegegy a hegyre, meghalni (V., XXXII. 48—52.).

Mózes cselekvénye szemlátomást egységesebb Madách fiatalkori darabjainál, s inkább kristályosul egy központ körül, de ez is hosszan húzódik s az író nem meri bátran alakítani tárgyát. A szent könyv ép úgy lenyűgözi képzeletét,

mint annak idején Fessler. Zavaró aprólékos-ságokban sem bír attól szabadulni, melyek művének ártalmára vannak. Hogy az elbujdosásra készülődő zsidók arany-ezüst marhát kérnek kölcsön az egyiptomiaktól s azokat elorozzák (II. k. III. r. 21—22, XI., 2., XII. 35.): ilyesmi megállhat naiv eposban, mint az őskor önkénytelen vonása, de mai drámában más szemmel nézzük, kivált ha még a hős ujjong a cselen:

Tapsol a világ

Tettünknek, jól tudom, s elnézi Isten.

Általában ravasznak és csalárdnak festi e népet s Mózeset is; tanácsára három napot kérnek a pharaótól, hogy a pusztán imádkozhassanak, s onnan odább illannak. Mózes kicsinyes is, midőn összetűz Abirámmal, a mért előtte le mérszelt ülni (bár ez is a szent-írásból való, II. k. XVIII. 13—17.), József viszont Mózeset korholja, a mért a nép előtt leült.

E kicsinyességek bántóbbak némely aprócseprő anachronismusnál, minő például az órák emlegetése. Van más visszatetsző is; különösen kirívók türelmetlen hangulatának hirtelen változásai s főként dühöngésig menő kegyetlensége.

Azonban vannak alakján költői és fenséges vonások is. Midőn a nép vissza akar fordulni Kánaán alól, ő előbb fenyegetéssel igyekszik

visszatartani, aztán könyörögve meghajtja térdét. Ez hatalmasan gondolt jelenet; kár, hogy a költő nem talál hozzá méltó szavakat. Egy-egy vonás olykor a biblia szigorú Mózesére vall, így az a fölfogása, hogy 'törvény nélkül a nép is minek'; kifakadása a nép ellen:

Uradnak az lehet feladata

Egy gyáva, rossz népnek hazát szerezni?...

Uradnak czélja hont teremteni

Egész világra fénylő templomának,

A nép az eszköz, én a végrehajtó.

Ez egészen Mózesi.

Az egész azonban egyes szépségei mellett sem valóságos tragédia.

A cselekmény hullámai éposi lassúsággal hömpölyögnek. A darab roppant sok időt ölel föl. Mózes fiatalságától késő véniségeig, 120 éves koráig huzódik, az utolsó felvonás előtt 40 esztendő pihenőt tart. Szerkezet dolgában az egész inkább dramatizált epos, mintsem valódi tragédia. Nem az tartalmánál fogva sem: hiszen a hős győzelemre viszi népét, s bár maga nem mehet be az ígért földre, nemzetének kivívja azt, küzdelme diadalt ér. Mózes sem tragikai hős. Nem száll szembe a világrenddel; sőt éppen egy nagy közösség boldogulásáért, népe szabadságáért küzd, s azt kivívja. Benne ölt testet népének vágya, maga Jehova mondja róla, hogy

«az egész ügy és személyed egy». Küzdelmében Jehova segíti, mint a classikus éposok vitézét az olympusiak, csodatevő erővel van fölfegyverezve, akár a Miracle Play szentjei.

Ily hős egészen eposi. Hiába próbálja védelmébe venni Esztegár László¹, hogy a nép ellentétben van Mózesrel, nem hogy segítné, sőt inkább akadályozza; hogy Mózes akkor is tragikai vétséget követ el, midőn esellel vezeti el népét, s midőn elhagyja családját: — mindebből nem fejlődik tragikum, s ő maga is odajut, hogy «Mózes bukása tulajdonképen mégsem bukás.» Madách maga is érezte a feladat nehézségeit. «Mózes megint olly nagyszerű tárgy, s olly nehézségekkel van összekötve beléje drámai egységet hozni, mint maga nemében *Az ember tragédiája* volt... Érzem, hogy e mű is másforma, mint rendesen színműveink...» Így ír felőle Nagy Ivánnak (1861 decz. 23.),² midőn fölküldi kéziratát, őt kérve meg, hogy nyujtsa be a Karátsonyi-pályázatra. Arany, Kemény, Jókai, Pompéry voltak a bírálók s Bérczy írta a jelentést.³ *Az orléansi szűzzel* ha-

¹ *Erdélyi Híradó*. 1888. 213. sz.

² E levél a M. N. Muzeum Irodalmi Leveles-tárában van, eddig kiadatlan.

³ A darab kézírata a M. T. Akadémia kéziratárában. Itt-ott egy-két sorral bővebb a kiadott szövegnél.

Bérczy 1862 márcz. 31. olvasta fel jelentését. *Szépiro-*

sonlítja össze, ki szintén égi hivatást követve, győzelemre viszi népét; azonban Schiller drámai összeütközésbe hozza Jeanne d'Arc hivatását az ellenséges hadvezér iránti szerelmével, míg Mózes végig dramatizált epos marad. Egyik bíráló, bizton Arany, megrója a nehézkes verselést, s 'némelykor a hírlapi prózához le szálló nyelvét'. Ezek ismét régi gyöngéi. Hogy a szereplők mind az író nyelvén beszélnek, az még kisebb hiba volna, ha legalább ezt nem szeplősítenék olyan kitételek, mint midőn Mózes a «viszontlátásra» búcsúzik, «galambom»-nak szólítja Czipporát, s így rivall az aranyborjú körül tánczolókra: «Megállj, őrült nép, hó!»

Különös, hogy a jelentés nem veszi észre a mű hazafias célzásait. Pedig a mű elején az elnyomott zsidók s az úrkodó egyiptomiak szembeállítását burkolt vonatkozás a magyarság helyzetére az ötvenes évek végén. Ilyenformán rajzolja Moore a *Tűzímádókban* az elnyomott Irán képén Erin vonásait. Az üldözött nép, mely 'előítéllettel függ ősei szokásain, nyelvén', melyet 'sem korbács, sem bilincs nem tör meg', 'a műveltség malasztja durvult kebléről nyom nélkül lepattan' s 'fél minden

dalmi Figgelő 1862. ápr. 10. és Magyar Akadémiai Értesítő. A nyelv- és széptudományi osztály közlönye. Szerk. Toldy Ferencz titoknok. II. köt. 1861—62.

Madách Imre és Az ember tragédiája.

összeolvadástól egy nagy hatalmas nemzetté'
elnyomóival: e nép mi vagyunk. Az a hiedelem,
hogy az elnyomott faj

titkon alkalmat keres,
Vágyó imával külvészélyt ohajt,
Hogy az ellenség zászlajához álljon (I. felv.)

azon idők Garibaldista-álmaira czéloz; erről
mondják, hogy

a mi titkunk nyilvános titok,
A légben él, az utczákon mozog. (II. felv.).

Mindez könnyen érthető volt oly korban, midőn
nem egy költő sírta ki bánatát a babyloni vizek
partján, köztük Madách is (*Intés*).

E párhuzam csupán az elnyomatás rajzában
rejlik. Nem volna ugyan nehéz az új haza hatá-
rán nemzete elől eltűnő népvezért meg az új
földet elfoglaló Józsuét a korszak vezéralakjaira
magyarázni, de ez több lenne, mint a mennyit
Madách mondani akart. Hősében ő a bib-
liai Mózeset rajzolta, a szent-írás alapján, hozzá
illő vonásokkal, bár benne az eszményi nép-
vezért mutatta föl s egy nemzet kitartó küz-
delmét jobb sors után. Ennyiben csakugyan
a hatvanas évek törekvéseit példázza, s végül
a kitűrés meg az összetartás diadalát. Csak a
korszak gyászát fejezi ki, Mózes derengő remé-
nyét. Mint a hogy' régi képeken a szentek ajka

elé fehér szalagon oda van írva fohászuk: a
költő itt József ajkára adja a remény hirdetését:

sírba szállott...

A kétes küzdés fájdalmas kora. —

De oh ne hidd, hogy meddő volt azért

E gyász kor. — Nem, nem, az szülé az újat,

Melynek csak kínja volt övé — virága

Mienk lesz, hogyha az új nemzedék

Bátran s győzelmi hittel lép belé.

Ezt a hangulatot ugyanezen képpel egyik
hazafias költeményében is kifejezte, azon vers
utolsó szakában, melynek refrainje: «Nem fél-
telek, hazám!»

Ez ragadta meg a kolozsvári közönséget,
midőn a darabot ott előadták, először 1888
febr. 16-án, megismételték febr. 20. és 21-én.¹
E révén hatott *Csák* is a színpadon (1886.
okt. 9.). Mindkettőt E. Kovács Gyula vette jutu-
lomjátékaul, Madách rajongó tisztelője, a ki
a Petőfi-Társaság 1888-iki nagygyűlésén «verses
tanulmány»-t is olvasott fel róla.² Mind a kettőt

¹ *Mózes*. Tragédia öt felvonásban. Irta Madách Imre
1860-ban. Előadásra először került Kolozsvárrt, 1888
febr. 16-án. Színre alkalmazta, rendezi és jutalomjátékaul
veszi E. Kovács Gyula. Zenéjét szerzette Müller Ottó kar-
nagy. — *Fővárosi Lapok*. 1888. 54. sz. *Madách Mózes*.
Kolozsvári előadás. (B.) jegy asltt.

² *E. Kovács Gyula költeményei*. Kolozsvár. 1900. 87—93. l.

ő alkalmazta színre is, minek fejében Madách Aladár e két mű előadási jogát az összes vidéki színpadokon tíz esztendőre ő rá ruházta.¹ Kovács Gyula ismertetést is írt a darabról az előadás előtt, elsőnek emelve ki a hazafias célzásokat.²

Mózes e korszakban egyetlen új és befejezett színművé Madáchnak, de terve több is volt. 1861 decz. 23. megkéri Nagy Ivánt, másoltassa le számára a *Férfi és nő*-t az Akadémia levéltárából, a bírálók véleményével együtt.³ «Szép eszmék voltak benne bőven lerakva, — írja, — legalább ha most is úgy meg leszek velök elégedve, mint akkor.» «Most hasonló tárgy terve foglalkoztat.»

A tárgy, mely akkor foglalkoztatta, nyilván a *Tündérialom* című darab, utolsó műve, melybe 1864 jun. 2-án fogott s mely már csonkán maradt. Mindössze csekély töredék készült el belőle; ez Arany *Koszorúja*-ban látott napvilágot (1864. II. félév 123. l.). Az itt közölt első szín Tündérországból játszik. Tündér szép Ilona unatkozik; tündéreitől hírt hall a költőről; kedvéért a földre vágyik s Ámor segíti tervét.

¹ Madách Aladár levele Kovács Gyulához, kelt 1887 decz. 23., megvan a M. N. Muzeum Irodalmi Levelestárában.

² *Ellenzék.* 1885 febr. 15.

³ A levél a M. N. Muz. Irod. Levelestárában.

E részlet a *Szent-Iván-éji álomra* s *Csongor és Tündére* emlékeztet. A dévaj légi népben annyi báj van, beszédükben oly rhythmus és zene, minőnek párját Madáchnál másutt nem találni. Ennyi, a mi készen van. Gyulai Pál azonban Madách kéziratai közt e műre vonatkozó némi tervvázlatra akadt s néhány töredék gondolatra, melyeket előszavában egy lapon lenyomatott. E szerint a második szakasz a költő otthonát mutatná; apja, anyja szándékát a fiúval; végül «Ilona megjelen, mint pórleány». A többi jelenetnek csak címe van följegyezve. «III. sz. *Hivatalszoba*. Bál. IV. sz. *Az összeesküvésnek rejtőzni kell*. V. sz. *Pokol*. VI. sz. *Hercules*. VII. sz. *Sámson*. VIII. sz. *Mária*. IX. sz. *Forradalom*. X. sz. *Bukás*. XI. sz. *Színház*. XII. sz. *A költő otthonn*» (Alkalmasint a VI. jelenetben vette volna hasznát a *Férj és nő* másolatának. A XI-ben a *Csak tréfa* bosszúálló előadására gondolhatott.) Ebből vajmi keveset lehet következtetni, de a terv nagyszabású és merész concepcióra vall, melynek történelmi vagy inkább jelképes jelenetei (VI. és VII.) némi rokonságot sejtetnek *Az ember tragédiájá*val. Mint ott az égiek, itt is tündérek intéznék a halandók sorsát. A papirra vetett gondolatokból is kivehetni valamit. Úgy sejthetni, hogy a költőt becsvágya elsodorja kedvesétől; erre

utal az a megjegyzés: «A férfi föld urának hiszi magát, lássuk!» Ide mutat más részről a nő esdeklése: «A leánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt. — Óh, ha a halhatatlanságé léssz, csak félig bírlak.» A férfi küzdelmei közepett a *Forradalom* feliratú jelenetet szó szerint vehetjük; erre czéloz a kis Csilla az első színben:

Majd ráíjeszt a népek zsarnokára,
Boldog világ lesz és megszűnt a jaj.

E zsarnok szavaira is ráösmerhetni a gondolatok közt: «Lelkiismeret, könny: ki kormányozna akkor? — Itt vagyok boldog, ha a királyt levetkezem. — A gond ránczokat növeszt, el vele.»

Annyit eléggé tisztán gyaníthatni, hogy itt is a férfi mellett mindig ott a nő s a férfi itt is elhagyja szerelmét hivatásaért. E futólagos följegyzések felfogásának mind a két végletét kitarják, melyeket értekezése rajzolt. Imént idézett gondolatai mellett ily mondatok állanak: «A nő vágya a férfivel nem versenyezhet, oly lent jár. Férje nagyságától megrendül. — Legédesebb, midőn vesztét határozta.» Ez utóbbi bizton a Sámson-jelenetre czéloz. A két felfogást e tanításban egyeztetni össze: «Költőileg veszed a nőt, csalódol; prózailag vedd, élvezni fogsz,» a mi Lucifer és Helene okoskodására

emlékeztet a nagy mű konstantinápolyi színében, s melynek csirája megvan egy Szontagghoz írt levélben (1856 aug. 11.).

Mindez merő találgatás, de annyi világosan látszik, hogy e művében ismét fiatalkori témája merül fel: a szerelem összeütközése a köz javát szolgáló hivatással. De hogy a kifejlés engesztelő lett volna, az utolsó szín címe mutatja. Bérczy is úgy tudja, hogy e mű «az életet vidám, könnyű oldaláról, s az embert mint a lég tünderei tréfás szeszélyeinek játékát akarta festeni s első nagy művének méltó mellékdarabja lett volna».

A költő a Kisfaludy-Társaság útján szándékozott azt kiadni, ha befejezheti.¹ Kisebb költeményeit is összeírta² s szeretett volna azokból két kötetnyit közrebocsátani, Petőfi kiadásának formájában. «Igaz, hogy ezt most hanyagul viszem — írja Nagy Ivánnak 1864 febr. 14.³ — mert nem tudom, jó időjárás volna-e kiadásukra; hogy egy kicsit más ízűek legalább, mint a szo-

¹ Nagy Ivánhoz 1864 febr. 14. így ír: «A mi most készülő nagyobb munkámat illeti, miről a lapok szóltak, azt, ha a Kisfaludy-Társaság érdemesnek nézi rá s akarja kiadványai közé fölvenni, háládatosságból annak adom.» M. N. Muzeum Irodalmi Levelestára.

² E kézírata a M. N. Muzeumban.

³ Kiadatlan, Nagy Iván hagyatékában, a Nemzeti Muzeumban.

kott versek, arról a *Részvét könyvé*-ben s a *Koszorú*-ban kijött néhány darab tájékozhatja Emich urat; ha akarja, a *Koszorú*-ban s a *Fővárosi Lapok*ban többet is megjelentetek, — s ha hajlandó a kiadásra s elfogadható feltételeket közöl álltalad velem Petőfy-forma kiadásban ívszámra — sietni fogok e simítási munkával s kívánatára kezébe adom a kiadást.»

Mind a két terve meggyorsult. Megint sokat betegeskedett. Régi szívbaja gyötörte; aortatágulása volt. Fogságában köszvényt kapott, mely szívére vette magát. Henriczi azt beszélte, hogy attól fogva sohasem volt jó egészsége.¹ Az utóbbi években folyvást gyöngélkedett. Az öreg Madáchnének unokájához, Huszár Annához írott leveleiből kitetszik, hogy 1863 őszén is beteg volt a költő, de anyja nem tudta rávenni, hogy Balassát fölkeresse (Levele 1863 okt. 4.). 1864 jun. 11. azt írja: «Jolánnak frizlie volt, egy hétre Ara kapta meg, most pedig Emi és Károly fekszenek benne. Eminek oly köhögéssel jött, hogy lélegzeni se hagyta... a kis szobájába fekszik... a szája igen fáj belül.» Következő, datum nélküli levelében pedig azt mondja: «Három hétig tartott a nagy baj... Emi és Károly legroszabúl néznek ki.»² | A sok

¹ Morvay: Adalékok. 17. l.

² E levelekből részleteket közöl Morvay Győző a Beöthy-

betegeskedés miatt akadémiai székfoglalóját (1864 ápr. 18.) is Bérczy Károly olvasta föl helyette. Juniushoz belefog ugyan a *Tündérálm*-ba, de nem sokra megy. Egész ősszel ágyban fekvő beteg. A *Kolozsiak*-ról szóló elbeszélését, melynek közlését a *Koszorú* szeptember 18-án kezdte meg, már betegágyán olvasta nyomtatásban. S a betegágy halálos ágya lett. Hiába hívták el hozzá Kovács Sebestyén Endre orvostanárt, még kínos fuldoklásán sem bírtak enyhíteni. Mondta is anyjának: «Úgy-e édes mamám, sem szegény atyám, sem Pali nem szenvedett annyit, mint én?» Mindent elrendezett; Szontaghgal megíratta végrendeletét; Aladár fiát felküldte Pestre, «hogy őt — mint Bérczy mondja — a haldokló apa látásának keserves benyomásától megkímélje.» Bár ajánlották, semmiesetre sem akarta visszahívni. Október ötödikén, szerdára virradóra, éjjel félkettőkor meghalt, anyja szobájában.¹ Kiterítve dolgozószobájában volt.

emlékkönyvben; de szíves volt részemre az eredeti leveleket is átengedni megtekintésre.

¹ Bérczy ötödikét mond, Morvay *Adalékai*-ban negyedikét, Palágyi másodikát. Palágyi idézi a költő unokahugának, Huszár Annának, Madách Mária leányának levelét (270—71. l.), melyben Madách Aladárnak írja le atyja utolsó óráit. E szerint szerdára virradóra halt meg; ez a szerda pedig Knauz szerint 5-ike volt.

A falu alatt, a mezőn, áll a kis kápolna, mely sírboltjául szolgál. Ott van eltemetve. A végtisztességre csak a környékbeli urak seregletek össze,¹ de a gyász azért országos volt. A temetésen Pajor István árvaszéki elnök alkalmi versét osztogatták.² A *Koszorú* tartalmaz nekrologban gyászolta el. A Kisfaludy-Társaság legközelebbi közülésén (1865 febr. 6) megemlékezett róla Eötvös József, az elnöki megnyitóbeszédben, mint oly íróról, «ki a rövid, de fényes irodalmi pályán a reményeket, melyekkel az egész nemzet fellépését, s a bánatot, melylyel halálának hírére fogadta, egy művével igazolá.»³ A szokásosnál bővebben szólt róla Greguss is, a titkári jelentésben.⁴ Egy év múlva a társaságban régi barátja, Bérczy Károly tartott fölötte emlékbeszédet, ismét a közülésen.⁵

Nógrád-vármegye megfesttette arczképét Roskovits Ignácczal ülésterme számára, s azt 1890 okt. 30-án ünnepélyesen leplezte le. A kép legismertebb fényképe nyomán, java férfikörében tünteti föl, egyszerű magyar viseletben. Későbbi korából, betegeskedése idejéről Jankó

¹ Morvay: *Adalékok*. 19. l.

² *M. I. ravatalánál*. — *Figyelő*. 1889, 345. l.

³ A *Kisfaludy-Társaság Évkönyvei*. Új folyam. II. 24. l.

⁴ U. ott. 41. l.

⁵ Kiadva Madách összes műveinek bevezetéseül.

Jánosnak van egy érdekes czeruza-rajza; eredetije Ernszt Lajos gyűjteményében; hasonmását Palágyi közölte életrajza előtt.

Szobái Sztregován egészen tavalyig azon módon állottak, mint életében, könyvei a kis thékában, tintatartója az íróasztalon. Tavaly iratai, könyvei, bútorai a Nemzeti Múzeumba kerültek. Anyja sokáig gyászos szeretettel őrizte emlékét; még tovább fia, Aladár, a ki atyja példájára bölcselmi költeményeket írt s adott ki, a mellett a spiritismus tudományával foglalkozott, tudományos alapon.

Anyja nagy kort ért. 1881-ben Csesztvére költözött, mely az ő hozománya volt, fiához s felnőtt unokáihoz. Imre fiát leveleiben mindig «kedves elfelejthetetlen szeretett Emim»-nek nevezi, kinek «emlékezete szent előttem»; de élete utóján nem emlegette többé bálványozott fiát. Csak a legszívósabb fiatalkori emlékek éltek még benne; szokása volt, hogy ha társaság volt is körülötte, időnként fennhangon elimádkozta leánykori imáját, az árvák atyjához. Sztregovára még akkor is sokszor visszavágyott; a régi szép élet vonzotta öntudatlanul is. Ilyenkor unokája karon fogta, s körülsétálva az ebédlőt, szobájába vezette, melyben a régi bútorok szakasztott úgy voltak elrendezve, mint Sztregován; itt otthon érezte

magát. Kilenczvenhat éves korában halt meg, 1885 május 22-én. Fia mellé temették.¹

Emléke nem szorult más megörökítésre művein kívül. Nagy alkotása épp oly kiváló helyen áll irodalmunkban elterjedtség, mint érték dolgában. 1904-ig tizenhat nagy-nyolczadrétű kiadásban jelent meg, úgyszólván minden második évben új kiadást ért. Kétszer megjelent Madách összes művei közt. 1886-ban az Athenaeum olcsó népies kiadásban adta közre, melyet húsz év alatt hatszor kellett újra nyomatnia. 1900 óta iskolai olvasmány; e célra Alexander Bernát rendezett sajtó alá egy jegyzetes kiadást, a költeményt és történetét megvilágító tanulmánynyal. Kármán Mór is kiadta. Megjelent a *Magyar Remekírók* gyűjteményében Alexander Bernát s a *Remekírók képes könyvtára*-ban Palágyi Menyhért bevezetésével. 1887-ben díszkiadásban látott napvilágot, Zichy Mihály tizenöt rajzával, melyek számát a későbbi hat kiadás húszra emelte. Zichy bámulatos illusztrátor, s különösen illik Madáchhoz, hiszen önálló képeiben is jobbra irodalmi gondolatot juttat kifejezésre, a miért némelyek vezércikk-rajzolónak nézték.² Mindig

¹ Ezeket Kálnay Nándor csesztvei birtokos jegyezte föl, Latkóczy Mihály kérdőpontjaira, melyeket Morvay Győző úr szívessége hozzám juttatott.

² Péterfy is. Munkái III.

is gondolatdús és magasan szárnyaló írók vonzó-
ták: Goethe, Byron, Lermontov művei, kiknek
phantastikus alakjaiba is realitást leheltek erős
részletérzéke. Ez a hajlam vezette utóbb Petőfi
és Arany illustrálásához. Arany balladáinál,
a drámai, mozgalmas költeményeknél, néhány
nagy kép mellett, főleg könyvdíszító illusztrátor
szerepére vállalkozott; egy-egy pillanatnyi moz-
zanatot jelenítve meg, csodálatos ötletességgel
cím- és lapszéli rajzokkal díszíti a szöveget,
melyet rajzolva maga ír melléjük. *Az ember
tragédiájá*-hoz önálló rajzokat készít, melyek
nagy része a szöveg nélkül is érthető s hatásos
volna. De nem minden szín egyformán alkalmas
a lerajzolásra. A hol a jelenet tartalma egy-
öntetű, ott a kép is egységes és kifejező. Ilyen
az első és utolsó rajz, melyek fényhatása is
a fény és homály, világosság és sötétség küz-
delmét mutatja. Hasonlón alkalmas és sike-
rült az űrben való repülés. Az égi jelenetek-
ben néhány vonással oly fényhatást tud elő-
varázsolni, hogy e részben szinte Dürerrel ve-
tekszik, de Zichy simább, átmenete elmosódóbb
lehet, mert ő többé nem fametszet alá dolgozik.
Képzeletének buja gazdagsága ömlik el a para-
dicsomi képeken, a friss, munkától meg nem
viselt, lágy és üde actokon, s a nyílt, ártatlan
arczon. Az álmodó Ádám arcza fővonásaiban

ugyanaz marad, csak Kepler és Danton jelenetében változik meg. A költő gondolata szerint figyelemmel van arra, hogy Ádám arcán nyomot hagyjon minden élmény, s nagyjában arra is, hogy jelenetről-jelenetre vénül. Éva álmélkodó tekintete az utolsó képen megértőbb, alakja teltebb, asszonyias; — Ádám termete lankadt, arcán felrótta redőit a tapasztalás. Lucifer arca Lermontov Démonának vonásait viseli, hidegebb kifejezéssel. Azonban nem minden kép ily kifejező, mint ezek. A szöveg drámai mozgalmassága nagyon megnehezítette az illusztrátor munkáját. Hibáztatták, hogy a rabszolgajelenet compositiója ketté szakad: fönt a trónon Ádám Luciferrel elmélkedik, míg lábuknál a rabnő drámai jelenete foly. Bármit ragadott volna ki e színből, annak drámai és lelki fordulatát nem lehet képben kifejezni. A forrongó gazdag jelenetből olykor csak egy operai finálét kaphat ki, mint Izóra és Tankréd búcsújában, máskor egy-egy genre-képet ad, így Kepler és felesége, meg Borbála s az udvarló találkozásában, mely különben Faust kerti jelenetére emlékeztet. Az eszkimó-kép szinte ethnographia, de nem a művészen mulik. Ő minden színből ki tudja fejezni, a mi az ő művészetének való: csodálatos erővel festi a római orgia hangulatát s a zsibongó londoni vásárt. Megértés és átérzés dolgában rit-

kítja párját a világ legelső illustrátorai közt, kifejezésre, rajzra nézve Dürer óta talán az első. Rajzai ha nem egyaránt sikerültek is, művészi készsége, hajlékony vonalainak könnyed biztonsága, a távlatok és a plasticitás, a részletek gazdagsága mindig csodálatra kész; a puha testek édes erotikája, mely a szenvedély rajzában is szűzies, a szinte zsúfolt jelenetek életteljes mozgalma, a miben fölülmúlja Dorét, kinek túlzó hajlama helyén — Gautier Théophile¹ megjegyzése szerint — nála elegantiát találni, a jellemző erő, a gondolat s a költői lendület minden képén megragadó. Nem ok nélkül volt e cartonok hatása óriási, midőn 1886-ban a téli tárlaton, s később az albumban megjelentek.

Az *ember tragédiájának* hatása érdeklődést keltett Madách egyéb művei iránt is. Azok kiadását először Bérczy Károly tervezte, de a halál megakadályozta benne. Az ő halála után Madách Aladár Gyulai Pálhoz vitte atyja hagyatékát. Gyulai sokáig habozott, vajon nem ártana-e annak kiadása az elhunyt költő dicsőségének? Végre megnyugodott abban, hogy « művek, ha nem rendkívül becsesek is, de éppen nem becs nélküliek, teljes képét nyújtják a költő fejlődésének s egyszersmind kulcsot szol-

¹ *Voyage en Russie*. Paris. 1875.

gáltatnak főművéhez». Így jelent meg Madách *Összes műveinek* három kötete, 1880-ban, s tizenöt év múlva másodszor. E kiadás korántsem teljes. Hiányzik a *Lantvirágok* tartalma, *Endre és Johanna*, a *Csak tréfa*, számos elbeszélés és színmű töredéke, s igen sok vers. Madách Aladár később százhat költeményt adott át Palágyi Menyhértnek, melyek e gyűjteményből kimaradtak, hogy azokat lapjában, a *Jelenkor*-ban közölje. De mindössze hét jelent meg, aztán a folyóirat megszűnt. A többi költemény azóta nem látott napvilágot, pedig a kiadottakban a költő jellemvonásainak s világnézetének erőteljes kifejezéseire akadni, s *Az ember tragédiája* némely részletének előképeire is.

Mindent összevéve, a nagy mű itthonn ötven év alatt majdnem ugyanannyi kiadást ért. S népszerűsége nincs hazájára korlátozva. Le van fordítva francziára, prózában; angolra kétszer; megvan holland, olasz, orosz, cseh, horvát, tót és oláh nyelven; két jelenete curiosumképen latinul is. Németre már 1865-ben lefordították, s azóta még hatszor; élénk érdeklődést is keltett, kivált írók körében. Összesen huszonegy fordítása készült. A német fordítások közt legköltőibb a Dóczy Lajosé. Mint Faustfordítása közben, itt is főképp arra törekedett, hogy az eredetinek hangulatát őrizze meg, s

megközelítse hatását. Maga mondja költeményeinek előszavában a *Faust* második részéből való töredékeiről: «A szó szerint leghívebb fordítás is hűtelen, mikor az eredeti vers volt, a fordítás pedig — nem vers.» Ehhez képest nem ragaszkodik szorosan a szavakhoz, kisebb szabadságokat, eltéréseket enged magának a kitételek, a rhythmus és rímek dolgában. Fordítása alakra nézve sok helytt szabad, de e révén elkerült mindent, a mi erőltetetté, keresetté, verejtékessé tette volna; oly közvetlen, mintha eredeti költeményt olvasnánk. Némileg az is; Dóczy bravuros verselési készsége eltüntette Madách hiányos technikáját; művének majdnem a felét önkénytelenül rímekkel árasztja el; a sorokat az Úr szavában sok helyütt rövidre szaggatja, s az egyenletes jambusokat lágyabb trochaeusokkal, Lucifer s Ádám szóváltásában repeső anapaestusokkal változtatja; ezzel Madách nyugodt egyszerűsége helyébe néhol sziporkázó változatosság lép, a rideg sarcusmus ötletesebbnek látszik. Ez első tekintetre közelebb viszi Lucifert Mephistóhoz, s az egész művet *Faust*hoz. Viszont kétségtelen, hogy e változtatásoknak Madách külföldi népszerűsége sokat köszön. Maga ez a fordítás három év alatt három kiadást ért; megjelenése óta a színházak is ezt használják.

Az ember tragédiájá-t Paulay Ede alkalmazta

színre s ő adatta elő a Nemzeti Színházban, 1883 szept. 21-én, zenével, melyet Erkel Gyula szerzett. Az előadás irodalmi eseményszámba ment, Beöthy Zsolt írt róla színi kritikát.¹ A hatást azonban inkább lehet szerinte Madách és könyve hírének tulajdonítani, mint az előadásnak. Paulay tévedt, ha azt képzelte, hogy mert Madách műve egyöntetűbb s világosabb, így drámaibb is *Faust*-nál. Ez, ha az első részt s a másodiknak befejezését tekintjük együtt, «egyetlen titáni törekvésnek küzdelmes, drámai története.» «Madách műve egységes szerkezetű mint költemény, de nem az mint dráma. A tragédiába tragédiák vannak besorozva, s a színi előadásnak, minden dráma természetes megjelenése módjának; szemléltető hatása alig képes igazi egységbe foglalni őket, éreztetni eszmei kapcsolatukat. Az igazán drámai szerkezetű s igényű színmű mindig a cselekvés által fejleszti a gondolatot; itt a gondolat alakítja, kapcsolgatja a cselekvést. A színpad igen is kicsiny tér arra, hogy az eszmét ily egyetemes kiterjedésben érzékíthesse meg.» A színpadi hatásnak mindez akadálya a költemény természetében fekszik. Ezekhez járul még, hogy az

¹ *Madách a színpadon.* — *Színházi esték.* Bpest, 1895. 49—57. l. A későbbi előadásokról l. *Jelenkor*, 238—39. l. Hevesi Sándor: *Madách a Nemzeti Színházban, Új Magyar Szemle*, 1900 okt.

átdolgozás nem sikerült. Helytelen mindjárt a felvonások beosztása. Az első a mennyei és paradicsomi jeleneteket foglalja össze, a mi természetes. De ép ily természetes lett volna az ókori képek összekapcsolása s a középkoriaké a francia forradalommal, a függöny mégis az athéni és római színeket szakítja szét, s Tankréd és Kepler jelenetét. Inkább ketté lehetne osztani Paulay hosszú ötödik felvonását, a negyedikbe véve Londont és a phalanstèret, s az ötödikbe a sarki tájat, mely pillanatnyi változással megy át az ébredésbe. Paulay nagyon sok szabadságot vett magának a szöveggel szemben, a nélkül, hogy azzal a könnyebb megértésnek, vagy a színpadi elevenségnek szolgálna. Egyes színeken sokat változtatott. Összevonta Kepler két jelenetét, úgy, hogy a tanítványnyal való beszéde Borbála találkája alatt folyik; de megőrizte a forradalmi jelenettel való szoros összetartozását annyiban, hogy e változás elsötétített színpadon, nyílt színen történik, a mire e rész teljes különválasztása után ok sincs. Teljesen szükség-telen volt a londoni szín átforgatása, melyet egészen összezavart; elhagyta a bevezető karéneket, pedig az kapcsolatban van a temetési karral, melyet meghagyott; előre tette a tanulókat s a két gyáros beszélgetését, hátra a leányok és mesterlegényekét s a koldusok vitáját, a

mivel semmit sem nyert; ezek czivódása zárja most a jelenetet; Éva eltűnik az akasztáshoz tolongók között, a nélkül, hogy csokrát a szent képhez tűzné; Ádám elmarad tőle, hogy a kiürülő színpadon mondja el benyomásait. Ez így kevésbbé drámai, mint a költeményben. Az egészen csorbát ejtett azzal, hogy mellőzte az űrben való röpülést, mert nem tudta színszerűn megoldani, a mi pedig mozgó díszlettel könnyű lett volna; ezzel Ádám küzdelmeinek csúcspontját törte le, s elejtette a drámai sorsfordulatot, midőn a földre visszavágyva, ott végkép elveszti] minden eddig megmaradt reményét, úgy hogy e csalódás hevéssége sodorja a szírtélre. A mi elmélkedés ebből be van olvasztva az eszkimó-jelenetbe, se-hogy sem fér össze azzal. A megmaradt részből is elhagyott mindent, a minek színpadi kivitele némi nehézségbe ütközött, a ligetet meg-népesítő nymphákat, pharaó látományát, Péter apostol jóslatának illusztrálását. A szövegen sokat rövidített, az egésznek majdnem egy harmadát kihagyta, kitörült minden gondolatot, mely nem tartozik az egyes színek cselekvényéhez; a párbeszéd ez által sokszor nagyokat zökken, az átmenet s az értelem is gyakran hézagos. Fischer Sándor fordításában, mely Paulay átdolgozása nyomán készült, nyoma sincs Madách

eszmegazdagságának, hangulatai finom árnyalatának; az egész fakó, szinte sivár.

A későbbi rendezés még tetézte a hibákat,¹ s a mű 1894-ig mégis száz előadást ért, azóta is állandón műsoron van. Hatását java részében olvasottságának köszöni: legtöbbben olvasmányuk illustratióját nézik végig az előadásban; másokat tán látványossága vonz és serkent a mű olvasására.

Nagy utat tett külföldi színpadokon is. Először Hamburgban adták elő, 1892 február 15-én, Paulayénál teljesebb szöveggel s nagyobb scenikai apparatussal, nem mellőzve a pharao káprázatának megvalósítását s a repülő-szint sem.² Még azon évben színrehozták Bécsben is, fényes díszletekkel, melyek költségét Eszterházy Miklós fedezte.³ Egy évvel utóbb Berlinben mutatták be.⁴ Prágában a cseh nemzeti színházban pompás kiállítással adták. 1899-ben Beerboom Tree a Her Majesty's színházban előadására készült; ez alkalmából a *Daily Mail*-ben Bayle Lawrence azt írta:

¹ Hevesi Sándor cikke szerint később az egyiptomi és görög jelenet közt bocsátották le a vasfüggönyt. *Uj Magyar Szemle*, 1900, IV. köt. 4—152. l.

² Ez előadásról szemtanuk hírei alapján Dóczy Lajos írt a *Magyar Geniusz*-ban, 1892. 10. szám.

³ *Fővárosi Lapok*, 1892. 170. sz.

⁴ *Fővárosi Lapok*, 1893. 82. sz.

«Az angol nemzet nem ünnepelheti méltóbban az új század kezdetét, mint ha előadatja e művet, a világirodalom egyik classikus alkotását.» Nálunk s a külföldön egyaránt a római szín s a francia forradalom jelenete hatott leginkább. — Goldmark zenét is tervezett a költeményhez.

Szellemének termékenyítő hatása, sajnos, nem hagyott mély nyomot irodalmunkon. Kisebb költeményeinek fény- és árnyoldalai, a gondolatok vívódása az elmosódó külső alakokkal, tükröződnek saját fiának, Madách Aladárnak verseiben, s Komjáthy Jenő gondolati irányzatában. Nagy műve két gyöngye utánzatot sugallt. Egyik *Az asszony komédiája*, színi költemény tizenkét képben, írta P. Szathmáry Károly.¹ A nő lelki rajzát és történetét igyekszik föltüntetni hasonló módon, mint Madách a férfiét. Ádám, Éva és Lucifer végig vándorolnak a történelmen, egyre változó alakban. A czím komikus megvilágítást ígér, arra is törekszik a szerző, bár hozzávaló készsége csekély. Ádám unatkozik a Paradicsomban, mire Lucifer felbiztatja, kérjen az Urtól asszonyt, «az, tudom, elég lesz». Mennyei hang azzal jellemzi a nőt:

¹ Budapest. Révai Leó kiadása. 1888.

Ott lesz erős, a hol te gyöngye vagy,
És gyöngye ott, a hol erődöt érzi.

Ádám bízik magában, de nyomban enged Éva csábításának, s elveszti a Paradicsomot. A nő a mint túljár a férfi eszén, e gondolat vonul át a művön, «komikai fejlődésben», mint az előszó mondja, úgy hogy «a tizenkét eset közül csak háromszor húzza a rövidebbet a nő». Mint Helena, megszökik a pipogya Menelaostól Paris-Luciferrel; mint Alkibiades neje, bevádolja férjét, mert a közügyekért elhanyagolja, de a hős, kit Lucifer a bírák elé vezet, csókkal lezárja ajkát; ez volna egyik a férfi három győzelme közül. A negyedik képben Xantippe, ki a nyugalom reménye révén megkönnyíti Sokratesnek a méregpoharat; majd Phryne, a ki kacérságával megvesztegeti a bírákat s ügyvédjével, Luciferrel együtt üres marékkal fizeti ki őket. A hatodik és hetedik kép középkori: egy álszent grófné keresztes hadba küldi férjét, míg ő otthon vígan éli világát; a másik képben Éva a weinsbergi bíróné, a ki az ostromló császár szavát, hogy minden nő magával vihet vagyonából annyit, mennyit elbír, úgy magyarázza, hogy férjeiket vegyék hátukra, de ő a potrohos Ádám helyett szeretőjét ülteti nyakába, a czingár Lucifert. A nyolczadik képben Éva Széchy Mária, Ádám meg Wesselényi. Majd Dubarry

öltözetében látni viszont, a ki a királyt kormányozza. A forradalomban a népszónok Lucifer mint munkásleányt az ész istennőjének trónjára ülteti, de ő elhagyja azt a munkás Ádám szerelméért; Alkibiades és Sokrates után ez a férfi harmadik diadala. A következő kép a commune, hol a nő közös tulajdon, elszakítva Ádám szívérről. Az utolsó a kifagyó világba vezet; a végpusztulásból az anya kimentí gyermekeit, mire az égi szó erőt önt az emberek szívébe, talizmánul adván nekik:

Hogy önmagad, saját fajod szeresd.

Az egész *Az ember tragédiájának* halvány utánzata. Közösek a szereplők, ugyanaz a tartalom, hasonló az alakítás; a gondolat itt is történelmi képekbe öltözik, melyek közül a Paradicsom, a görög-világ, a lovagkor, a forradalom, a commune s az eszkimó szín izenként is egyeznek Madách művével. Itt is kiemelkedik az anyai hivatás s a képeket itt is égi szó fogja közre, az fejti ki tartalmukat, végül bizalmat sugározva az ember szívébe.

Mint ez Éváét, egy másik mű meg Sátán alakját veszi központjául. Címe *Sátán útja*, drámai költemény, írta Csillag Károly.¹ Ebben Sátán Kaint

¹ Budapest. Nagel Ottó, 1898.

hordozza meg a történet során, hogy megmutassa néki a maga műveit. Első állomásuk *A bálvány-imádás*. Sátán az aranyborjú elé tereli a népet, s Kain, itt a gyöngé Áron, tehetetlen, míg Mózes vissza nem tér a hegyről s föl nem veszi a harczot Sátán ellen. A második kép, *A zsarnokság*, Caligula örült uralma; Kain a caesar, de tetteinek szítója, mint a kép végén kitűnik, Sátán. Most *A babona* kora következik; Kain mint pap egy boszorkány fölött ítélt, kinek vádlója Sátán; de jó Kálmán király megszabadítja. Az ötödik kép *A rombolás*; Tamerlán, a mint megfagy csatlósa, Sátán szemei előtt. *A vallási rajongás* jelenetében Káin második Fülöp spanyol király, a ki a főinquisitor Sátánnak engedve, önnön fiát küldi máglyára. A hetedik kép a *ledérséget* rajzolja, XV. Lajos udvarában. Azután a *nehilismus* következik; Káin politikai fogoly; börtönében megőrül és elárulja czinkosait, kik közt Sátán a fő. *A socialismus* korában Káin munkás-vezér, Sátán vándorapostol, a ki felbőszíti a munkásokat, kiket aztán a katonaság sortüze megtizedel. Az utolsó kép a *Bellum omnium*, egy világcsata tere, hol Sátán a halottrablók vezére, Kain hadvezér, a ki még él, midőn fosztogatni kezdik; másik felől apácák közelegnek; egyikük összetűz Sátánnal, s levetve öltönyét, Éloa angyal

áll ott; megváltja a haldokló Káint s elhirdeti Sátán száműzetését; de ez bízik abban:

Káinomat én mindig megtalálom.

E szerkezet egészen *Az ember tragédiájá*-nak másolata. Szerző előszavában gondolatát is Madách művéhez köti; de míg ott az emberiség történetében jó és rossz küzdenek, a *Sátán útja* félszeg egyoldalúsággal az egészet a gonosz műve gyanánt rajzolja. Nem fest tipikus korzakokat; a nagy eltévelyedéseket önkényesen olvasztja egy-egy korba; az egész érthetetlenül könnyelmű vállalkozás. Szathmáry Károly tárgya is megvan Madách művében, teljesebb, nemesebb és költőibb módon, de ő legalább törekszik önállósítani tárgyát; Csillag azonban csak nyomorék párhuzamát írja meg Lucifer szerepének, az enyhítő és fölemelő momentumok nélkül, zürzavarosan, szétesőn s alig jellemezhetőn gyöngé verseléssel, mélyebb gondolatok s még ötletek híján is. Mind a két mű csak mint Madách nagy művének parányi bolygója érdemel említést, mert ő körölte keringnek s tőle kölcsönzik fényüket.¹

¹ Madách némi halvány hatása érzik a halhatatlanságra vágyó s nemzedékekkel együtt élő Apelles alakján Wilbrandt művében: *Der Meister von Palmyra*. — Wilbrandt ismerte Madách művét. Megjegyzéseit Scherr, Fischer, Heyse vé-

Ha Madách nem hatott is költészetünkre élénkebben, viszont bizonyos, hogy művének saját fénye és ragyogása nem halványult az első félszázad alatt. A költemény befejezésének ötven éves fordulóját az Akadémia közülésén [(1911 ápr. 30.) Beöthy Zsolt alelnök ülte meg nagyszabású tanulmánynyal.¹ Megünnepelte a Kisfaludy-Társaság is, lakomáján, 1911 febr. 5-én. Ünnepi beszédében Alexander Bernát hangsúlyozta, hogy «mennél fölebb emelkedünk, annál jobban meg fogjuk érteni Madáchot, annál közelebb jutunk hozzá», s hogy «a költemény aesthetikai szempontból nem avult el», «sehol semmi veszteség».²

Betelt tehát Madách hő vágya, épp úgy, mint Eötvös költői végrendelete. Megérte, a mit verseinek *Epilogus*ában kívánt:

jól esik tudnom, nem a sikamló
 Űt az utam, mely semmiségbe vész,
 És felsohajtnom: veszhet már a kagyló,
 A drága gyöngy, mely élni fog, ha kész.

leményeivel együtt Fischer Sándorhoz írt leveleiből közli Erdélyi Károly, *Magyar Szemle*, 1895. Morvay nagy művében 212. l.

¹ *Az ember tragédiája*. — *Budapesti Szemle*, 1911 június, 414. szám.

² *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve*, XLV. köt. 1910—11.

V.

Az egykorú kritikák: Greguss és Szász Károly, Zilahy és Erdélyi véleménye. Arany helyreigazításai. Az első bírálatok tévedései egyenként és általában. A drámai költemény szabadságai. A mennyei és paradicsomi színek forrásai és alakítása. A világtörténelmi képek, hézagaik, a források. Az egyes színek drámai vonásai. A költemény tagoltsága. A színek kapcsolata egymás közt s a paradicsomi képekkel. Fogyatkozások.

Madách művét kitűnő műbírák elemezték, de fejtegetéseik közt sok az ellenmondás s még a mű alapeszméje, sőt csupán iránya megítélésében is sokáig zürzavar uralkodott. Elsőnek Greguss Ágost szólt róla, a Kisfaludy-Társaság 1862-iki közülésén, a titoknoki jelentésben¹ emlékeztetve meg az új tag művéről. Szerinte «eszméjét az ember meghasonlása képezi, ki a legfőbb jó után törekszik, de a legföbbitől független akar lenni, ki végtelen czélokat óhajtott elérni, de csak végeseket bír kitűzni». Így minden törekvésében csalódik, mert «az emberiség foly-

¹ Közölte a *Szépirodalmi Figyelő* 1862., 15. és 16. szám.

tonos fejlődésben valósítja céljait» s «e célok épen azért egyetlen mozzanatban sincsenek teljesen valósítva». Ezek találó megjegyzések, de az első tag kissé túlzó, mert a művet majdnem theologiai tanköltemény színében tünteti fel, annyival inkább, mert Greguss szerint az egyes képek is «azon igazságot érzékitik, hogy «a korlátolt ember számára nincs teljes önállóság: vagy az istentől vagy Lucifertől kell függnie, s nem lehet a jótól elszakadnia, hogy ne pártoljon a gonoszhoz; meg hasonlításából pedig csak akkor épül ki, ... ha szent bizalommal ismét az isten gondviselése alá bocsátkozik». E fölfogás szerint a történelmi jelenetek csak példatárul volnának szánva egy theodicæa mellé. Az erkölcsi kérdések mellett nem veszi eléggé figyelembe a költeményben kifejezett történetbölcseleti eszmét, mely az egyesek küzdelmei és csalódásai közt is kétségtelennek mondja az emberi nem haladását. E nélkül a történelmi jelenetek nem támogatnák az egésznek kifejlését, s az Úrnak küzdésre hívó szózata üres hang volna.

Ezzel egy időben látott napvilágot a *Szépirodalmi Figyelő*ben Szász Károly részletes ismertetése.¹ A cikk gazdag találó megjegyzé-

¹ Ez is a 15. számban indult meg. Némi simítással külön is megjelent a győri *Egyetemes Könyvtár*ban, 22. szám.

sekben, különösen néhány kisebb fogyatkozás megrovása vall éles szemre, mind a mellett nem ment egyes tévedésektől. Hogy Madách «a világtörténelmet valódi bölcész eszme-mélységével fogta fel» s «az emberi természet felfogásában sem kisebb psychologióval járt el», az igaz, de felőtlt a mű alapeszméjének kifejtése, melyből főkép az egyén viszonyát az egészhez emeli ki. Ez, ha a legtöbb jelenetben áll is a hősre és környezetére, az egésznek csupán egy szála, s ennek kiemelése nem kevésbé hagyja figyelmen kívül a költemény keretét, mint Greguss magyarázata a történelmi jelenetek értelmét.

Ha az elismerés is helytelen útra tévedt, a gáncs még sokkal inkább. Arany és barátai itt is segítségére voltak a költőnek. Jóformán sajtó alatt sem volt még a költemény, csupán a beavatottak beszéltek róla, midőn valamelyik napilap, felingerülve a magasztalásokon, pusztá hallomás után már is megróttá hibás helyesírást s hogy drámai költemény létére szinpadon alig állhatja meg helyét. Az idő előtti értetlen gáncsoskodást Arany erélyesen visszautasította.¹

¹ A *Szépirodalmi Figyelő* 1861 nov. 6-iki számában a *Vegyes* rovat végén ezt olvashatni: — «Az «Ember tragédiája» című, közelebb a Kisfaludy-Társaság részéről sajtó alá bocsátandó s a pártolói illetékbe szánt eredeti dramatizált költeményre is, egyik lap ellenében, megjegyezzük,

Később Szász Károly magasztalásaival szemben Riedl Szende folyóiratában, a *Kritikai Lapokban* kelt ki ellene egy fiatal kritikus, némi polémiát

hogy «helyesírása» még sem oly képtelen rossz; de ha az volna is, mi szükség a közönséget valamely *kézirat* rossz orthographiájára figyelmeztetni? Gyakorlott írókat tudunk, kiknek hibás kézirata van. A mi a «színpadon megállhatást» illeti: szeretnők tudni, vajon Dante «Isteni komédiája» mint bohózat, nem buknék-e meg a budai népszínházban? Pedig az már csak remekmű.» — A védelmet később Madách visszaszolgáltatta. Vajda János, egy időben a *Nővilág* szerkesztője, lapjában nem egyszer csipkedte Aranyt és körét, kiket verstani gondosságuk miatt lenézően Schulfuchsnak nevezett. A lap egyik számában ilyen gúnyos czikk látott napvilágot: «*Rímek*. Minap a Szécsényi ligetben sétálva és a *Koszorúról* gondolkodva, következő rímek jöttek eszembe: Apa, kapa, bátor, gátor, Andor, kalandor, daru, saru, Apor, kapor, ökör, gyötör, botló, kotló. Ezekben ugyan nincs semmi értelem, de rímelnek elül-hátul; keresztül-kasul; ajánlom tehát azokat a *Koszorú* munkatársainak, s különösen fáradhatatlan buzgalmú Szászainknak: Károly, Béla, Péter, Jenő, Tuhutum, stb., hogy csináljanak belőle rikmust a *Koszorú* számára.» Madách a szavakból rigmust faragott, s azt megküldte Vajdának. «Az ajánlott rímeket köszönettel vettem, úgy hiszem, sikerült beléjük értelmet is hoznom, s rikmussá alakítva, itt küldöm önnek, a *Nővilágnak* felajánlva, Szász Tuhutum.

Rikmus.

Azt üzeni neked jó Kazinczy apa:

Hogy kezedbe nem lant való, csak a kapa,

S bár politikában is vagy nagyon bátor,

Fejed nem tölt pincze, csak üres rossz gátor.

idézve elő.¹ Zilahy Károlyt a fiatal írói nemzedék körében barátai túlzott jóindulattal vették körül, a mi, mint gyakori eset, megakasztotta fejlődő tehetségét s önbizalmát ok nélkül túlcsigázta, úgy hogy szokásává lett a másokéval minden áron ellentétes véleményt nyilvánítani, kellő indokolás, sőt kellő meggondolás nélkül is. A dramaturgia fő kérdéseiről bölcselkedett, miközben a gyakorlati kritikában oly félszekségekre sodródott, hogy pl. Sárosy Gyulát Petőfi és Arany mellé helyezte. Madách művébe sem merült belé, csak néhány odavetett megjegyzés alapján, egy rövid *Levéltöredék*ben ítéli el, kijelentve, hogy

Erős férfit jelent ezen szép név Andor,
Nem nevezhetlek így hát firkász kalandor;
Szavad fenhéjázik, mint repülő daru,
Míg pizsokba merül lábodon a saru;
Csak úgy kóvályog mit versz körüléd a por,
De nincsen fűszere, legfeljebb is kapor;
Hogy' is lenne máskép, dulakodó ökör,
A ki bőgésével mindegyre csak gyötör,
Nagy ügyetlenséggel ide-oda botló,
Soha ki nem költő, noha mindig kotló.

L. Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz. (Balassagyarmati ügyvéd). Közli Szilágyi Sándor. *Irod. tört. közlem.* I. évf. 481—2. l.

¹ *Kritikai Lapok* 1862. *Levéltöredék.* 177. l. Szász 282, Zilahy 297; később Zilahy összegyűjtött munkái közt (2 kötet. 1866.).

Az ember tragédiája mint költemény semmit sem ér, mint drámai költemény még kevesebbet; «tehát a semminél is kevesebbet,» mint Gyulai megjegyzi.¹ Itéletét főként arra alapítja, hogy minden személyében Madách maga beszél, s hogy Ádám nem külön egyén, midőn mint külön alak jelenik meg; ha Madách az ő izlése szerint írja vala művét, akkor felülmúlja Goethét, és pedig annyiszor, a hány külön alakot teremt, míg így műve csak dialogizált tanköltemény. Zilahy számítása szerint Madáchnak tízszer lett volna módjában felülmulni Goethét, ha ugyan az egymás mellé rótt tíz kis tragédia együttvéve kevesebb nem volna ez egy egésznél, nem is szólva arról, a mit már Gyulai megjegyzett, hogy Madách célja «nem egyéneket követelt, hanem épen a különböző korszakok típusait».

Művészi kivitel dolgában Zilahy vádját újíttja föl, az alapeszme magyarázatában pedig némi részben Szász és Greguss fölfogásával találkozik Erdélyi János. Mint a sárospataki jogakadémia tanára, távol élt a fővárostól és irodalmi köreitől; magányában a könyv hatását nem befolyásolták rokon- vagy ellenvélemé-

¹ Gyulai kritikája Zilahy összegyűjtött munkáiról, a *Bpesti Szemle* új folyamában V. kötet. 1866.

nyek, ítélete magában forrt ki. Addig pusztán irodalmi szempontból foglalkoztak Madách művével; Erdélyi bölcsezt volt, s ez meg is látszott bírálatain, azoknak részint előnyére, részint kárára. Volt rá eset, hogy megbotlott iskolás apróságokban, mint midőn *Keveháza* és *Katalin* jambusait ősi nyolczasok gyanánt olvasta; viszont a költészet nagy igazságait tárta fel olvasói előtt alkalmi kritikáiban is. Általán véve eleven költői érzék helyett inkább ritka műveltség és tanulmány, a magyar és a világ-irodalomban való széleskörű jártasság avatták bírálóvá. Többnyire bölcsezi szemmel nézte a műalkotást is; ennek megvolt az a haszna, hogy magas szempontokat nyújtott; de másfelől érezhetővé vált hátránya, hogy nem vetve ügyet a művészi képzelet és érzés szétágazására és összefonódásaira, a kiindulási ponttól, a logica mérő lánczával kezében, egyenest haladt előre, míg nem egyszer zsák-uczába jutott. *Az ember tragédiájá*-ban egyaránt hibáztatta a művészi alakítást s a történelmi felfogást. Azt hangoztatja, a mit Arany is írt Szásznak, hogy t. i. 'inkább bölcselei, mint költészeti úton járt el'. Megrója, a mért 'ember által állítja elő a történetet', nem pedig 'a történetben és történet által mutatja fel az egyeseket' (460.), de Madách célja az előbbi módot hozta magával, mert nem nagy

történelmi színműveket írt, hanem már a pusztá nevet is jelvényül használta.

Főként azt hibáztatja Erdélyi, hogy Ádám «fogalom-ember, ki Pharao, Tankréd, Danton stb. alakokban nyilatkoztatja ki magát, a nélkül, hogy Pharao, Tankréd volna egészen». (460.) Így mindegyik jelenet «torso, mely egészen mutat, de nem *Az ember tragédiájá*-ra, hanem mindegyiket le kell venni azon természetlen talajról, melyre állítvák, és vissza- és begondolni Róma, Görögország stb. történetébe». (469.) Ez más szóval Zilahy álláspontja, hogy Ádám testestől-lelekestől Tankréd vagy Danton legyen s ne egyszersem Ádám is, az egyes színek pedig valóságos ó- és középkori tragédiák.

Erdélyi a maga következetességében alapeszmét is olyat olvas ki a műből, mely a meglevő költeményből nem következik ugyan, de abból, melyet Madáchnak ő szerinte írnia kellett volna, nem is tükröződhetnék más. «Eszmeburka — mondja — az ember egyénisége Isten és Lucifer között, fejlődése pedig ama rengeteg pálya, mely a szabad s önérző személyiségre ébredt állapottól... a zordon éjszak elkényszeredett eszkimójáig terjed.» (463/4.) Az utóbbi részben van valami Szász felfogásából, csak hogy Erdélyi alkalmazni is megkísérli elméletét s őszintén megvallja, hogy az egyéniség fejlőd-

désének nyomait mindössze az egyiptomi, görög és római jelenetekben bírja követni, s elmosódva még a londoni és phalanstèrei életben. Vagyis kulcsa tíz zárból mindössze ötbe illik.!

A meghatározás első része viszont Greguss fölfogásához hajlik, csakhogy vele ellentétben Erdélyi leverőnek érzi Madách történelmi fölfogását, mintha műve az emberiség fokozatos sülyedését bizonyítaná, a mint azt Lucifer irányozza. Megrója, hogy «azon mystikus viszony előállítása helyett, melyben van ember a jó és rossz szellemmel, inkább az adatik, melyben van csupán az ördöggel, (465.) ... e rémítő látomások az ördög műve, vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm: hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút». (484.) Ehhez képest *Az Ember Tragédiája* «elhibázott cím e helyett: *Az Ördög Comédiája*». Erdélyi itt csak a történelmi színeket tekinti, melyeket Lucifer idéz föl, de azokban is vigasztaló, sőt fölemelő eszmék fejlenek, melyek Lucifer kétségbe űző szándékával ellentétben állnak. Még kevésbbé illethetni ily címmel az egész művet, melynek végső jelenetében az ördög vélt komédiája az Úr diadalával, az ember fölbátorodásával s Lucifer legyőzetésével végződik.

Erdélyi bírálatának egyes pontjaiban, legalább látszólag, van valami meggyőző, mert okoskodása egységes, szabatos logikai lánczon halad; fogvatkozása épen abban rejlik, hogy kevés elnézéssel van az eszmék költői kifejezésének szükségszerű szabadságai iránt.

A félreértés ily kiváló tudóstól méltán fájhatott Madáchnak. Erre vall, hogy magánlevélben helyreigazította a bírálat néhány kisebb tévedését, főlemlítve, hogy a pharaóban nem akarta épen József bibliai pharaóját rajzolni, kinek meghamisítását Erdélyi a szemére lobbantotta; fölvilágosította, hogy nem az eszkimók közé hurezolja Ádámot, hanem a kihült egyenlítő alá, hol a föld utolsó lakói tengenek. Legfőképp az ellen tiltakozott, mintha gúny tárgyává akarta volna tenni a socialismust, mint Erdélyi a phalanstère rajzából kiolvasta. «Midőn a socialismus gúnyolásával vádolsz, akkor szabadság, keresztyénség, tudomány, szabad verseny s mindazon eszmék gúnyolásával is vádolsz, mik az egyes részeknek tárgyai, miket épen azért választottam tárgyaiul, mert az emberiség fejlődésének főmomentumaiul nézem.» Helyreigazításai azonban csak akkor láttak napvilágot, midőn Erdélyi holta után a Kisfaludy-Társaság összegyűjtötte bírálatait, hogy

folytassa értékes prózáinak kiadását, mit maga kezdett volt.¹

A félreértések szövevényét nagyban tisztázta Arany beszéde, melylyel, akkori szokás szerint, Madáchot a Kisfaludy-Társaságban bemutatta. Oltalmába veszi a költőt a pessimismus vádja ellen; hiszen ha ily világnézet csökkentené a költő értékét, úgy pl. Byron nem volna az. Különben mint egészet fogva föl, *Az ember tragédiájában* nem is találni pessimismust. «Kívánhatjuk-e Lucifertől, hogy ne pessimista színben mutassa neme jövőjét Ádámnak, midőn célja: kétségbe ejteni s benne ily módon egész ivadékát előlni?» «Minden tárgyi hűség mellett, melylyel egyes korokat felmutat a szerző, látszik, hogy Lucifer, célja szerint, a sötétebb oldalt vette. Ez nem a szerző pessimismusa: ez magából a szerkezetből foly így. Téved tehát, ki úgy fogja fel, hogy a szerző a világtörténet egyes szakainak, s általuk az egésznek hű képét akarta adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körbenforgás, vagy alábbszállás, míg minden a nihilismusba sülyed. Ki egyszerű egész voltában tekinti a compositiót, az tisztában lehet a költő céljával. Lucifer az embert teljesen meg akarja

¹ *Pályák és Pálmák*. 1886. A Függelékben Madách levele.

rontani, az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és isten keze visszarántja az örvény széléről.»

E rövid sorok többet megvilágítanak a költemény főbb pontjaiból a hosszú kritikáknál, ámbár e magyarázat szűkszavú, mintegy madártávlatból tekinti az egészet, s maga is a költemény módján, jelképi nyelven érteti meg magát. Kiindulásul az egésznek mozgató rugóját veszi, Lucifer célját, ezzel indokolva a történeti színek felemás természetét, «minden tárgyi hűség mellett» az egyes korok «sötétebb oldalának» választását. Ezt szerkezeti szükség gyanánt tünteti föl, elhárítva szerzőről a nihilismus vádját, mintha nem volna haladás az emberiség útján. A conceptio fölfejtése egybeforrtan mutatja az ébrenlét és álom tanulságát s kiemeli, hogy Ádámot Isten keze mellett a szeretet szava rántja vissza az örvény széléről. Itt összefonódik az alapeszme három ága, s szerencsésen ki van kerülve az egykorú kritikák minden zátonya. A későbbi magyarázatok jobbára ebből indulnak ki vagy ide térnek vissza.

Aranyét kivéve, az első fejtegetésekben sok a tévedés, mind az alapeszme kiemelése, mind az alakítás értékelése dolgában. Amaz ellen álta-

lában azzal vétenek, hogy mintegy elkápráztatva a költemény eszmegazdagságától, nem fogják föl egészében, hanem hol az álom, hol az ébrenlét jeleneteiből indulnak ki, pedig a kettő tartalmilag összetartozik, a szerkezet egybefűzi s az alapeszme kifejléséhez mindegyik hozzáfizeti a maga részét.

Nem csekélyebb tévedés uralkodott a mű költői becsének megítélésében. Egészen általános volt a vélemény, hogy kivitele elmarad a belső érték mögött. Igaz, Arany is azt írta Szásznak (1862 jan. 12.): «erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés»; de ez a kigondolás a szerkezetre is vonatkozik, különben nem írta volna (1861 nov. 5.) Madáchnak: «A mű alapeszmében, compositióban, mind abban a mi lényeges — eredeti, merész, költői», s hogy «csak a külsőben, de a legkülsőben itt-ott», mutatkozik némi hiány. Szász Károly erősen hangsúlyozza, hogy «hatalmasan van kigondolva, gyöngébben megalkotva; eszméje bámulatra ragad, kivitele nem ragad el; a bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes bűbája hiányzik». Zilahy legerősebb gáncsait az alakítás ellen szegezte. Erdélyi szerint «kifejezési erő, költői, sőt drámai előadás... nem közönséges tanulmányra és tehetségre mutatnak, de a mely mégis mindig utána marad a bölcsész, azaz gondolati tarta-

lomnak.»¹ Csak Greguss hangoztatta, hogy «e szintoly merész, mint nagy szerkezetben, mely a két összülőben az összes emberiséget személyesíti, mégis a drámai egyénítés szokatlan erejével találkozunk: hogy az csupa jelkép és mégis élet; csupa elvonás és mégis költészet». Később a kedvezőbb megítélés jutott túlsúlyra. Bayer József azt kérdi: «Vajjon hányan írtak szebbet, költőileg szebben elképzeltet, mint a III-dik, XIII-dik és XV-dik szín?» — s csak a lyrai helyek és helyzetek elmaradásán csodálkozik.² Részletesen Beöthy Zsolt³ elemezte a mű költői szépségeit, fejtegetve, hogy «népszerűségét bizonyára első sorban költői erejének, az érzés és képzelet hatásának köszöni. A gondolatok világába csak ezeknek erős szárnyán ragadhatja olvasóit». Rámutatott az érzés és képzelet suggestiv erejére, az egymásra következő ütközések hatalmára, a keservnek és lelkesülésnek

¹ Ezt a tárgy természete hozza magával. Schiller is azt írta Goethének (97. Jun. 23.): «Die Anforderungen an den Faust sind zugleich philosophisch und poetisch und Sie mögen sich wenden wie Sie wollen, so wird Ihnen die Natur des Gegenstandes eine philosophische Behandlung auflegen, und die Einbildungskraft wird sich zum Dienst einer Vernunftidee bequemen müssen.»

² *A magyar drámatrodalom története*, II. 337.

³ *Az ember tragédiája*. — *Budapesti Szemle*, 1911 június.

helyenkint kitörő elemi erejére, Éva alakjára, a részletekben Péter és Danton beszédére, s számos jelenetre, melyek egy Zichy Mihály képzeletét bírták megragadni.

Az első bírálatok tévedései nagyrészt közös forrásból fakadtak. A költemény helyes felfogását mi sem hátráltatta inkább, mint az összehasonlítás szenvedélye, melyet már első bírálói űztek s a későbbiek nem kevésbé. Bő alkalmat nyújtottak erre Madách egyetemes eszméje s változatos jelenetei. Gregussnak a mennyei és paradicsomi jelenetek az *Elvészett Paradicsom*-ot juttatták eszébe; ezekben kereste az egésznek súlypontját s a műből a Miltonéval rokon tanulságot olvasott ki. Szász Károly Goethe *Faust*-ja mellett Byron mysteriumaira gondolt, s a *Századok legendája*-nak némely részleteire. E párhuzam viszi őt oda, hogy az alap-eszmét főként a történelmi színekben keresse. Ily részletezés nélküli összevetések elmosták Madách gondolatának körvonalait; e révén a költeményben idegen remekművek visszfénye tükröződött, elhomályosítva eredetiségét.

Az összehasonlítás túlságához műbíráinkat a drámai költemény szabad, rendhagyó formája sodorta, melyre irodalmunkban addig nem volt példa, s ezért részint tárgyi, részint alaki hasonlóságok alapján *Az ember tragédiája*-tól messze

eső művekben kerestek a maguk számára eligazodást s a költemény részére igazolást.

A kik a hasonlítást kerülték, azok ismét más hibába estek: nem gondolva a világirodalom példáira, fennakadtak a drámai költemény szabálytalanságain.

Igy jártak Erdélyi és Zilahy Károly, a kik dramaturgiai kézikönyvvel kezökben nézték végig gondolatban *Az ember tragédiájá-t*, mintha a drámai költemény csak verses színművet jelentene. Pedig a drámának csak mezét ölti magára, voltaképp gondolati költemény. A cselekvény háttérbe szorul, csak szolgálója lesz a gondolatnak. Az alakokról lehull az egyéni vonás: fogalmak személyesítői, jelképszerűek. A drámai költemény mintha visszatérne a mysteriumhoz s felöltene az ősi vonásokat, melyeket a dráma lassanként levetközött. A drámának csak külső burka van meg, mert a fogalmak testet öltenek; eszmék fejlődése, tusája ez, melyek közül az író félrevonul, mint a dráma fergetegéből. A költő nem is gondol színpadra; az előadást csak a mű népszerűsége hozza meg, s az csupán a költemény illusztrációja. E művek sokszor befejezetlenek is; a nagy kérdések többnyire kérdőjelben végződnek. A nyelv sem drámai az eszmék és érzelmek e játékában; megzendítheti a lyra húrjait, mint Byron a *Man-*

fred-ben, átesaphat epikai részletekbe, mint Lenau *Faust*-ja, röpködhet a bölcsélet szárnyán, mint Goethe.

Igy repeszi szét egy-egy nagy gondolat olykor az elbeszélő költemény formáit szintén minden benső szabályossága mellett így tesz a *Divina Commedia* is.

Természettől fogva ily bő s szabad a hindu dráma, mely megőrizte kapcsolatát a vallással, magába fogadja az istenség beavatkozását, tündéreket és csodákat, s mint testvére a regének, az epikai eredetű tárgyak lassu lépte, kedve tölt mesélgetése előtt kitágítja határait.¹

A drámai költemény classikai ősenek Aischylos *Lelánczolt Prometheus*-át szokás tekinteni, a mennyiben a titán vívódásait az emberiség küzdelmeire lehet magyarázni a természettel és a sorssal szemben, azon a módon, mely bölcselmi magvat rejt a mythosokba. Ily világot átölelő eszme nem férhet el az egyéni élet s a kerek forma korlátai közt. Ily gondolatnak minden szabad. Az eszme ilyenkor lerázza a forma nyögét; a költő minden szabadsággal élhet, csak minél közelebből beérje a gondolat röptét, mely elszállhat a végtelenség kapuja elé

¹ Goethe *Sakuntalá*-ból vette a *Vorspiel auf dem Theater* ötletét, mihez hasonló más hindu drámákban is van.

s véresre verdesi szárnyát az élet és halál, a hit és kétség rejtélyei körül, vergődve a bűn és erény hálói, az eszmények és az anyag-világ ellentétjei közt, mint *Kain*, vagy az élet értelmét fürkészközve, mint *Faust* és *Manfred*, majd a lélek belső világába merülve, megtestesítve vonásait, mint Hauptmann *Az elsülyedt harang* mesterében. A gondolat az értelem és képzelet határainál szálldos. Ily alkotás egyedüli törvényhozója a költő ihlete; szabadon bánhat térrel és idővel, mint Byron a *Transformed deformed*-ben, melynek hőse egymásután ölti magára Achilles és Cesare Borgia alakját; összefonhatja a realitást a képzelettel, élhet a mágia hatalmával, mint *Faust*, s lemerülhet az álom és exaltatio csodáihoz, mint *Hannele* halál-doklásában Hauptmann, idézhet szellemet, hitregei és jelképes alakokat, mint Shelley a *Mab királynő*-ben és *Fölszabadult Prometheus*-ában, tündéreket és manókat, megszemélyesíthet fogalmakat s természeti erőket, szót adhat a göröngynek és falombnak, mint Ibsen a *Peer Gynt*-ben; az egésznek szövetén akárhányszor átröppenhet a csoda vetélője. Mind ennek természetesen csak ott van értelme, a hol a szó elakad, a beszéd roskadozik a gondolat súlya alatt, hol az eszmét nevének nevezni lehetetlenség s a kifejezés jelképre szorul.

A legnagyobb problémáknál még a realista

írók is a drámai költeményhez folyamodnak, bármint igyekeznek is látszólag a polgári dráma küszöbén belül maradni, mint Ibsen a *Brand*-ban, mely az akarat küzdelmeit és hatalmát rajzolja, de bukására végül mégis a Deus charitatis szózata vet egy fénysugarat; vagy Björnson az *Erónkőn fölül* című kettős darabban, mely első részében a hit, a másodikban a meggyőződés erejét s túlságait festi, széjjel tolva a lélektan rendes határait.

Madách természeténél fogva hajlott a költészetnek, kivált a drámai költészetnek ily tág értelmezése felé. Egyrészt bölcsekedő hajlama, másrészt hiányos színpadi ismeretei vezérelték ide. A költészet tárgyaul tekint multat és jövőt, mint *Költő barátomhoz* című kiadatlan versében írja a költő feladatáról:

A mult örökségét ő óvja meg
És a távol jövőbe jós sugárt vet.

Meg is valósítja ezt nagy művében. A *Férfi és nő* s *Mózes-e*, tárgyat tekintve, közel áll a drámai költeményhez, némi részben mindkettő túlnő a színpadi művek megszokott keretein. A költő mindenikben oly szabadságokat enged magának, minővel a színpadra gondoló szerzők nem élnek. Főalakjaik nagyobb körök képviselői, sőt fogalmaké. Hévvvel vitatta egyik érte-

kezésében a költő jogát a mythologiai és népregei alakok használatához, melyekben fogalmak testesülnek meg, a hagyomány révén közérthetőn. Mind ebben természetes út nyílik nagy művéhez. Ebben kivált számtalan ily szabadsággal kénytelen élni, hogy egyetemes eszméjét kifejezhesse. Az eszme foglalja egységbe a változó korok változatos képeit, melyek sora ennek híján világtörténeti panorámává bomlanék széjjel; hőse nem egyén, még csak nem is typus, hanem merő jelkép, az emberiség személyesítője. Megtestesítve juttatja szóhoz az erkölcsi világ s a természet erőit; földézi a mennyei seregeket; Konstantinápolyban boszorkány sívít, megszólal a föld szelleme, majd meg a sátán varázslata az emberiség való történetét az álom tükrében mutatja. Kivihetetlen utasításai nem a színpad számára, hanem a képzeletnek szólnak, így midőn a római szín háttérében Péter apostol rámutat a népvándorlás özönlő csapataira s szavára az ó-kor istenszobrai elporlanak; Lucifer ékszerai a Tower alatt kígyókká válnak Éva karján. Mindemellett Madách költeménye ritkítja párját a tekintetben, hogy általános eszméje s tárgya mellett is mennyi drámai vonást, mily erős küzdelmet találni a legtöbb jelenetben.

Az ember tragédiája az emberiség egész életét tündeti föl, a teremtetéstől kezdve kihaltáig,

multjával és képzelt jövőjével, koronként változó erkölcsi eszményeivel és küzdelmeivel egyetemben. A teremtéssel kezdődik, a mint útvajokra indulnak a bolygók; a föld ifjú szellemének «változó világgömb»-jét jövőjével köszönti az angyalok kara:

Csak előre csüggedetlen;
Kis határonon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.

Lucifer részességét vitatja a teremtésben, s osztályrészül két fát nyer Éden közepén, a tudás és az élet fáját. Ezek segélyével, a mindentudás és halhatatlanság ígéretével megrontja a teremtés koronáját, az embert, a ki nyugtalan vágytól űzve, hogy «maga alkossa sorsát», elhagyja a Paradicsomot. De hiába szakítottak a tudás fájáról, a természet erőit Ádám képtelen megérteni; láttukra csak parányi voltát érzi. Hamar elcsüggednek, látva, hogy vágyaikon csak az önállóság „nemes, de terhes” küzdelmeit vásárolták. „Arasznyi léte sietésre inti” Ádámot, hiszen az élet fájától elűzte a Cherub s halál leskődik rájuk. Lucifer kisszerű halhatatlansággal kecsegteti:

... Ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége.
... az egész, mint állandó egyén.

Együttleges szellemben él, cselekszik.

... száz alakban ujjlag felélsz.

A mit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,

Évmilliókra lesz tulajdonod.

Ádám ezen is kap:

Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

Az álom, melyet Lucifer rájok terít, «sok újjulásban» az iménti tant valósítja meg, mely az emberek egységének, a korszakok összetartozásának fenkölt felfogásával fűzi egybe az álom történelmi képeinek változatos sorozatát. E három szín szorosan összetartozik, ezek a költemény megindítói, a mag, melyből az egész kihajt. Az első színben Lucifer szembeszáll az Úrral, a másodikban az újon teremtetten ember mellé szegődik s hatása alatt az elszakad Istentől, hogy a maga lábára álljon. Így mindegyik szín előbbre lép. Mindháromnak közös forrása a Biblia. A mennyei jelenet Jóh könyve, I. részének 6–12 versei. «Egy néminemű napon pedig eljövén az Istennek fiai, hogy az Úr előtt udvarlanának és ezek között a Sátán is eljőve.» Gáncsolja az Úr hű szolgájának igaz voltát, mire az Úr kezébe adja Jóbot, hogy megkísértse. Innen merítette Goethe *Faust* mennyei prologusát. Madáchra e jelenet *Faust*-on keresztül hatott, erre vallanak e szín némely vonásai:

Madách Imre és Az ember tragédiája.

ugyanazon három arkangyal dicsénete, az Úr és Mephisto vitája szinte némely kifejezés hasonlóságaig.

Hogy az Úr két fával elégíti ki Lucifert, az Madách gondolata, mely szorosan összekapcsolja a két színt s a mythos nyelvéhez is illik, ez alakítás azonban némiképp megbosszulta magát. A két fa története már a Genesisből van e jelenetbe olvasztva, az szolgált a paradicsomi szín közvetlen forrásául; I. könyvének II. és III. részében van leírva az éden, az Úr tilalma, a kísértés s az első emberpár kiűzetése. De a bibliában az Úr csak a tudás fájától tiltja el az embert (II. 17. vers), s csak miután arról halált evett, nehogy az élet fájáról is szakítson, (II. 22), üzeti ki a Paradicsomból (II. 23.). Az ember e szerint tudatlannak és halandónak volt teremtvé, s Lucifer méltán közeledik felé a tudás csábító ígéretével, de az élet fájáról nem szakíthat s épen lázadásának díja a halál. Madáchnál a tilalom rögtön mind a két fára szól,¹ a mi több-

¹ Így értette ő a bibliát *Leány és nő* cz. kiadatlan versében is, melynél szintén a Genesis ezen helyére hivatkozik (III. 22.).

Szerelem az éden, lánynyal élünk benne,
Két fának tilos csak csábító gyümölcse.
Egyik átkos fája a mindentudásnak,
Másik büszke fája halhatatlanságnak.

szörös logikai botlással jár. Mint lehetséges, hogy a halhatatlanság fáját «halállal hal meg, a ki élvezi?» S ha már az Úr Lucifernek adta a két megátkozott fát, mint tilthatja el, hogy hasznukat vegye? S ha a cherub a másodiktól elúzi őket, miért nem mindjárt az elsőttől? Byron is két fáról beszél *Kain* mysteriumában, de a biblia nyomán járva, ügyesen elsimítja a zavart, midőn azt mondatja Kainnal az élet fájának gyümölcséről:

Halálos tévedés, hogy nem szedé
Először azt le, ám mig a tudást
Nem izlelé, halálról sem tudott. (I. felv.)

Ily apró-cseprő ellenmondáson Madách nem akar fönnakadni. A mythos sohasem felel meg a fogalomnak a szó pontosságával, hiszen oly gondolatot ír körül, melynél nem lehet a szöveget fején találni. Az ily leplet nem való merészen megemlíteni, mert esetleg csak üresség tátong alatta, mint a saisi fátyol alatt.

A harmadik szint, a Paradicsomon kívül,

Házasság a kígyó s e gyümölcsökből hoz,
Elborúl az éden, unalom árnyékoz.
S az örök tartásnak rémes iedelme
Úz ki a kertből, nem birván ember keble.
S hogy vesztett üdvünkhez út se vezessen már,
Társalmi erényünk a cherub láng-karddal.

a költő szintén a Biblia alapján, de mégis egészen czélja szerint alakítja. Ádám a Paradicsom kapuján kilépve, az emberiség küzdelmeinek küszöbére ér. Föl vannak tárva előttünk az erkölcsi erők, a jó és a rossz elve; kettejük között kél útjára az ember. Az Úr és Lucifer küzdelme ezentúl az emberiség történetében folytatódik, Ádám lelkében. Elpártolt Istentől s Lucifer támogatásával a maga lábára állva kísérli meg sorsát, melyet Lucifer az álom tükrében elébe tart.

Az átmenet az álmajelenetekre egész természetes: Ádám amint elalszik, álmában önnön sorsát, a világtörténet korszakait éli át, Egyiptomon kezdve, hová a költőt egyenes úton vezette az előbbi színek forrása, a Biblia. Lucifer, az egész álom varázslója, álma közben is minden kívánságát teljesíti Ádámnak; föltárja előtte a történelem korszakait s a jövőbe is bevilágít a képzelet szövétnekével, hogy Ádám az emberiség egész sorsából olvasson ki választ gyötrő kérdéseire: «Mért küzdök, mit szenvedek?» De Ádám sehol sem talál megnyugvást, s az emberiség süllyedésének láttára fölriad. Előbb azt sem tudja, álmodott-e vagy most álmodik.

És általában több-é, mint álom, a lét?

E reflexio költői s természetes átmenet az álmóból az ébredésre, a kettőt szorosan összefűzi s az

álom tanulságát egy fokra állítja a valóságéval. Ádám is így veszi ezt. Térdre borul az Úr előtt, tőle kérve választ kétségeire, de csak vigasztalást és biztatást nyer, mely szívünk sugalma gyanánt hangzik.

Ez utolsó színnek forrása megint Jób könyve, melynek XXXVIII. részében «az Isten maga áll elő és Jóbot meggyőzi mindenhatóságáról», továbbá a XLII. rész, «Jóbnak vallástétele Isten előtt», midőn Jób megismeri (2. vers): «Tudom, hogy te mindent cselekedhetel és hogy senki téged el nem fordíthat attól, a mit elgondoltál»... «a te titkos cselekedetid én felettem vagynak, úgy annyira, hogy én meg nem tudhatom azokat» (3. vers). «Hallgass meg, kérlek, mikor én szólok és a mit tőled kérdek, mondd meg nekem» (4. vers). «Az én fülemnek hallásával hallottam vala te felőled; most pedig imé az én szemem lát tégedet» (5. vers). «Azokáért utálom, a miket mondottam, és bánom a porban és hamuban» (6. vers). — Mindez szinte az utolsó szín fő mozzanatai vázlatának tetszik, ismerve az ember töprengő kérdéseit, az Úr szózatát s a magába szálló Ádámot.

Ez utolsó szint a közös forrás, ugyanazon színhely s azonos alakjai szorosan hozzácsatolják a Paradicsom kapuja előtt játszó harmadik színhez. Azokkal együtt ez is az ébrenlét álla-

potában történik, a közrefogott tizenegy szín pedig álomképek sora. E négy rokon szín azonban nem különálló rész az álommal szemben, s korántsem kerete annak, mint sokszor nevezni szokás. A keret külső foglalat, mely a benső képpel többnyire csak külsőképp, legfőlebb kevés belső szállal tartozik össze. Itt azonban az első színekben oly küzdelem indul meg, mely az álomjelenetekben fejlődik tovább. Még annyi különbséget sem tehetni, hogy e színekben a küzdelem az Úr és Lucifer közt foly, a későbbiekben pedig inkább Ádám és Lucifer között. Csakhogy e két küzdelem tulajdonképen egy: a küzdő felek az emberért és benne küzdenek. Az utolsó kép nem csupán az első színekhez kapcsolódik, éppen annyira hozzátartozik a történelmi jelenetekhez. Együttes összefoglalását és megoldását adja azon kérdéseknek, melyek Ádámban az első színek alatt fölmerülnek, s melyekre az álomképek során választ keres. Az utolsó szín épp oly kevéssé következik a három első színből különvéve, mint pusztán a történelmi jelenetekből, hanem igenis mindkettőnek összefoglalása, egységes befejezése az egész műnek.

E képektől némileg elütő színezetűek a történelmi jelenetek, melyeket Ádám megálmodik. Az álomnak nagy szerepe van a költészetben. Drámában inkább a múlt bosszúló árnyait

szólítja elő, az epikában többnyire a jövőbe világít s útbaigazításul és biztatásul szolgál a hősnek. *Az ember tragédiájá*-ban az utóbbi szerepet tölti be. Sikerült lelemény, mely megtűri a képzetek laza és szeszélyes kapcsolódását, s alkalmas a történelem összekötésére a jövő álmával, melynek megjelenítésére különben is az egyedüli mód. Sajátságos, hogy az erkölcsi és természeti erők személyesítői imette szerepelnek, mintegy ezek az igazi valóság, a történet reális színei pedig csak tükörképeik. E részben a csodás elem, ha nem hiányzik is, legalább háttérbe szorul; az erkölcsi s természeti erők személyesítői közül csak Lucifer s a föld szelleme jutnak szóhoz, de az előbbi itt realis mezt ölt. A történelmi korok realitással vannak festve; az egyes színek önállóbbak s több bennök a drámaiság. A színek forrása főként a világtörténet, utóbb a társadalmi elmélet, végül kettőé a tudomány alapjáról fölszálló képzelet. E részt illetőleg ellentétes nézetek vannak forgalomban. Szász Károly magasztalja a költőt, mert «a világtörténelem óriási keretébe az emberi szív valódi képét tudja illeszteni.» Alexander Bernát a *Reform*¹-ban közölt tanulmányában

¹ Alexander Bernát ötször fejtegette *Az ember tragédiáját*. I. *Faust és Az e. tr.* — *Reform*. 1871. 320. (nov. 19.), 322. (nov. 21.), 323. (nov. 22.), 325. (nov. 24.) számai.

még a gondolatot is hibáztatja, hogy eszméjének megvalósítását a költő a történelemre bízta, a mi akadályozta a szabad teremtésben. S még az iskolai kiadás magyarázatában is megáll a mellett, hogy «a történet dramatizálása nagy akadályokat gördített a költői alakítás elé», főként a szomszédos színek összekapcsolása s az egésznek befejezése tekintetében, hiszen a történet befejezetlen. De eszmének a kifejezésére, bizonyítására elég a példák bizonyos száma, s ezt nem nélkülözzük. Madách műve nem is bevégezetlen, bár a befejezés csak képzeleti. S mi adhatna Ádám kérdéseire, hogy mért küzd és mit szenved, szavahihető választ, a történelem tanulságán kívül? Madách általán inkább a történelemből, mint az életből meríti ember és világ-ismeretét; hová fordulhatna most, midőn az embert akarja leírni, egymással világítva meg természetét és sorsát, vágyaiban és küzdelmeiben

ban. II. *Az ember tragédiája*. Beöthy Zsolt képes Irodalom-történetében. 1886. — III. 1900-ban közreadta iskolai kiadásban, bő jegyzetekkel és magyarázatokkal. A két utóbbi tanulmány több pontra nézve eltérő véleményt nyilvánítt a *Reform*-ban megjelent cikksorozattól. IV. Bevezetés a *Magyar Remekírók* kiadásához. V. Beszéd a Kisfaludy-Társaság lakomáján, 1911 febr. 5., *Kisfaludy-Társaság Évkönyvében*, VI. folyam, 45. kötet.

keresve választ az ember fejlődésének s az emberiség haladásának kérdéseire?

Erdélyi szerint a költő «mintegy kivonatot közöl az emberiség történelméből», mások épp hézagait hánytorgatják s a színek hibás megválogatását. Heller Bernát «a zsidóság panaszos fölszólalásának» ad hangot, «hogy mért mellőzte Madách Izrael multját a világtörténeti jelenetek e hatalmas sorozatában», bár — a czikk szerint — *Mózes*-ével később pótolta a hiányt.¹ Alexander — a *Reform*-ban — azt kívánta volna, hogy Ádám Jézus alakját is magára vegye; többen a népvándorlást nélkülözik. Haraszi Gyula² híját érzi a renaissance- és reformatiónak, Luther és XIV. Lajos korának, Amerika fölfedezésének. Mindez részint nem hiányzik, részint ismétlésbe sodorta volna a művet, részint pedig nem lényeges hiány. Jézus tanai szólnak szent Péter beszédéből, mely alatt illusztrációként a háttérben feltűnnek a népvándorlás hordái; ez mint egész

¹ *Évkönyv*. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezei Ferencz. 1896. Heller Bernát: *Madách Mózes-e és Az ember tragédiája*. 230—238. l.

² *Madách Imre költészetének jellemzéséhez*. — Tanulmánykísérlet. — Kolozsvártt. — 1882. 30. l. E füzet állította először kapcsolatba *Az ember tragédiáját* Madách többi művével.

szín megállapodást, sőt visszaesést jelentett volna a képek emelkedő útján. A renaissance nagy szelleme elsenyved a phalanstèreben, hol a társadalmi rend előli a művészetet s a kort az ellentét erejével magyarázza. Szent Péter és a Tankréd-jelenet után Luther és a reformatio csak ismételhették volna a vallás fölgyúlásának s lohadásának rajzát; különben erről esik is szó a maga idején, Kepler korában. Amerikát könnyű lett volna London helyébe írni, de mit érne azzal a költemény? Hasonló joggal nem lett volna szabad mellőznie a keleti műveltséget, a pápaság világuralmát, a könyvnyomtatást. De akkor pragmatikus történelmet kell vala írnia, föltüntetve, mint gyökerezik minden kor az előbbiben, mint azt Erdélyi János kívánta. De a ki így fogja fel Madách művét, az történelmi kézikönyvet vár tőle jambusokban. Ő a történelmet a bölcsész szemével nézte s a költő szabadságával alakította. A korszakok megválasztásában és föltüntetésében költői célja az irányadó. Épp oly kevéssé volt szándékában az egész történelmet feltüntetni, mint részletes pontossággal festeni egyes korokat. Csak a legfőbb mozzanatokot ragadta ki, melyek nélkül a világtörténet el sem képzelhető. Mint az egész történetnek, az egyes koroknak is velejét, lelkét akarta elibénk tárni. A kik vádat kovácsolnak

összebőngészett anachronismusaiból, nem értik czélját. A korszakok uralkodó eszméit kívánta rajzolni, nem egyes hősök tragédiáit. Máskülönben könnyű lett volna magát szorosabban a történet adataihoz szabnia. De mindössze csak három alakja visel történelmi nevet: Miltiades, Kepler, Danton, s ezek sorsát is sokban önkényesen alakította. Hogy Miltiades börtönben halt meg, ő is tudhatta, de nem vehette hasznát drámai jelenetben. A kort, sőt Miltiades életviszonyait is jól ismerte fővonásaiban, Parost említi (ő Pharosnak mondja) s Marathont, fiát Kimont; de feleségét már római néven nevezi, mert az mindegy neki. Csak egy görög szabadsághősre volt szüksége; oly nevet keresett tehát, mely mindnyájunknak ismerős és így kifejező. Tankrédre nézve is meddő találgatás, vajon a szicíliai normann királylyal (1189—94.) vagy Tassó lovagjával (1112.) van-e dolgunk; a nicaei zsinatot (325. Kr. u.) mindegyiktől századok választják el. Madách alkalmasint egyikükre sem gondolt, hiszen különben könnyű lett volna a korbeli ellentétet más névvel kikerülnie; ő mindössze oly nevet keresett, mely első hallásra mindenkinek lovagot jelent. Tankrédje semmivel sem inkább történelmi személy Sergiolusnál. Minden történelmi alakjára áll, a mivel Erdélyi előtt szabadkozott: «Pháraóban nem épen a József

Pháraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan Pháraó közül, kik nagyratőrekvő önérettel gulákat építettek, kik közül soknak a neve is homályban van.»¹ Valamennyi hőse közül Kepler életét ismerte legközelebből; egyaránt megragadta e pálya költőisége és balsorsa²; tudja, mily nehezen nyerte el első feleségének, a nemes Barbara Müller von Mühleck kezét, s hogy házasságuk boldogtalan volt: az asszony nem értette meg urát, pazar volt, sokat czivódtak; említi, hogy anyját boszorkánysággal vádolták s ő védelmezte; szóba jön Rudolf császár üres pénztára s Kepler idegenkedése az astrologiától, melyet mégis űznie kellett, hogy megéljen.³ S ennyi ismeret mellett is szabadon alakít némileg Kepler feleségének rajzában s még inkább lelkének sóvárgásában, a megújulás előérzetében. S éppen e két vonás a megragadó: az első révén hősében a költőre magára ismerünk; a második a következő képek intonatiója.

¹ Levele Erdélyihez. *Pályák és Pálmák*. 503. l.

² Egetlen tévedése, hogy Keplert katolikusként írja, pedig nem tért ki.

³ «Es ist wohl diese Astrologie ein nährisches Töchterlein, ... die Mutter gewisslich Hunger leyden müsste, wann die Tochter nichts erwürbe,» mondja. — Egyéb hasonló nyilatkozatait l. Mikola Sándor cikkében, *Beöthy-Emlékkönyv*, 379. l.

Danton jelenetét a költő buzgó csodálója, Morvay Győző is csak «históriai egyveleg»-nek nevezi, s hibáztatja szabad alakítását, midőn «a tárgy majdnem úgy vehető az életből, a mint megtörtént, és vele előáll a kész dráma».¹ De mint fért volna Danton tehetségének és bűneinek rajza, fogságának és kivégeztetésének története egyetlen képbe, míg így mintegy villámlobbanás alatt megvillannak a sötét körvonalak, érzik a fergeteg háborgása, a csőcselék, a forradalom rettentő szenvedélye. — Madáchot költői érzéke vagy öntudata helyesen vezette ez útra. Ha részletekbe talál merülni, kockára teszi a költemény külső egységét, mert az egészet kis tragédiákra szaggatja, s a belsőt is, mert figyelmünket Ádámról az egyes alakokra tereli.

Főforrását Kármán Mór² Held és Corvin *Illustrierte Weltgeschichte, ein Buch für's Volk*³ című művében keresi, mely a század derekán nálunk is elterjedt könyv volt. Bevezetésében úgy fogja föl a történelmet, mint az ember kalauzát a boldogság felé, a mi rokon Madách történelmi eszméjével. A kötetek bőven ismerte-

¹ *Magy. Tanulm.* 142. l.

² Mindössze egy jegyzetben. *Budapesti Szemle.* 1905 októberi füzet, 100. l.

³ Megjelent Leipzig, 1844—50.

tik a műveltségi állapotokat, korszakok és népek szokásait, a múmiák balzsamozását, a pyramisokat, Arianus tanát s a kereszteseket; képből mutatja be a pyramisok építését, Miltiades arcmását, gladiatorok harcát, az eretnek-üldözést. Mindez azonban merő általánosság s könnyen meríthette máshonnan is. *A szegővári Madách-könyvtár lajstromá*-nak bejegyzése szerint a Schütz-féle *Weltgeschichte* forgott sokat kezén. Legtöbbet kétségkívül Hegeltől tanult, kinek bölcsészete nálunk akkor uralkodó volt, kivált *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* című művéből (1837.). Hatott reá Hegel történelmi felfogása, a ki az egyes népek egymásután vezérszerepre jutásában vezérmotivumul a haladást, az emberiség fejlődését látja. Madách is ez Ariadne-fonal mentén halad; Hegelnél később kezdi a sort, mellőzve az ázsiai culturát, de Egyiptomtól fogva egész a francia forradalom tanulságaig követheti, bár néhol egy képbe olvasztja Hegelnek több fejezetét. Az egyes korok általános és elvont jellemzése is megfelelt neki s mintául vehette. Hellasnál Hegel a politikai műalkotást, a demokratiát emeli ki, ez győzött szerinte a perzsa despotizmussal szemben Marathonnál Miltiades alatt; de megrajzolja aztán romlását is, midőn a városok pártokra szakadtak. Madách korképén is a demokratia

sze
mín
jele
Ma
resz
Iste
tetv
czo
olva
ben
egy
teki
feje
köz
diáj
form
elvé
elny
tana
a re
kap
dách
is ér
kine
tette
kezt
A
s a t

szelleme az uralkodó vonás, de egybevonja mintegy egész történetét: fényét Miltiades alakja jelenti, árnyát a csőceselék. — Hegel is, mint Madách, Róma történetéből magyarázza a keresztyénség elterjedését, a tanácstalanság s az Istentől való elhagyatottság fájdalmában tüntetve föl a vágyat a lelki békesség után. — Byzanczot egészen Hegel adataival festi, az ő nyomán olvasszja össze az északi honát emlegető Tankréd-ben a keresztyén és germán világot, melynek egyik főtenyeül Hegel a keresztes hadjáratokat tekinti. — A középkor rajzát Hegel ily című fejezettel végzi: *Művészet és tudomány mint a középkor felbomlása*. Így áll itt *Az ember tragédiájá*-ban is a Kepler-jelenet. Az új-kort a reformatio rajza nyitja meg, kiemelve a tekintély elvét s a római egyháznak akkori tudomány-elnyomó álláspontját, mely elítélte Kopernikus tanát. Ebben is rejlik Keplerből valami. Hegel a reformatio vallási szabadság-vágyával hozza kapcsolatba a francia forradalom eszméit; Madách is összekapcsolja e színeket. Tartalmilag is érzik tehát *Az ember tragédiájá*-n Hegel hatása, kinek általános történelmi eszméit magáévá tette. Az egésznek dialektikus menete is emlékeztet Hegel módszerére.

A részletekben sejthetni közelebbi forrásait, s a tudományos alap mellett a költői hatást sem

mellőzhetni. Tanuink jórészt a könyvek kézi polezán. Ott áll Luther német bibliája s Károli Gáspáré, a paradicsomi színek forrása, melylyel azonban Goethe példája olvadt össze. Ott van ezek mellett Gibbon nagy műve Sporschill fordításában (1837.) a római birodalom hanyatlásáról; e művet Deák feliratáról tartott beszédében is idézte. Egyéb forrásainak is nyomába érni egy kis kerülővel. Palágyi gáncsolta Madách humanus pharaóját, Morvay azonban Herodotosnál, kinek művéből Madách Cheopsra és Mycerinusra vonatkozólag kijegyzett egyet-mást, ráakadt a kép eredetijére épp az utóbbiban, Menkerában, a ki gúláját félbe hagyta, hogy népét kimélje. Ő róla Madách könnyen tudhatott; sarkophagját 1838 őszén szállították a British Museumba; a hajó Carthagenánál elsülyedt, csak a fakoporsó tetejét menthették meg s vitték Londonba. Az ujságok, a képes lapok sokat írtak erről, a mit Madách Pesten olvashatott.¹ Tankréd nevét hihetően az akkortájt divatos Disraeli regényéből vette: *Tancred or the new Crusade*, 1847; vagy talán Tassóból, hol az erdei találkozás is hasonló (I. 45. s köv.). E találkozás közelebből Madách egyik fiatalkori olvasmányára emlékeztet, Byron

¹ Volt egy reformator pharao valóban, IV. Amenhotep.

Átídomított idomtalan-jára, hol Arnold szint így menti meg zsoldosaitól a templomba menekvő Olympiát, kibe beleszeret. — E szín történelmi mozzanatai szinte kizárólag a Hegel könyvében felsorolt adatokon alapulnak. «Byzanczban a keresztyénség — írja Hegel — az alsó réteg és a zabolátlan tömeg kezébe került.» «Heves polgárharcok törtek ki, mindenütt mészárlás, gyújtogatás, rablás eseteit látni, a keresztyén dogmák érdekében.» «Abban a vitában, vajon Krisztus *ὁμοῖος* vagy *ὁμοιόσιος* vagyis hogy egyenlő vagy hasonló lényegű-e istennel, az *i* betű sokaknak életébe került.» Itt szövi be Madách a barát alakjában a szerzetes-rendek sülyedését, a pénzért osztott bűnbocsánatot, mit Hegel a reformatio okai közt említ, hol a boszorkány-pörökről is megemlékezik, a mit Madách a Kepler-jelenetbe olvaszt.

Keplerre vonatkozó adatai feltűnő egyezést mutatnak a Breitschwert-féle életrajzzal,¹ a mint azt Mikola Sándor tanulmányából látni.² Innen meríthette eszméinek ismeretét is, me-

¹ *Johann Kepler's Leben und Wirken.* — Stuttgart, 1831. Bővített kiadása Berlinben, 1856.

² *A történelmi Kepler vonatkozással Az ember tragédiájára.* — Beöthy-émlékkönyv, 375—390. l. — Keplert érdekesen és alaposan ismertette nálunk Domanovszky Endre, a *Budapesti Szemle* LXXIII. kötetében.

lyekből egy-két szál beleszövődött képzeletébe. Kepler kosmogoniája szerint minden világtestnek megvan a maga szelleme, mint Madáchnál; a földnek is, ennek nyilvánulásai a melegség, delej, forrongás — mind azon vonások, melyek a III. színben föltáruhnak Ádám előtt. A *Somnium vel Astronomia lunaris* költői lapjain az ember vonzódásának ad hangot az ég felé, mely Ádámban is megszólal, s a föld árnyékán, mint hídon, maga is eljut a holdba. Az eretnecségre vonatkozó néhány kifejezést szintén Keplernek Breitschwertnél közölt leveleiből kölcsönzött.

Kepler második jelenete Goethe *Faust*-jának példáján alapszik, Mephisto és a tanítvány párbeszédén az első részben.

A forradalmi jelenetnél Timon *Livre des Orateurs* című művére támaszkodott, mely megvolt könyvei közt; Danton jellemrajzánál ma is be van hajtva a lap. E szín néhány vonását Becker Hugó Carlyle-nek *A francia forradalomról* (1839.) írt művében találta fel.¹ Danton beszédének elején Carlylenál is megőrzött szavaira akadni: «A szövetkezett királyok fenye-

¹ *Madách lyrája és Az ember tragédiája.* — Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. Szeged. 1903. A lapszámok Baráth Ferencz fordítására vonatkoznak, kiadta a M. T. Akadémia.

getnek s mi kihívásul a harcra egy király fejét gurítjuk lábaikhoz.» (III. 173. l.) Pathetikus kitörésében ráismerhetni történelmi szavaira: «Que mon nom soit flétrie, que la France soit libre!» (III. 206.) Carlyle is közli jóslatát halála küszöbén: Robespierre követni fog. (III. 387.) Becker a marquise alakjához is talál némi támpontot; Várnay szerint Danton utolsó napjaiban második házasságára készült egy istenfélő királypárti lánynyal.¹

A phalanstère-színre nézve szélteben Fourier egyik könyvét szokás forrásaul idézni², *Theorie de l'unité universelle* (1841.), melyet azonban Madách aligha ismert részletesebben. Fourier sem a szenvedélyt, sem a művészetet nem tiltja ki a phalanstère-ből, ellenkezőleg, egész világát az attraction passionnelle-re építi, s kiszámítja, hogy az emberiségnek akkor harmincz-hét millió olyan költője lenne, mint Homér, ugyanannyi Molièreje és nem kevesebb Newtonja; a házasság union libre volna; az emberiségnek az élvezetektől csak négy-öt órányi ideje jutna pihenésre; a munkát gyakran megcserélnék, hogy unalmas ne legyen. Madáchnál ellenben bölcs aggastyánok kormányoznak, a hatóság házását;

¹ A francia rémuralom története. 78. l.

² Szigetvári Iván: Madách és a socialismus. — *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1898 november.

nincsenek költők, nincs művészet; mindenki egy foglalkozásnál marad élte fogytáig. A szabályok e világa csak nevét kölcsönözte Fourier-től, valójában inkább Plato köztársasága, azért is hozza elő éppen őt, hogy megmutassa, mivé lenne ilyen zsidbasztó államrendben ez az isteni philosophus. E kép vonásai még diák-korából ragadhattak emlékezetében. Talán egyáltalán innen ered az, hogy korrajz dolgában az ó-kori jelenetek színesebbek és biztosabbak a későbbiekénél, a mi a mult század derekának classikai műveltségére vall s korának bélyege a költeményen. Tolnai Vilmos közelebb hatolt Madách ismereteinek eredetéhez.¹ Nagyon jó úton járt, mikor közvetlen forrását magyar tanulmányok és ismertetések közt kereste, hiszen Madách nyelvismeretei fogytékosak voltak, s műveltségének kulcsa szinte kizárólag a német nyelvben rejlett. Tolnai szerint a költő a londoni és phalanstère-beli jelenetek fő vonásait Lukács Móricznak *Néhány szó a socialismusról* című értekezéséből² vette, itt-ott még a kifejezések visszfénye is feltűnik nála. Lukács többek esz-

¹ *Madách londoni és phalanstère-jelenetének egyik forrása.* — Akadémiai felolvasás, 1911 jun. 2. Kivonata az *Akadémiai Értesítő* 1911. évi februári számában. Az egész az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1911. évfolyamában.

² Székfoglalója volt a M. T. Akadémiában, 1842 decz. 19.

méit ösmerteti, s Madách is több rendszer vonásait olvasztja össze rajzában: a Fouriertől kölcsönzött keretet Smith Ádám részletes munkafelosztásával tölti ki. A mellett rendesen sok egyebet is beolvaszt a fő eszmék keretébe. A phalanstère-ben nagy szerepe van az akkortájt nálunk is divatos phrenológiának; Madách írószobájában ma is ott áll az ablakpárkányon a papirossal beragasztott fa fej, melyen megjelölvék az egyes tehetségek székhelyei; e tárgyról komoly értekezésbe is fogott. Tudósa sem pusztán a *Faust*-beli Wagner mintájára lát hozzá, hogy lombikjában organismust gyártson; a materialismus fő apostola, Büchner, 1855-ben *Erő és anyag* című könyvében komolyan hirdette, hogy szervetlen anyagból szerves lény válhatik.¹

Sok föltetszik így a költeményben a kor újdonságát, sensatiós elméleteiből, annyira, hogy biztosabb adatok híján szinte ezekből is ki lehetne puhatolni keletkezése korát. Kármán Mór Ádám folytonos alakcseréjét is egy tudományos mezben föllépő képzelgéssel kívánja támogatni, a Pierre Leroux-féle lélekvándorlással, a ki abban látja a halhatatlanságot, hogy minden egyes folyvást újra születik halála után s mint új lény jelenik

Megjelent az *Athenaeum*-ban, 1843. I. 53—66. l., s összegyűjtött munkái közt.

¹ Büchner : *Kraft und Stoff*, X. kiadás, 73. l.

meg.¹ Ugyanő Ádámnak az űrben való röpténél Jean Reynod e korbéli könyvére² hivatkozik, ki azt vallotta, hogy az ember más és más bolygón új meg új életbe fog, az örökkévalóságon keresztül. Ily elmélet adhat tápot a költői képzeletnek. Mikor Byron megírta Moorenak (Ravenna, 1821 szept. 19.), hogy Kainját Lucifer magával ragadja a csillagok közé s az alvilágba, megmutatva ott neki korábbi világok és lakóik phantomjait, hozzátette: «Cuvier gondolatára támaszkodom, hogy a világ háromszor-négyszer is elpusztult.» Csakhogy ezt Byron maga írja, Madáchnál pedig pusztá feltevéssé, melynél nem látni a költőhöz vezető fonalat. Inkább lehetséges, hogy mind az alakcsere, mind pedig a földtől való elvonatkozás gondolatait részben spiritiszta olvasmányaiából szívta magába; különösen két ilyet forgatott sűrűn utolsó éveiben, Madách Aladár tanúsága szerint;³ e kettő: L. A. Cahagnet: *Blicke in das Leben der Todten* (Leipzig, 1853.) és *Die enthüllten Geheimnisse des Magnetismus und der Electricität* (Leipzig, 1853), szerző neve nélkül, Pater La-

¹ *De l'humanité, de son principe et de son avenir.* — 2 kötet. Páris, 1840.

² *Ciel et terre*, Paris. 1854.

³ L. levelét Bodor Aladárnál: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*, 10. lap.

cordaire bevezetésével. Legvalószínűbben azonban költői mintát követett e színben, Byron *Kain*-jának példáját.

A nap és föld kihűlése sem pusztán a költő agyréme; Helmholtz éppen ez időtájban értekezett arról, hogy húsz-harmincz millió év múlva a nap is kihűl. Az eszkimó szín valószínű közvetlen forrására Riedl Frigyes¹ Nendtvich Károlynak *A föld jövőjéről* szóló értekezésében mutatott rá, mely az *Uj Magyar Múzeum* 1851-iki évfolyamában látott napvilágot. E cikk azt fejtegeti, hogy a nap kihűlése következtében a sarkövi jelenségek fokozatosan terjednek az egyenlítő felé, míg az is örök hó világává dermed, hol a kialvó nap alatt, csenevész növényzet utolsó korecai közt a testben-lélekben eltörpült ember fogja legtovább tengetni életét.

Roppant anyagát Madách erős költői érzéssel foglalta egybe s szerencsésen kapcsolta össze egymással és az ébrenlét jeleneteivel a történelmi színeket s az egészszet mozgalmasan alakította.

A sort Egyiptomban kezdi; Ádám, mint pharao, sivár hatalma s muló dicsősége trónján úrt érez szívében, melyet a szerelem sem képes betölteni. Egy haldokló rabszolga nyögése kinozza: «Milliók egy miatt.»

¹ *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1906. okt.

E millióknak kell érvényt szereznem
Szabad államban.

Enyészsen az egyén, ha él a köz.

És megjő az athéni demokratia kora, hol Ádám Miltiades, kit, mire Paros alól sebekkel borítva hazatér, bérencz demagógok és együgyű nép halálra küldenek. Egyén és tömeg nem juthatnak egyensúlyba; sem önzés, sem önfeláldozás útján nem boldogulván, természetesen jut oda az ember, hogy éljen magának és keresse a kéjt. Föltűnnek a hanyatló Róma orgiái; az erkölcsi petyhüdségben azonban fölérez a lélek nemesebb vágya, Péter apostol az élet új eszményét hirdeti:

Istennek dicsőség,

Magadnak munka. Az egyén szabad...

Csak egy parancs kötvén le: szeretet.

S Ádám magára ölti a keresztes vitézek vértjét. De Byzanczban fonák világgal találkozik. «Isten dicsére embert áldozának»; munka helyett harcban és hitvitában telik az élet; a testvériség helyén felekezetek versengése vív; az egyén szabadságát elnyomja az új rend az erkölcs nevében; a szeretet gyűlölséggé fajult, a hit babonába csap át. — E két szín némiképp párhuzamos az előbbi kettővel. Sergiolus magának él, mint elsőbb pharao; Tankréd másokért, mint Miltiades: az önzés mind a kétszer altruismusba megy át. De az egyiptomi és görög

képben a hőst a 'dőre nagyravágy' (III.), 'a léleknek ez erős szava' (IV.), hajtja, a másik kettőben magába vonul s lelkének bensőbb szavára hallgat.

Ádám két világtörténelmi korszak küzdelmeit élte át, kifáradt a lelkesülésben és csalódásban, elméje lép uralomra s a higgadt tudományhoz fordul. Eddig a kor vezéreül nézte magát, most Lucifer fölvilágosította, hogy 'az egyén nem jut érvényre a kor ellenében'. 'A már meglevő rend' és a tekintély uralma ez. A csillagászat a divatos tudomány, mely a magia mesterkedéseit űzi, de titkon a scholastika nyügeből tapogatózva keresi az utat a valódi természettudomány felé s ezzel a középkorból az újba. E kort áhítja Kepler,

mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak...

S megálmodja a francia forradalmat, mely mintegy újonnan akarja kezdeni a történelmet, 'ledőlt romoknak átkozott porán'. Álmából föleszmélve, Kepler leszámol az álmatag tudományral s a természet megismeréséhez, a realis természettudományhoz tér.

Eddig Madách a történet nyomán járt, most a képzelet útjára lép, de a logikai fonál nem siklik ki kezéből. A tudomány s a francia for-

radalom elvein épülnek föl a jövő társadalmi rendek, gazdasági céljukkal: a szabad verseny kora, a társadalmi individualismus képe s a phalanstère-ben a szabályozott communismusé. De megvalósulásuk épp oly messze marad az elméletektől, mint eszményeiktől a régebbi korok. Az egyén fölolvadt a tömegbe, de a dúsak most is megannyi pharaói a rabszolga-szegénységnek. — A phalanstère teljes egyenlőség, egyenlő elnyomás alatt,

Minőt a tudomány eszmél magának
És melynek rendén értelem viraszt.

A család előítélete széttépve; megszűnt a hon kisszerű fogalma, most már egész föld a széles haza. E kései szegényedő világban a legfőbb eszme a megélhetés. Mindent a czélszerűség szabályoz s e zsarnok rend fölött tisztelve áll őrrül a tudomány. De így 'nincs élet, nincs egyéniség', a lángész, az anyai ösztön s a szerelem is lázadó. Ádám, a szellem s nagy egyéniség barátja, elkívánczik e sivár földről, melynek a tudomány amúgy is kihűltét és pusztulását jósolgatja. A jövő elméleti képét itt képzeletiek folytatják: Ádám a csillagok felé veszi röptét, mintha ott akarná folytatni életét. A föld szelleme nem engedi kitörni őt köréből; maga is visszavágy a földre; de azt kihűlten látja vi-

szont, mint a történet temetőjét, hol sem eszme többé, sem küzdelem; a jégborított egyenlítő alatt az emberfaj utolsó korcs eszkimói tengenek.

Az egyes színek mozgalmasak, javarészükből drámai vonások sem hiányzanak, noha e részben nem mind sikerült egyformán. Még a bibliai színek sincsenek hijával az elevenségnek; bár e rész nagy kérdések fejtegetését tartalmazza, legalább a párbeszéd lüktető és eleven. A történelmi színek némelyike valóságos kis dráma. Pharao Madách régebbi hőseinek módjára drámai válaszúton áll szerelme és eszményi hivatása közt; a Miltiades-jelenet egy rövidre vont kis tragédia hatását kelti; a római lakomában gyérebb a külső cselekmény, inkább egy nagy színmű hangulatos felvonásának tetszik hű és eleven korrajzával. Kevésbé sikerült a Tankréd-jelenet, melybe a költő nagyon is sokat zsúfolt össze, úgy hogy a szín kettészakad: első fele a hitviták körül forog, a másiknak központja Tankréd és Izóra szerelme. Legdrámaibb valamennyi közt Kepler első jelenete, az ő sorsának fénye s árnya egy képen játszik; a többieknél ez két szomszéd jelenetből foly össze. Ettől fogva megcsappannak a drámai vonások. A francia forradalom s a londoni vásár jelenetében még van élet és forrongás, mégis inkább csak mozgalmas képek valóságos drámai elemek nélkül, a

többiek már pusztá rajzok, vagy éppen párbeszédes értekezések, mint Kepler második jelenete s az űrben való röpülés. E képzelt világok rajzánál a talán megfáradt költő természetesen nem kerülhette ki az általánosságot; a realizált történelmi jelenetekben azonban sokszor élénk tragikai érzék nyilvánul, bár nem annyira a cselekményben fejlődik, mint inkább a hős gondolatára vonatkozóan. Pharaót nagyravágy és dicsőség lelkesíti, s Lucifer rögtön föltárja, hogy az „percznyi dőre játék”, ezt érzi később a szerelemről is. Miltiades hazáért és népért küzdött, s a hálátlan nép által bukik és vérzik el. Sergiolus a kék után eped, s szinte elfullad tengerében. Tankréd lovageszménye oltárra emelte a nőt s most a klostrom elzárja előle szerelmét. Kepler egyéni tragédiája az, hogy a nő, kiért elárulja tudományát, hűtelen. Danton az erőszakos haladás katonája, s a forradalom önnön vezéreinek is hóhéra lesz. Hasonló áll nagyjában a további színekre is. Ádámnak minden gondolata túlságba csap, s ezzel ellene fordul; a lavina, melyet megindított, többnyire magát is eltiporja. Ádám minden kor küszöbét lelkesedéssel lépi át s mindegyiktől csalódottan fordul el. A csalódás, Madách felfogása szerint, a tragikum; minden egyes szín hőse ilyen tragédiát szenved át. Az egyes színek levegője is tragikai; Bayer József megjegyezte,

hogy «legtöbb szín ideje is az este, az „alkony».¹

Az álom értelmét azonban nem elég az egyes színekben keresni; azok egymást világítják meg, magában véve mindannyia csonka; mindegyik az előző jelenet gyümölcse s a következőnek magva, melyek egymást egészítik ki. Pharao történetében egy vezeklő Sardanapal tragédiája indul meg: elhagyja a trónt és kedvesét, hogy a nép javát keresse; eddig milliók szenvedtek egy miatt, ő most e millióknak akar érvényt szerezni. A szomszéd jelenetben Miltiades átlátja, hogy „a bódult tömegnek nemesb ura volt, mint az neki”. Az ő sorsa tragikai befejezése azon küzdelemnek, melyért a pharao vonta ki kardját. Miltiades onnan tér meg, a hova pharao indult. Ez a szín azonban ismét kiinduló-pontja egy új tragédiának, melyben a kiábrándult Miltiades elkeseredése Sergiolust a mámor karjába kergeti. Elmerül a kéjben; petyhüdt idegeit már csak a szenvedés ingerli; ez a csömör pszichológiája. De Sergiolus sülyedésében fogamzik meg a Tankréd nemes életcélja, a ki odaadásában csalódva, mint Kepler magába zárkózik. A tespedést nem tűrő lélek forrongásából tör ki Danton erőszakos tettvágya. Így van ez a további

¹ *A magyar drámairodalom története. II. 337.*

színekben is. A londoni vanity fair a szabadság túlsága, bellum omnium contra omnes, mely utóbb önmagát töri rendszerbe a phalanstèreben. Ennek élesebb ellentétét képzelni sem lehet Ádám röpténél az úrben, honnan újra éledő reménye visszasóhajt a földre, mire Lucifer az eszkimó viszontlátásával felel.

Ezzel a képekben páronként új tartalom lüktet. Az ember sohasem bukik el végkép, mindig föláll és tovább halad, — ezt a tanulságot szemlélteti e kapcsolás. «Ádámnak, a pharaónak — írja Beöthy Zsolt — ... katastrophájában jelentkezik Ádám=Miltiades, ezében Ádám = Sergiolus ... és így tovább. A bukás, egészen az eszkimó színig, egyszersmind újjászületés. És ez az utóbbi vonás már a végső megoldás kibékítő lehetőségére is utal» — teszi hozzá.¹

Látnivaló, hogy a szomszédos színek az ellentét tengelyén vannak egymással szembefordítva. A színek gyors váltakozását ez a rugó hajtja, mely Madách kisebb költeményei közül is soknak a mozgatója. Ádámban minden csalódás ellentétes eszmény iránt költ vágyat. Ez hozza magával, hogy az emberiség sorsa a műben, Szász Károly hasonlata szerint, mintha egyik végletből a másikba zuhanna, inga módjára, csupán

¹ *Az ember tragédiája. — Budapesti Szemle. 1911 június.*

lengési síkját változtatva, a mint más és más eszmények után törekszik. Az egyes színeknek, ez óriási mondatoknak, melyekkel Madách bizonyít, minden alanya ellentéte a szomszédos alanynak, ha egyik fekete, a másik fehér. Ez történelmi felfogásnak épen nem kifogástalan, legalább is túlzó kiélezése a visszahatások példáinak, de a költői alakítás szempontjából hálás; e révén a szomszédos színek élesen megvilágítják egymást, e mód állandó rugót biztosít a műnek, élénk és világos menetet; a mellett van némi alapja az emberi természetben, melyet a hős képvisel.

Ez ellentétekben is rendszer van, s az már az álom első tagjában nyilatkozik. Ádám a Paradicsom kapuja előtt büszkén veri le ezövekeit a kiszemelt telek körül: «Ez az enyém!» — s pharao, a ki mindent magáénak tud, mindenről lemond. Így áll szemben mindegyik kép a szomszédjával. A színek során váltakozva uralkodnak az egoismus és altruismus érzelmei, a mire már többen rámutattak: Alexander, Kármán, Beöthy. Pharao, Sergiolus, Kepler maguknak élnek, de e színekben oly küzdelmek csirája kél ki, melyekben a hős mások javáért küzd, mint Miltiades, Tankréd, Danton. A következő két képben is, hol tömeg tömeggel áll szemben, a szabad verseny harcára fegyverszü-

net következik a phalanstère-ben. Azonban ez korántsem ismétlődik egyhangú hullámvonalként. Mint Kármán rávilágított,¹ az első két szín életfelfogása energetikus, a következő kettőé eudaimonistikus; a későbbiek is más és más színezetűek.

A jelenetek nem is csak kettesével kapcsolódnak össze, hosszú egybeforrt láncz az egész. Mindegyik szín az előbbinek gyümölcse s a következőnek magva. A pharao törekvései vallanak kudarcot Miltiades sorsában, s e kettőből, a nemes törekvésből és méltatlan bukásából folyik Sergiolus keserű nézete, hogy az ember «éljen magának és keresse a kéjt». Sergiolus azonban egy új pharao, a kit megint 'egy vágyszer föl mámorából' (IV.), érzi, hogy 'mást is kér a lélek, mint dagadó párnákon renyhe kéjek'; de az új harczból Tankréd csüggedten tér meg, hogy ismét magába zárkózzék Kepler alakjában. Megint Kepler vágya kezdi szólni a forradalom álmát, mely álom módjára foszlik is széjjel, s a szabad versenyben új kudarczhoz vezet. Ennek zűrzavarából új vágy bontakozik ki az elméleti rend után, majd a földtől való elvonatkozásba csap át, hogy végül az eszkimóvilágban térjen magához. E képek így hármasa-

¹ *Budapesti Szemle.* 1905 október. 91. 1.

val is összetartoznak, triptychonok gyanánt. Mindegyik csoportnak más az alapszínezete, s e szerint az önző és altruista színek váltakozása is különböző árnyalatot nyer. A három ó-kori színben az egyéniség uralkodik, az egyén vágya uralom, hír, élvezet után; e rész utolsó tagja ketté szakad s átmenetül szolgál a középkorhoz, melyben a keresztyén eszme és erkölcs uralkodik, a mint fölemeli az embert, a keresztes hadak lovageszményében éri virágát s fölvilágosodáshoz vezet; ebben rejlik az újkor intonatiója, a gyakorlati eszmények koráé, midőn az ész megtisztul a babonától s a forradalomban szabaddá válik, hogy Kepler második jelenetében latba vesse értékeit, s leszámolva a betűrágó tudománynyal, az étellel való kapcsolatát sürgesse, mely előbb, fölzajdulva, a szabad versenyhez vezet; utóbb, rendszerbe törve, a phalanstère-hez. Ez azonban már kívül esik az újkor határain, s a két további képpel együtt a jövő phantasmagoriája.

Az egész tehát az egyéniségből kiemelkedő, utóbb az anyagiség felé hanyatló pályát mutat, mely azonban végül ismét fölemelkedik.

Mindez talán nem tervszerű s nincs is szorosan kivíve, de nagyjában mégis e szerint tagolódik a költemény középső része.

Kármán bensőbb szempontból Kepler álmát

veszi a drámai küzdelem tetőpontjának. «Akkor négy szín előzi meg a középrészt, mint a fejlődő bonyodalom fokozatos emelkedésének rajza; és ismét négy szín követi, váratlan fordulatok hanyatlásával juttatva az embert a végzetes elbukásig.»¹

Ez a beosztás egyszerű, de nem vet ügyet a történelmi korok határaitra s a végső tagban összezsúfol valót és képzelgést. Viszont kétségtelen, hogy a forradalmi álom az egésznek fordulópontja. A történelmi színeket innen fogva a jelen és jövő képei váltják föl, s Ádám, a ki eddig küzdő hős volt, ezentúl pusztá szemlélő lesz. Ez nem jelenti a költő erejének fogytát, nem is csak azt, mit Kármán találón hozott föl, hogy az egyéni hősök kora lejárt. Igaz, eddig az egyén képviselte a haladás eszméjét, ezentúl tömeg tömeggel áll szemben s a kiváló egyén nem jut érvényre többé. Csakhogy a költőnek nem is volt módjában a későbbi részt másképen alakítania, mint homályos elméleti korképek útján; mint adhatott volna ezekben határozott alakot Ádámnak s Lucifernek? E kénytelenség jól is szolgálta célját. Eddig az ember előre törekvéséből állt a történelem; csalódásait Ádám úgy érezhette legjobban, mint részese az emberi-

¹ I. m. 88. l.

ség
akko
szen
szer
láth
levő
eszk
ellen
ban
egy
Ádám
egés
hibá
pha
váll
Ádám
ebb
álon
eszm
köv
vol
A
meg
fok
mű
lása
Ádám
lenn

ség küzdelmeinek; a most következő képeket akkor tanulmányozhatja inkább, ha csupán szemléli. Ha ő ölténé magára, Palágyi kívánsága szerint, a phalanstère tudósának ruháját, nem láthatná úgy saját süllyedését, sem a körülete levő életét. Az eszkimó látása kínosabb, mint eszkimónak lenni. A költő czéljával tehát nem ellenkezik, ha vándorai ezentúl nem álarczban, csak álruhában járnak, sőt nem is volt egyéb választása. Ebből foly, hogy a szemlélő Ádám öntudata tisztultabb, mint volt, midőn egészen beleélte magát egy-egy alakjába; ezért hibáztatja Alexander (a *Reformban*), hogy a phalanstère-szín végén Ádám mégis szerepet vállal; a londoni színtől fogva nyíltan mint Ádám és Lucifer beszélnek egymással. Bajos ebben öntudatos lélektani alakítást látni, mely az álom vége felé mindinkább derengő, tisztuló eszméletet akarná feltüntetni; az előbbiekből következik, hogy a költő akarva sem tehetett volna másképp.

A színek főeszméinek sorrendjében is alapos meggondolás látszik. Az eszmék logikai rendben, fokonként következnek egymás után, kivált a mű első felében. Éva első sóhaja a lét magasztalása: «Ah élni, élni: mily édes, mi szép!» — mihez Ádám a férfi becsvágyát csatolja: «És úrnak lenni mindenek felett!» E két elv fejlődik a

III. színben már szervezetté, mint ,család s tulajdon,' ,a világnak e kettős mozgatója'. Ez fokozódik tovább állammá és uralkodássá a pharaónál: «Minden dicsőség, uralom tiéd, s a kéj.» Hasonlón ,a nagyravágy szava' hajtja Miltiadest, de erkölcsibb alakban s polgár-erénynyé válik, mint a szabadság vágya, a melyhez utóbb Péter apostol a szeretet és testvériség parancsát csatolja. A ,hit e világát' terjeszti Tankréd. Eljutva az erkölcsi ideálig, nem lehet több fokozat; Danton is csak azt hirdeti, de realisabb értelemben s szeretet híján.

— A Kepler-jelenetekben megállapodás mutatkozik; itt tér új útra az ember, ki eddig erkölcsi eszmények után ment, most anyagibb boldogulást keres. Innen kezdve az előbbi eszmék mintegy önmaguk ellen fordulnak, mint régi alakjuk fonákai, szinte óriás méretű torzképei jelennek meg. A londoni kép mintegy a szabadság torzképe, a phalanstère a honé s egyenlőségé; az eszkimóban minden eszmének elsatnyult korcsa mutatkozik: a tulajdoné, melynek védelmében agyonveri szomszédjait; a családé, mikor feleségét felajánlja az idegennek, s a hité, hiszen istennek nézi a jövevényeket. Ez az Éden fonáka. Homályosan Erdélyi is czéltzott ilyesmire (463. l.), hogy ,kezdet és vég így világosítják egymást,' de megróttá, hogy «Ádám a még el nem bűvölt

állapotban ismerte föl a családot és tulajdont, az eszkimó-jelenet pedig, hol már csak névleg van meg a család és tulajdon, utolsó scénája a látomásoknak.)

Az álom-képek sorozatában tehát logikai rend van, melyet a történelmi egymásután is éreztet; fejlődés van bennök és hanyatlás, s megvan az egésznek kereksege, sőt a kifejlet szinte a kiindulás ellentéte, s ezzel is mintegy ahhoz tér vissza.

Palágyi Menyhért¹ hibát talál a képek egymásutánjában: szeretné fölcserélni az eszkimó-jelenetet Ádám röptével; mert ha az eszkimó-szín a legvégső, kevés hitelre talál az Úr biztatása. De vajon kisebb volna-e e kép hatása, ha egy számmal előbbre tolnók? Palágyi figyelmen kívül hagyja a színek logikáját. Lucifer minden gondolatát teljesíti Ádámnak, de gondol azzal, hogy csalódásai során folyvást közelebb vigye a kétségbeeséshez. Ádám betelt a földdel s elvágott róla, de a föld szelleme s önnön újra éledő reménye visszaszóltják. Ekkor játszsza ki Lucifer utolsó ütőkártyája gyanánt a a korcs eszkimó látványát. A ki e két színt fölcserélné, megtörné a költemény menetét, megrontaná logikáját.

¹ 362—64. l.

A legfőbb kérdés: mi forrasztja egygyé a jelenetek egész láncz-sorát? Némely színeket egy-egy szerencsés külső vonás is összekapcsol: az eretnekek máglyája bevilágít Kepler dolgozó szobájába; már a phalanstère-ben készülnek a föld kihülésére, a mi aztán előnkbe tárul. De ez nem szerkezeti szál, csak külső fonál, elvétele, ritkán. Bensőleg az egyes színek nem fejlődnek az előbbiek történelmi előzményeiből, ehhez nagyon bő alapozásra volna szükség. A történelemnek csak egymásutánját látni, azt is csak válogatott színekben. A költő ugrásokban halad, nincs módja rá, hogy kiemelje a szomszédos színek történelmi kapcsolatát, de sehol sem sérti történelmi érzékünket. Egyiptom és Hellas közt nem látni nála a kapcsolatot, csak az ellentétes kész alakulatokat állítja szembe, a zsarnoki önkényt és népuralmat. A hellén műveltségtől a dőzsölő Rómába nem az összekötő szálak mentén halad, hanem mégis előbbre lép a világtörténet útján; a keresztyénség sem innen indult ki, de itt megjelenhetik Szent Péter s elhirdetheti tanait. *Az ember tragédiájában* a letűnő kor hőségének vágya idézi fel a következő korszakot; melyet Lucifer szófogadón megjelenít. Az ellentét rugója, mely a színeket egymás mellé állítja, nem a világtörténetben, hanem Ádám lelkében

rejlík. Méltán írta Madách Erdélyinek:¹ «Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok egy bizonyos cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból.» E lélektani szükség Ádám természetében az, hogy hátat fordítva annak, a miben csalódott, szinte ellentétjét óhajtsa, a mi eléggé emberi vonás. Ez fűzi össze az egyes színeket, valamennyiöket pedig a fő szereplők közös volta. E sok képben az egy Ádám története van rajzolva, a ki az emberiséget jelenti. A költő finom érzéke egy pillanatra sem hagyja felednünk, hogy változó köntösben mindig Ádám áll előttünk. Ő maga sem feledkezik meg erről, tudja, hogy az egyes színek csak egy-egy szerepe. Teljes öntudattal mondja már pharaóban: «Sok szép időt vesztettem el ez ál úton.» Tankrédben: «Megmutattam, hogy mit érek», s a Tower-fokán számot vet magával: «Ismét csalódtam.» Ehhez járul még, hogy a színek végén szinte szemünk láttára öltözik át s világosan tűzi ki új célját, tudatában annak, hogy egy nagy álom vándora. Egy-egy színt magában véve, ez természetesen kikökkent hangulatából, de máskülönben éppen előnye, hogy az egyes kis tragédiákat

¹ *Pályák és pálmák.* 502. l.

torsóknak hagyja s az egésznek egységét folyvást érezteti.

Még erősebben kiemeli ezt az, hogy Ádám régebbi szerepeiről sem feledkezik meg. Tankréd beszédén a „ronda daemon”-ról, melyet le akar sujtani, megérzik, hogy ő volt pharaó és Miltiades. Lucifer sem felejtí a régebbi tanulságokat. Miltiadest ő emlékezteti a pharaóra: „a bódult tömegnek nemesb ura voltál, mint ő neked”. Londonban is ő mondja a bábjátékos hirdetésére «Ah Ádám, itten minket emlegetnek!» Az Éden emléket is megőrzik; Júlia Róma tobzódása közt „lelke nemes hivatásán” mereng; Miltiades arra ismer nejében, „a ki egykor lugast varázsola neki a sivatagban”, s a phalanstère-ben Évát ölelve, úgy érzi, szerelmük «az édenkertnek egy késő sugára».

Az eszmélet e megrebbenései nem hogy szét-tépnék az álom egységét, sőt épen e pontok tartják folyvást eszünkben, hogy ezek a jelek nem szétszórt visiók, hanem egy álom képei s ez a másik szál, a mely e képsort összefűzi. Művészi szempontból ez finom érzéket árul el, s lélektanilag sem lehet tagadni a féleszmélet ily földerengését. Alexander (a *Reformban*) ebben némi zavarót is lát; Kármán szerint¹ azonban

¹ I. h. 105. 1.

«az ember nemcsak álmodhatja, hogy álmodik, hanem megesik rajta, hogy álmában régibb álmaira is visszaemlékszik,» mint Ádám is, több helyütt. Madách még tovább megy, midőn az álomba egy másodfokú álmot illeszt bele Danton jelenetében. Gyulai Pál ezt tartotta a költemény legnagyobb hibájának. Mindenesetre ez vonja maga után a szerkezet megbotlását, hogy Kepler kétszer szerepel, pedig második jelenetének gondolatai megfértek volna az elsőben. De föl kellett ébrednie az álomból, melyben magát Danton sorsába élte bele, ha csak a költő nem akarta továbbra is másodízíglén álomban hagyni.¹

Ugyanazon érzékapocs, mely az álomképek sorát összefűzi, tartja össze azokat a paradicsomi jelenetekkel. A két rész kapcsolata természetes, az átmenetek egyszerűek. Ádám kérdéseire Lucifer az álommal válaszol, mely Ádámot nem nyugtatja meg, s fölriadva az Úrhoz fordul kérdéseivel. Ádám az emberiség sorsát kívánta ismerni, azt tükrözi a látomás. Álma bizonyítással szolgál a paradicsomi színben fölvetett kérdésekre, így lényeges része, mintegy alapja a befejezésnek, mely sokban e rész tanulságán

¹ Ilyen újabb álom a visióban előfordul a *Divina Commediában* szintén, kétszer is: *Purg.* XIX. és XXVII. Rámutatott Morvay, nagy könyvében, 64. l.

épül. Az ébrenlét és álom jeleneteinek főszereplői közösek; az álom az egész mű főalakjának álma, annak sorsát tükrözi s benne az végig éli küzdelmeit. Ádám sorsa a mű központja ébren és álomban, ő mindkét résznek közös főalakja. Ez kapcsolja össze a költemény két tagját.

Az átgondolt compositio, a részletekben rejlő sok finom lelemény mutatja, mennyire komolyan vette földadatát, mily megfontolással látott munkához, s mint megszívelte, a mit egyik értekezésében mondott, hibáztatva azon költőket, kik a tanulmányt az ihlet megölőjének tekintik, s hirdetve hogy «mint a zene, e legillatszerűbb nyilatkozata az emberi szellemnek, ép a legmerevebbel, a mathessissel rokon, úgy a költészet a száraz logicának tőszomszédja, s ép úgy mint ennek, a legrejtettebb ellentétek s hasonlatok kiderítésében, a legnagyobb subtilitások kifejtésében áll egész birodalma.» Mindez mintha csak saját nagy művére vonatkoznék. S nem kevésbé későbbi fejtegetése, mely szerint 'hit és költészet elválhatlan ikrek,' melyek egymás fáklyáján gerjesztik lelkesülésük lángjait, s melyekkel megfér a népszellem költői hitvilága, a törpék és tündérek serege, «mint a régiek Olympusok mellett Zenó és Epicur philosophiai elveit tudták érvényesíteni műveikben,» s mely ma sem zárja

ki a positiv tudást a költészetből, csak alkotó s mester kéz ne hiányozzék. Mindebben mintegy nagy művének tervére vonatkozó töprengéseit foglalta össze, egész költői felfogását.

Azonban minden gondossága mellett is lehetetlen volt elkerülnie némely kisebb botlásokat a *compositio* és a kidolgozás részleteiben.

Szemet szúr Kepler kétszeri szereplése, a másodfokú álom a forradalmi színben, s egy kisebb visio az álomban, a pharaoé, mi szintén ellenkezik az álom természetével. A szerző egy pontra határozatlan az ébrenlét és álom összekapcsolásánál, a mire már Szász Károly rámutatott. Éva is látni kívánja az álmot: «Hadd lássam én is ...» s Lucifer valóban azt igéri:

bűbájját szállítok *reátok*,
És a jövőnek végeig *beláttok*...

S Éva öntudata mégsem villan meg sehol az álom tartama alatt, s a végső színben sincs nyoma, hogy tudna a látomásról.

Nem tudott elkerülni a költő némely ismétlést. Így Danton sorsa velejében a Miltiadesének mása. Midőn Ádám a római lakománál megszólal: «Mi jajszó ez, mely úgy velőmbe hat?» — e fordulat a pharao-szín ismétlésének tetszik. A sürgőforgó vásár közepett a sír feltűnése egészen hasonló hatású, mint a halott megjelenése pharao

előtt, Tankrédnek, vagy a lakmározók közt Rómában.

Egyes részletek kidolgozásában is szemet szűrő hibák találkoznak. Hogy az Úr és Lucifer vitája az első jelenetben fiscalis-hangú vád- és védbeszéd, az még menthető ily gondolati költemény első tactusaiban, — de nem kicsiny baj, hogy Lucifer némely pathetikus phrasisa pusztá szappanbuborék.

Az első és utolsó szín itt-ott szinte scholastikus vitatkozássá válik, melynek során az Úr dilemmát állít a földi és az örök élet egyensúlyáról. A paradicsomi jelenetekben is sok a logikai okoskodás. Ádám és Éva túlságosan bölcsek. Rájok is talál, a mit Taine Milton Ádámjára mondott, hogy Oxfordon át került a Paradicsomba, doctori oklevele van és pápaszeme. Erdélyi nagyban hibáztatta,¹ hogy a költő nem a szent hagyományok szerint, öntudatlan boldogságban rajzolja Éden őslakóit, hanem «túlmeny e naiv felfogáson és belévegyíti a reflexiót.» Arany is tett ily észrevételeit jegyzeteiben; mire Madách 1861 nov. 2-án kelt levelében Lessing *Laokoon*-jának Von den nothwendigen Fehlern szóló fejezetével menti magát.

Lessing itt azt fejtegeti, hogy az élettől

¹ 466. l.

való eltérést megköveteli a művészet hivatása, s magukkal hozzák korlátaí és rendeltetése. (*Laokoon* II—IV. fej.) Madách méltán hivatkozott Lessingre. A reálisan rajzolt ősember, a mily kivihetetlen, épp oly érdektelen, sőt izléstelen volna. A költészet nem csak a szépérzékhez szól, hanem az értelemhez is; költő csak gondolkodó Ádámnak veheti hasznát, kiben az ész és szív törekvései élnek s megszólalnak. Drámai költeményben kivált, melybe a költő nem szólhat belé, Ádámnak magának kell tanulságaira eszmélni, hangot adni a költő gondolatának. De ha erre szüksége volt is a költőnek, a kifejezés lehetett volna emelkedettebb. Kár Ádámnak a gyakorlott szónok szemenszedett figuráival élnie, mint midőn ezt mondja:

Nem érzem-é az áldó napsugárt,
A létezésnek édes örömét
És Istenemnek végtelen kegyét,
Ki engemet tőn e föld Istenévé. (II. szín.)

Érzéseinek bonczolásában egy Schopenhauert lapozó ideges aestheta sem mulhatná felül, (pl. mit is köszönjek neki? III. szín). Éva pedig oly szabatos, mint a ki logikai kézikönyvekből tanulta a bizonyítást. (Miért büntetne? II. szín.) A gondolkodó tör itt célja felé, a nélkül, hogy fölserkentené a költő képzeletét. Azért oly hideg

a kosmikus erők szemléltetése (III. szín). Pedig néhol itt is szerencsés Madách; a forrás és liget tündérei s a mit róluk a föld szelleme és Lucifer mondanak, a milyen mély, olyan költői is. De ha a bölcselkedésekre szüksége volt is a költőnek s csak a formát nem találta el mindig: semmi sem mentheti e színekben Éva édeskés hizelgését s Ádám ömlengéseit, vagy Kimon udvarlásszerű szavait anyjával szemben.

A történelmi részben a fogatkozások enyhülnek, mintha a költő munka közben jött volna bele a gyakorlatba s hozzá nőtt volna tárgyához. A szeretkezés háttérbe szorúl, az elmélkedések bősége nem csökken ugyan, de inkább alkalomszerűek, a helyzetből fakadnak. Legerősebb gáncs ezt a részt a történelmi korok sötét színezete miatt érte, de ez a conceptióból következik, Lucifer ördögi természetéből és céljából. Ennek megvilágítása azonban már az alakok rajzához vezet s más fejezetre tartozik.

VI.

A főszemélyek. Az Úr. Sátán; kétféle bibliai alakja s az irodalmi válfajok. Mephistopheles példája. Lucifer lényege; a történelmi színek igazsága; célja. Ádám; az emberiség, az örök ember és az egyén vonásai. Az erő megtestesülése; eszményhite; küzdelmei. Ádám és Lucifer egysége az emberi természetben. Éva; kortörténeti vonásai. A nő szerepe az életben s az egyes színek körében. A női lélek Janus-arcza. Subiectiv vonások alakján.

Az ember tragédiájá-nak külső képe kettős küzdelem. Lucifer kezdi az Úrral, az ember birtokáért, s folytatja utóbb magával az emberrel, hogy föllázításával az Úr hatalmát kisebbitse. A két harc voltaképen egy: az emberben találkozik. Az Úr és sátán van itt személyesítve, a legfőbb jó és ellentéte, két elvont vallásos fogalom; a másik két szereplő az emberiséget jelenti. Fogalmak harcza hát ez, eszmei s nem drámai küzdelem. A költő már tartalmukban, rajzuk által világnézetének alapjait fejezi ki, a jó sugallat és gonosz kísértés, a hit és kétség felől, a férfi és nő tulajdonairól, hivatásukról, az egész életről. A jó

sugalmak és gonosz indulatok az ember lelkében vívják tusájokat, végig a történeten; a költő az ő küzdelmeit akarja festeni. Mindez így nem pusztá elvontság, csupán jelképes. E különbség fölcserélése vezette Gregusst túlzó ítéletére, mintha a költemény merő erkölcsi oktatás lenne, s nem egyszersmind az ember küzdelmeinek és fejlődésének, külső és belső sorsának drámai képe.

A földi képek három alakjában a legfőbb szellemi és erkölcsi tulajdonok vannak lefestve; mind az Úrban egyesülnek s belőle erednek, mint eszme, erő, jóság; ezek egy-egy szikráját hordja magában, Kármán megjegyzése szerint, a három főalak: Lucifer, Ádám, Éva, az ész, erő és érzelem testesülései. Bennök az élet három főereje munkál egymás mellett: a hideg józan ész, a lelkesüléssel párosult tettvágy, az önmagában elégült érzelem. Magában véve mindegyik egyoldalú, összeolvadásukból alakul ki a költő világfelfogása, a mű tanítása.

Az Úr meg is jelenik Madáchnál, az első és utolsó színben, «dicstől környezetten trónján». Ez mutatja, mennyire meg sem fordult fejében színpadi megjelenítése; ábrázolásában Zichy Mihály a hatalmas aggastyán hagyományos képéhez folyamodott. Az Úr a mennyei előjátékban mintegy polgárjogot ad Lucifernek a földön, végül pedig megpecsételi bukását, kijelöli szere-

pét,
párh
ben,
szak
Mad
jelen
is v
s ha
az e
téné
is m
kik a
Az ő
vény
korl
tol s
telm
Ádám
az 1
tőle
vonu
B
F
mén
mer
kori
mag
zett

pét s az emberét is. Szerepe ennyiben meglehetősen párhuzamos a *Faust*-belivel, kivált az első jelenetben, de ott azzal el is tűnik a szem elől, a végső szakban csak a mennyei seregek mögött érezni. Madáchnál az Úr komorabb, bibliai fönségében jelenik meg, a teremtés munkája közben, végül is világosabban hallatja szavát mint örök bíró, s határozottabban szabja ki az emberi hivatás, az egész élet medrét, megindítva az emberi történet kerekét. Madáchnál a történelem során is mindenütt jelen való. Az ő hírnökei az angyalok, kik az embert a kísértéstől óvják: «Ember vigyázz!» Az ő szolgálja a föld szelleme, ki a természet törvényeit s rendjét jelenti, s az embert természetes korlátai közé utalja. Ő szól Ádámhoz az apostol szavával, a keresztnél, sokszor Éva sejtelve által s legtöbbször benső hang gyanánt. Ádám nincs úgy magára hagyatva, mint Faust, az Úr mindig mellette van, s ő nem szakad el tőle végkép. Sorsán ez által elejétől végig átvonul a kiengesztelődés lehetősége, biztatása.

Bátrabban nyúlt a költő Sátán alakjához.

Képzeteiben ez öltött testet elsőnek a költemény alakjai közül; mondhatni, ez már régi ismerőse volt. Saját lelkén érezte karmait ifjúkori kétségbeesése idején, kezét látta mindenben maga körül. 1843-ban (12/I., kiadatlan) kiélezetten azt írja Szontaghnak: «Nem isten, de

ördög ural a' világon.» Az ember az ördög szolgájaként jó e földre :

Szolgabünnel lelkeikben

Születnek az emberek —

írja *Csillagok* című kiadatlan verse. Mindenki az ő rabszolgája ; az egész élet csak abban áll, hogy a szereplők «híven betölték az ördög nap-számát» — e mondattal zárul fiatalkori elbeszélése, *Chronica két pénzdarab sorsáról*. Lassanként közelébe férkőzik ez alak, hogy mint annyi költőnél, oldalához álljon, saját sötét gondolatainak sugallójaként. Mintha sátán tanítása volna a Szontághhoz írt verses levélből, ő mutogatná a *Jellemzések* képeit ; némely epigrammában, egy-egy versszakban máshol is az ő hangját hallani, egy hideg és keserű elmélkedőt. Már testet is kezd öltetni *A nő teremtéséről* szóló regében ; szemtől-szembe áll és szóba ered vele *Egy vetélytárshoz* írt versében, melynek ez az ötlete már a *Csak tréfá*-ban gyökerezik. Nem tágit mellőle, hol sűrűbben, hol ritkábban, de föl-fölkeresi ; ő uralkodik lelkén akkor is, mikor nagy művének tervét forgatja fejében ; benne rejlik a mű első csirája, a költő eleinte az ő pártján van, úgy hogy szava meggyőzően cseng. Elkeseredett pathosából, Mephisto satyrikus fölényével szemben,

azt látni, hogy itt a költő keserősége jut szóhoz, főkép eleinte. Benne írójának borús eszméi öltének testet, így nyer ez alak életet. Költői kialakulásában két bibliai típus olvad egybe s mindegyiknek egy-két irodalmi válfaja, melyek példái ott lebeghettek a költő előtt.

Sátán alakját a századok hite és babonája szabadon és többféleképen alakította; régóta élt az irodalomban is, mint indulatok megtestesítője. A Gonosz fogalma oly ősi és általános, mint az eszmélkedés s a képzelet maga; az Úrral szemben a rontás forrása, ő hoz az emberre minden bajt, kárt, betegséget, ő a halál ura. Még az egy-isten-hívő zsidók ősvallása is külön bakot áldozott Jahve mellett Azazelnek, a miről Mózes is tud (III. 16. 8, 10, 26.). E dualismus úgyszólván minden vallásban föltalálható; a zsidóknál perzsa hatásból fejlődött a száműzetés alatt;¹ Agramainutól kölcsönzi az ördög sárkány vagy kígyó alakját is. Az új-szövetségben általában Isten országának ellentéteül jelenik meg. A gnostikusok az anyagi világ teremtését egy Demiurgosnak tudják be, ki az Úr ellentéte. A szent atyák összeállítják Sátán egész gene-

¹ Roskoff: *Geschichte des Teufels*. I., II. Leipzig, 1869 130—193. l.

alogiáját s minősítési táblázatát. E szerint bukott angyal, ki Istennel vetélkedett s ezért letaszították a mennyből; innen benne a kevély dacz s irigységből fakadó rontó vágya az ártatlan emberrel szemben, a mi egyszersmind hatalmi kérdés, hogy Istentől eltántorítva, a maga zsákmányául ejtse. Az ő műve és eszköze a bűnös gyönyör, s mint a fogadás szerzőjének, alakja emberi vagy szárnyas angyalé.

Így rajzolják azok a költők, kik a bűnbeesést veszik tárgyul. Legközelebb áll a szent iratokhoz Milton *Elveszett Paradicsom*-a (1667); az angyalok bukása itt szintén összekapcsolódik az emberével. Nála Sátán «Isten s ember ellene» (II. 630. sor), a ki nem várhatván magának kegyelmet (IV. 80—84.): «Minden jó veszve nékem — kiáltja, — Rossz, légy javam!» (IV. 100—110.) De bár megejti az embert, Krisztus följánlja magát váltságaul. Vondel (1587—1679) *Lucifer* című drámai költeményének hőse épen azért lázad föl, mert megtudja, hogy Isten fia majdan emberré lesz; az ember ily fölmagasztalásában az angyalok megalázását látja, s forradalmi és demagóg jelszóval „a menny jogáért” üt pártot az Úr ellen s legyőzetvén, az ember megrontásával áll boszút. Ezért pokolra vetetik, míg az embernek reményt ad a megváltás ígérete. E költeményekben a mennyei biro-

dalom ellentétéként Sátán is egész országhoz jut s a gonosz szellemek bő seregéhez; a sötétség fejedelme, roppant seregek hadvezére, kinek vértjét a költők egyenlő mértékben kovácsolják a theologia és az antik eposok érzéből. Kész állam Klopstock pokla is, az ördög küzdelmeinek újabb fejezetében; valóságos haditanács ül össze a Megváltó ellen, szövetkeznek földi ellenségeivel; végül Sátán a Holt-tenger mélyére taszítatják. A bűnhődés e mozzanatát minden ily költemény kiemeli. Az ördög sikere nem örökkévaló, az ember nem válik örökös rabjává; ez ellenkeznék a megváltás tanával, a szent-írással, hol a csábítás után nyomban meghallja bűnhődését s az emberi nem megváltását, melyet az új-szövetség beteljesít. Ennek reményét s biztatását az összes ily költemények hangoztatják, vagy kinyilatkoztatás alakjában, vagy benső sugallat gyanánt.

Madách Lucifere az első színekben a paradicsomi kígyó fajzatja. Célja egy azéval: az őszülékben az egész emberi nem megrontására; eszköze is ugyanaz, a bibliai két fa; az ezekhez fűződő fogalmak végig vonulnak az egész költeményen. A csábítás itt is sikerül, a földi életen át megsínyli azt az ember faja, de nyomban meg van pecsételve Sátán bukása is, midőn, mint a bibliában, az Úr eleve elhirdeti, hogy

«hasztalan rázod porlánczodat». Alakján költői példák nyomai is érzene, itt főképp Byron hatása. Lázadó s bukott angyal, az Úr ellenlábasa, mint Miltoné s Byron *Kain*-jának kísértő szelleme. Byronnál a «Két Elv»-ről beszél, «rejtett királyi székükön»; Madáchnál is ily erkölcsi dualismus áll fönn, a jó és gonosz harcra kelnek, sőt a koczka eleintén szinte az utóbbinak kedvez, de nála később e kettősség egybeolvad. Byron Lucifere azt mondja Kainnak:

halhatatlan

Voltát használni merte és szemét a
Mindenható zsarnok képére rá
Szögezni merte és szemébe mondta:
A rossz rossz benne is.

Így jelenik meg Madách Lucifere az első színben a nagy dispután. Byronnál egyenlőnek érzi magát az Úrral: «degyőze bár, de nem fölöttem áll» — dicsekszik. «Más nem vágyom lenni, mint vagyok.» Ily kérkedő és önelégült Ádám előtt is.

Byronon keresztül részben Goethe példájára vall, hogy Madách nem mozdítja meg a poklot, mint Milton, csak egy alakban személyesíti, a mi egyszerűbb és költőibb. Ezzel megkönnyíti azt, hogy Lucifer emberi alakban szegődjék Ádám kísérőjeül, a mi megint Goethére mutat vissza.

Madách ördögén általában többféle typus vo-

násai kereszteződnek. Sátánnak a bibliában is van oly alakja, melyen megakad egy pár emberibb vonás, ez az, a min a költészet kapott. E typus családfája Jób könyvéig nyúlik föl; itt nem a gonosz elvont fogalma, a pokolnak csak egy közkatonája; minthogy nem sikerült megrontania az emberi nemet, azóta csak egyes lelkekre vetheti ki hálóját; nem megrontó, csak csábító, a ki gyöngeségében bízva próbára teszi Jób jámborságát; nem is merő ártalom, ármánykodása jóra is vihet. Az irodalom ördögeinek nagyrésze ebből a fajtából való, mely szembetünően kedvez a költői alakításnak, több tekintetben is. Az ily kísértő lélektani alak, mint az ember bal-sugalmainak bujtogatója, mondhatni egyéni, benső ördöge. Befészkeli magát az emberbe, vágyaiból és kétségeiből ölt testet, az emberi lélek egy része. Mephisto Faust tépelődéseiből és sóvárgásaiból lép elő; Byron Kainjának szívében már a szellem megjelenése előtt ott lappang a kétség és dacz, a sátán szava. Tökéletes az ily beolvadás a Don Juan-typusban: ő saját érzékiségének áldozata, de abban, hogy végül pokolra jut, mint Byronnál, mégis az ördög szerepe villan elő. Madáchnál az első csábítás kívülről jó ugyan, de utóbb Lucifer is az ember lelkébe rejtezik, természetének alacsonyabb részét jelenti.

A beolvadás lélektani mozzanatával kapcsolatban van e typusnak több vonása is, mely költői feldolgozásra alkalmas. Az embert e szerint saját alacsony hajlamai ejtik el, ezzel a daemon helyett az ember válik a küzdelem hőségé, s minthogy szabad akaratból vétkezik, önnön sorsának kovácsa. Ebből következik továbbá, hogy sorsa nincs előre megpecsételve; a gonoszszal együtt a jó is az ember lelkében szunnyad; ellent is állhat a kísértésnek, mint Jób, a ki csak igaz szíve s jámborsága mellett tesz bizonyosságot. Jób példájából merítette Goethe, hogy az égi kegyelem mellett az embernek magának is van része a megigazulásban, a miben Madách szintén követi.

Mind e mozzanatok sok alakuláson mentek keresztül. E benső ördögnek mindjárt nyilatkozása is többféle.

Rendesen az ember elégedetlenségéből tör ki; erre számít Jóbnál is, midőn csapásokkal ostromolja, hogy megtántorítsa. A méltatlanul üldözött Theophilus, Lenau életunt Faustja, s részben a Goetheé is, elkeseredésükben dobják magukat az ördög karjai közé. Többnyire az érzékekhez szól, vágyak betöltésével, ígéretekkel csábít. Leginkább önző javakat ígér, főként gyönyört, mint a legendában s Calderon *Csodatevő mágus*-ában Cyprianusnak, ki a keresztyén Justináért sóvá-

rog; vagy az emberinél nagyobb bölcseséget és hatalmat, mint Marlowe Faustusának, vagy mindezt együtt, mint a népi Faust-könyvben s Goethénél is; kíméletlen szenvedélyében Faustot egészen a Don Juan vetélytársaul tünteti fel Grabbe, *Don Juan és Faust* című tragédiájában.

A gyönyör csábja szintén a bibliából indul ki; Mózes első könyve (VI. rész, 4. vers) tud bukott angyalokról, kik földi nőkkel szerelembe estek. E példázat a nőt a férfi megrontójának nézi, a gyönyört az ördög művének. (Heine Faustballettjében az ördög női alakban szerepel.) A költészetben a megtestesült szenvedély gyanánt lép föl; benne sötét indulatok háborgásával a nemes érzelem egy sugara egyesül. Ez alakját kivált a romanticismus kapta föl, mely bálványozta a titáni méreteket, csodált minden szenvedélyt és minden szenvedést, s a rossz és jó, a szép és rút vegyületében gyönyörködve, a bukott angyal alakján is megrezzenti a menny csillámát. A végletek e találkozása a költők szemében a szerelem rontó és nemesítő hatalmának képe. A mózesi hagyományból Byron a szenvedély mindent legyőző hatalmát olvasta ki, mely az angyalokat is lebilincseli. *Ég és föld* (*Heaven and Earth*, 1821.) című mysteriumában két szerelmes angyal lejár a földre Kain leányaihoz; hiába óvja őket égi hírnök, velök maradnak a vízőzön

előtti éjen is, a miért aztán együtt pusztulnak a földiekkel. Rokon ezzel Moorenak töredékben maradt verses lyrai regénye szintén: *The loves of the Angels*, s egyik költői beszélye is, *A Paradicsom és a péri*, a *Lalla Roukh*-ban. Sátán alakja sokszor megneemesül az érzelemtől. Lermontov *Démon*-a, a byroni képzelet hódításának e szülötte, a testi kívánság szítója; maga is földi szerelem tüzeiben ég az apácza Tamara iránt, de énekét hallva, könnyre olvad; «a véték elszáll szívéből s a menny kitaszított fia megint a jó útra kívánna lépni».¹ Szerelmében megneemesedő Sátán Alfred de Vigny *Eloa*-jának (1823.) csábítója, hol angyal lép a földi nő helyébe.

Ce méchant qu'on accuse est un consolateur,
 Qui pleure sur l'esclave et le dérobe au maître,
 Le sauve par l'amour les chagrins de son être. (21)

Hasonló Madách költeményei közt az *Angyal és leány* (kiadatlan), melyben Ázor angyal földi nő szerelmét élvezi, s még inkább *A nő teremtése*, hol a nő angyal és ördög csókjának gyümölcse. Ez utóbbinak rokonságára *Eloa*-val már rámutatott Haraszti Gyula,² csakhogy míg a

¹ Bodenstedt fordítása után, II. 8. Magyarra is lefordította Telekes Béla, a *Pesti Hírlap*-ban, de másodkézből.

² Madách Imre költészetének jellemzéséhez. Tanulmánykísérlet. Kolozsvárt, 1882. 30. l. — Újabban a *Modern Könyvtár*-ban is.

többiek inkább a szenvedély hatalmát festik, Madách bölcselő hajlama e mesében a nő jó és rossz természetét akarja jelképezni.

Ismerte tehát Sátánnak ezt a költői típusát is, de nagy művében mellőzött minden ilyes vonást, noha példája, Mephisto, mind a csábításban, mind lényében erős érzékiséget árul el, végjelenetében pedig az angyalok láttára mélyebb érzés is mozdul benne. «Fühlten Liebesqual die Geister, selbst der alte Satansmeister war von spitzer Pein durchdrungen.» *Az ember tragédiájában* a szerelem csak legszebb hatalmában mutatkozik: egyrészt mint tiszta lelki érzés, másrészt mint a faj fenntartó ereje. Ama vonások kerülése mutatja, hogy Madách előtt egy másik típus lebegett, az értelem sátánja.

Ez az embert értelménél fogva ejti meg. Az elégedetlen és lázongó, a tehetetlen és elbizott értelem szítója ez, a bölcselkedés és kétely szelleme, de az öntudaté s önérteté is. Ilyen a Goethe Mephistója, a megismerés szelleme s a hideg értékelése. Többnyire van a lázongó értelembe valami forradalmi. Ilyen Byron *Kain-jának* kísértője. Természetes szócsöve ez az ő féktelen és lázongó szellemének, átszőve a kor világfájdalma- s pessimismusával; másrészt a szabadság vágya szólal meg benne, melyet a nagy forradalom má-mora s a közlgők előszellője szít. Lázító hevében

Brandes a forradalmak szülő-erejét látja; ezért viseli ezt a nevet is: fény hozója. A szabadság angyala Victor Hugo sátánja is a *Fin de Satan*-ban; a bukott angyalnak az égben maradt szárnytollából támad a szabadság, Isten és sátán közös sarja, ki a sátánt meg fogja váltani. Ez merő példázat: a szabadság mint megváltó s a bűnök eltörlője.

Madách ördöge ilyen értelmi fajta. Szintén szabadítónak adja ki magát az Úr zsarnokságával szemben. De kevés benne a forradalmi; értelme, mint a Mephistoé, általános eszmékre irányul, mégis érzik rajta Byron hatása. Nem ígér élvet, mint első léptén a legtöbb ördög, Goetheé s Lenaué is, hanem 'a tudás, a nagyravágyás fegyverével' küzd, Byron daemonának nemes eszközeivel. Egészen byroni, a mint a gondolatot ébresztgeti Ádámban, az akarat szabadságára hivatkozik s halandó volta szörnyüsege ellen lázítja.¹ Ádámban az erő kinövését illeti, Évát

¹ Kainhoz: A végzetes gyümölcs
Egy jót adott csak, józan eszedet

Ádámhoz: ... a gondolat,
Ez nagykorúvá tenna. —

Kainban, Kain:

Te tudnád, én mit gondolok?

a báj természetes gyöngéjénél, hiúságánál fogva
ejti meg:

Oh megállj, kecses hölgy!

Engedd egy percze, hogy csodáljalak.

Amaz ép annyira byroni gondolat, mint ma-
dáchi emez.

Az ily csábításban hátrább szorul az önző indok;
sátán szinte részvéttel közeledik az emberek felé.
E vonás az érzelmes typusból olvadt át ide. Byron
daemoni egyrészt jótevő titánnak látszik.

Mi szellemek s ti emberek szeretjük

Egymást, együtt szenvedve rengeteg kint —

De türethetőbbet így a kölcsönös

Részvétben...¹

Miltonnál, elnézve az embert, fölsohajt² (IV.
365.):

Szeretni tudnám őket

s később (IV. 415.):

...szánom is

Ártatlan, jámbor voltotok...

Lucifer: A mit mindenki gondol, a ki csak

Gondolkozásra érdemes; hiszen

Lelkedben az, mi szót emel, valótok

Halhatlan része csak.

Kain: Mit? Halhatatlan?

Azt nem nyerők meg.

¹ Györy Ilona fordítása.

² Jánosi Gusztáv fordítása.

Goethénél is azt negélyezi:

Die Menschen dauern mich in ihren Jammertagen
Ich mag sogar die armen selbst nicht plagen.

Madách Luciferének is biztatnia kell magát
(II. szín):

Megesküvém vesztőkre, veszniök kell,
S kétkedve állok mégis újra meg...

Azonban jóság és szabadság csak látszólagos. Sátánt itt is önző indok vezérli: ha az emberben vágyat ébreszt, hogy a maga lábára álljon s elszakadjon az Úrtól, — ezzel már magának nyerte meg.

Sátán ezen alakjaiban is hasznát veszi emberfölötti hatalmának, de a csak varázserővel hitegető ördög szerepe sekély. Ez főleg a nép képzeletében otthonos. Ide erősen befészkelte magát a vallás kapesán, de idő folytán itt is új vonásokkal gazdagodott, melyek az irodalomban is érvényesültek. Az egyház nem igyekezett kiirtani fogalmát, hiszen az ördögtől való félsz századokon keresztül ép oly irányítója volt a jó erkölcsnek, akárcsak az Istenben való hit. A keresztségnél is szokásos exorcismus tartása s a passiojátékok folyvást elevenen tartották, sőt ez utóbbiak színpadi alakká avatták. A templomi játékok, mysteriumok sokszor

az a
pet
nyer
mok
Elein
jelleg
előbb
s sz
a re
köte
sága
a bo
műfa
szere
űz
lódó,
(170
emel
kapó
vitat
dög
költ
neve
ferér
A
idom
csap
oka,

az angyalok bukásán kezdődtek s állandó szerepet juttattak az ördögnek. Midőn a pápák e nyers tréfákkal fűszerezett előadásokat a templomokból kitiltották, a színpad az utcára került. Eleinte ott is megőrizte bibliai színét s erkölcsi jellegét, de lassanként elvilágiasodott; az ördög előbb csak az erkölcsök, utóbb a közállapotok s szokások bírálójává tolta föl magát, főkép a reformatio korában, hogy kivált a papsággal kötekedjék, vaskos tréfákkal derítve nyers igazságait, annyira, hogy némelyek benne keresik a bohóc őst. Franciaországban egészen külön műfaj volt a diablerie, melyben négy ördög szerepelt. Az irodalomban sok nyers tréfát űz Marlowe Mephistophilise (1604.); ily csúfolódó, kotnyeles bíráló Le Sage *Sánta ördöge* (1707), a ki közismert személyek feje fölül emelte le a háztetőket; ez tette a könyvet oly kapóssá, hogy a boltokban az emberek karddal vitatták el egymástól egyes példányait. Az ördög gúnyos és bíráló kedvéből jócskán örökölt Goethe Mephistója, kit az Úr „kópé”nak nevez; róla ez örökség átszállott Madách Luciferére is.

A vallásos érzés tisztulása gyökeresen átidomítja. A fölvilágosulás terjedtével hitele megcsappan, rontó hatalma megfogyatkozik; ez az oka, hogy kevesebbe veszik. A vallásból inkább

a mesékbe szorul s a korábbi gúnyolódó maga lesz gúny és nevetség tárgya. A nép jobbra mosolyogva tekint, mintha ezzel visszavásárolná századok előtti szorongását tőle. Tréfás ficzkóvá vedlik, a kívül paczkázni lehet; legfeljebb lidércnyomást szerez, zivatart hoz. A mi népmeséinkben afféle légbeli szegény-legény, rokona a garabonciásnak, többnyire mendikás diák képében kóborol — Mephisto is 'fahrender Scholast', — legfőlebb két kis szarv vagy lóláb az árulója, mint Arany *Hatvani*-jában s Zichy-nak az *Ünneprontók*-hoz készült illusztrációján. Országá itt is kiterjedt; varázserejét szolgálóra is át tudja ruházni, így keletkezik a csodálatos mesék egész serege boszorkányokról és varázslókról, minő Simon mágus, a britt Merlin, 'Klingsor aus Ungerlant', Faust s nálunk *Hatvani*.¹ Ünnepek a boszorkányok szombatja, a vasárnap paródiája; a csodák ellentétéül szolgál bűbájuk; a templomi tömjénnel szemben körülük kénköszaga terjed. A népnél az érzéki csáb eszközeit majdnem annyira használatlanul heverteti, mint az értelmieket, erejét kicsiségekre fordítja, de ezekben is mélyebb értelem lappang. Igyekszik beletörődni sorsába. Roppantúl szolgálatkész,

¹ *Hatvani és Faust rokonságáról* l. Heinrich Gusztáv: *Faust. Irodalomtörténeti czikkek*. Bpest, 1914.

a hol
gond
jesíts
gáló
táncz
embe
dalmi
észrev
áll ö
igazsá
dách
belele
eszmé
Szín
latáb
azonb
A kin
az eg
adja
rőzöd
földi
a sza
rozás
mely
valós
vérrel
heimi
példa

Ma

a hol emlegetik, tüstént ott terem, hogy a meg-gondolatlan kívánságot rögtön s túlságig teljesítse; Arany ünneprontóinak s a forrásul szolgáló ponyva-füzetben addig hegedül, míg a tánczolók lelke ki nem szakad. Készségében az ember vágyainak szolgálja és szítója, mint irodalmi alakjában. Másrészt e hirtelenségben, az észrevétlen átmenetben, a végletes túlzásban áll ördögi fufangja, a miben mély lélektani igazság rejlik, mely átszivárgott Goethe és Madách művébe is, a mint Faustot mind jobban belelovallja szenvedélyébe s Ádámnak minden eszméjét túlságba viszi.

Színre készséggel szegődik az emberek szolgálatába, kicsinek tetsző kikötés fejében, melyen azonban nagyot akar nyerni. (Pl. Erdélyi, III. *A király meg az ördög.*) Kész lekötni szolgálatát az egész földi életre, ha az ember cserében neki adja lelkét. Az ily alkuban az egyház óvása tükröződik, mert sok ember eljátszsza üdvösségét földi javak fejében. A kikötés fontos mozzanat: a szabad-akarat jele. Az ember szabad elhatározása a legendákban világos képen forrt ki, mely aztán elterjedt az irodalomban. A felek valóságos szerződést kötnek, melyet az ördög vérrel irat alá, mint Theophilussal, Gandersheimi Hroswitha miraculumában. Theophilus példáját követi Cyprianus, a népkönyv Faustja

s az ebből sarjadó költemények. Ily szerződéssel csak a csábító Sátán biztosítja jogát, a megrontó nem tartja szükségesnek, azért nincs helye e képnek Milton és Madách művében. De a szabad akarat tengelyén fordul meg az ő sorsuk is, e fontos mozzanat nem hiányozhatik. Miltonnál az Úr előre látva az ember bűnbeesését, azt fejtegeti (III. 98—99.): ki az oka, ha nem maga?

Eléggé jó s igaznak, hogy megállni
S szabadnak alkotám, hogy bukni tudjon.

E pontra szegzi nyilát Madách Lucifere is, midőn azzal érvel Ádám ellen: önmagadra van bízva,

hogy válassz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat.

A szabad-akaratból következik, hogy az ember nem született rabja a gonosznak; ellent állhat a kísértésnek, mint Jób; s ha megtántorul is ideig-óráig, a megtérés útját nem vágja el. Hiába a szándék is, hiába minden kötés, az égi kegyelem megváltja az embert. Theophilus kötlevelét visszaszerzi az ördögtől Szűz Mária. Cyprian megtér s vértanu-halálban dicsőül meg Justinával együtt, kiért eladta volna lelkét. A szerződés szétszakítása, az ördög vesztesége a megváltás tanából ered, mely áthatotta a nép képzeletét s az irodalmat is. Az ördög a mesékben is pórul jár, a nép többnyire túljár az

eszé
gána
emb
a pr
den
mélt
sing
az e
hogy
tésze
zana
elkál
Faus
az c
ellen
benn
sána
abba
ez er
szom
kezől
lelkél

¹ V
² V
Egyete
köv. l
jaira i
³ L

eszen, mint Arany László gyűjteményében *A cigány a pokolban* című mesében, Gaálnál *A szegény ember, ki az ördögöt megcsalta*.¹ A gonosz rajta veszt a próbán s ráadásul nevetségessé válik, mint minden felsült kártevő.² A mókás ördögnek ez a legméltóbb büntetése. Így jár az irodalomban Mas-singer ördöge, *The devil is an ass* darabjában; az emberek ravaszsága túltesz az övén s lefőzi, hogy alig győz haza iramlani a pokolba. A költészet nem mindig olvasztja magába ezt a mozzanatot. Néha az ördög győzelme, az ember elkárhozása szolgál tanulsággul; a népkönyv Faustusán betelik sorsa, s a könyv mottója inti az olvasókat: «Legyetek Isten hívei, álljatok ellen az ördög incselkedéseinek, akkor elhagy benneteket» (Jakab lev. 4. 7.). Marlowe Faustusának testét is elviszik az ördögök, de ő bízik abban, hogy lelkén nem vehetnek erőt, s a kar ez erkölcsös tanulsággal zárja a darabot: «Az ő szomorú sorsa intse az okosakat, ne nyujtsák kezöket tiltott gyümölcs után.»³ Néha a költő lelkében gyökerezik a megváltás hiánya, ha

¹ V. ö. Ipolyi Magyar mythológiája, 53. l.

² V. ö. Osztern Salamon: *A becsapott ördög mondái*. — *Egyetemes Philologiai Közlöny*. XXX. évf. 1906 okt. 610. s köv. lapok. Az idevágó tudományos irodalom főbb darabjaira is hivatkozik.

³ Lefordította Londesz Elek.

nem ég abban a hit sugara. Lenau Fauston át az egész emberiségre ráolvastatja az önhitt Mephistophelessel:

Csak oda jutsz, a hova tartozol,
Az ég nem tart rád just, de a pokol.¹

A megváltás gondolata erkölcsi követelmény s összeesik a költői igazsággal. Lessing a maga *Faust*-tervében nagy súlyt vetett e pontra, de csak az ördög kudarczára. Goethe az ő példáján indult, de az egészet tökéletesebben dolgozta ki; sokan vették azt például, Madách is. Goethénél ez kései gondolat, csak az újradolgozás közben jegeczült ki. Az *Ős-Faust*-ban még Gretgen fölött sem hangzott a megváltó mennyei szózat: «Ist gerettet!» Ezt a költő később igtatta be. Faustra nézve már nem éri be ennyivel. Sátán kudarcza mellé az ember megigazulását csatolja, az égi kegyelemhez az ember törekvését; a theológiai elvhez bölcselmi fölfogás csatlakozik.

Az első mozzanat nála az, hogy eleve különválasztja a földi élettől a túlvilágít. Mint Jóbnál — «csak ő magára kezedet ne vessed» — az Úr Faust fölött is csupán a földi élet tartamára ad hatalmat az ördögnek. E szétválasztás, bár kimondatlanul, ott lappang Madáchnál is. Az

¹ Szomory Károly fordítása, az *Olcso Könyvtár*-ban.

Úr Ádámot is folyvást oltalmazza, mint Jóbot s egy-egy sugarat vet útjára. Goethénél egészen világos ez:

So lang er auf der Erde lebt,
So lange sei dirs nicht verboten.
Es irrt der Mensch, so lang er lebt.

Vischer szellemes megjegyzése szerint az ördög a tévelygésre épít, az Úr a törekvésre. Ez már a megváltás goethei gondolatát készíti elő. Két szálból fonódik az: egyik Sátán legyőztetése, másik az ember fölemelése. A kettőt egybefogva az Úr előre megjövendöli:

... steh beschämt, wenn du bekennen musst:
Ein guter Mensch in seinem dunkeln Drange
Ist sich des rechten Weges wohl bewusst.

A megnyugtató még teljesebb az által, hogy a kísértő sorsa előre meg van pecsételve. Lucifer is előre ösmeri sorsát:

az végzetem,
Hogy harczaimban bukjam szüntelen,
De új erővel fölkeljek megint.

Ez utóbbi mozzanatot viszont Madách emeli ki világosabban. Sátánnak nemcsak leveretése folytonos, hanem harcza is; az ember folyvást kísértések közt s ellenök vívott küzdelemben él, de épp ez edzi meg. E fölfogásban a rossz csak jóra visz. Az ördög ezzel alá van rendelve az Úrnak, beol-

vad az erkölcsi világrend egységébe s megszűnik az erkölcsi dualismus, melyet szerepe magával hozott. Goethénél az Úr így mondja ezt ki:

Des Menschen Thätigkeit kann allzuleicht erschaffen,
Er liebt sich bald die unbedingte Ruh;
Drum geb ich gern ihm den Gesellen zu,
Der reizt und wirkt, und muss als Teufel schaffen.

Mephistopheles maga is beismeri, hogy ő

Ein Theil von jener Kraft,
Die stets das Böse will, und stets das Gute schafft.

Madách csaknem szószerint átveszi Goethéből e két részletet. Az utolsó jelenetben így ítélkezik az Úr Lucifer fölött:

működjl tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz.
mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz.

Goethének e megoldása általában minta és közkincs lett a költészetben. Byron Lucifere is azt hirdeti a rosszról: «Minden élet s élettelennek a kovásza ez»; Kaint is arra oktatta atyja, «a jóra rossz vezet», Ábel szintén azt vallja, hogy az Úrral «nem is tévedhetünk, hanemha mindenható jósága valamely szent célzatából». Longfellow, ki az *Armer Heinrich* történetét a *Faust* hatása alatt alakította át *Arany legendá-jában*,

Luciferről szintén azt szövi az angyalok végső karénekébe:

Kegyelme nélkül ő sem élne,
 Ő is az Úr cseléde,
 S habár eszünk nem fogja föl,
 Ő is jót eszközöl.¹

Goethe és Madách e kimondott elvet keresztül is viszik. Faustot az ördög kéjbe, bűnbe rántja, de a szenvedélyek tisztító tüzén át az élet magasabb felfogásához emelkedik. Ádámnak a küzdelem hiábavalóságát mutogatja, de nem ölheti ki belőle a törekvés vágyát, sőt megerősíti s tehetetlenségének érzetében visszatéríti az Úr segítő kezéhez. Sátán így valóban a jó eszköze, a mint folytonos törekvésre ösztökél. S épen e törekvés itt az új. Faustnak már vérszerződése úgy szólt, hogy ha a pillanat varázsa elkábítja, ha megáll: az lesz életének határa s az ördög zsákmányául esik; a míg nem lankad, nem lehet az ördögé. Ádám, annyi csalódás után, az úrben is azt hangoztatja, hogy az ember célja a küzdés. Sohasem adja meg magát Lucifernek. Faustnak azzal hirdetik a megváltást az égi seregek:

Wer immer strebend sich bemüht,
 Den können wir erlösen.

¹ Jánosi Gusztáv fordítása, az *Olcsó Könyvtárban*.

Ádámot is végtelen pályára utalja az Úr, midőn hivatását kijelöli.

Mindkét költeményben az égi kegyelem is munkál. Faustról azt énekli az angyali kar:

... hat ihm die Liebe ...

Von oben Theil genommen. —

Az ember tragédiájá-ban is zengi a vég karének:

hogy felettünk

Pajzsul áll Isten kegyelme.

De a megváltó égi kegyelemhez itt az ember szakadatlan törekvése járul, ez lelkében az isteni rész, mely fölemeli. Az ember részes a maga megváltásában, jó tulajdonai győzik le a gonoszt. E gondolat végelemzésben Jób példájáig vihető vissza.

Ez az a lélektani, szinte gyakorlati bölcsesség, melyet Goethe fűzött a megváltás eszméjéhez, s a mit Madách eltanult tőle.

Ennyi példa és hatás szövődik össze Madách Luciferén s jórészt mégis eredeti, mert a költő lelkéből ered s mert kialakulásában sokféle hatás működött közre s egyik a másikat mérsékli. Madách kiinduló-pontja az alakításban a paradicsomi Sátán volt, erre irányult első gondolata és terve. Csábítás közben Lucifer az Éden kigyója, azé eszköze is, a két fa, czélja szintén: az emberiség megrontása; lényé-

hez Byron adott kölesön egyes vonásokat. Ezt az alakot forgatta elméjében és sikerült beléje életet lehellnie. Sajátságos, de kétségtelen, hogy Lucifer addig eleven s drámai, míg a gonosz fogalma, a csábításnál s a végső színben, midőn elkeseredve Ádám felé rúg: «Fel a porból állat!» Ez legdrámaibb mozdulata és a legjellemzőbb is. Az Úrral vívott harcában küzdő és legyőzött, drámai sőt tragikai személy, e részben fölül is mulja Goetheét. De szerepét Madách nem korlátozta ennyire, Milton módjára, hanem kiterjesztette az egész történelemre. Az ördög az ember folytonos megrontójaként jelent meg képzeletében, így készült rajzolni hatását az emberiség drámájában. Ugyanazt az alakot tartotta szem előtt itt is, a gonoszság megrontó kútfejét az Úr s az ember ellenében; ezért nem olvad bele Lucifer Ádámba, mint társa Faustba, hanem kívülről küzd ellene, ellenfelei közt vagy környezetére támaszkodva, nem fölbújtva, túlságba hajtva, mint Mephisto, hanem gátló erőként. Ekkép hozta magával célja, így indult meg fejében a költemény. Mindez ki lehetett már dolgozva a költő agyában, midőn a további alakítás dolgában Goethe példájához folyamodott, s az lassanként elnyomta eredeti gondolatát. De szemlátomást ez az őś-kőzet, melyre utóbb ülepedett Goethe hatása, termékeny rétegül,

lassankint ellepve a szikla-alapot. A Jób-féle ördög példája Madáchra Goethén keresztül hatott, az első mennyei szín menetére, a földön sátán kísérő szerepére, s abban, a mint Ádámot csalódásokkal ostromozza, míg törekvése végül az ember javára s Isten dicsőségére visz, mint Jóbnál. Mindebbe népies vonások is vegyülnek: az ördög látszólagos szolgasága, a gonosz hamarság, gúnyolódó kedve, ez is mind Goethe példájára.

Mint a mennyei jelenetben, Lucifer emberi alakján is sok emlékeztet Mephistophelesre. Így mindjárt külseje. Igaz, hogy az ördög vonásai a magyar mesékben is hasonlóak, Madách tehát innen is meríthetett; de viszont tény, hogy jóformán csupa oly vonást használ, melyek Mephistón felötlenek. Csakhogy Mephistophelesen több tapadt a német néphit ördögéből, s elevenebb és dúsabb képzelet öntött beléje életet. A mint kutyából változik vándor scholastikussá, nem tud kimenni, csak a hol bejött, s elébb a pentagramm szárát egérrel kell lerágatnia: e babonás hagyományok egy népi garabonciás méltó bemutatkozása. — Reá vallanak kakastolla, elrejtett lólába,¹ reá bohó tréfái, torz dala Auerbach

¹ Der würde mir bei Leuten schaden;

Darum bedien ich mich, wie mancher junge Mann

Seit viejen Jahren falscher Waden. (*Hexenküche.*)

pinczében, a diákkal és Márta asszonynyal való mókázása, ügyes vívása Bálinttal, száraz, de folyton szikrázó tréfája. Lucifert Than Mór középkori festményekhez hasonlóan karmos újjal és denevér-szárnynyal képzei; Zichy Mihály mindazon jelenetekben, a hol nem visel álruhát, bukott angyalnak rajzolja, nagy szárnynyal, s rideg, de gyönyörű arczezal. Ez Byron képzeletének alakja s Lermontové, kinek *Démon*-át szintén Zichy illusztrálta, s tolla mintegy rájárt ez alakra. Madáchnál Ádám férfinak látja: «olyannak tűnsz fel, mint mi vagyunk» (II.); mindössze «orra kissé horgas, lába görbe» (XI.). Arczkifejezése egészen mephistói.

Sieht er immer so *spöttisch*...

Man sieht, dass er an *Nichts* keinen *Antheil* nimmt;

Es steht ihm an der Stirn geschrieben,

Dass er nicht mag eine Seele lieben.

Lucifer

Gúnyos mosolylyal...

Kisér száz édes, bárha dőre dolgot. —

Valóban, egy ily arcz egész körök

Költészetére fagylepelt borít.

Ki ellenáll a percz ígézetének

S nem hagyja lelkét ártól elragadni,

Nem is jó ember...

(*Marthens Garten* és III. szín.)

Hogy Lucifernek a kereszt borzogatja hátát' (VI.) népies vonás, de megvan az *Urfaust*-ban is,

egy rövid jelenetben, a Margittal való találkozás előtt:

Faust: Was schlägst vorm Kreuz die Augen nieder?

Meph: Ich weiss es wohl, es ist ein Vorurtheil;

Allein genug, mir ists einmal zuwider.

(*Landstrasse; Parakipomena zu Faust.*)

Kézszorítása fáj (XI.), mint Mephisto, ha lábára lép valakinek, lórugásnak érzik (II. rész, *Hell erleuchtete Säle*); ékszerei kígyókká válnak (XI.), mint lánggá az Auerbach-pincze bora; pénze higanynyá olvad a kártyavető banya markában (XI.), akár Mephistophelesé, kinek Faust azt mondja:

hast

Du rothes Gold, das ohne Rast

Quecksilber gleich, dir in der Hand zerrint.

Izlésök a rúthoz vonzódik; Mephisto a Walpurgis-éj zűrzavarában gyönyörködik, Lucifer is azt tarja: «Az én világom a torzalak» (V.); kedvtelésük a sikamlós; Mephistopheles így ingerkedik az angyalokkal (végső szín):

Auch könntet ihr anständig-nackter gehen,

Das lange Faltenhemd ist übersittlich. —

Lucifer hasonló észjárással:

Ez illedelmes szép boszorkahad

... a mezetlen nymphát mindazáltal

Orczátlanságban messze túlhaladja ...

(VII.)

Mindkettejüknek az emberi korlátoktól elűtő mértéke van. Mikor Faust az anyákhoz indul, azt mondja cimborája (II. rész, *Finstere Galerie*):

Versinke denn! Ich könnt auch sagen: steige!

Ádám kérdésére (II. szín):

Alulról jöss-e hozzánk, vagy felülről?

Lucifer így felel:

A mint tetszik, nálunk az egyre megy.

Egyformán túlteszik magukat az idő fogalmán is. Mephisto azt mondja: «Vorbei! Ein dummes Wort.» — Lucifer is:

Ah! vége, vége, mily badar beszéd.

(XV. Goethénél hasonló helyzetben, Faust halálakor.)

Mephistónak mélyebb hatása is érzik: Lucifer szellemén. Szembeötlő vonásuk az elmésség; ez a nép ördögös meséivel rokon, csak hogy Goethe művészi vé emelte. Madách ebben nem éri utól, de a törekvés nem hiányzik. Mephisto szelleme elevenebb, csípős, szikrázó, folyvást pezseg a gúny buborékaitól; Lucifer száraz, fagyos. Mephisto kedvét leli a pajzánságban; jól jegyezte meg Wallis asszony,¹ hogy marad ideje kópéságokra,

¹ Wallis asszony holland nyelvre fordította *Az ember tragédiáját*-t s fordítása elé sok jó megjegyzéssel átszótt be-

a maga szakállára is szerez egy-egy kis mulatságot; beszéde dévaj, sokszor trágár, de mindig elmes, tréfás. Hozzá mértén Lucifer epés, komor, merő cynismus, a mi kétszeres erővel hat az érzelmes Ádám oldalán. Mindössze Helene mellett lobban föl benne egy kis pajzánság, csakhogy itt Mephistót utánozza. Gondolatok buzogányát jól bírja emelni, parittyája súlyos kövekkel czélba talál, de nincs rátermettsége a humor könnyű vitézével való szemfényvesztő játékra, mely sok helyütt váratlanul könnyű vért serkeshet. E részben a költő természetének hiányát sínyli Lucifer.

Mégis elajátít német társától legalább némi öniróniát. Amaz önmagát is gúnyolja, mintegy maga sem hiszen magában, mint a fölvilágosult kor ördögéhez illik. Ez ötlet megragadta Madáchot, a mi költői érzékének bizonyítéka. Mephisto Mártától búcsúzva így csúfolódik önmagával:

Nun mach ich mich bei Zeiten fort!

Die hielte wohl den Teufel selbst beim Wort.

Más helyütt meg:

Ich möcht mich gleich dem Teufel übergeben,

Wenn ich nur selbst kein Teufel wär!

vezetést írt. Bő kivonatban közölte ezt Erdélyi Károly, a temesvári r. k. főgymnasium 1891—92. évi Értesítőjében; újabban teljes fordításban a *Magyar Könyvtár*-ban.

Így gúnyolódik Lucifer is (VII.):

Szerelmeskedni nem fog tán az ördög,
— akkor hatalmát elvinné maga.

A vásári kaland küszöbén is:

— azt az ördögtől sem várhatod,
Izléedet hogy mindig felkutassa.¹

Még a népi szólamot is ajkára veszi (XI.):

Lucifer se'
Fecsérli erejét ily semmiségre.

A komázó hang Faustra és Ádámra is átragad.
Amaz a Walpurgis-éjen azzal fordul hozzá:

Willst du dich nun, um uns hier einzuführen,
Als Zaubrer oder Teufel producieren?

Ádám így gúnyolódik véle a Tower tövén:

Ah, már a Sátán is romantizál
Vagy doctrinair lesz, vívmány ez s amaz.²

Az ily tréfálkozó hang Madáchnál merőben
Faust hatása; az ő természetéből nem következik,
s komor Luciferéhez kevésbbé illik az. Ennek

¹ Hasonlóan, de az ördög emlegetése nélkül rivall Faustra is czimborája:

Was ihm gefällt und was man lassen soll,
Kann man dem Herrn nie an der Nase spüren.
(*Wald und Höhle.*)

² Ide vág Helene önkénytelen özlészása:

Az ördög van veled tán.

épen ridegsége nagy hatású sok helyütt, mint a pharaónál, vagy szótlanúsága Danton mellett. «Az a modor, melylyel Lovel történetét elbeszéli, képes egy sanguinikust a kétségbeesés útjára terelni» — mondja Angyal.¹

Lényük fővonása is közös: értelmi felsőségük. Mint az Úr hatalmába való beolvadásával az erkölcs, ép úgy az értelem előtt is Lucifer Mephistóra támaszkodva állja meg helyét. Személyébe Goethe beleoltotta a század és önnön bölcselkedő hajlamát, ezzel nyer alakja létjogot értelmünk előtt. Követi ebben Madách, midőn Luciferjét bő ismeretekkel és metsző értelemmel ruhazza föl. Az értelmi fölény ép úgy illik szellemváltáshoz, mint a hatalmi. Okoskodó az ördög Byronnál is, de inkább az öntudat és féktelen akarat közös képviselője, emitt a gúnyos, józan értelemé, noha Madáchnál amabból is olvad beléje valami. Bielschowsky valósággal Faust 'tanító-mesterének' nézi,² főleg mert, bár számítása ellenére, az élet valódi értelmének fölismerésére vezet. Áll ez Luciferre is; az ő képeiből szűri le Ádám saját elűtő világnézetét. De oktatók az egyes helyzetek megvilágításában is. Már az első találkozásnál leczkét adnak az embernek,

¹ *Madách Luciferre.* — *Fővárosi Lapok*, 1876.

² *Goethe*, II. 605.

csak hogy Mephisto ravasz tapintattal keserű lélektani oktatást tart az elégedetlen tudósnek; Lucifer pedig a naiv embernek a külső világot, a kosmikus erőket tárja föl, egyúttal hatalmát fitogtatva. A nagyságában gyönyörködő pharao előtt sivár jövőjét nyitja meg; ő vonja le Miltiades sorsából az önfeláldozás tanulságát; Tankréddal philosophiai elmeélel vitatkozik a szent tanok végső elemzéséről, a kor és egyén viszonyáról; fölfejt a kétféle szerelem végétét, melyet utóbb Danton egy személyben él át. Az élet legfőbb kérdéseit érinti. Glossákkal kíséri a vásár képeit. Valóságos kalauz a phalanstère-ben; Ádám itt egyenest tőle tudakozza: «mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?» Így fordul hozzá az úrben is; a kihúlt föld látványát szintén Lucifer magyarázza meg. Így magyarázva vezeti Mephistopheles is Faustot a boszorkányok szombatjára, úgy súg neki utasításokat, mint Lucifer Ádámnak a phalanstère-ben. Kuno Fischer meg is jegyezte, hogy emez sokszor segít Fauston; de mindegyik csak akkor, ha azzal a maga célját szolgálja, a maga számára menti meg áldozatát, mint Faustot Margit börtönéből, Ádámot a phalanstère-ből. Mindvégig vezető és fölvilágosító szerepet visz mind a kettő. Lucifer állandóan értelmező és bíráló hang; szavát halljuk szinte olyankor is, ha szóhoz sem jut, mint

Kepler és Danton sorsában, hol a tanulság kifejtés nélkül is világos. Mégis ezeken ép úgy ott van az ő kezének nyoma, mint a többi tanulságon. Ő képek magyarázója, ő fejtí ki azok tartalmát.

Méltán jegyezte meg Kármán, hogy Lucifer a megtestesült értelem. Csakhogy a sivár, fagyos ész, mely nem ösmeri az érzés és lelkesülés szépítő s meleg sugarát. Mindent csontvázig elemez, s a mint Madách egyik versében mondja:

Csontvázzá lesz minden gyönyör, ha azt
Hideg kebellet végig bonczolátok.

(Életbölcseſég.)

Lucifer lénye és célja szerint ilyen bonczoló. Mindennek árnyoldalát emeli ki, megtagad minden nemest s ellenkezik vele. Az Úrral szemben (I.) gát'-nak érzi és nevezi magát, mint Mephisto is «Der Vater aller Hindernisse». Mephisto ily ellentétekben mutatkozik be, a gáncs és rombolás szelleme gyanánt:

Ich bin der Geist, der stets verneint!
Und das mit recht, denn alles, was entsteht,
Ist werth, dass es zu Grunde geht.
Drum besser wärs, dass Nichts entstünde.
So ist denn Alles, was ihr Sünde,
Zerstörung, kurz das Böse nennt,
Mein eigentliches Element.

Lucifer hatalma hasonló ellentétekben gyökerezik, s mindenből a sötétebb részt vallja magáénak szintén (I.):

Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt —

mondja az Úrnak, sophismával, midőn az életet s halált, reményt és kétséget, a sors fényét és árnyát egyértékűnek vallja. Nem hiába nevezi Ádám «örökös sophistá»-nak (X.). Faust is fakad ki így: «Du bist und bleibst ein Lügner, ein Sophist!» Az anyagiás értelemben elfogulva, túlságba zuhan; két ízben hazugnak is nevezik, ily értelemben. A II. színben az angyalok kara kesereg, mert «győz a hazugság»; ez annyit jelent, hogy nem az ő fagyos értelmének szempontjai az igazak. Másodszor az úrben mondja e szót a halálra Lucifer korai kárörömével szemben a föld szelleme, azt értve véle, hogy a halál nem a vége mindennek.

Ha Lucifer a ,tagadás szellemé'-nek nevezi magát (I.), az csak a ,Geist der stets verneint' kitétel fordítása; e kifejezés a német philosophiai nyelvben közkeletű. Nálunk nincs oly világos értelme, s csak homályosan jelzi Lucifer viszonyát egyrészt az Úrhoz, másrészt Ádámmal. Maga mondja:

Míg létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásul.

(XI.)

Eszerint a megtestesült anyagiság, az Úrral s Ádám eszményi világnézetével szemben az ellentétes, nemleges polus. Azonban e pontot némi ellentmondás homályosítja el. Byron *Kain*-jára emlékeztető vonások szövődnek közbe, midőn iménti ön-jellemrajzát így folytatja:

Míg emberszív van, míg eszmél az agy,
S fennálló rend a vágnak gátat ir,
Szentén fog élni a szellemvilágban
Tagadásul költészet és nagy eszme.

Itt az anyagisággal szemben a Byron nemesröptű, forradalmi-természetű démonának mutatkozik; e szavai Ádám ajkára illenének. Madách itt abba a hibába esik, melyre Goethét is figyelmeztette Schiller (1797 jun. 26. levél): «Zuweilen scheinen sie ihre Rollen zu tauschen.» E hangon fakad ki a végső színben is:

Miért is kezdtem emberrel nagyot!

mintegy összetévesztve magát Byron eszméletrekeltő, jótevő Luciferével.

Világosabb, midőn azt vallja, hogy 'lényege a bírálat' (I.), majd meg, hogy a 'hideg, számító értelem' (II.). Nagy vitatkozó és czáfoló. A mennyei kar énekét tüstént ízekre szedi. Az

angyalok az eszmét, erőt, jóságot magasztalják a teremtőben; Lucifer kész a czáfolattal, hogy a teremtés oka merő önzés meg gyöngeség: «Dicsőségedre írtál költeményt», «másítani nincs erőd» — s hogy az egészből «hiányzik az összhangzó értelem.» Ily értelemben a «tagadás szel-leme», «der Geist, der stets verneint». A történelem során a világtörténet vádló ügyésze, advocatus diaboli, a ki föltárja a kor s az élet gyarlóságait a lelkesülő Ádám előtt. Luciferre is áll, a mit Hettner Faust és Mephisto viszonyáról mondott: «Der realistische Gegenschlag gegen den phantastischen Idealismus.»¹ A pharaónak nagysága rajzával hizeleg, de rögtön sebhető ponton érinti: «Mégis, boldog vagy-e?» — midőn a dicsőség álmától ittasul, fölzavarja azzal, hogy az csak «percznyi dőre játék», s hatalmával szembeállítja a szolgaság kínjait. Az önfeláldozó Miltiades előtt az értetlen nép alacsony önzését tárja föl s ő nyitja meg szemét sorsa tanulságára:

Átlátod-e, hogy a bódult tömegnek
Nemesb ura voltál, mint ő neked?

Sergiolus kéjmámorát sivárságba fojtja s a dög-halál képével józanítja ki. Tankréd nemes szándékával a nép gyanakodását szegzi szembe,

¹ *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert.* Drittes Buch. Zweiter Abschnitt, 218. l.

vallásos érzésének a betű-harcz szőrszálhasogatását, a vezeklést áruló barát képét; törekvésének, mely a kort újjá vágyik teremteni, azt a tant: «... egyént soh'sem hozandsz érvényre a kor ellenében»; szerelmének a nagy eszmék korcs és félszeg intézményeit. Kepler tudományát alchymista király jóslatokban hívó udvarával fertőzi meg; Dantonnal halálosan érezteti a felkorbácsolt indulatok túlzásait. Mily torzképpé tudja tenni az élet sovárgott „szabad versenyterét” s azután szigorú szabályozását! Mikor Ádám azon töpreng (XIV.):

mint bukott fajom?

Nemes küzdelemben, nagyszerűen-é?

az eszkimóra mutat, kinek egyetlen gondolata, hogy kevesebb ember legyen s több foka. Folyvást az eszményi után törekvő Ádám kijózanítására, lealacsonyítására tör, mint Mephisto Faustéra: «Staub soll er fressen, und mit Lust.» Az ördögös mesék gonosz szellemének hirtelenségével valósítja meg Ádám óhaját, első szóra, a mohó kívánság végletes túlzásaiban. Ádámot minden korban elmeríti s maga hideg szemlélőnek marad, mint az önző értelem szokása, mely fölényét nem hagyja megingani. Ádám csalódásai gyönyörködtetik. Be is vallja (V.):

Mi jó az értelemnek
Kaczagni ott, hol szívek megrepednek.

A kárörömtől menten, higgadtan is hangoztatja
a maga kijózanító szerepét (XIV.):

...fajodra ismerek könyvedben,
Melylyel kíséred ébredésedet
Kedvencz ábrándból tiszta felfogásra.

Nem hiába idézi Ádámnak Horace Walpole mondását, hogy az életet egyaránt lehet tragédiának vagy komédiának nézni: ők ketten kétféleképpen tekintik. Lucifer a szöveget fonákát fordítja kifelé, de az ő szempontjának is van alapja és joga. Reá is talál Schiller mondása: «Az ördögnek realismusa révén az ész előtt, Faustnak a szív előtt van igaza.»¹

Szükség van arra, hogy Lucifernek bizonyos szempontból igaza legyen, legalább látszólag és ideiglen. Az ő igaz volta vagy hamissága döntő a költemény hitelére nézve. Mégis épen e pontot illetőleg szétágazó vélemények vertek gyökeret. A felől semmi kétség, a színekben Lucifer keze munkál, a kérdés csak az, hogy mennyire. Greguss szerint Lucifer «a fejlődés minden vívmányát félszeggé bénítva, túlzásba csigázva, rosszra fordítja,» úgy hogy a mű «ördögi világításban

¹ Levele Goethéhez, 1797 jun. 26.

tárja fel az emberiség haladását. Erdélyi János még a színek megválogatását is ezen szempontból hibáztatja, mert szerinte «a történelemből leginkább oly események vannak kiszemelve és összeállítva, melyeket a rossz lélek sugallata után vitt véghez az ember».¹ Kármán² is azt tartja, hogy Madách a történelemnek «nem organikus alkotó korszakait vitte színpadra, hanem krisiseit», azt azonban maga is megengedi, hogy «más korok, mint a minőket kiszemelt, alig fejzehtették volna ki találóbban és érthetőbben szándékát». Bayer József pláne «furfangosan kieszelt» képekről beszél.³ — Szász Károly ellenkezőleg úgy találja, hogy «az előtüntetett képek, összefüggő sorozatukban, a történelem szellemének való kinyomatát adják előnkbe és mind kiválasztásukhoz, mind jelentőségükhöz alig férhet gáncs». E nézethez csatlakozik Beöthy Zsolt. «Mi is tudjuk, hogy csakugyan az vár rá: rá nézve valóságos múlt, rá nézve valóságos jövő».⁴ Riedl Frigyes is azt írja: «Semmi sem enged arra következtetni, hogy Lucifer mala

¹ *Pályák és pálmák.* 465. l.

² Kármán Mór: *Az ember tragédiája.* — *Budapesti Szemle,* 1905 október. 95. és 99. l.

³ *A magyar dráma története.* II. 349. l.

⁴ *A tragikum.* 102. l.

fide mutatja be az álmképeket.»¹ Alexander Bernát is hangsúlyozza: «Ádám az igazi történeti képek igazságában nem kételkedik s nem kételkedhetik.»... «ilyenek gondolta Madách a történeti életet.»²

Sajátságos ellentmondások oly pontnál, melyen a költemény egész hitele és hatása fordul meg. A hibáztatás csak általános benyomáson alapulhat, a ferdítés mellett hiába keresni a bizonyítékokat. Ismeretesek a költő forrásai, melyekből merített; apró-cseprő eltérések itt nem jönnek számba; a jövődő képei szintén tudományos elméletek rajzán alapulnak. A költemény egyetlen szava sem czéloz szándékos ferdítésre. Ily elkeseredett tréfát Madách egyénisége s komoly becsvágya egyaránt kizár. Mi czélja is lehetne annak, hiszen már a pusztá gyanu megsemmisítené a költemény egész tanulságát; mintegy cselvigjátékká válnék az eszmék világában. Akkor valóban Erdélyi czíme illenék reá: *Az ördög komédiája*. De az ő bírálatára Madách azt válaszolta: «Inkább írtam legyen rossz *Ember tragédiáját*, melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó ördögi komédiát, melyben azokat nevet-

¹ A *Budapesti Szemlében* közölt tanulmányában.

² A *magyar irodalom története*. Képes díszmunka. Szerkeszti Beöthy Zsolt. II. 761. old. (Az első kiadásban.)

ségessé tettem.»¹ Itt is Arany mutatta meg a helyes utat, kimondván, hogy «minden tárgyi hűség mellett, melylyel egyes korokat felmutat a szerző», Lucifer mindenütt a «sötétebb oldalt» vette. Az ő szűkszavú megjegyzését fejtette ki mintegy Beöthy Zsolt, fölfedve Lucifer féligazságait.² «A mit álmodik, az a valóságos világtörténet — írja. — Csakhogy egyoldalú... Lucifer nem ferdít, nem hamisít a szó betűszerinti értelmében, csak eltitkolja azt, a mi czéljára, az ember kétségbeejtésére és fizikai megsemmisítésére alkalmatlan... Ádámot meghordozza a demagógok Athénjében, a kéjenczek Rómájában, az űrültek Bizánczában, a vérszomjas csőcselék Párizsában s a kufárok Londonában; de volt egy más Athén, más Róma, más Bizáncz, más Párizs és más London is. Ámde ezeket eltitkolja előle s így minden győzelmét vereségnek mutatja.» Így kell érteni bizonyára Kármán szavát is a történelem krisiseiről. «A világtörténelem idealis bajnokait az átmenet korába helyezi, melyben két ellenkező világnézet forr» — mondja Morvay.³ *Az ember tragédiájá*-ban minden korszak eszménye az előző szín végén dereng föl Ádám szívé-

¹ Levele 1862 szept. 13-ról; kiadva a *Pályák és pálmák* függelékében.

² *A tragikum.* 103. l.

³ Morvay Győző: *Lucifer.* Madách tanulmány. — 29. l.

ben; a színek ez eszményeket lejártan, az egyes korokat elaggva, magukat túlélve, elfajultan mutatják; Ádám minden korba elkésve érkezik. Ez nemcsak Lucifer fortélyá, ezt a szerkezet hozza magával. E csalódás és elégtelenség hajtó erő. Hiszen ha a kort virágában érné, mért vágyódnék tovább? Nem szólna-e inkább Faust szavával a pillanathoz: Maradj, oly szép vagy! Megfelel a történetnek is, mert rendszerek bomlása közben mindig új eszmék csirái fejlenek.

E borús színezet egyrészt a szerkezetből következett s önkénytelenül még elmélyítették a költő hangulata, tapasztalatai, életnézete. Következett Lucifer szerepéből is s törekvéséből.

Mi az ő célja? Mint maga hirdeti: meg akarja dönteni az Úr világát; szinte burkolt fogadást ajánl, mint a hogy' Mephistopheles azt kiáltja az Úr felé: Was wettet Ihr? E kiinduló pont theologiai ízű, merő általánosság. A költő később sem tudta egészen világosan kifejezni. Arany azt mondja: «Egyik fa segélyével erkölcsileg már megrontá az embert, hanem ő physikailag is tönkre akarja tenni Ádámban az összes emberiiséget, hogy ne is szülessék az» s «az első embert a kétségbeesésig űzve, benne megsemmisíteni összes nemét.» E magyarázat a bűnbeesés bibliai mozzanatához még az anyagi megsemmisülés

ezélját csatolja, a mi szintén a biblia szellemében van, hiszen e fához van kapcsolva büntetésül a halál. Beöthy Zsolt is úgy látja, hogy az ördög «az ember kétségbeejtésére és fizikai megsemmisítésére» törekszik.¹ Ez a fölfogás közkeletű, csak Kármán emelt kifogást ellene; ő az egész drámában nem talál egy világos helyet sem, a mely igazolni látszanék ezt a föltevést.² Pedig ellenkezőleg; e szál áthúzódik az egész szövegen. Lucifer az étellel szemben a halált vallja a maga osztályrészének (I.); a két fával csábítja őket, melyek gyümölcsét «halállal hal meg a ki élvezi» (II.); sorsuk ezzel meg van pecsételve. Játshmája közben Lucifer sokszor számít a halálra, sűrűn idézi föl Ádám fölrázására vagy megdöbbentése végett, s azzal biztatja magát az eredmény felől (V.):

... majd meglátjuk, hogyha a halál
Borzalma eljő hozzánk nem sokára,
Unalmas árnyjátékoknak vajon
Nem lesz-e akkor itt végső határa?

Az űrben Lucifer nyugodtan nézi Ádám dermedését; sorsára hagyná, hogy elkeringjen, új bolygóként, melyen újra számára fog tán élet leledezni'. Az ébredés után ő mondja ki e szót:

¹ *A tragikum.* 102. l.

² I. h. 76. l.

öngyilkolás. Ádám halála természetesen egy a faj kihaltával. A szirt élére lépve — honnan Lucifer nem tartja vissza, — mondja is:

Nem egymagam vagyok még a világon?

Az élettől való megszabadulás vágya utolsó stációja a csüggedésnek, melybe Lucifer taszítja az embert. A megváltás is mind a kettőre vonatkozik. Az elsőre válasz az Éva szava:

Most biztosítva áll már: a jövő.

A csüggedésre pedig az Úr biztatása.

Lucifer minden törekvésének bukás felel meg, az Úrral s az emberrel szemben. Meg akarta rontani erkölcsileg az embert, elhódítva az Úrtól, de az ember visszatér Istenhez, a ki a bűnbeesés után is magához fogadja. Meg akarta semmisíteni physikailag, őt s benne egész faját, — de Ádám életben marad s a faj jövője biztosítva van. Az ember idealismusának megtörésén fáradt, s végül is az győzedelmeskedik; eredménye mindössze annyi, hogy az ember szívébe befészkelte magát a kétség, s az Úr szavára sem hagyja el többé egészen. Gúnynyal mérte az érzelmet s részben épen az buktatja el. Törekvése minden vonalon kudarczot vall.

Bukásával azonban szakadék nyílik a mesében, abba zuhan alá Lucifer. A két fa az övé, mégsem veheti hasznukat. E mozzanat a népies

ördög felsülésével rokon, megvan Goethében is, s a megváltást példázza. Ellentmondás csak a kifejezésben van, a gondolat kerek, zárt. A mese következetessége oda sodorna, hogy az ördög hatalmába estünk; pedig a költő csak annyit akart mondani, hogy az ember közelében ott ólálkodik a gonosz, minden vágyában, törekvésében. Vagy a tudás s a végtelen utáni vágy az ő fájának gyümölcse-é? Szó szerint véve, a jelképek könnyen zűrzavarba vinnének; de Madách hamarosan kibontakozik belőlük és saját eszméit követi.

Más ellentmondás is lappang alakjában. Kármán a maga kifogását arra alapítja, hogy Lucifer azért nem akarhatja physikailag tönkre tenni az embert, mert éppen ő kecsegteti folyvást reménynyel. Ezt mondja, igaz (III.); de mégis ő tépegeti szét folyvást a remény szálait, ő nyitja meg Ádám szemét a kor bűnei s gyarlóságai iránt, sőt régebbi tanulságait sem hagyja elfeledni.

Ily ellentmondás hirlelt hatalma mellett gyöngesége. Nem bír a föld szellemével, sem a szív vonzalmával, hasonlóan Mephistóhoz, a ki tehetetlen a templomból jövő leány tiszta lelkével szemben, a mi az ördögnél helyén való. S a mi a legfeltűnőbb, hogy bár sok mindent előre tud, tudja, hogy Éva alakja «milljószer újuland meg» (II.), szól a család s tulajdon fejlődéséről honná

és iparrá (III.), megjósolja a lovagrend jövőjét (VII.) — s épen azt ne tudná, hogy az ember mind azt valóban át is fogja élni? Előre látja az emberiség egész történetét, — mint törekedhetik tehát hiába annak megsemmisítésén? Ide talál a Hamlet szava: Nagyon túhegyre vennők, ha így vennők. A mythos képeit nem lehet a próza nyelvére lefordítani, s a drámai költemény az új kor mythosa; nyelve nem a szótár szavaiból áll, hanem sejtelmek és érzelmek hangjegyeiből, melyeknek külön kulcsa van. Nem minden gondolat szög, melyet fején lehet találni. Ilyenféle költemények gondolatai és nyelve közt hézagok vannak, valóságos örvények, melyeken könnyű átjutni, ha nem nézünk mélyükbe, máskülönben elszédülünk és lezuhanunk.

Megrótták, hogy alakja nem eléggé drámai. De Mephisto is csak Faust I. részében fürgébb s mozgékonyabb, a mint a II. rész általános eszmék felé emelkedik, ő elhalványul. Lucifer szerepe két részből áll. A míg az Urral küzd, addig valóságos küzdő fél s drámai, még az emberrel szemben is, noha csábítása egészen eszmei; az álomban azonban, bár ő a láthatatlan rendező, háttérbe lép; ott Ádám vívja harczát, még pedig embertársaival és az emberi baltulajdonokkal. Itt is nyilván mindent Lucifer intéz, de már a pharao előtt pusztá ma-

gyarázó. A Miltiades-szinben tevékenyebb: ráijeszt a szájhősökre s megfordítja a nép hangulatát, de a hőst a nép vádolja és ítéli el. Joggal írta Angyal, hogy voltaképen itt «Lucifer helyébe valami első demagóg lép», — Lucifer sohasem vállal activ szerepet. A római színben még ő fonja a hangulatot, de végül kisiklik az kezéből. A további színekben pusztá magyarázó. Épen ebben áll szerepe. Egyéb költői alkotásokban is, ha nem a szenvedély szítója, akkor csak egy elmés, gúnyos raisonneur, a költő sötét eszméinek szócsöve.

Ádám alakja drámaibb, legalább is a színek nagy részében s ez természetes, mert bár az egészen át ő is fogalom, eszmék és világnézet hordozója, az egyes színekben egyén s küzdő hős.

Ádám sajátabb alkotása költőjének; az ő alakjához nem talált mintát olvasmányai közt. Ő az egész mű központja, a költemény főszemélye; ő érte indul meg a harez ég és pokol között s ő benne folytatják azok tusájukat. Az ő lelkéből merülnek föl a nagy kérdések, ő keresi azokra a megoldást. Éva és Lucifer csak kísérői, útjokat az ő vágya szabja ki, hozzája alakulnak a kor s meze dolgában.

Ádám az emberiséget jelenti, az örök emberrel együtt, a mint a valóságban is egyek. Benne Lucifer az egész emberiség megrontására tör.

Midőn sorsát tudakolja, az álom tükrében válaszul az emberiség történetét éli át. Küzdelmében annak nagy eszményei lelkesítik, nem önérdéke. Kérdései egész faját illetik; a jég-világban az nyugtalanítja: «Hogy' bukott fajom?» Az Úr előtt is az gyötri: «Megy-é előbbre majdan fajzatom?»

Ha pusztán az emberiséget személyesítené, tisztára elvont fogalom lenne, jelkép. De életet nyer, mert egyszersmind az örök embert testesíti meg; benne az ember természete él, vágyai és eszméi s kétségei lüktetnek, a mint különböző korokban különböző eszményekért küzd, más és más túlságokba és hibákba esik, de alapjában mindig ugyanaz marad. E küzdelemben egy az emberiség s az örök ember, ketten egy személyben munkálnak a haladáson; a kiapadhatlan bizalom és tettvágy, az emberiség haladásának kettős hajtó ereje, az örök ember örök sajátja. Így fonódik össze e két fogalom. Azonban vannak *Az ember tragédiájá*-ban eszmék, melyek nem a haladást, nem az emberiség collectív fogalmát illetik, hanem az általános embert; ilyen a halhatatlanság után való sóvárgás, s a földi létben a nő enyhítő, boldogító szerepe.

E ponton szokás Ádámot Fausttal szembeállítani, mint az emberiség képviselőjét, a bár egyénileg nyilatkozó, általános emberrel. Az emberiség fogalma valóban távol esik Fausttól,

de minden általános emberi megvan Ádámban is. Sőt, mikép az emberi alak és szervezet mintája csak az egyes emberekben él, ép úgy az emberiség s az örök ember egyéni alakokban ölt testet a költeményben. Ádám sokat átél az egyéni élet változataiból, a színek során rendszeren egy-egy kiváló egyént jelent, állandón foglalkoztatja is az egyén és a tömeg viszonya, a kiváló egyes sorsa; végső kérdéseinek egyike is erre vonatkozik: «Lesz-e jutalma a nemes kebelnek?» Az egyesek életéből van összetéve az emberiség élete, sőt *Az ember tragédiájá*-ban az egyes küzdelmei és önfeláldozása viszik előbbre az emberi nemet. Évának is az egyéni életben való szerepe emelkedik és állandósul örök emberivé.

Ádámban egyesülnek az emberiség, az örök ember és az egyén nagy problémái.

Ádám tehát: az ember, szorosabban véve: a férfi, hiszen Éva ott van oldalán. A férfi, kinek küzdelmei teszik a világtörténelmet. Tizenegyszer jelenik meg előttünk a múlt és jövő keretében, míg változó alakokban, mint az emberiség személyesítője, végig éli a világtörténelmet. A költő pompás leleménynyel tágítja ki e részleteket, midőn értésünkre adja, hogy Ádám az emberi történetnek minden egyes korát átélte.

Nem vérezél-e el Chaeroneánál

A megbukott szabadság védletében,

És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd?

— kérdi tőle Lucifer (XIII.).

Szász Károlynak igaza van, hogy itt a költő «czéljára magából a mű köréből is hozhatott volna szintoly jó példát fel: a pharao és Miltiades ellentétében», mint a hogy nyomban azután Tankrédra és Keplerre czéloz. — Maga Ádám Aspasiára (XIV.) és Semiramisra (XII.) emlékezik. Szó van Hunyadiról s Napoleonról. A phalanstère-ben ráismer Lutherre, rá Cassiusra, ki vel Philippinél csatázott, ismerős gyanánt beszél Platonnal, Michel-Angelóval, kikkel addig előttünk nem találkozott. Hogy ezek a jövő álmodott államrendjében élnek, csak látszólagos anachronismus; neveik fogalmakat jelentenek, a jövőendő egy művészet és gondolkodóját, de Madách csak régi, ismert nevet adhatott e fogalmaknak, hogy rájuk ismerjünk. Az efféle czélzások jó szolgálatot tesznek a műnek. A történelem egészét éreztetik velünk, melyből a költemény csak szakadozott részleteket tár elénk. Ez által válik Ádám az emberiség személyesítőjévé; teljesebbé teszi alakját, ha őt az egész történelmen keresztül vonulni látjuk. Az emberiséget jelentő alakjának egységét az emlékezés perczei őrzik meg, ezekben rejlik a költeménynek egyik összetartó

kapcsa. Ha Lucifer nem emlékezteti Miltiadest a pharaóra; ha Ádám nem nevezi folyvást nevén Lucifert, nem emlékezik vissza maga is, mint a Thames partján:

hát nem szebb világ ez,
Mint mindaz, a min eddig átgyötörtél?

s a jég-világban az örök ember szavával:

egykor ottan álltam
Az ember bölcséjénél, ...
... annyi harczát mind végig csatáztam, ...
Első, utolsó ember a világon ...

ha az átélt színek tapasztalata nem gyűl föl lelkében: akkor alakja nemcsak egységét, hanem jelentését is elvesztené, s az egész részleteire hullana széjjel. Hova lenne akkor az egyes színek tanulsága, melyek részben a szomszéd képektől nyerik megvilágításukat, hát még az egész álomé?

Ádám alakja s öntudata az a fonal, mely az álom jeleneteit egymással s az ébrenléttel összefűzi; ez fogja össze az álomképek tanulságait egy egészbe; annyi változáson át ez tartja meg egységesnek Ádám alakját, ez tartja ébren jelentését: hogy az emberiség személyesítője.

Ez hozza magával azt is, hogy az egyes képekben csak külsőleg, egy-két vonással van egyénítve. Új meg új környezete van. Itt

fejedelem, amott harczos; kéjencz és lovag; egyszer csöndes tudós, másszor forradalmi szónok. Családi környezete is más és más. Miltiadest hitvese várja és fia; mint Sergiolus kéjhölgyet ölel; Tankréd eszményképért eped; Keplernek boldogtalan házaselete van, a phalanstère-ben elkésett ábrándja. Az alakítás e változatossága megfelel az élet gazdagságának, élénkíti a színek sorát, más és más árnyalattal színezi azok tanulságait, húst és vért rak e sok korszakon át vándorló fogalom, Ádámra alakjára. A fő gond e részben Ádámon van. Ő ment az ismétlődéstől, mibe két állandó kísérője belé-esik: Lucifer Danton mellett is bakó, mint Miltiadesnél, Éva a phalanstère-ben is anyaként lép elénk, mint Miltiades oldalán; de ez csekély hiba s egészen elmosódik.

Ádám vándorlásán az alakítás egy finom vonása húzódik végig. Mint ifjú kezdi s mint aggastyán végzi; közben fokozatosan vénül. Pharao 'ifjú szivéről' beszél, Tankréd az utasítás szerint «erődús férfikorban» áll, Londonban «élemedett férfiú», az ürben «öreg», a jégvidéken «egészen megtört aggastyán». Ez a változás lelkén is megérzik: lelkesülése fogy, csalódása is halványodik. A pharao és Sergiolus fiatalos lelkesülését lassankéntszinte a bölcsész higgadt érdeklődése váltja föl az ember jövője iránt. Csalódása is, mely heves

átkozódásban tör ki Miltiades és Tankréd ajakán, Keplernél merengő csüggedésbe fúl. Előbb mindig előre sarkallja a vágy; aggúlva emlékezni kezd s a múlt megszépül szemei előtt. A phalanstèrebén már bánja a haza fogalmát, az úrben szállva viisszasóhajtja küzdelmeit. A haladó kor e vonása csábította Bodor Aladárt arra a föltevésre, hogy Madách *Az ember tragédiájá*-ban az egyén tragédiáját akarta föltüntetni, az ifjú-kortól a vénségig, a vágyak, czélok szétfoslását.¹ A paradicsomi gyermekkor után a pharaóban először érzi a szerelem lehet; a férfikor küszöbén, a görög színben, a köznek szenteli magát; Sergiolus e kor kicsapongásait mutatná, Kepler a ház-as-élet gondjait; Kepler leczkéje a lehiggadt bölcseség, mely már csak szemléli az élet vásárját, míg jó a fagyott vérű aggkor, midőn nincs miért élni. Velejében nem egyéb ez, mint a Palágyi-féle egyedi vorások általánosítása. De miért tükrözte volna Madách az élet korait a világtörténet karképeiben? Mért tette volna az egyszerűt ily bonyolulttá? Maga az, hogy Ádám czélzásai szerint minden hős ő volt, megczáfolja Bodor föltevését. Az életkor különböző vonásai Ádám arczolatán csak a külső jellemzésnek egy szellemes és

¹ *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája.* Budapest, Lampel, 1905.

sikerült vonása, olyanféle szerencsés lelemény, mint Tennyson *Király idylljeiben* a cselekmény főbb pontjainak az évszakokkal párhuzamos haladása, a mi egyrészt külsőleg is a haladást érzeti, másrészt változatossá teszi az egészet.

Sőt ennél mélyebb vonatkozása is van. Szókás beszélni az emberiség gyermek- és ifjúkoráról, népek elaggultáról. Széchenyi sűrűn használt ily képes kifejezéseket, mint Angyal Dávid kimutatta,¹ sőt egész politikájának egyik sarkköve volt az a meggyőződés, hogy a magyar még fiatal nép. Madách az emberiséget amúgy is egy emberben személyesítve rajzolta; ez mintegy kezére adta, hogy e közkeletű hasonlatokat reá ruházva, Ádám alakítását egy finom vonással dúsabbá tegye.

Ez is mint az emberiség személyesítőjére talál reá. A mint pedig Ádám érzelmeit, eszméit, erkölcsét rajzolja: abban a költő felfogása tükröződik *az ember felől*.

A mindenség három fővonásából Ádám az erő megtestesülése.

Első szava, hogy szép «úrnak lenni mindennek felett». „A föld istenének” érzi magát. Az erő önérzetével fogadja Lucifert, s főként azért hallgat rá, hogy gyöngé gyávanak ne tartsa. Az égtől való elszakadásakor is azt érzi:

¹ Angyal Dávid: *Sz. I. történelmi eszméi.* — Bp. Szemle, 907.

Önmagam levék
 Enistenemmé, és a mit kívírok
 Méltán enyém. Erőm ez s büszkeségem.

Az álmoképekben is az erő önérzete vonzza,
 az feszíti küzdelmét. A pharao a gúla láttán
 abban gyönyörködik:

Erősebb lett az ember, mint az Isten.

Évát is azzal vonja maga mellé:

A bájnak ép úgy fejedelme vagy,
 Mint az erőnek én.

Sergiolus csüggedése annak beismeréséből fakad:

Ujat létrehozni
 Erőnk kevés...

Tankréd kiábrándultan is az erő elégteltségét érzi:

Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
 Szégyen nekül elhagyhatom helyem.

Kepler csodálattal gondol vissza a forradalom
 álmára:

Mert az erő nyomá rá bélyegét.

A lankadt korok után a hóvilágban az keseríti:

Miért nem veszttem hát el a magasban
 Erőm és lelkem teljes érzetével...

Ez természetének alapvonása. Ezt, az erő
 büszkeségét, iparkodik megalázni s ez által
 daczra serkenteni Lucifer, midőn azt veti néki,

hogy nem eszmél s hogy a féreghez hasonló. Az ördög bölcsekedő typusának módjára az értelmi és erkölcsi erők felé irányítja Ádám tekintetét, a gondolat és akarat szabadságára, melyek tért nyitnak az erőnek. Nem Lucifer ajándékai, hanem az emberi lélek benső rugói ezek, a sátán csak fölébreszti őket. Ezek sodorják el Ádámot az Úrtól, de elszakítják Lucifertől is, s egészen a maga lábára állítják, úgy hogy rendesen a maga útján indul, Lucifer csak követi; sőt a római szín végén Péter apostolra támaszkodik. Finoman jegyezte meg Wallis asszony, hogy Ádám eleinte csodálattal vegyes félelemmel néz Luciferre, később, a Kepler-színekben, viszonyuk pajtási lesz, utoljára ellen-szenv s lázadó szellem ébred benne. Szabad akarata teljes mértékben érvényesül.

Tőlem függ sorsom másképen vezetni —

ezt hangoztatja végső számadása küszöbén.

Vannak Ádám lelkében érzelemmel összeforrt nemes vonások, az ég ajándékai, melyek Luciferrel ellentétben állnak s melyeken nincs hatalma. Él lelkében a három isteni erény. A hit világa nem alszik ki szívében. Elejétől végig vallásos. Már a Paradicsom kapuja előtt megbánás éled benne; a római világ tespedéséből az éghez fohászkodik. Keserve tetőpontján is meggondolkozik:

Daczoljak-é még Isten végzetével?

Ádám sohasem szakad el végkép Istentől, a mi annyit teszen, hogy Madách hite szerint az emberből kiirthatatlan a vallásos érzés. A költemény azzal mutatja a kiengesztelődést, hogy Ádám megtér, a mi kép nélkül azt jelenti, hogy az emberben dúló harc a jobb rész győzelmével, hívó megnyugvással végződik.

A hittel együtt a szeretet és a remény is végig kísérik az embert sorsának változásai közt, e szerint egész pályája során. Ezek is ellentétei Lucifer hideg önzése- s kételyének. Ádám éppen az által kevésbbé száraz fogalom, azzal egészségesebb személy Lucifernél, hogy érzése van; csak így jelentheti az embert; arczára az érzés változásai festik leginkább az egyéni vonásokat. A szeretet Madách szemében mintegy a hit földi visszfénye: vigasztaló, erőt adó, bizalmat sugárzó érzés. Ez ad enyhületet a küzködőnek az egyes színekben, ez tartja fenn csalódásainak hosszú során. Ebben áll Éva szerepe a férfi oldalán: ő az érzés megtestesülése, a család nemtője. De Ádámot nem csupán Évához fűzi érzelem; eszméit is szívébe fogadja, összeforr velük, szívéhez nőnek, egész lelkét fölteszi rájuk. Nemcsak értelmével csügg eszményein, hanem szívével is, mint Miltiades a szabadságon és hazán, Tankréd a hiten, Danton a népen, Ádám egész fáján. A hol

ez nincs, ott nincs maradása sem: „Nagyon hideg volt ottan e kebelnek” (XV.). Az érzés s az eszmékért való lelkesülés együtt jelenti neki az életet.

Szerelem és küzdés nélkül mit ér

A lét? (XIII.)

E kettős eszmény az, a mi az élet tartalmát és boldogságát teszi. Emez az emberiség javára szolgál, a másik az egyén öröme, bár minden egyéné s így általában az emberé.

A lelkesülés sarja, az „örök remény”, szintén földiebb sugára a hívő bizalomnak. A szeretet fenntartja küzdelmében az embert, a remény előre ösztökéli. Ez is kiemelkedő vonása az emberi természetnek, küzdelmének fő mozgatója.

Mindebből világos, hogy Ádám, Lucifer anyagi-
ságával szemben, eszményhitű. Lucifer mindent
részeire boncsol; Ádám az életet emelkedett
szempontból nézi. Minő lélek világít Tankréd
szavából, mily meggyőződéssel áldozza fel magát
Miltiades, mint árad Ádám gúnyja a földhöz
ragadt hasznosság elvére a phalanstère-ben! Min-
dig kihallja a vásár zajából „az élet buzdító
verseny-dalát” (XI), megérti „a jövő dalát” (VIII).
A Tower zúrzavarába is azzal száll alá (XI):

Nem félek, a költészetet, nagy eszmét

Hullámi közt hogy ujra ne találjam.

Tekintete folyvást az eszményre van függesztve.
A phalanstère tudósától is azt kérdezi (XII):

Mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel?

Előtte minden kor eszménye platói ideál gyanánt,
tökéletes alakban lebeg. Mindig érzi (XIV)

A szellemet, mely köztünk hat, mozog.

Törhetlen hite, hogy:

az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. (X.)

Tenger csalódás után, visszanézve a pályára,
ellentétes eszményeire, nem bírja megtagadni
legalább nevelő és nemesítő hatásukat (XIII):

bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.

Pörbe száll Luciferrel (XIV):

Hát minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,
Mit egytől-egyig a hitvány anyag
Nehány törvénye mozgat?

Az anyagiség természetesen azt veti erre: «Van-é
különben?» — Ádám azonban hisz a nemes suga-
lomban s azt tartja róla (XII):

Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
Felénk rebeg...

Az eszmében való hite költi cselekvővé az emberben szunnyadó erőt, az változtatja tetterővé. Tudatára ébreszti a kötelességnek, a hivatásnak.

Tehet s tegyen kiben szent szikra van. (VII.)

Mélységes hite: «kiben erő van és Isten lakik» (X), ki kell fejtenie tehetségét; ez kötelesség, a hivatás parancsa. Ebbe helyezi nagyravágását, a mit Lucifer ültetett szívébe. Csak egyszer tántorul meg. Miltiades azt mondja: «Hiú törekvés a végzettel küzdeni.» De Sergiolus fölriad e tespedt megadásból (VI):

mást is kér a lélek,

Mint dagadó párnákon renyhe kéjek.

Megkívánja az élettől (VI):

A nemesbnek hogy köre legyen

Magasra törni.

Ez feszíti pharaó szívét, midőn a millióknak vágy érvényt szerezni; ez Sergiolusét: «alkotni új világot». Tankréd fülébe titkos szó súgja:

Hogy e kort nékem kell ujjá teremtni.

Ezt a lelkesülést átkozza el Miltiades:

miért is

Vágynék magasra bármi hő kebel?

De a csüggedt, kifáradt korban is (X):

A lélek él, e kínos, szent örökség,

Mit az egekből nyert a dőre ember,

Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni.

Ezzel emelkedik Ádám kiválóságra, sorsintéző nagy emberré. Ez eszményhit az emberben az isteni vonás, melyen Lucifer nem bír erőt venni. Az Úr is erős karja mellett emelkedett szívét emeli ki (XV).

Erejének egyik forrása, hogy folyvást hiszen hivatásában. Föláldozza érte szerelmét, élte nyugalmát. Ez régi problémája Madáchnak, fiatalkori színműveiben is e válaszüton állnak hősei. Nézete erről később sem változott. A mint azokban Mária királynő elnyomja szerelmét, Mózes elhagyja hitvesét a hivatásért: Pharaó is feláldoz azért trónt és szerelmet, Sergiolus kész elhagyni kedvesét; miatta Kepler elhanyagolja nejét. Elmegy az önfeláldozásig, mint Miltiades. Ez az altruismus — újabb ellentéte Lucifer önzésének — ez adja meg jellemének a nagyság vonását. Szinte Nietzsche-féle Uebermensch lesz belőle, a végzet eszközének érzi magát, mint Danton:

A lelkiösméret a közvilág
Előjoga; kit a végzés vezet,
Az rá nem ér körültekinteni.

Ez is régi meggyőződése Madáchnak. Mintha Martell Károlyt hallanók *Mária királynőben*, a mint kockázatos útjára indulva így szól nejéhez:

Így
Ma
berel
probl
s biz
rajzo
hogy
nek
mind
Ád
áldoz
anyag
vele;
az Ú
Minde
koresc
rugója
helyéb
erejét,
kezébe

mondj

¹ Me
veszi: «
(Walpu

Von a sors, én megyek;
 Karod föl nem tarthatja kerekét.

Így egyesül Ádám alakjában nagyság az erővel. Madách az emberiség történetét a nagy emberek művének fogja fel; e ponton az egyén problémája lép előtérbe, habár a nagy emberé s bizonyos fokig így szintén általánosan. Úgy rajzolja a nagy embert, mint Carlyle képzei, hogy valami eszme által van megszállva, melynek kész mindent feláldozni, magát is. Ádám mindig ily nagy ember alakját viseli.

Ádám eszményhite, hivatásának az önfeláldozásig menő érzete folytonos csatában áll az anyagisággal. Lucifer itt folyvást ellenkezik vele; meg sem érti; nem hiába száműzte őt az Úr eleve minden szellem-kapcsolatból (I). Minden eszmén rögtön a túlságot látja s elkorcsosulást. Nem érti az önfeláldozás erkölcsi rugóját. Meghal-e Leonidas, kérdezi, ha Lucullus helyében élhet? (XIV.) Semmibe veszi az egyén erejét, törekvését. Szemében az csak báb a sors kezében.

Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von, —
 mondja a pharaónak.¹

¹ Mephistoi mondás, csakhogy az physikai értelemben veszi: «Du glaubst zu schieben und du wirst geschoben.» (Walpurgisnacht.)

Végig kitart szilárd nézeténél, hogy (XV.):

... végzet áll a történet felett,
Te eszköz vagy csak, melyet hajt előre.
A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uszója, nem vezére az egyén.

Ádám aristokratikus felfogásának a fonáka ez. Ily gondolatokkal lankasztja az egyén önérzetét, a ki magát nézi a kor vezérének, a haladás napszámosának. De csakis elméletet állít és magyaráz; a küzdő Ádámmal nem fordul szemtől-szembe. A harcztot csak hátulról intézi, mint hadvezér, a küzdelmet magát áthárítja a köznapí emberre, a tömegre.

Ádámnak, a mint az emberiségért küzd, az emberi természet alacsonyabb része szegül elene folyvást: a fásult közöny, melyért a végzet állatá'-nak nevezik, mely minden rendnek malmán húzni fog', értetlensége s ingatagsága, mely született ellensége minden nagyságnak s halálra küldi a bálványozott hőst; gyanakvó kishitúsége s gyáva önzése, mint Byzancezban; babonája, mely a tudományt szemfényvesztéssé aljasítja, szenvedélye, mely ledönti önnön bálványait s egyformán túlságba viszi a szabadságot és rendet, általában vaksága, földhözragadtsága és tunyasága, melyek kerékkötői a haladásnak. Saját fájának e gyarlóságaival vívja Ádám eszményhite tusait. «... megbuktatója

mi
szet
költ
fogá
kép
küze
vesz
men
A k
eszm
mi t
ber
L
töme
dik,
szak
oldal
eszm
gyob
az e
ölte
Pe
aránt
embe
meg,
világ
remé
szám

Ma

mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik» — ezt írja a költő Erdélyinek. Ez mély és tanulságos fel-fogás, s az egyedül helyes, mert Ádám más-kép Luciferrel mintegy mythologiai alakkal küzdene. Igaz, Lucifer ez által szorul háttérbe, vesztí el cselekvő erejét s válik pusztá commentátorrá, de a mű mégis sokat nyer ezzel. A küzdelem csak így drámai, ha nem elvont eszmék, hanem egyén és tömeg küzdenek; s mi több, csak így emberi, ha ember támad ember ellen.

Lucifer azért nem marad ki a harczból: a tömeg szövetségese, gyarlóságaiban gyönyörködik, azokat bujtogatja, rájuk épít. Két táborra szakadnak az emberi természet fény- és árny-oldalai. Ádám-ban az ember legfőbb erkölcsi eszméi, legszentebb érzései az emberiség legnagyobb történeti gondolataival egyesülnek; benne az emberi természetnek tisztán nemes vonásai öltenek testet.

Pedig az élet s a történelem folyásába egyaránt bőséges árny vegyül, melynek szülője az emberi természet. E rész Luciferben testesül meg, ő a szószólója az Ádáméval ellentétes világnézetnek. Ők ketten a hit és tagadás, a remény és kétség, az eszményi lelkesülés és számító anyagiság tusáját vívják.

Ádám és Lucifer az emberi természet ellentétes polusai. Nem különvált fogalmak, hanem együtt alkotják az emberi természetet. «Kein lebendiges ist ein Eins — mondja Goethe ¹ — immer ist's ein Vieles.» Ádám bízó, küzdő, rajongó szelleme, Lucifer hideg, önző, számító anyagisége két fél, mely állandón egygyé olvad az emberi természet egészében. Külön személylété csak az alakítás módja avatja őket. Költők egészen ellentétes jellemeket tudnak alkotni a maguk lelkének elemeiből. Madách is ketté választva rajzolta a szerelem két árnyalatát a költői, önfeláldozó Forgách alakjában, meg a tüzes és szilaj Palizsnayban, a női lelket Deianeira és Iolé személyeiben. Goethét gyönyörködtette Ampère megjegyzése, mikor arról beszélt, hogy a költő nemcsak Faust sovárgását, hanem Mephisto ironiáját is a maga lelkéből olvasztotta ki.² Faust és Mephisto, Ádám és Lucifer nem páronként egy töről sarjadnak-e: a költő lelkéből, az ő természetének elemzése s elkülönzése által?

Az ember tragédiája két alakjának az értelemben való összeolvasztása nem természet-elleni; e végletek találkozása az emberi természetben nem

¹ Heinrich v. Stein: *Beiträge zur Aesthetik der deutschen Klassiker*, 25. l.

² Eckermannak, 1827 május 3.

rendellenes; az volna tévedés, ha valaki e végleteket egyes elvontságukban önállóknak venné. Az annyit jelentene, mintha Madách azt akarta volna elhíttetni az értelemmel is, a mit költői nyelve mond: hogy az ördög örökös gátlója és zsarnoka az embernek. Hol kell keresnünk ez ördögöt, ha nem önnön természetünkben? «Az ember volt társainak öröktől legnagyobb ördöge» — mondják *Nápolyi Endrében*.

A német kritika örömet fejtgeti, hogy Mephistophelest Goethe élő minta után alakította; a metsző kritikájú Herdert említik s Mercket. E példa Palágyit hasonló föltevésre csábította. Ő Lucifer eleven mintájára Szontagh Pálban akarna ráismerni, kinek Madách egyszer azt írta volt, hogy «nincs benne poësis», «kebléből minden iránt a pietás kiégett», «hidegen tud venni mindent». (Levele, 1845 márcz.) A ki Szontagh Pált ismerte, tréfás sziporkáiban nem talált semmi démonit. Madách e részben is inkább támaszkodhatott magára, mint reá. Volt Madáchban elég keserűség, honnan meríthetett; voltak eszméi és hangulatai régebbi költeményeiben is, melyeket azonmód szájába adhatott ördögének. Ily képek lávája ömlik Zordy kitöréseiből a *Csak tréfá-ban*. *Egy örült naplójából* cz. röpverseiben egy helyütt azt olvassuk (21. szám): A legtöbb örült szerelmi áldozat vagy vallásos

rajongó; azok ha megházasodnak, rég kigyógyultak volna; ezek ha pappá lesznek, már csak a földiekkel törődnének. — Másutt azt mondja (25. sz.): A sóhajból eső lesz, így a szegények szenvedése csak a dúsak termését öntözi. Egyik levelében azt írja Szontaghhoz, hogy hú barátja lesz, a míg «az emberek szabadságról énekelnek s a bassust lánczaikkal zörgetendik melléje» (1843, I. 12. kiadatlan.). Kell-e ezeknél ördögibb gondolat? Luciferibb-é ennél bárhol is Lucifer?

Maga a prózai fölfogás szembeállítás a szemelkedettől szintén megvolt Madáchnál régebben is. Néha jól esett neki, ha ábrándját s lelkesülését keserű gúnnyal megboszulhatta. A *Próza és poésis* című epigramm-félében azt mondja: A legszebb virág sem él meg gyökér nélkül, az elragadó szónok előbb jól-lakik; «így jár karöltve eszmény és göröngy». *Hit és tudás*¹ című költeményében komolyabban állítja szembe a két felfogást. Saját ifjúkoráról szól ebben, mikor a hit és a képzelet játéka álmodt körülte.

A pataknak megvolt őrtündére,
Hírnök szállt le, úgy hívé, az égből,
Hogyha csillag hullt a temetőre. — —

¹ Összes munkái közt nincs meg. Megjelent a *Fővárosi Lapok*-ban, 1896. 355. sz. facsimilében.

E kép a Paradicsomra emlékeztet, midőn nymphák népesítik azt. De a férfi-kor tapasztalása, a tudás elől szétoszlanak e képek.

Mért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles águ fáját?
A fa terjedt s lassanként elölte
Árnya a kertnek minden virágát.

Elporlott a természet zománca...
Elhamvadt a csillag ragyogása,
És megannyi kín honává süllyedt,
Mely felett halál leng...

Mi egyéb ez, mint Ádám és Lucifer fölfogásának különbsége — a költő tulajdon szellemében? Ez ellentét kiemelésével jellemzi Gyulai Pál Madách egész lyrai költészetét.¹ «Ő az elegiai ellágyulás és philosophiai elmélkedés, mély meghatottság és keserű gúny vegyületének költője, a melyek egymást élesztik és mérséklük... *Az ember tragédiája* szerzőjét sok helyt megismerhetni lyrai költeményeiben is. Ádám ábrándjait és csalódásait, Lucifer gúnykaczaját halljuk itt is...» Ádám vonásai is sokban magára a költőre ütnek; ellentétekkel teli lelkének más elemeit benne fejezte ki. Ráismerünk a végletek közt hánykódó lélekben, mely hol Tankréd módjára Lujzáért eped, hol Sergiolusként Borká-

¹ Az *Összes művek* előszavában, VI. l.

hoz pártol; az ő Csesztvéjük mása az a Prága, hol egy merengő férfi s egy csalfa asszony él. Benne találkoznak az eszmékért való lelkesülések és az embergyűlölet; egymást váltják a küzdés vágya s a tétlen lankadás. Övé az a természet, mely minden léptéből tanulságot szűr, s az ő meggyőződését teszi magáévá Ádám:

Küzdés az élet, nyugvás a halál,

mint *Csak béke, béke* című verse vallja. Tulajdon sorsából öröklí Ádám a szerelem és hivatás vívódásait. Az ő vonása végül a megenyhülés, hova már drámáiban és lyrai költeményeiben is eljutott.

Ádám az emberi nemet nem egymagában képviseli. Az örök férfi oldalán ott az örök nő, Éva; az emberi nem másik fele, a férfi párja, a mint a *Férji és nő*-ben Herakles a „sárgyurót” átkozva mondja, hogy

részeg mámorában

Az embert két példányban nyomta ki.

Ezt fejezi ki gyöngédebben Ádám (II):

Mi volnék én, ha mint visszhang- s virágban
Benned szebb létre nem feselne lényem?

Egy (kiadatlan) lyrai versében ez így hangzik (*Isten veled*):

Híttem, sugárod voltam és te rózsza,
Mely illatot s színt tőle nyer csupán...

Ámde ha természettől egyrangú is vele, lénye elűt a férfiétől, s ennek folytán szerepe is. «A nő nem egyszerűen csak ember, ki egyszersmind esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logica dictálja — írja Madách a nőről szóló értekezésében, — de utolsó ízeig egy sajátságos valami — specifice nő.» Madách sokat figyelte a női lelket, sokat gondolkodott felőle, s a férfiétől elűő vonásait másforma természeti alkatából magyarázta, a maga lélektani megfigyeléseit bő, bár avultas természettani ismeretekkel támogatva. Egyszersmind vizsgálta a nő helyzetét különböző korok s népek körében. Mind e vizsgálódásait a nőről szóló értekezésében foglalta össze. E tanulmányok szerint van rajzolva Éva, mind természetét, mind társadalmi helyzetének változásait tekintve.

Személye és sorsa mintegy művelődéstörténeti képek művészi vázlata, bár egyes színekben kerek, élő alakká domborul, kivált eleinte. Már első változása, az egyiptomi rabnő szerepében, kitűnő korkép. Szolgálója még a rabszolgának is, testével fogja föl róla az ostor-csapást. Szerelmével parancsolnak, s ő szót fogad; de csak szépségeért szeretik, lélek nélküli csecsebecsnek tartják. Ezt az állapotot vázolja az értekezés, midőn azt írja: «Az erősebb férfiú lelkében ép oly érzéseket költ, mint az elhagyott gyermek,

a hervadó virág...» Mint szabad görög nő élhal hazájáért; a szabadság- és nagyravágyról ejtett szavai pompásan jellemzik Hellas közéletének mozgató erőit. A római korról az értekezés azt írja: «Igaz, hogy az ágyasság intézménye az egész római birodalomban létezett, ... de az ágyas oly törvényes állást foglalt, mint a nő ... inkább hibás társadalmi viszonyok hozták létre, mint a nő lenézése.» Ez a jellemzés ölt testet Juliában, ha társnőiben nem is. Izóra sorsa, a mint Tankrédnak elbeszéli, az atya esküje, az ő feláldoztatása, bimbájában hervadó szerelme — a középkori zárdaszűz életének költői típusa; e korról mondja a tanulmány, szinte Lucifer és Helena szavával: «A nőtisztelet bálványozássá vált, nem kisebb kárával a nőnek, mint a régibb durva felfogás volt. A nő ki volt ragadva terméshetemes köréből.» Épp ebből vezeti le az értekezés, hogy a nő «kényszerű pathetikus szerepléseért titokban keres hajlamaihoz mért kárpótlást». A költeményben ez úton válik Izorából a Kepler neje. Ez alak unalom- és divat-szülte meggondolatlan ledérsége-, kiábrándulása- s késő bánatával életteljese, művészi vázlat. Danton oldalán két ellentétes típus jelenik meg; elnagyoltsága mellett is mindegyik eleven s csaknem egészen hat, mint a mesteri torsók. Az első képes élete árán is ragaszkodni egy eszméhez; a másikban

a nagyság csodálata is érzéki vágyat ébreszt. E két kép összevág az értekezés azon megfigyelésével: «Minden üldözött vallásfelekezetnek lelkesült nő-martyrjai, minden lázadásnak asszony-tigrisei vannak.» Annyi változás közben Éva csak egyszer árul el hasonlatosságot *Faust* Margitjával, a vásár jelenetében. Hasonló a háttér és a környezet; ugyanaz a nép zsibong itt a Tower tövén, mint amott a kapu előtt: diákok és katonák, munkásokkal vegyest, leányok körül, a kik közt csábító vén asszony pusmog; zeneszó; az útfélen koldusok kántálnak.¹ Éva maga a leghasonlóbb: templomból jó, egy úr kíséretét ajánlja, az ördög a kerítő szerepében, az ékszerek. A temetői kép a Walpurgis-éj borzalmas látományaira emlékeztet, a *Faust* befejező accord-jaira a nő megváltása, megdicsőülése végül.

Innen kezdve a mint Ádám veszít cselekvő erejéből s pusztá szemlélővé zsugorodik, Éva alakja is halványul, jobban a többi mellék-alak közé süllyed. De a fonál, mely Ádámhoz fűzi, nem szakad el. A phalanstère rideg rendjén keresztül is egymáshoz kapcsolódnak, s a kihűlt világban az tetézi be Ádám irtózatát, hogy a nőt lealacsonyulva látja. Egyetlen egyszer hi-

¹ A két szöveg hasonlóságait kijegyezte Szász Károly, *Egyetemes Könyvtár*, 74—75. l.

P ányzik Éva Ádám mellől: az űrben; Ádám itt tőle válik meg legkínosabban, sovárogo utána, s mint Greguss szépen mondja, «e válságban Éva épen távolléte által hat Ádámra s a föld szellemének szavában az ő visszahívó szózatát véljük hallani».¹

A képek során mindketten érzik összetartozásukat. Ádám már mint pharao megjósolja:

sejtem, hogy téged is
Tisztult alakban fel foglak találni...

Ezt fejezi ki viszont Éva a Julia ajkával:

Nem ott van-e helyem, a hol te vagy?

Mégis sok a különbség kettőjük között. Éva ösztönszerűen simul Ádám oldalához, előbbi lényének tudatát nem őrzi meg, mint Ádám, a ki sohasem felejtí el, ki ő, s Évában szintúgy ráismer örök kísérőjére, mint Luciferben. Miltiades előtt olyan emlék dereng, mintha Lucia lügest varázsolt volna néki a sivatagba; Tankréd így fordul Izórához:

Úgy rémlik, egykor már ismertelek,
Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.

A phalanstère-ben Éva láttára kigyúl szívében

Az éden-kertnek egy késő sugára.

¹ A nő Az ember tragédiájában. — Tanulmányok. I.

E költői képek a Paradicsom idylli emlékével veszik körül Éva alakját. De ősi szerepét csupán Ádám emlékezése forrasztja össze későbbi változataival; de csak paradicsomi lénye jár eszébe. Éva maga egy szóval sem árulja el, mintha előbbi énjére, régebbi élményeire emlékeznék. Éva minden korban újra éled, minden színbe megifjodva lép, s jobban elmerül abban Ádámnál, ki a szín vége felé rendesen kibontakozik szerepéből.

A mint a múlta nem emlékszik, ép úgy nem avatkozik a jövőbe sem. Ádámmal együtt hanyódik az egymást váltó eszmék és korok végletei közt, de jövődjét nem az ő vágya idézi fel, hanem az Ádám változása. Érzi a kor nyűgét, szenved és tűr ő is járma alatt, de nem lázad fel sorsa ellen. „A jajszó szíven keresztül villám gyanánt Ádám fülébe csap” (IV.) és azt ingerli küzdelemre, mint a rabnő panasza, Julia álmodozása. Jövődjő szerepét azonban Ádám jelöli ki. Miltiades átka:

Örülj, mulass, tagadd meg az erényt!

ölt testet a római lányban, a Sergiolus kívánta női ideálból lép elő Izóra, mint Éva Ádám oldalából a Sixtina boltozatán. De Évának ritkán van előre kijelölve a pálya; mint természetes kísérője, ösztönszerűen csatlakozik Ádámmal.

Harczainak sorában Éva nem osztozik, Ádám

életének ő csak egy részét tölti be. Életét Éva az egyes színekben éli, nem mint Ádám, ki e sok töredékből előre és hátra tekint s lelkében az egészet összekapcsolja. Éppen ezért számára a visszaemlékezés nem is jelentené azt, a mit Ádámra nézve, mert ő nem küzd eszményekért, a csalódásokat sem érzi s általában nem keresi az élet értelmét.

De még az egyes színekben sem emelkedik vezéri polczra; névtelen kísérője Ádámnak. Nem viseli neméből egy-egy kiválóságnak a nevét, nem ölti magára Kleopatra vagy a trójai Heléna álarczát, a Gracchusok anyjának vagy Jeanne d'Arcnak alakját. Egy színben sem emelkedik az álom központjává. Egészen Ádámhoz alkalmazkodik, mintegy árnyéka. «A lánynak nincs dicsősége, neve, kedvesében éli azt» — olvashatni a *Tündéralom* vázlatos jegyzetei közt.

Mindez együttvéve abban torkollik össze, hogy Éva az álmodót nem éli, nem is álmodja át; a történelmi képekben ő csupán Ádám álmának alakja. Ezért marad névtelen kísérőnek s nem ölt történelmi alakot, ezért nem sarkallja előre semmi, ezért nem emlékezik vissza átélt színekre, sem az egészre végül. Ádámnak ő csak egyéni életében részes, küzdelmeiben nem osztozik. A költemény csak Ádám álmát tárja föl. Lucifer mindkettőjüknek igéri ugyan varázsát, de a

költő mégis csak ez úton indulhatott. Lélektani képtelenség, hogy két személy egyet álmodják, hát még oly közös álmot, melyben mindketten együtt szerepelnek, folyvást egyformán változó alakokban. Az alakításra nézve is lehetetlen föladat lett volna, hogy egyszerre két személynek párhuzamos, egybevágó álmát tüntesse föl.

A mű bírálói meglehetősen egy véleményen vannak arra nézve, hogy Éva nem tud az álom felől. Az ellenkező mellett Morvay egymaga érvel,¹ de a miket Éva öntudatának bizonyosságul fölhoz, azok Ádám visszaemlékezései.² Éva biztatása a föleszmélés után, hogy 'a mi eddig kétséges vala', az emberi nem fönmaradása biztosítva van, — alig vonatkozhatik az álomra, mely magában véve is az emberiség hosszú fennálltát mutatja, mint inkább Lucifer és Ádám vitájára a halhatatlanságról, annak az utódok révén ígért anyagi formájáról, mely Éva hallatára folyt. Oly szó, mely az álom közben Éva öntudatára vallana, nincs a költeményben. Így látta szerepét Szász Károly. «Éva az egész tragédiában csak úgy szerepel, mint a többi mellékszemélyek bármelyike» — írja némi túlzással, mert Éva örök, állandó alak, s

¹ *Magyarázó tanulmány*, 434—5.

² L. a fennebbi idézeteket.

Ádámmal egybeforrott, kiegészítő része. De igaza van abban, hogy «álomkép, a ki semmi öntudattal nem bír».¹ Hasonlóan tekinti Bayer is: «Ádámra és Évára együttes álmot bocsát Lucifer, de az álmot nem együtt álmodják végig.» »Éva nem cselekvő társa Ádámnak, ő az álomkép álomképe.»²

Ez nem gyöngéje az alakításnak, nem is merő kénytelenség, — a költő fölfogása hozza magával. Mert mi világlik ki Évának így kijelölt szerepköréből? Az, hogy a nőnek nincsen része a történelem küzdelmeiben, a férfinak csak egyéni, érzelmi életében osztozik. A *Csak tréfa* címlapjára ez aphorisma van odavetve: «A nő élete a szerelem, a férfiban egy episod.» Valóban ez volt Madách nézete. Ezt tűzte jeligéül a *Férfi és nő* homlokára: «A férfi nagy nő nélkül is.» Fiatalkori színműveiben a nő rendesen gát a nagyság felé vivő úton.

Isten leendett volna még

Belőlem: hogyan e koldús teremtés...

Nem hálóz puha kebléhez

— mennydörgi Hercules. Erzsébet kislelkűségében szétzúzza Csák törekvéseit. Mária sem ter-

¹ «Egyetlen egy esetben van Éva ily sejtelmének nyoma — írja később Szász. — A hatodik színben mond többi közt ennyit: Úgy érzem, mintha álomban fekünném... De ezt erre vonatkozólnak venni nem merjük.»

² Bayer József: *A magyar dráma története.* 367—368. l.

mett
Róbe
guk
Érte
és m
a nő
agyán
arány
czélo
vezet
is átl
hijáva
nem
felfog
mány
ténel
kitart
«A nő
ápolás
Ádám
jának
róla:
nézete
nő eg
cipatic
s alig
kedve
E f
hogya

mett nagy hivatásra, bármint erőszakolja. Hősei: Róbert Károly, Mózes elhagyják nejöket s maguk indulnak a hivatás szava után, mint Ádám. Értekezésében is széjjelválasztja Madách a köz- és magán-életet. Amazt a férfiúnak tartja fönn, a nő helyét ebben jelöli ki. Fölhozza, hogy a nő agyának átlagos kerülete kisebb, s «testének aránylag sokkal tetemesebb része van nemi czélokra alkotva». Meggyőződése, hogy «a szervezetében rejlő különbség a nő egész lelki világát is áthatja», s ebből folyik, hogy «teremtő genius hijával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik». Megengedi, hogy «könnyebben felfog és tanul», de «soha a művészetet és tudományt lényegesen előre nem vitte» — írja, a történelmi élet küzdelmeit nem is említve. «Hol kitartó küzdés kívántatik: a férfiú áll helyt»... «A nő alárendelt testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres» — mondja másutt, mintha csak Ádámot hallanók, a ki Évát a maga 'visszhang'-jának nevezi, s már a Paradicsomban mondja róla: 'a függés életelv neked'. Innen sarjad az a nézete, hogy a ki «a társadalomban a férfi és a nő egyenlő állását — az úgynevezett nőemancipatiót — hirdeti: nagyon tévesen cselekszik s aligha jó szolgálatot tesz azoknak, kiknek kedvezni akar».

E fölfogás szerint van kijelölve Éva szerepe, hogy a történelmi életbe nem avatkozik.

P Nem kicsinylése ez a női hivatásnak. Az egész világirodalomban sincs költemény, mely a nőnek oly magas szerepet juttatna, mint *Az ember tragédiája*. Alakja oly kiemelkedő, hogy többen külön tanulmányban foglalkoztak vele (Greguss, Tolnai.). Éva alakja távolról sem oly költői, életteli, mint *Faust* Margitja, de szerepe sokkal fontosabb, nagyobbszerű. Az egy virág *Faust* útja mentén, eltiporják s hervadása lilomhullás; a költemény második részében már csak a kifejlésben van szerepe. Éva az emberiség anyjaként jelenik meg, az emberi nem gyöngédebb fele; elejétől fogva 'das ewig weibliche'; mint szerető, hitves, anya: az élet vigasza, boldogsága. A mű magyarázatának, sőt az élet értelmének egyik kulcsa az ő kezében van. Köre csak más, de egyenrangú a férfiével.

«A nő szeretni van teremtve» — mondja már a *Férfi és nő*-ben Herakles, s csaknem ugyane szavakkal ismétli az értekezés: «A nő a szerelem megtestesülése». Nápolyi Endrének azt mondja Cabanis leánya: a nőnek «nem az-é legszentebb hivatása, rózsákat kötni a hősök homlokára. Szerelem a nő világa, melyben egyedül honos; vedd tőle ezt el és nyomorúbb lesz a naptól megfosztott világnál. ... Önök nem ismerik a szerelmet; a férfiú életében az bolygó tünde fény, mely örvendeztet s nyom nélkül leszáll, a nőnek egy

a v
csak
női
«Vég
szere
van
fiún,
lött.
guzs
«egy
viszo
nyeg
élet-i
életé
mint
míg a
tölth
tója,
csend
mégis
Igy
a fér
Csakh
egy n
alakít
ben:
a szer
a nő,

a világ üdvével és fájdalmival, mellynek véget csak a halál szakít». — Nagy és magasztos a női hivatás. Virginia azt mondja *Commodusban*: «Végzetlen a szerelem, mint az Isten és az Isten szerelem, — hatalmán minden meghajol.» Ebben van a nő hatalma és köre, itt uralkodik a férfión, mint Jolé Heraklesen, Erzsébet Csák fölött. «Sámson Delila ölébe hajtja fejét, Hercules guzsalyhoz ül» — folytatja a tanulmány, de «egy percz s a férfi újra eszmél, míg a nő nemi viszonyainak túlsúlya egész életkörének oly lényeges részévé teszi a szerelmet, hogy ez egész élet-folyamát betölteni képes.» «Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett, mint szeretett: majd mint gyermek, majd mint nő, majd mint anya; míg a férfiú életében a szeretet vajmi csekély úrtölthet csak be.» Ezzel szemben «a nő a család alkotója, a házi kör összetartója. Itt «munkál a nő csendesen, zajtalanul szerény házi körében, s mégis roppant hatással az egészre nézve».

Igy osztja meg Madách az életet: a közpályát a férfinak, otthont, családot a nőnek jelölve. Csakhogy e körök egymásba érnek, területöknek egy része közös. Az élet küzdelmében a férfi alakítja a nő sorsát; a szerelemben, családi életben: férfi sorsa nő. A férfiú küzdelmei közben a szerelem és család ölében talál enyhet, s így a nő, ha nem vesz is részt az élet harczában,

paizst hord férje után, mint a germán harczosok asszonyai.

Hogy ki van rekesztve a köz életéből, annak a másik oldalon csak hasznát látja: ment annak durvasága-, rombolásaitól. Így lehet tiszta és állandó őre — Madách kedvencz szavával élve — ,a házi oltárnak'. Az Úr, midőn nagy hivatását kijelöli; javára tudja be, hogy ,az érdekek mocskától távolabb' áll s inkább meghallgatja a szív szavát. *Visszapillantás* cz. kiadatlan verse is azt vallja:

Oh a nő jobb, mint mi férfiak,
Kis világa a szív birodalma,
Melynek mint istenség édenét
S kárhozatját is csak ő alkotja.

Messze zajlik tőle a világ,
Melyben vérzik s küzd a férfi keble,
Uralomvágy, hírszomj és erő
Ismeretlen zúgván el felette.

Ilyennek rajzolja Madách a nő körét és hivatását kisebb költeményei közt Lóth feleségének történetében (*Lóth*), a ki biztatja férjét: «Élj és szenvedj, mint igaz próféta», de maga visszafordul az elhagyott ház felé, hogy «együtt veszen kis körével». Így látni Évát a nagy költeményben folyvást. A Paradicsomban egész lelkével Ádám köré fonódik. A mint elhagyják a boldog kertet, rögtön lugast fon új otthon gyanánt.

...Közénk varázslom

A vesztett Édent.

Míg Ádám büszke daczczal indul a bizonytalan-
ságnak, Éva az ösztön biztonságával adja át
magát rendeltetésének:

büszkeségem...

Hogy a világnak anyja én leszek.

Az otthon és család egészen betölti lelkét. A pharao
trónján nem érti ura bálványát, a dicsőséget.

El véle — — üdvünket meg nem szakasztja.

S midőn ezt mégis elvonja tőle a hivatás sugalma,
Évának sorsa, hivatása, egész lelke e szavakba
ömlik:

Ha megjössz, szíved e szűn menhelyet lel.

A szabad görög nő is, a ki felfogja a haza és
szabadság fogalmát s férje „nagy lépéseit”, a
maga hivatásának érzetében mégis így fohász-
kodik:

Nem zöld babért kérek férjem fejére,

Családi enyhet csak bajnok szívére.

Pedig Éva ebben a szerepében érez együtt
legjobban a közzel, szívében virágzik a görög
haza- és szabadság-szeretet.

Ha megcsalhatná ezt a szent hazát,

Megátkoznám —

mondja férjéről gyermekének. Védelmet keres neki a demagógok vádja ellen, de midőn a gyanút Lucifer hírében igazolva látja, mégis így sohajt fel:

Az ítélet fájt, mely által nekem
Elvesztél, férjem, oh de keserűbb,
Hogy igazoltad azt, — bár visszanyerlek.

Örömet meghalna uráért, csak a hon átka gyermekét ne érné. S még ily lélek mellett is visszahajlítja hivatása férjéhez, balsorsa oldalára vonzza. Jogának érzi, hogy védelmezhesse, a szentély oltalmába vonja, bánkodik a had elszélesztésén, nemes volta áldozatának látja urát, gyalázza s átkozza a csőcseléket:

nem olyan édes a szabadság
Neked, a milyen fájdalmas nekem volt.

Így áll lelkének mérlege a bárd megvillanásakor. Julia lelkében nemes vágyak sejtelve dereng, de legbiztosabb érzelmével Sergiolushoz kapcsolódik.

Nem ott van-e helyem, a hol te vagy?

A nő szól belőle, a ki kész urával jót-rosszat megfelelni. E Julia, a lelket cserélő Lucia, az egyiptomi rabnő, a mint a jajszóra összerendezzen, eleven illusztrációi az értekezés felfogásának: «Korán sem üres phrasis, hogy a nő szívén keresztül gondolkodik.» Ez régi hite; egy papir-

szeleten hagyatékában ez áll: «Szívén keresztül gondol, — Nápolyi Joh.»

Más, ellentétes oldalról világítja meg a szerelem és család áldásait Tankréd sorsa; mily vigasztalan, sivár az élete szerelem hiján! Hasonlóan mintegy negatív képben mutatja a nő hivatását a Kepler-jelenet. Közönyös férje eszméi, benső élete iránt, élv-vágya léha kalandba sodorja, a mi csalódást, szégyent, keserű megbánást hoz reá.

A mily nemes költészettel veszi körül a nő erényeit, ép oly erővel sujtja tévedéseit, botlásait. Értekezésében azt írja: «... a nő, ha egyszer ki van ragadva kijelölt köréből... sokkal mélyebben súlyed s nehezebben — hogy ne mondjam: sohasem — képes többé erkölcsileg felemelkedni». — Később hozzáteszi: «Valamint az erkölcsi és aesthetikai szépnak eszményképeit a nő szolgáltatja: úgy az erkölcsi s aesthetikai rút netovábbját is csak a nő képes előállítani.» Csaknem ugyane szavakkal mondja Ádám az eszkimó nejről:

A nő, ez eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha súlyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül.

Ily Janus-arca van szemében a nőiségnek s váltakozva két typus ölt testet már régibb

műveinek alakjaiban: a hű Deianeira s a csélcsep Jólé, a lemondó Mária királynő és Szofra, a vásárolt szerető. Éva arcán is e kettős világtítás váltakozik: Miltiades és Kepler neje, Sergiolus kedvese s a kaczer londoni lány ily ellentétek. A nagy forradalom viharában a végletek találkoznak: a szűzi marquise s a ,néplázadás asszonytigrise'. Az első, a ki megáll ,avult eszményei' mellett, s magasztos feladatának érzi: «Kegyelttel megóvni a romot» — Madách szemében a valódi nő. Szerinte az «ki van ragadva kijelölt köréből, ha egyszer levetkező a kegyelet érzéseit, túltevéen magát a kedves előítéleteken».

Ha az előítélettel szakít,
Vadállatúl rohan a kék után

— mondja Helena, s ez van megtestesülve a vérszomjas némben. Érdekes, hogy mennél közelebb jó Madách saját korához, annál gyarlóbbnak, esendőbbnek rajzolja a nőt, mintha ősi nemes tulajdonai közé egyre nagyobb mértékben vegyülnének árnyoldalai. De fogyatkozásainak csirája ott fészkel már a paradicsomi Éva lelkében. Míg Ádámot a faj nagy kérdései foglalkoztatják, Évából a hiúság, a múlandó szépség érthető önzése szól:

Hadd lássam én is, e sok ujlásban
Nem lankad-e el, nem veszít-e bájam?

Így látta a nő természetét már fiatal-korában. Egy czédulán, melyre Nápolyi Johanna neve van jegyezve, ezt olvashatni: «A nő ügyel, hogy szép állásban legyen, mikor meghal.» Nemes természetében is ingatag, a holttól hamar hajlik pharaóhoz, mint viszont Kepler neje eltántorodásától a megbánáshoz, s hogy ezt nem pusztán a vázaltszerű rajz elnagyoltsága okozza, bizonyítja azt Miltiades hitvesének két egyformán nemes érzés közt való tétovázása. «Kisebb lelki ereje s nagyobb szenvedélyessége» az oka, hogy «rá nézve a percz hatalma dönt» — mint a fejtegetés írja. «Elmegy a pestises beteg ágyához», de «minden borzasztó látványnál s kivégzésnél, izgatottságot keresve, feles számmal van jelen» — ilyen a londoni Éva, ki törli magát az akasztás után. Ugyanezen töről sarjad másik vonása: hogy «a szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt s így jobban is lelkesül érte, mint a férfi». Ilyen Éva már a Paradijsomban. Lucifert hallgatva, míg Ádám szédeleg, ő felkiált:

Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.¹

¹ Könnyenhivése mellett a másik megejtő vonás, luciferi: az érzékiség, melynek eszköze, csábítója a nő. A bibliai alma eredetileg a pomme d'amour-t jelenti, csakhogy Madáchnál e czélzás elhomályosúl. De nála is ily jelentéssel énekel almáról a londoni színben a kéjhölgy, mint *Faust*-ban is a *Walpurgisnacht* szépe. V. ö.: Imre Sándor. *A népkölté-*

hisz a nő
de szűs

Gyarlósága többnyire egy-egy nemes vonás el-
tévedése, s még hibájában is egyszersmind jót
jelent a nő életkörében. Hiúsága szépségének
őrzése, hatása eszközéé, s így menthető. Okta-
lanul bízó s könnyen hívó, de ennek kára mel-
lett érdeme is van. Őt tántorítja el Lucifer, igaz,
de ő érti meg az Úr szavát is; míg Ádám kétség
és levertség közt csak gyanítja, ő már felkiált:

Ah értem a dalt, hála Istenemnek!

A női természet fény- és árnyoldalainak e
vegyületét a költő jelképesen *A nő teremtésé-*
ről szóló költeményében fejezte ki, mely szerint

angyal s ördögnek csókjából
Lőn kínul és üdvül a leány teremtvé.

Világosabban fogja föl Kepler, a mint felsehajta:

Minő csodás keverése rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? Mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Ez mély felfogás, mely alatt nyilván hosszú
átgondolás rejlik, — s némileg optimista is.

szetről és népdalról. — Olcsó Könyvtár. 160. l. — Ily vonat-
kozás lappang a «Három alma meg egy fél» kezdetű nép-
dalban, s az alapjául szolgáló népszokásban. (l. Gyulai jegy-
zetét e dalhoz, népköltési gyűjteményében.) Így kell érteni
Byron *Don Juánjának* VI. énekében Juan álmát.

A nő alakjába bőven keveri a sötét színt, de annyi csalfa kép után, midőn föltárja egész világunk zajongó sivárságát, s a londoni, hiuság vásárjának összes bábjait: számító gyárost, fáradt munkást, víg fiúkat félrelöki a sírba — annak mélyét csak Éva lépi át.

E földre csak mosolyom hoz gyönyört
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

A további képek épen azért oly sivarak, mert nélkülözik a nő mosolyát s Ádám inkább magános vándoruk, nem együtt jár, csak találkozik Évával. Ezért igtatja a költő ez apotheosist épen ide, búcsú gyanánt, mert Éva később árnyképpé halványul. A nőnek így két apotheosisa van a költeményben. A másik az Úr ajkáról hangzik, a ki végszavaiban betlehemi csillag gyanánt égi szózat útmutatását igéri Ádámnak, s hozzáteszi, hogy ha tettdús élete zajában elnémul az égi szó,

E gyöngé nő tisztább lelkülete
Megérzi azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldaladnál
Balsors s szerencse közt mind egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó genius.

Madáchoz nem a költői hév ragadta ide, nem egy ihlett percz hangulata. Keserű csalódásai nem birták elhomályosítani a nő eszményét.

Később kelt értekezésében is hangoztatja, milyen «a virág zománczához hasonló gyöngédségű szentségek őre a nő», s prózában szinte megismétli az Úr szavait, midőn arról beszél, az öntudatra ébredező ember lelkébe mennyi kegyelet, gyöngéd viszony s szent eszme csiráját ülteti' el, melyeknek ,természetes őre' is.

A mint az Úr rendeli, hogy a férfinak társa s a szíven keresztül járó gondolataival részben vezére is legyen: úgy látni Évát az egész költeményben. Eleme az érzelem, ezzel mintegy ellenlábasa Lucifernek, szinte az ég követé. Ádamban is van érzés, de ő főképp mégis az értelem szavára hallgat, Éva pedig a szív hangját, a természet örök sugalmát érti meg. Nemes sejtelméi, csalhatatlan sugallatai vannak; ezzel állítja helyre az egyensúlyt Luciferrel szemben, Ádám másik oldalán. Érzik rajta Isten kezének nyoma, melylyel formálta. Nem hiába révedez nagy és nemes hivatásán (a római színben), s nem ok nélkül mondja kedvesének:

...vajmi sok nemes

Érzést találtál volna e kebelben,

Hol csak mulékony kéj után kutattál.

P A rabnő, kit a nép jajja gyötör, a zárdaszűz, kinek fogadalmát nem bírja elszakítani szenvedélye, az anya, a mint vadállati hévvel védi gyermekét a phalanstère rendjétől, meg Lucia,

készen halni férjeért, csak gyermekét a szégyen-
től megóvjá: — ez alakokban annyi a magasztos
vonás, hogy méltó párja az eszményhitű Ádámnak.

Lucifer már első láttukra érzi, hogy «köztük
mint menhely áll az érzélem». A szálat, mely ket-
tőjüket összefűzi, nem bírja széjjeltépni, mint
meg is vallja pharaónak. Luciában gyűlölettel
szemléli ellenfelét:

Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.

Oly ellenségek, mint Gretchen és Mephisto,
csak hogy itt Éva az erősebb. Ott Margit retteg
tőle s félti Faustot:

Der Mensch, den du da bei dir hast,
Ist mir in tiefer innrer Seele verhasst;
Es hat mir in meinem Leben
So nichts einen Stoss ins Herz gegeben,
Als des Menschen widrig Gesicht

— — Seine Gegenwart bewegt mir das Blut.

— — Auch wenn er da ist, könnt ich nimmer beten.

(Marthens Garten.)

Emitt Lucifer borzong tőle:

Úgy fázom idegenszerű körében,
Mely a meztelent is szemérmertessé,
A bünt nemessé és a végzetet
Magasztossá teszi rózsáival.

Madáchnál nem pusztá ellenszenvről van szó.
Lucifer látja Éva hivatását és hatását, e ká-
rázatot,

Mely küzdelmemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelti újra.

S alig mondja ezt ki, Éva „ábrándvilága ismét
megrontja egyik szép perczét”. Folyvást vigaszt
nyujt annak, a kit Lucifer a kétség felé hajt.

A kísértésben Éva tántorult meg elsőbb, de
a küzdelem folyamán ellensúlyozza Lucifer ha-
tását s végül ő győzi le részben: mint ősanja
az emberi nemnek, melyet Lucifer ki akar irtani.
Az anyaság a női hivatás koronája. Éván sok
nyomot hagy a kor bűne és gyarlósága, de mint
anya mindig szeplőtelen. Mily kedves dicsek-
véssel mutatja a kis Kimont atyjának:

Nézd, nézd fiad, milyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép.

Miltiades árulásáról hallva, első gondolatja:

Meghalnék érted, férjem, szívesen,
Csak a hon átka gyermekem ne érné.

Tankréd szemében Izóra szűzi fogadalma „átokká
teszi az égnek malasztját”, — a mi távoli rokona
a shakespeare-i sonettek sokat variált gondo-
latának:

g
«
m
ka
be

Sá
szí

Ezz
Luc
ked
min
faja
El
Ádá
H
írja
törő
taga
embe

1 P
128. s

Szépség pecséteül metszett ki téged,
 Hogy nyomd ki másod' s sokasítsd szépséged.

(11. szonett.)

Kepler alárendelt helyzetében a gyanú és rágalom ellenére is természetes védője anyjának: «... hiszen fia vagyok.» S a phalanstère-beli anya mily kétségbeesett erővel védelmezi a 'szent kapesot', tudva, hogy ajkával «a természet beszél».

Az anyaság az, a mivel Éva 'megrontja a Sátán fejét'. Midőn Ádámot a kétségbeesés a szirt élére sodorja, az ő szava rántja vissza:

mi eddig kétséges vala,

Most biztosítva áll már: a jövő.

Ezzel küzdelmeinek mindkét mezején leverte Lucifert. Sátán az emberi nem kiirtására törekedett: fennmaradása, íme, biztosítva van. Hiába minden kétség, hiába volna Ádám halála is: faja fenn fog állni s álma teljesülésnek indul. El akarta tántorítani az embert Istentől: s Ádám Éva hírére most visszatér hozzá.

Haraszti finom megjegyzése szerint: «Ha Byron írja *Az ember tragédiáját*, Ádám most szentségtörő átkokat zudítna az égre, a miért így megtagadtatott tőle, hogy öngyilkosságával az összes emberiséget megválthassa a jövő nyomorától.»¹

¹ Haraszti Gyula: *Madách Imre. — Modern Könyvtár*, 128. szám, 33. lap.

Ádám kétségbeesését Éva vallomása nem hogy fokozná, sőt kiengeszteli; nem csak azt látja belőle, hogy öngyilkossága hiábavaló, hanem sorsában az Úr kezére ismer, megalázkodik s visszatér hozzá.

Uram, legyőztél. — —

Nélküled, ellened hiába vívok.

Nem csak ellene nem fog hát küzdeni, nélküle sem. Valódi megtérés ez, teljes kibékülés, s szerzője Éva.

Lucifer még egyszer Ádámra támad, de hiába, s kitör Éva ellen. Már a Paradicsomban, mikor Éva azzal a gondolattal büszkélkedett, hogy a világ űs-anyja lesz, gúnyos kárörömmel torolta le:

Dicső eszmény, mit a nő szíve hord:

Megörökíteni a bűnös nyomort.

Most is e gondolat éled föl benne.

... te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?

Fiad Édenben is bűnnel fogamzott,

Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.

Ily bibliai tárgyú költeménynél kikerülhetlen az eredendő bűn gondolata. Byron Kainját is égeti ez, mint lázító igazságtalanság. Ám haljannak szülői, ha vétkeztek; maga is örömetst halna, hogyha azzal ivadékait s azok nemzedékeit megválthatná. Mire Adah azzal válaszol: Ki

tudj
get
É
emel

«Szin
Ave
anya
egysz
írja
já
anyja
anyas
Az
volna
bízó
galma
hogy
Éva
két fő
költő

¹ To
ban. —
² Go
a seser
Grimm:

tudja, nem váltja-e meg valaha az emberiséget ilyen áldozat?

Éva több bizonyossággal, anyaságát szentséggé emelve, válaszol:

Ha úgy akarja isten, majd fogamzik
 Más a nyomorban, a ki eltörüli,
 Testvériséget hozván a világra.

«Szinte halljuk az angyali üdvözet szavait: Ave gratia plena . . .» — mondja Tolnai, Évának anyai szerepéről szóló fejtegetésében.¹ «E néhány egyszerű, de végtelenül fenséges szóban — írja — Éva szereplésének legmagasabb pontjára emelkedik: íme, Éva, a bűnös emberiség anyja, itten Mária, az Üdvözítő szülője, kinek anyasága megváltja az emberiséget a bűntől.»

Az ember megtérése, az Úr bocsánata nem volna teljes a megváltás eszméje nélkül. Éva bízó természetéhez, gyöngéd ösztöneihez, jó sugalmaihoz, a szívből eredő gondolataihoz méltó, hogy ezt ő sejtse, ő lássa meg.

Éva egészen úgy van teremtvé, mint a másik két főalak: egy fogalom ölt benne testet, de a költő saját élményeivel színezi.² Éván is sok a

¹ Tolnai Vilmos: *Az anyaság Madách Ember Tragédiájában.* — *Nemzeti Nénevelés.* 1911. 32. évf. IX—X. füzet.

² Goethéről is mondták, hogy Gretchen kétségkívül a sesenheimi Friederikára vezethető vissza. Hermann Grimm: *Goethe.* 1887. 469. l.

subiectiv vonás, Madách tapasztalatai, emlékei. Egy-egy változatánál szinte gyanítani a mintát. A zárdaszűz, kit a halál szakít el lovagjától, a korán elhalt Lujza árnya lehet. Tankréd azzal hódol Izórának, a mit a költő Lujzára mondott egyik kiadatlan versében:

Rajtad az anyag költészetté van
Szellemülve...

(Lujzához.)

Egész szerelmükön az a hangulat borong, mint a *Beteg kedvesem*hez című versen. — A kaczér Borbála, a ki férjével nem törődve, csupán csillogni vágyik s unalmát a kaland ingerével úzi el: Madách nejének mása. — A nemeslelkű arisztokrata nőt talán Lónyai Etelke alakjába öltöztette képzelete; ellentétét egy Borka-féle viszony emlékéből alakíthatta. Az anyák nemes vonásaival nyilván tulajdon anyja jellemének hódol; az ő példája adta a női lélekhez a fenkölt vonásokat; mondta is Bérczynek: «Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirívóbb színekben nem állítottam elő.»¹

Éva alakjába beleolvasztotta mindazt a fényt és árnyat, nemességet és alacsonyyságot, a mit a nőkben látott; a hűséget és csalfaságot, fenkölt-

¹ Bérczy Károly emlékbeszéde, a Gyulai-féle kiadás éln, XXXII. lap.

séget és érzékiséget, naiv értelmet s fenséges ösztönt, hiuságot és önfeláldozásra való készséget. Nem válogatta ezt külön, mint Ádámban s Luciferben, nem osztotta ketté alakját, mert azzal csak egy szerkezeti fogását ismételte volna, s ok nélkül szélesbíti vala az egészet. Nem is tartotta lélektani ellenmondásnak a női természetben az ellentétek összekapcsolását. Egy alakká öntötte hát mindazt, a mit a nőktől nyert és szenvedt. Innen művében a női lélek Janus-arca. Jó és rossz emlékei küzdtek szívében, átélt szenvedései s eszményi felfogása. Fiatalkori verseiben sötétben rajzolta a nőt, drámáiban a törekvő férfi gátjának mutatta s képtelennek magasabb hivatásnak még a megértésére is. Családi tragédiája csak megedzette ezt a fölfogást. Ilyennek festi pharao kedvesét, Kepler nejét. Még 1856-ban is azt írja verses levélben Szontaghnak, ki hír szerint házasodni készült:

Ki gazdasszonyt keres magának — —
S mint árút választ nőt magának,
Az házasodjék és örülhet
Jólétének, piros fiának.

A *Tündéralom* töredék-eszméi közt is azt mondja egyik: «Költőileg veszed a nőt, csalódol, prózáilag vedd, élvezni fogsz.»

Ezekben saját szenvedésein és csalódásain át ítélte meg a nőt. Később, midőn az egész

életet bölcselkedő szemmel tekinté, a nőt is tisztábban látta. Kiforrt lelkében egy eszményi kép, minőről az ifjúkor küszöbén álmodott, de a minőt neki nem szánt a föld. A maga veszteségén, szenvedésein, rideg magányán mérte föl, mily áldás és boldogság egy szerető, megértő, hű nő. Nő, a ki tiszta, mint Lujza volt s Izóra, nemes, mint Etelka emléke; a kinek fenkölt sugalmi vannak, mint Juliának, magasztos érzései, mint Miltiades hitvesének. A ki büszke anya, mint Lucia, s erős, mint a phalanstère-beli. Anyja példája mellett a költészet és történelem nagy nőalakjai enyhítették régebbi felfogását: „a kegyelet tiszta védője”, Antigone, s a nő, „ki a mohácsi gyásznapi után a holtakat eltakaríttatá”. Megjött a hite, hogy ilyeneket találhatni ma is: hű Penelopét, s mellette Andromachét, „a faluja tornyát még szeméből nem vesztett házias nőt”. Mint, bár változott viszonyok között, ma is élő példákra hivatkozik ezekre értekezésében, melynek átgondolt és természetes végső következtetése az: «hogya a nő aesthetikai s költői világunknak mindig legkiválóbb s legjogosultabb tárgya fog maradni». — Sőt tovább megy: «Azon viszonyok, melyeket ő sző sorsunkba, aranyozzák meg éltünk sivatagát, töltik be sovárgó lelkünk ürét.»

Madách épen úgy járt Éva alakjával, mint

az egész költeménynyel. Kétségkívül azért fogott tollat, hogy pessimismusát kiöntse; aphorismái, történelmi felfogása, maga Lucifer szerepeltetése — mind erre vallanak; s Ádám, az ember, mégis eszményhitűvé vívja ki magát, fölhalálja a megnyugvás és boldogság elemeit. Boldogtalanságának súlya alatt az embert „gyarló féreg”-nek látta, «a még gyarlóbb Évával oldalán»; de a mint rajzolni kezdte a nő hivatását és természetét, fölfogása enyhült, s a költemény végén kettős apotheosisból fon dieskört Éva alakja köré.

Madách eszmei költészete természettől fogva hajlik az apotheosishoz. A pálya kezdetén is áll egy, Heraklesé. Mekkora különbség a kettő között! Amaz, a fiatal önérzet korában, a férfit illeti, ki a szerelmen fölülemelkedve, tetteiben és tettvágyában megdicsőül; Éváéból egy megtört szív lágysága szól, az érzés vigaszának, a szeretetnek sovárgása hangzik.

VII.

Az alapeszme. Az első magyarázatok. A földi és földöntúli élet eszméi. Az élet tartalma: küzdelem, eszme, haladás; az egyén és a tömeg, az egyén és a kor. Az élet vigasza: a szerelem és a családi élet. A transcendentalis kérdések. Madách természettani és vallásos, bölcséleti és történelmi eszméi. Irodalmi hatások: Rousseau, a pessimismus. Koráramlatok: materialismus és demokratia. Madách eszméinek kapcsolata életével, kiforrásuk költeményeiben. Fiatalkori és későbbi világnézlete, annak eredetisége s egysége.

Az ember tragédiáját sokan sokféleképen magyarázták. Greguss, s még inkább Kármán, valóságos theodicaeának nézik, viszont Erdélyi János az ördög comœdiáját látja benne. Szász Károly jobban az emberre szegzi szemét, de a költeménynek inkább csak «egyik, az egész mű minden változásain átvonuló nagyszerű eszméjét» emeli ki. «Az egyén viszonya ez az egészhez: összes fajához, melynek csak közös alapsajátságait tünteti föl különböző árnyalatokban, korához s a társadalomhoz, melyben él s melyet ha vezetni vél is, csak vezettetik általa.»¹ Pa-

¹ Egyetemes Könyvtár-beli kiadás, 30. l.

lági Menyhértet az eszmei áramlatok iránt való érzéke vezeti, s az egészben az eszményhit és anyagelvűség harcát szemléli. Morvay Győző elsősorban szintén bölcselmi eszméket keres, az isteneszmét, a végzetfölfogást vizsgálja. Alexander Bernát fölfogása többoldalú. Az iskolai kiadásban azt írja:¹ «Az ember tragédiája ezt hirdeti: Az emberi léleknek van isteni ereje, az a nemes fölbuzdulás, melylyel az emberiség boldogítására szolgáló eszméket keresi és értük küzd. Ezerszer elbukhatik e küzdelemben, de föl nem hágy vele. Oldalán a nő, szívében a szerelem, körülötte a szépség, az isteni erő származékai, melyek az élet sötétségében a fölfelé vezető utat megvilágítják előtte és minden kétség ellen megvédik. Egyebet nem tudunk.» Ugyanígy foglalja össze a mű tartalmát a Beöthy-féle *Képes Irodalomtörténet*-ben.²

Beöthy Zsolt jobban széttagolja a tartalom egyes részeit.³ «Mi az voltaképen, a mi fenntart bennünket, lelkünk erejének melyek a forrásai? Fenntart a mi kis életünk összefüggésének tudata és érzése egy egyetemes és végtelen étellel,

¹ I. kiadás, 282. l.

² I. kiadás, II. 762. l.

³ Rendkívül becses értekezésében, melyet a M. T. Akadémia 1911. évi nagygyűlésén az alelnöki székből tartott: *Az ember tragédiája*. *Budapesti Szemle*, 414. szám, 1911 június.

mely a vallásos érzésben lelkünket fölemeli. Fenntart a törekvésnek, a küzdelemnek, a munkának öröme, melyben valónk természeti rendeltetésének kielégülését élvezzük. És fenntart, mint erkölcsi levegőnk szívdobogtató oxigénje, a szeretet, az adott és a vett szeretet, melylyel az élet, a természet és a művészet pihentet, támogat és erősít bennünket. — Az erőnek ugyanez a háromsága az, melyet az Úr, mikor a kétségbeeső Ádámot újra kegyelmébe fogadja, ajándékol az emberiség bölcsőjébe helyez.»

Ily lassan forrja ki magát a mű megértése. Mennyi eltérés a korábbi magyarázatokban! Mily kevés a találkozási pont a tömérdek ellenmondás között. S mégis a szélső magyarázatok nagyobbra ráillenek a költeménynek legalább egy-egy ágára, részletére. Mint lehetséges ez? Egyrészt az által, hogy, kivált az első bírálók, inkább csak általános benyomás alapján értelmezték a művet s fejtegetéseikben nem ragaszkodtak kellőképp Madách szövegéhez. Másrészt közrejátszott, hogy *Az ember tragédiájá*-nak tartalmát nem foglalhatni össze egyetlen eszmében, úgyszólván egy mondatban; alapeszméje a gondolatok egész sorából van összetéve, melyek magukban is jelentősek, de csak összefogózva adják a mű egész értelmét.

Érzem, hogy Isten a mint elhagyott, ...
Elhagytam én is.

Mint a ki nem bír betelni önérzetével, ismételi:

szabad levék
Alkotni sorsom ...

S nyomban Luciferrel szemben is önállónak
vallja magát:

... Segélyed sem kellett talán.

E két fogalom körül a kifejezés eleinte ingadozó. Az örök életet előbb testi értelemben veszik; Lucifer azzal kínálja s Éva is azzal nyul e gyümölcs után: legyünk «örökké ifjak»; — később ez a lélek halhatatlanságának titkává finomul. Hasonlókép áll a dolog a tudással. A tudás fája a bibliában a jó és gonosz tudásáé; Mádáchnál elmosódik a szó szoros értelme, s Lucifer egyszersmind ismeretről beszél, olyan tudásról, mely «testesüljön nagyszerű művekben»; föl is tárja oktatva a kozmikus erőket. Ádám is azt sürgeti eleinte:

Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.

De mindjárt nem tudományt ért alatta,¹ hanem az élet értelmébe való behatolást, Faust

¹ Annak a költeményben eleinte torzképeivel találkozunk: a vásároló nyeglével s Kepler mondvacsinált

módjára. A mint eszméletre, öntudatra ébred, tüstént a maga és az egyebek megismerésére törekszik, de minden magára vonatkoztatva érdekli.

Hagyd megtekintnem hát e működést,
Mely rám befolyhat, a ki enmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.

A végtelenség káprázata azonban csak emberi végességének fölismeréséhez vezérli. Kitér a 'súlyos bilincs' ellen, «melylyel testem por földéhez csatol». (III.)

Érzem, bár nem tudom nevét, mi az, —
Mi korlátozza büszke lelkemet.
Nézd, ugranám, és testem visszahull,
Szemem, fülem lemond szolgálatáról,
Ha a távolnak kémlem titkait;
S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyázkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

Ily szoros korlátok közt sýnlődik akarata. Tudásának is ki vannak jelölve határai, honnan a föld szelleme visszatiltja. Fölsír panasza (III.):

Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Elöttem mely foly, nem hatok belé.

jólataiban; az elmélet szűk látkörű despotismusával a phalanstèreben; csak Kepler merengésében válik költői szárnyalássá, mely kihat az életre, s az űrben szól róla a bizalom hangján, mint a mi még daczolhat az anyagvilág végzetével.

A mindenség erőit szemlélve, ő, a ki halhatatlanságról álmodott, még parányi voltát is fe-
nyegegetve érzi:

Oh, e zűr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz, testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dörén megbízám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban?
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerzesz számomra egyiránt,
Néhány marok porrá súlyedsz-e csak?
— — — — —
Minden szavam, agyamban minden eszme
Lényemnek egy-egy részét költi el;
Elégek!

Prometheusi sors ez: az ég fiának érzi magát
s a földhöz van lánczolva. A végtelenséget föl-
fogó lelke s véges tehetősége örök harcban
állnak: amazt nem érheti el, ezzel nem lehet
elégedett. Ikarus olvatag szárnyain repül a nap
felé. Később megnyugodva is tisztán látja fele-
más természetét az űrben (XIII.):

Keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja s vágyom el köréből;
De visszasirok, fáj, hogy elszakadtam.

E folytonos benső küzdelmet ragadta ki ma-
gyarázatában Greguss, midőn azt írta: «Esz-
máját az ember meghasonlása képezi, ki a leg-

főbb jó után törekszik, de a legfőbbtól független akar lenni; ki végtelen czélokot óhajt elérni, de csak végeseket bír kitűzni; ki szabadságra vágyva, rabságáról győződik meg és szellemiségében elbizakodva, martaléka lesz anyagi-ságának; ... kinek tudás kell és csak annyira juthat, hogy átlátja tudatlanságát». «Nagyszerűen telhetetlen és szánandólag tehetetlen» — mondja másutt.¹ Ez minden nagy törekvés tragédiája. Benne lappang *Faust*-ban is. Ádám szavaiban *Faust* sóhajára ismerhetni:

Zwei Seelen wohnen ach, in meiner Brust,
Die Eine will sich von der andern trennen,
Die Eine hält in derber Liebeslust
Sich an die Welt mit klammernden Organen;
Die andre hebt gewaltsam sich vom Dust
Zu den Gefilden hoher Ahnen.

Schiller már a töredék *Faust*-ról megírta Goethének (97. június 23.): «Az emberi természet kettősségét s azt a szerencsétlen törekvést, hogy az emberben az istenit és fizikait egyesítse, nem veszítjük szem elől.» S Hettner azt mondja *Faust*-ról: «Az ősi téma ez, a végtelennek velünk született érzése s a velünk született emberi végesség tragikus küzdelméről és ellentéteiről, új, elmélyített tükrö-

¹ A nő *Az ember tragédiájában*. — Tanulmányok. I. 176.

zésben.»² Oly gondolat, mely magában is tartalmazza tehát egy drámai költeményt; ez a magva a Prometheus-költemények egész seregének.

Madáchnál is sarkalatos pont ez. E kettősség szerint az emberi természet alapvonása, végig vonul az ember egész sorsán; útja keskeny mesgyén vezet a véges és végtelen között, hol mindegyik felől örvények környezik. A földi élet s a halhatlan lélek ellentéte idézi föl annyiszor a halál gondolatát, a rejtély zárát; a végtelen után való sovárgás s a véges erő küzdelme nem szűnik meg. Végül is első sorban ezekre kér Ádám világozást az Úrtól.

Azonban Madách gondolkodása nem merül ki ebben, s nem áll meg itt. Bölcselő hajlama széttagolja e kettősséget. A földi élet kérdéseire Ádám maga olvassa ki az életből tanulságait, az úrban szállva, hol túlemelkedik a föld körén és a korok mulandóságán, s e magas szempontból visszanéz küzdelmeire. Másfelől a nagy kérdéseket, melyeket az ignorabimus fátyla fedez, az Úr szava olvasztja összhangba a földi léttel.

A végtelenség mámorából kijózanodva, Ádám

² Hettner: *Geschichte der deutschen Litteratur im XVIII. Jahrhundert*. III. Buch, I. Abschnitt, 167. — és II. Abschnitt, 223. l.

beletörődik sorsába. Lefokozza álmait földi természetéhez; végtelen vágyai sorra hozzátörpülnek. A halhatatlanság helyett Lucifer sekélyebb örök életet ígér: a faj tartós fennmaradását (III.):

.... az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik — —
Portested ... széthulland ... igaz,
De száz alakban ujjalag felélsz.

Ádám már ezzel is beéri, s csak földi jövődjébe kíván vetni egy tekintetet:

Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

S ebben Lucifer szavának áll; félrehúzza a függönyt az emberiség történetéről.

Az égben indult küzdelem s a messze vágó tehát át van téve a földre. Az erkölcsi erő is más alakot öltene: az isteni szikra Ádám szívébe rejtezik s mint eszményhit folytatja túságát a tömeg sivár anyagiságával, luciferi természetével. (Ez az, a mit Palágyi az egészből kiemel.)

Arra a kérdésre: mi az élet értelme, célja, — választ maga az élet képe ad.

Az ember élete minden korban, folyvást, küzdelemből és csalódásból s új küzdelemből áll — ezt mutatják a történelmi képek. Azonban küzdelme nem töri meg, csalódása nem lankasztja

el végkép, marad bizalma és ereje további küzdelemre. A folytonos bukás örökös törekvéssel párosul, a történelem vigasztalan és vigasztaló egyszerre. E küzdelem egész tanulsága van latra vetve a XIII. színben.

Ádámot első sorban az tartja fenn, hogy magát a küzdelmet nemes és dicső valaminek érzi; ő, az erő megtestesülése, szomjazza az erő kielégülését. Küzdelmei mintegy megszentelik a földet; az úrból már 'visszasírja' azt. Visszatekintve küzdelmeire, azzal fordul Luciferhez:

... vezess földemre vissza,
Ha oly soká csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra és boldog leszek.

Egyenesen az étellel azonosítja a küzdelmet:

A cél't, tudom, még százszor el nem érem,
Mit sem tesz. A cél voltakép mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Ezzel mintegy az egész életre alkalmazza Lessing gondolatát, hogy ha Isten egyik kezében a megfejtett igazságot nyujtaná s a másikban csak problema gyanánt: ez utóbbiért nyulna, mert a serkentés s a munka többet ér a kész eredménynél. A munka megbecsülése szól ebből, a munkáé, mely fölemel, emberré tesz, nemesít,

mint a magyar közmondás tartja. E révén a folytonos legyőzetés állandó győzelemmé változik.

Lucifer nem adja meg magát, hanem rámutat, minő ellentétes eszméket ápolt. Ádám a küzdés fölemelő voltával felel:

... mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor még is lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.

E szavak erős gondolati lánczczal foglalják össze a történelmi képeket; itt tűnik fel a különböző korszakok eszméinek összemunkálása, benső egysége; ide torkollnak azok mind, mert mind-megannyi egy végtelen törekvés, egy elérhetetlen eszmény paránya, de szétforgácsoltan is czélja az ember tökéletesedésének, rugója folytonos törekvésének.

Az eszme az, a mi Ádám küzdelmének czélt és tartalmat ad, a mi lelkesíti, egész útját besugározza. A küzdelem már önmagában nemesítő, még inkább az eszmei tartalma által. Ádám küzdelmeinek egyetlen leverő fejezete: az eszkimó látványa, kiben kihalt az eszme, pang a küzdés. — Az eszmétől sugallt küzdelem nem lehet hiábavaló. Hiába utal Lucifer az eszmék korcsosulására, elévülésére, hiába vitatja Tankréddal szemben (VII.):

Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test tuléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel...

Tankréd azt felelte volt ily ellenvetésre:

... míg rendünk összedül,
Tán *szent tanai a tömegbe hatnak*...

Hogy minden eredmény időleges, mulandó,
az nem rontja le becsét; hatását többé nem lehet eltörölni. Ezt vallja Ádám az úrben:

Csak mentse meg a földet, elmulik
Az is, mint minden, a mi hivatását
Betölté s akkor újra fölmerül
Az eszme, mely éltet lehel reája.

Az eszmék e kifogyhatatlansága hozza magával
a folytonos, az örök küzdelmet, végtelen pályát
nyitva az ember előtt.

Ádám mondja is:

Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemét.

Az előmenetel, a *haladás* az élet főgondolata;
az abba vetett hit az ember küzdelmeinek sarkantyúja, célja és díja egyben. Ebben tor-
kollnak össze eszme és küzdelem; az ember
teremtő erejének elismerése ez; az emberiség
küzdelmeinek tartalma és gyümölcse. Cél és

eszköz egyszerre, elérhetetlen és folyton való-
suló. Érdemessé, nagygyá avatja ez a földi
pályát magábanvéve is; a föld szelleme nem
ok nélkül mondja:

Térj vissza, a földön nagygyá lehetsz.

Nagyszerű dialogizált tanköltemény e kép
az élet értelméről és magasztosságáról. Benne
a költő a történelmi korok összes tanulságát az
eszme és a küzdelem nemesítő erejében, s végül
a haladás gondolatában foglalja össze.

Azonban épen itt van a költemény Achilles-
sarka. Madách csak kimondja a haladás meg-
váltó szavát, de szemléltetni az egyes színekben
nem bírja. Annyira nem, hogy Erdélyi a törté-
nelmi képek sorából az emberiség hanyatlását
olvasta ki. Arany viszont óvást emelt az ellen,
hogy a költemény szerint «mics haladás az
emberiségben, csak szüntelen körben forgás vagy
alább szállás». Erdélyi a történelmi színekre gon-
dolt, főként a XIV.-re, Arany a XIII.-ra. Az
egyes képek valóban nem vallanak fejlődésre az
előzőkhöz mérten. A londoni vásár, a phalan-
stère kora magában véve nem különb, mint a
pharaóé vagy Miltiadesé. Ily válogatott, rövid
jelenetekben, egyes ember által lehetetlen is
a haladást éreztetni; nem látni ilyest Goethénél
sem, míg az utolsó színben Faust ki nem mondja.

Madách azt írta Erdélyinek, hogy a haladást olykor «a küzdő ember nem is vette észre». Csak Kepler mond olyat második jelenetében:

Fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, méltóságosan.

Azonban Madách célját tudva, a haladás éreztetése dolgában is sejthetni legalább némi szándékot s törekvést. Ilyen maga az, hogy Ádám mindig jobb után sovárogo. Másrészt a köz javán munkálkodik, saját érdeke ellenére, s a pharaótól kezdve az athéni színen, a keresztyén testvériség eszméjén, a francia forradalom és London képein keresztül a phalanstèreig mind nagyobb tömegek fölött sugárzik a szabadság, vagy legalább az egyenlőség eszméje, a mi ugyan a képekben nem vezet sem erkölcsi emelkedéshez, sem nemes demokratiára, sőt inkább a kiválóság elnyomását hozza magával, — mégis egyik oldala a haladásnak.

Hogy Madách valóban a haladást látta a történelmi élet főeszméjének, kitetszik Erdélyihez írt leveléből. Azt mondja ebben: «Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy a mint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, ... de,

bár kétségbeesve azt tartja, hogy eddig tett minden kísérlet erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre». S alább ismétli: «... az eszme folyton fejlődik s győz, nemesedik».

Ezt olvasta ki a történelem könyvéből, melyet az idők tanúja- s az élet mestereként hitt bizony-ságul eszméi mellett.

A küzdelemnek nemcsak célját és eredményét, hanem eszközét és akadályait is rajzolja, a törekvés és ellenállás harcát. A haladás eszköze a nagy ember, kit eszméje a kor vezérévé avat s a ki kész föláldozni magát embertársai javáért. Azonban épen e kettő szegül ellene: a kor és a tömeg. E két akadály egyesül: a tömeg, ha nem elvont értelemben vesszük, összeesik a korral. A kettő összefoly abban, a mit Szász az egyén és a köz viszonyának mondott. E kettőnek küzdelme végigvonul az egész költeményen, s nem tudnak egyensúlyba jutni. A londoni szín kezdő kardala is zengi:

Majd attól félsz, az egyént hogy
Elnyelendi a tömeg,
Majd, hogy a kiváló egyes
A milljót semmíti meg.

Ádám szerepe a szerint van alakítva, hogy az emberiséget az egyes ember viszi előre, esz-

méje révén és önáldozata árán. A Carlyle-féle hős-tisztelet áll itt szemben a tömeg-elmélettel. Lucifer itt is a tagadás szelleme Ádámmal szemben, többször ismétli a korról, hogy

Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az uj fogalmakat. (VII.)

Ádámot még sem tántorítja meg; mindig úgy érzi, hogy „a kort néki kell újjá teremtni”. Küzdelmének azonban ellene szegül az értetlen tömeg lomhasága, a fásult közöny, melyért „a végzet állatának” nevezik, mely minden rendnek malmán húzni fog; általában az emberi természet alacsony része, önzése, vaksága és túlzásai, melyek eltorzítanak minden eszmét s kerékkötői a haladásnak. «Mindenütt megbukik — írta Ádámról a költő Erdélyinek — s megbuktatója mindenütt egy gyöngé, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bír (ez volna csekély nézetem szerint tragikum) . . . » Minden tragikum gyökere innen táplálkozik, csak hogy Madách nem egy emberben rajzolja az erényt és a gyöngét, hanem ketté fosztja a bonyolult szálakat: a gyöngét a tömeg rovására írja, az érdem egészen az egyesé.

A költőt nem csupán a drámai alakítás kényszere sodorja ide, hogy hősét vezérszerephez

juttassa, hanem meggyőződése is, mely a történelmet a tömeg-elmélettel szemben kiváló egyének művének fogja fel.

A haladás eszméjének tehát egy mellékhatása van: a nagy ember és a tömeg, az egyéni tehetőség és a kor viszonya. Haladását szerinte az emberiség az egyeseknek köszöni, kik csak sebeket kapnak; a haladás nem az egyén díja; e mérlegen a tömeg nyer, az egyes csak veszít.

Ha így volna, az egyén a közösség rabja, sőt áldozata lenne. Pedig az egyéni életnek vannak örömei, vigasza, boldogsága. A rabszolgának is van, a ki védje s elsirassa; Miltiades ölelő kar közül lép a bakó elé s élete talán szerencsésebben fog megújulni fiában. Mindenütt nyílik az örömek egy-egy virága, fölcillan a boldogságnak egy-egy sugara. Ebben áll Éva szerepe s hivatása; a fáradottat megnyihíti és fölemeli a szerelem, a nő, a családi élet. A teremtés napján azzal köszönti az angyalok kara a szerelem csillagát:

Óvja őt meg ápoló kéz,
Vigasztal a földi nemnek.

A lugas, melyet Éva a Paradicsomon kívül fenni kezdett, mindig megkészül Ádám közelében. Lucifer is látja, hogy ő

... a végzetet
Magasztossá teszi rózsaival.

(V.)

Ádám magában szállva az úrben, Éva után
eped, s nem csak a küzdelmet kívánja vissza, az
élet tevékenységét, hanem azt sohajtja:

Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét?

Ott van tehát a mérleg másik serpenyőjében
az emberiségért fáradó ember javára az egyéni
boldogság. Az egyes életének is van célja, tar-
talma, öröme.

Így folynak össze az emberiség és az egyén
életének elemei. Eszméért folyó küzdelem,
szeretet, haladás: e háromban egybe van fog-
lalva az értelmi, érzelmi és gyakorlati élet összege.

A földi élet e szerint szakadatlan küzdelem,
de nem meddő: tartalma az egyesre nézve a bol-
dogság, az egyetemesre nézve pedig ennek bol-
dogulása: a haladás.

*Az ember tragédiájá-*nak tartalma ezzel nincs
kimerítve. Az embert nem csupán földi sorsa
érdekli, transcendentalis vágyak és gondolatok
is élnek benne. Az erkölcsi szabadság s örök-
élet vágya nem aludt el Ádámban. Mint a zenében
a vezérmotívum, folyvást lüktetnek benne a
nagy kérdések, föl-fölbukkannak elébe s ezekre
a földi pálya nem adott megoldást. A hogy —
az Erdélyihez írt levél szavai szerint — «istentől
elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni

kezd): attól fogva folyvást válaszáton jár a jó és rossz között. Lucifer állandó társul szegődik mellé, de Ádám az Urtól sem szakad el végkép. Már a Paradicsom kapujában felsohajt:

Oh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült
S tudásom óhajt, oh! de hasztalan!

Ezzel elbizottságának első vereségét ismeri be. Ezentúl is sokszor folyamodik Istenhez, hallja szívében szavát és érti intéseit.

A halál rejtélye is sokszor fölmerül; ott van Kepler kivételével minden szín háttérében. Pharaót megrázza a rabszolga halála; legalább nevét akarta a nagy gúlával ezredekre bízni s a visióban a rabéval egyenlőnek szemléli önnön megsemmisülését. Így törli el a halál a nagyságot, mint Miltiadesnél a boldogságot. A római csarnokban közönynyel nézik a gladiator halálát, de elrémülnek a halott vendégtől, a ki őket a magukéra emlékezteti. Tankrédnál ott a máglya és a csontváz; Dantonnál a vérpad; a hiuság vására mellett a mindenek nagy temetője. Temető a phalanstère muzeuma is, a kihalt múlt kriptája. Az ürben a halál hideg lehellete környékezi Ádámot, itt, a hol annyi megnyilik előtte, ennek is fel akarja törni szentelt pecsétjét; a kifagyó világ az emberiség ravatala. Az

útból Ádámot egyrészt a halál borzalma fordítja
vissza; dermedéséből azzal eszmél:

Élek megint. Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisülni...

Innen fakad az, hogy visszavágy a földre,
s már beéri a haladás és boldogság reményével,
mikor az eszkimó-szín újra mindent kétségbe
borít. A maga elmúlásának érzése az úrben,
s kihaló fajának látványa a csüggedés végső
határáig sodorják, az öngyilkosság gondolataig.
Avval ocsúdik fel álmából:

... több-é, mint álom, a lét,
Egy percre mely a holt anyagra száll...
Miért, miért e percnyi öntudat,
Hogy lássuk a nemlét borzalmait.

A kétségbeesés logicájával az örök kétség
helyett inkább a biztos nem-létet választaná.
Régi fegyvere után kap:

... az akarat szabad —

Ezen eszközzel akarja ketté vágni másik két-
ségét:

... ha tetszik, hát nem élek.

Egy pillanatra a Lucifer karjaiba szédül, de
rögtön meg kell ismernie, hogy az Úrral szemben
tompá minden fegyver. Az akarat szabadsága

6

nem terjed a lehetetlenség legyőzéséig; elkeseredésében nem irthatja ki az Úr ajándékát: az életet.

Éva híre legyőzi: a faj fenmaradása biztosítva van, az emberi történet, a bukások és fölemelkedések láncolata meg fog indulni. Régi törvénye telik be rajta: az egyes áldozatot hoz az egyetemesnek. Éva szavában, mint annyiszor, az Úr hangjára ismer s leborul az ég előtt. Ő, a ki a jó ösztönt sokszor daczosan irtogatta szívéből, most azt feleli Lucifernek, a ki az eldobott nagyságra, önállóságra emlékezteti:

Hagyd el azt!

Hiú káprázat volt; ez nyúgalom!

Éva is az eredendő bűnnel szemben a megváltás reményére hivatkozik. Az élet és a hit a halálon át összefonódnak. Végig vonulnak tehát az egész művön a hit, az örök élet s a szabad akarat kétségei, legfőbb szellemi vonásai az ember kettős természetének s erőteljesen ujulnak föl végül a Luciferrel való szakítással, s az öngyilkosságra való elszánásban.

A mi után a földi életen túl sóvárog, arra most, mikor visszatér az Úrhoz, tőle kér világosságot Ádám. Három kérdés tolul ajkára.

Az első:

*E szűk határu lét-e mindenem,
 Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
 Mint bor, hogy végre a midőn kitisztult,
 A földre öntsd, és bégya porond?
 Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?*

Ebben örök sóvárgása szól a halhatatlanság után; ez lelkének első gondolata.

A második a földi pálya értelmét fürkészi, bizonyosságot óhajt, mert fogalmát megzavarta az utolsó látomás.

*Megy-é előbbre majdan fajzatom,
 Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
 Vagy mint malomnak barma, holtra fárad,
 S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?*

Itt a haladás gondolata ismételten egybeolvad az erkölcsi tökéletesedés eszméjével.

E két kérdésre a kinyilatkoztatás látszólag kitérően, dilemmával felel; azonban ez általánosnak tetsző fejtegetés a gyökere minden megoldásnak.

Ne kérdd

Tovább a titkot, mit jótekonyan
 Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
 Ha látnád, a földön mulékonyan
 Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
 Erény nem volna itt szenvedni többé.
 Ha látnád: a por lelkedet felissza:
 Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
 Hogy a muló perecz élvéről lemondj?
 Míg most, jövőd ködön csillogva át,
 Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,

Emel majd a végtelen érzete,
 S ha ennek elragadna büszkesége,
 Fog korlátozni az arasznyi lét,
 És biztosítva áll nagyság, erény.

Egyensúlyba van itt állítva a végtelen utáni vágy az ember véges természetével, a kétségbeesés és tunya optimismus közt tere nyílik a szabad akaratnak, az ember tettvágyának, a küzdelemnek és érdemnek, az ember önnön megváltási munkájának, Goethe gondolata szerez. Ez nem optimismus és nem pessimismus, a mint nem egyoldalú spiritualista s még kevésbé materialista felfogás, hanem mind ennek összhangja, arany középút. Egygyé forr itt a földi és a tulvilági élet; összhangba olvad az ember égi és földi természete, elsimul azok ellenmondása, megenyhül a prometheusi kín. Egy-szersmind határozott válasz rejlik ebben az első kérdésre, sőt a másodikra is, Ádám küzdelmeit is illeti. E bölcs egyensúly nemcsak a lélek halhatatlanságával biztat, hanem a földi embert is a végtelenség részesévé avatja; nemcsak lelkére, hanem földi útjára is az örökkévalóság fény-sugarát veti. Maguk a földi küzdelmek is az örökkévalóság részei gyanánt tűnnek föl, a mi a nemzedékek sorának földi halhatatlanságával már elő volt készítve.

Erre hivatkozik az Úr, midőn a földi pályára

térve, az ember nagy tulajdonaira, erős karjára és emelkedett szívére utalva, saját kezébe teszi sorsát, becsvágyát azzal ösztönözve:

Végetlen a tér, mely munkára hív.

Ezzel a haladás hitét szilárdítja meg.

Madách elemeire bontotta volt az ember lényét, sorsát és történelmi életét, most a megvilágítás is a részletekre terjed. A buzdító szó megerősíti a földi élet tanulságait, midőn így folytatja:

S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Születlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd.

Nem más ez, mint Ádám régi iránytűje, a hivatás szava, az a rejtélyes ösztön, melyben eddig is égi szót gyanított.

S midőn Ádám visszaóhajtja az Úr vezérlő kezét, a szózat továbbra is Évát rendeli melléje, mint az érzés vigaszát, az égi sugallat közvetítőjét.

...ha tetteid életed
Zajában elnémúl az égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Megérti azt és szívéren keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldaladnál

Balsors s szerencse közt mind-egyaránt
Vigasztaló, mosolygó genius.

Költészet és dal: e kettő rendszerint egyet jelent. De nem itten. Madách költészet alatt az élet emelkedett fölfogását érti, eszményi világnézetet, melynek Éva eddig is sokszor képviselője, sugallója volt. A dal meg az élet-örömet jelenti, a Luthertől eredő példabeszéd értelmében, melyet Madách fölíratul tett sztrégovai prэшázára:

Wer nicht liebt Weib, Wein und Gesang,
Der bleibt ein Narr sein Leben lang.

Az életöröm forrása valóban az egész költeményen át a nő. Így széttagoltan van kijelölve az Úr szavában is az ember és egyén sorsa: a férfi szerepe a közélet küzdelmében, a nőé mint a vigasz nemtőjeé.

Itten ítél az Úr a harmadik alak felől is, Lucifer-ről, hogy a kétség és habozás csak ösztökélő s jóra visz, mint eddig is.

Az Úr tehát, ha nem emeli is föl a titkok fátyolát, megcsillantja a halhatatlanság reményét, midőn egyensúlyul állítja szembe a földi élet megpróbáltatásaival. A földi pályára nézve pedig szentesíti az élet tanulságát, midőn küzelemre szólít, s a küzdő embert a hivatás sugallatára s a nő segítségére utalja.

nam Luther-
től az
példabeszéd
ered!

Az Úr csak a két fő kérdésre válaszol. De Ádámot többkétségsígyötörte. A haladással kapcsolatban a képekben ott lappangott a kérdés az egyéni önfeláldozás díja, a nagy ember végzete felől, melyet végül, a harmadik kérdésben, szintén szóvá tesz:

Van-e jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg?

A szabad akaratot ajkára sem veszi ujonnan; az Úr már kijelölte annak útját, s Ádám érezi, hogy az csak úgy viszi jó útra, ha Isten sugallata, saját nemes ösztöne vezérli.

E kettőt az angyalok kara világosítja meg. A szabad akarat az emberi törekvés eszköze s felelősségének sarkpontja, de ahhoz az égi sugalmat csatolják, melyet Ádám is visszakívánt:

Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.

A nagy ember jutalmát önértetébe helyezik:

Tégy bátran hát, és ne bándd, ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse célul,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
Szégyenelve tenni másképp...

Ez törvényynyé emeli az önfeláldozást, megerősítve az eddigi tanulságokat.

Az ember sorsa magasztossá válik az által,
 hogy a teremtés részesévé avatják, midőn az
 elbizakodástól intik:

Ámde útag felségében
 Ne vakítson el a képzet,
 Hogy a mit téssz, azt az Isten
 Dicsőségére te végzed.
 És ő épen rád szorúlna,
 Mint végzése eszközére:
 Sőt te nyertél tőle dísz, ha
 Engedi, hogy *tégy helyette*.

Innen árad legszebb fény a földi pályára,
 az ember küzdelmeire. Az ember itt a teremtés
 folytatójául jelenik meg, a ki küzdelmeivel
 haladást hozva létre, hozzájárul a teremtés
 munkájához, részt vesz abban, ezzel örökké-
 valóvá teszi azt, s egyben a maga törekvését,
 hatását, életét.

Ezzel minden meg van oldva, kibékítőn és
 magasztosan, s az ember megnyugvása sem
 hiányzik. Éva lelke megnyílik s mint Noé galambja
 a sötét bárkából, előtör hite:

Ah! értem a dalt, hála Istenemnek!

Ő szólhat így, a ki elejétől fogva érezte és be-
 tölté hivatását.

Ádámot botlásainak és csalódásainak emléke,
 a tapasztalat súlya legörnyeszti. Mint Faust
 szívébe a húsvéti karének hallatára:

Die Botschaft hör ich wohl, allein mir fehlt der Glaube . . .

az ő szavába is a kétely egy utolsó árnya vegyül:

Gyanítom én is, és fogom követni.

Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!

A vég itt kettőt jelent: az álom végét, az emberi faj haldoklását, — s Erdélyi szerint a végső dolgokat (455. l.). De minden kétségen átsugárzik, biztatón, erőt adva, az Úr szava:

Mondottam ember, küzdj és bízva bízzál!

Erre az égi sugallatra sokat épít a költő, kétszer is említi, midőn Erdélyinek műve alapeszméjét fejtegeti: «...azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bir, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet «küzdj és bízzál»-ja vonatkozik.»

Ez az eszmeláncz *Az ember tragédiájá*-nak tartalma. Rövidre fogva, azt tanítja: hogy az ember és az emberiség élete szakadatlan küzdelem, melyre ereje s a hivatás szava ösztönzi; jutalma az emberiségre nézve a haladás, az egyes küzdő emberre pedig a szerelmi és családi boldogság s önérzete. Az egyéni szűk élet beletorkollik az emberiség életébe, a véges ember a végtelenség részesévé válik, a teremtés folytatójává, a ki égi szikrát hord magában; kiapadhatatlan bizalom benső hangja ösztönzi előre, mely

az
bíz
men
A
hull
olva
jadr
elem
süln
A
a te
tenb
term
az is
kivil
mész
tudj
csod
nehé
ki v

¹ P
latok
értesi

M

az égi kegyelem s a halhatatlanság reményével bíztatja. Ebben a tanulásban egyesülnek a mennyei és földi jelenetek.

A költeményben négy eszmekör gondolatai hullámzanak. Természettudományi ismeretei átolvadnak a bölcsesetiekbe, ez utóbbiakból sarjadjanak másfelől történelmi gondolatai, s mindez elemek a vallásos megnyugvás eszméiben egyesülnek.

Az egész művön át szembeötlők bő ismeretei a természettudományok némely részeiben. Haltenberger Mihály végig vizsgálta a költemény természettani példáit és vonatkozásait, s bár az iskolás ellenőrzésen nem emelkedik túl, annyi kiviláglik, mennyire tisztában volt a költő a természet leírt tüneményeivel s mily szabatosan tudja magát kifejezni.¹ Hoitsy Pál nem győzi csodálni jártasságát a physikában; szerinte a nehézkedés törvényét Newton sem fejezhetné ki világosabban a bevezető karének sorainál:

Két golyó küzd egymás ellen,

Összehullni, szétsietni,

S e küzdés a nagyszerű fék

Pályáján tovább vezetni.

¹ Haltenberger Mihály: Természettudományi gondolatok *Az ember tragédiájá*-ban. — A miskolci r. k. főgymn. értesítője, 1911—12. évre.

Az a merész gondolat, hogy az űrben megdermedt Ádám elkeringne új bolygó gyanánt, szabatosságával akármelyik természettudósnak becsületére válnék.¹ Ismeretei a részletekben egyrészt folyóiratok népszerű közleményein alapulnak. Meyer *Universum*-ának 1834-iki évfolyamát kézi könyvtárában tartotta.² Ily forrásokra vall hagyatékában kijegyzéseinek nagy tömege. Eredeti gondolatok mellett legnagyobb-részt természeti különlegességek s anekdota-szerű történeti esetek följegyzései, minők érte-kezései- és politikai beszédeibe szőve, azokat meglepően sokoldalúakká s talpraesett példák-ban és hasonlatokban gazdagokká teszik. Leg-kivált oly természettani tényekre szeret példá-képen hivatkozni, minőkben a világ rendje, czélszerűsége, úgyszólván a természet bölcsesége nyilvánul, mint midőn Lucifer az emberek összeműködésével párhuzamban a méhek álla-mára utal (III.), vagy a különböző sorsok, vé-letlenek szinte törvényszerű arányára, mond-hatni statisztikájára (XV.). Igyekezett behatolni a természet bölcséletébe. Nem hiába állott könyves polczán Humboldt *Kosmos*-a s mellette

¹ Hoitsy Pál: *Madách mint csillagász.* — *Fővárosi Lapok*, 1879. okt. 1. 225. szám.

² L. könyveinek lajstromát, hagyatéka közt, a M. N. Muzeumban.

A ter
berttő
művét
schich

Szán
ból m
(1855.
jedt v
lan fo
az erő
kalato
Szám
roly,
nos k
állam
eszkín
Wunsc
und F
példáj
die ju
chen
erwach

¹ Ish

² Ma

409. l.
adás la
méhek,
huzamo

A természet teremtésének története Shambers Roberttől; könyveinek jegyzéke Heinrich Reban művét is említi: *Gesamtgebiet der Naturgeschichte*.

Számos példáját egy népszerű bölcséleti műből merítette, Büchner *Kraft und Stoff*-jából (1855.), mely a maga korában roppantul elterjedt volt. Lucifer szavaiban, hogy a sok láthatatlan fonált csak tagadni lehet s «kaczagja durván az erő s anyag», Alexander Bernát Büchner sarkalatos elveire, szinte könyvének címére ismert.¹ Számos részletes egyezésre utalt Kardeván Károly, bár pusztá lapszámok közlésével.² Általános kifejezéseken felül innen vette a méhek államának említett párhuzamát (245. l.); az eszkimó fő jellemvonását, «dessen höchster Wunsch in dem reichsten Überfluss an Thran und Fischen sich ausspricht» (205.); a bélérgék példáját, melyekről Büchner azt írja, «dass die jugendlichere Form dieser Geschöpfe in solchen Thieren lebt, welche von Thieren, die die erwachsene Form beherbergen, zur Nahrung

¹ Iskolai kiadásában.

² *Madách és Büchner. — Irodalomtörténet. — 1914 ápr. 409. l.* E czikk a IX. kiadás lapszámaira utal; itt a X. kiadás lapszámai vannak idézve. Kardeván nem említi a méhek, az úrbeli szavak, a kijegyzésekre vonatkozó párhuzamokat,

dienen» (69.); erre hivatkozik Lucifer a XV. szín elején. A mire Lucifer folytatólag áttér, hogy a megőrlés és öngyilkosság száma is szinte állandó arányt és törvényszerűséget mutat, az is Büchneren alapszik, ki e részben a statisztikára hivatkozik (256. l.). A könyv hatása meglátszik Madách egész felfogásán, például midőn a természet ifjúságáról, zajtalan működéséről beszél. Ádám panasza (III.):

Minden szavam, agyamban minden eszme,
Lényemnek egy-egy részét költi el...

Büchner fejtegetésén alapszik, ki *Gehirn und Seele* című fejezetében hosszan bizonyítgatja a lelki működés kapcsolatát a testi erőkkal. A föld szelleme is egészen Büchner értelmében beszél az úrben, mikor azt hangoztatja:

minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisúgárzása e csoport anyagnak,
Mit földednek hívsz...
A szépet, rútát, üdvöt és pokolt
Csak szellememtől vontad el magadnak...

Teljesen így gondolkodik Büchner, «dass die Gesetze des Denkens die Gesetze der Welt sind» (53). Nem mást jelent ez, mint a materialismus alaptanát, hogy szellem és anyag egybe vannak kapcsolva. A gondolat második tagja egy árnyalattal másképp bukkan fel Madách egyik följegy-

zésében, a természet és ember egységét s ebben a világ összhangját emelve ki: «Minden okosan van a természetben, így tartja eszünk, mert azt is az alkotta», s hozzá írja: «Az ember trag. 13-ik jelenetében rokon».¹

Ha tanult is Büchnertől Madách, materialismusának nem hódolt meg. Idealismusa harcban állt azzal, s végül az lett a győztes világnézet. Ily művekből inkább csak a természettani példákat tanulta el, de olykor azok is ellenkező gondolatokat ébresztettek nála. Hagyatékában egy papírszeleten ezt olvashatni: «Minek a csethal uszonyában a rejtett ujjak, a kígyónál a lábkezdetek, ha minden külön van teremtvé?» Ez Darwin egység-elve felé törő gondolat, de véle szemben is megjegyzi másutt: «Darwin elmélete is feltételez egy organismust legalább — s honnan ez?» Ebben ismét Büchner egy felhozott, megczáfolt ellenvetésére ösmerhetni: «Wenn alles organische von Eltern erzeugt wird, wie sind alsdann die ersten Eltern entstanden?» (73. l.) Csakhogy Büchner lehetőnek képzelte anorganikus elemekből organikus lény

¹ Gondolatok vándorlására nézve érdekes Marót Károly cikke: *Madách egyik gondolatának származásához. — Irodalomtörténet.* 1914. ápr. S ugyanazon gondolatnak föltehető közvetítésére Büchner útján Kardeván cikke u. ott.

származását, a mit vele szemben Pasteur bélyegzett képtelenségnek; Madáchnál pedig e kérdőjel a vallás felé mutat.

Természettani ismeretei őt a világban nyilatkozó rend- és czélszerűségtől a bölceleten át a valláshoz vezérlik. Ez ismeretek csak példakul szolgáltak bölceleti töprengéseihez. Rendszeres bölceselmi képzettséget nem találni nála; műveltsége e részben szakadozott s a dilettantismus jellegét viseli magán, bár maga kétségkívül bölcselkedő fej. Több philosophus könyve megfordult kezén. Jegyzeteiben említi Anaxagorast, Pythagorast. Könyvtárában megvoltak Mendelssohn iratai s La Rochefoucault röpke gondolatai, minőket maga is sűrűn jegyezgetett mindenféle papírszeletekre. Egyikük sem volt rá hatással. Ha elmerül bölceleti rendszerek tanulmányába, aligha vonhatja ki magát egynek hatása alól, mint az gyakori tapasztalás. Műve, munkássága azonban nincsen kapcsolatban határozott philosophiai rendszerrel. Csak egyes kósza gondolatok merülnek föl nála, melyeken távoli, elmosódó hasonlóságot sejtethni egyes philosophiai eszmékkal. Az efféle hasonlóságok jó részét említeni sem lehet túlzás nélkül. Néhány ponton mintha Spinoza főgondolatának halvány visszfénye rezdülne át; e szerint egy abszolút, végtelen substantia van, melyet Istennek nevezünk;

belőle ered minden létel, az anyagi világ is; ez által az egész mindenség isteni, egységes, szükségyszerű. Madáchnál is az Úrból származik minden lét. Mihály arkangyal szavai szerint a maga végtelenségéből hozta létre a végességet: időt, távolságot; Gábor főangyal azzal dicsőíti, hogy kimérte a végetlen úrt, «anyagot alkotván beléje.» Az Úr maga is azt kérdi Lucifertől:

Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?

míg önmagára nézve hozzászieszi:

Én végtelen időtől tervezém,

S már bennem élt, mi mostan létesült.

E substantiából két attributum származik: a szellem és anyag, mindent magába záró két alapforma. A vallás tanában az Úr tiszta szellem, s íme Lucifer az anyaghoz kapcsolja a maga hatalmát:

Te anyagot szültél, én tért nyerék.

Midőn a «tagadás szellemének» nevezi magát, egy perczre ismét Spinozát juttatja eszünkbe, kinél a bűn nem positiv valami, csak negatio, tagadás; de ez csupán egy szó visszhangja; hiszen Lucifer alakját, Spinozával ellentétben, a dualistikus erkölcsi felfogás hozta létre.

Madách végső gondolata némileg szintén Spinozához hajlik, a ki a boldogságot Isten megismerésében találja, a mi megnyugtat a földi

dolgok szükségességének átértésével, fölébe emel az érzéki világnak, a múlandónak s összekapcsol az örökkévalósággal.

Spinoza részben Descartesra építette a maga rendszerét, a két attributumot is tőle vette át. Descartes a szellem és anyag dualismusából a test és lélek dualismusát vezette le; a test csak gépezet, a szellem lényege a gondolkodás, a kétely és öntudat szülője. Ehhez is van Madáchnál némi hasonlatos, Ádám prometheusi kínjaiban, a végeesség és végtelen vágy közt való hanyatttatásban, de ezt inkább költői mintákból vagy önmagából meríthette.

Közelebbi vonatkozás áll fönn két más philosophiai gondolattal.

Az utolsó karének kapcsán Kármán Herbart eszméivel való találkozásra mutatott rá. «Az erkölcsös embert nem szorongatja a sors, — írja e philosophus — mert ő nem kívánja, hogy az ő egyéniségében jusson tökéletességre az emberiség, az ész. Ő a gondviselésnek elébe megy; hozzája csatlakozni törekszik, a mint nemünket gonddozza; megérti a fölszólítást, hogy a kezdetet folytatni kell; megérzi, hogy a theodicaea, Isten igazolása, az ember tettére van bízva».¹

¹ Herbart: *Ueber die aesthetische Darstellung der Welt*, 1804. Idézi Kármán, *Budapesti Szemle*, 1905. okt. 86. l.

Mind ennek szinte szabad és költői fordítása gyanánt hangzik az utolsó karének végső gondolata.

A költemény befejező részében általán véve egy örök, szükségszerű egyensúly és összhang bontakozik ki, hasonló a Leibniz-féle praestabilita harmoniához. *Theodiceá*-jában azt vallja: e világban minden jó, sőt a legjobb így, a mint van. Kármán Madách költeményét is ily theodiceának nézi, Greguss is ilyenformán értelmezte. Még sem egészen az, mert átszűrődnek belé a történelem tanulságai, az ember örökös küzdelmeinek, sok alacsonyságának, folytonos bukásának emlékei; mindez összegyűl abban a halvány kételyben, mely Ádám utolsó szavaiban rezeget. Ez így költőibb, mint a minő a teljes megnyugvás lehetne; jobban is fejezi ki az embert, a ki remény és csüggedés, kétség és bizalom között hanykódik.

Velejében mindezt a bibliából is meríthette. Hogy Isten a teremtője és végoka a világnak, az a vallás tanítása is, mely a világban tapasztalható rendet Isten létének egyik bizonyítékaul hozza föl. Hogy Isten segélyéhez kell folyamodnunk, az ő megismerésére törekednünk. azt a hittan ép úgy tanítja, mint a lélek halhatatlanságát, összekapcsolván a földi életet a másvilági jutalommal és büntetéssel. Végelemzés-

ben jóformán ide vezethetők vissza a költemény fő gondolatai. Csak a kifejezések többoldalúságát, általánosító erejét, azok realisabb, emberibb értelmét, a kinyilatkoztatással szemben rajtok a gondolat és kétely fény- s árnyjátékát köszönni mégis a bölcselkedésnek.

E részben alkalmasint irodalmi közvetítés állott fönn. Az ily általános eszmék a bölcséleti rendszerekből átszivárogtak egy filozófiát kedvelő kor gondolkozásának tőkéjébe, egész a köztudatba, behatoltak az irodalomba, új tartalmat adva a kifejezéseknek, úgyszólván beolvadtak a műveltek nyelvkincsébe. Madáchhoz valószínűleg csak ezen az úton jutottak el, főképen Goethe által, a ki maga is épen ezen bölcselők hatása alatt állott.¹

Szembetűnően hatott reá azonban korának egy népszerű philosophusa, kitől történelmi eszméit kölcsönözte. Hegel ez és *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* című munkája. Hatott reá e könyv módszere, a mint az egyes korszakok főeszméjét egy-egy általános képben foglalja össze, melyben együtt rajzolja az illető eszme virágkorát és hanyatlását; hatott szelme is, mely a történelmet eszmei folyamatos-

¹ L. Bielschowsky II. kötetében *Goethe und die Philosophie* című fejezetet, Houston Stewart Chamberlain *Goethe*-jében a *Der Weise* című szakaszt.

ságban fogja föl, a mint minden későbbi kor az előbbiből sarjad, s annak elsatnyulásán okulva, többnyire szinte ellentétes czél felé törekszik. Közelebről is hatottak Madáchra némely gondolatok elvont fejtegetéséből. Hegel történetbölcseletének kiinduló pontján a csupán följegyző és reflectáló (pragmatikus és kritikai) történetírás fölébe a philosophiait helyezi, mely a történet folyásában észszerűséget tételez föl. «Ideje végre — így kiált föl — felfogni a teremtő értelemnek azt a gazdag nyilvánulását is, mely a világtörténet.» «Az örök bölcsesség czélja, mint a természetben, a világban ható tevékeny szellem útján is érvényesül.» Ez sarkalatos tétele. Az értelem munkálkodását vizsgálja tehát a történetben, vagyis a világ czélját, s a szellem munkájának módját és eszközeit. A szellem természete a szabadság, mint anyagé a súly; e szerint tehát «a világtörténet haladás a szabadság öntudatossága irányában.» Ezt történelmi példával úgy illusztrálja, hogy a keletiek fölfogásában csak egy ember szabad, a görögök és rómaiak szerint egyesek, míg a keresztyénségben az ember mint ember szabad, noha az elv és valóság között mindig szakadék tátong. E fölfogást Madách egészen magáévá tette. A nemzetiségek tárgyában fogalmazott beszédjében egészen e szellemben így szól: «Minden újonnan feltűnt

eszmének megítélésében ... egyedüli mértékül annak képessége szolgálhat a szabadság ügye előmozdításában.» Példái pedig többek közt «a régi görög törzsek egyesülési törekvései, ... a keresztyénség új világnézlete ... s a francia forradalom nemes mámor», mint a melyek e részben «teljes elismerésünket méltán kiérdemlik». Ez eszmékre és példákra nagy művében is ráösmérhetni; merőben ezen korok tüntetik föl ez eszmét legvilágosabban ott is.

Hasonló párhuzamosságot találni a haladás módját s eszközeit, a korszellemet és a nagy ember szerepét illetőleg. Az elv megvalósultához nem elég az elvont eszme, ahhoz az ember törekvése is szükséges, a ki a saját hajlamát, vágyát szolgálja, mert érdek nélkül nincsen törekvés. A különböző önző törekvéseket Hegel szenvedély neve alatt foglalja össze, s ily értelemben mondja aztán, hogy «semmi nagy sem jött létre a világon szenvedély nélkül». De az egyéni célok révén az általános testesül meg, e kapcsolatot ő a világot kormányzó értelem cselének nevezi. «Azok a történelem nagy emberei, kiknek részleges céljaiban az általános lappang, a 'Weltgeist' akarata. Ezeket hősöknek hívhatni.» Az ilyenek megértik az idő szavát' s látják a fejlődésnek legalább közelebbi fokát. Tőlük tanulnak a többiek, «mert a fejlődő szellem a benső

lelke minden egyénnek, de öntudatlanul; öntudatosra a nagy emberek teszik. Ezért követik a többiek e lelki vezéreket, mert saját szellemöknek ellenállhatlan hatalmát érzik.» Itt az alapja Madách felfogásának a nagy emberről s a tömegre való hatásáról, itt van az a gát is, a meddig Lucifer akarja korlátozni a nagy ember tehetőségét a korszellem erejével. Még további hasonlatosság is áll fönn. Hegel azt is fejtegeti, hogy a nagy emberekben valami isteni munkál; eszméjük úgy betölti őket, hogy más nagy, sőt szent kötetmeket is elhanyagolnak; de soruk nem szerencsés, egész életök fáradság, munka, «ha a cél el van érve, elhullanak, mint magról az üres héj». Ezzel is teljesen egyezik Madách nézete.

Hegel azt tanítja, minden fejlődés a vallásos fölfogásban s főként az állam alakulatában ölt testet; e kettőt vizsgálja különösen. Madách nem merülhet el az állam-rajzban, de ő is e kettőt emeli ki a közélet festésében, a mit tárgya, művének történelmi menete is magával hoz.

A világtörténet, írja Hegel, csak oly népekről szólhat, melyek államot alkotnak; ezért mellőz minden kezdetleges fokot. A korszakokat csak illusztrációkul nézi alapeszméjéhez, mely szerint «a philosophia célja odavezetni, hogy a meglevő világ olyan, a minőnek lennie kell, hogy a jószág,

az isteni értelem elég hatalmas ahhoz, hogy valósuljon». A történelmi színeket Madách is példatárul veszi hasonló gondolathoz. E tan valóságos theodicæa, mit maga Hegel ismételtén hangsúlyoz; ehhez hajlik Madách művének végső kifejlése is.

Történelmi eszméi tehát ép úgy a vallásba torkollnak, mint a böseselmiek s mint természet-tani ismeretei. Méltán felöltő tehát, ha egy, a Madách-irodalomban különben meglepően jártas külföldi író, Jakob Overmans Jézus-társasági atya, vádat emel a költő vallásossága ellen.¹ Kevesli a megoldásnak pusztán bizalmat hirdető szavát, mert e bizalmat szerinte nem indokolják a történelmi képek, melyeket nem lehet csalfáknak bélyegezni; Éva sem szolgált rá nagy hivatására, mert sokszor mélyre sülyed. A mint veszszük. Ádám külső sorsa folytonos bukás, igaz, de örökös fölemelkedés is; Éva lelkéből sülyedésében sem halt ki a nemesebb ösztön, vagy legalább is a ragaszkodás. Mind e fogyatkozást Overmans a vallásos érzés fogyatékoságára vezeti vissza. De lehet-e a költőt vallás-talannak nevezni azért, a mért hite kétségekkel vegyült, a mi költői, s ingadozott, mint a legtöbb

¹ *Die Weltanschauung in Madách's Tragödie des Menschen*, — *Stimmen aus Maria-Laach*, 1911. 14—28. 1.

emb
hoz
Madá
lelkén
pont
ézés
mego
nyom
tehat
sarkp
vel a
halha
nak
szava
nyilik
ségge
az es
galma
jában
Kárm
Plato
fogal
az e
Aquir

¹ A
² Is
temes

emberé: mikor végül hőset mégis az Úr trónjához vezérli s a vallás igéivel emeli föl? Valóban, Madách nem volt vallástalan; költeményeiben lelkének rezgő iránytűje többször fordul e sarkpont felé, s kivált fő munkáját erős vallásos érzés hatja át. S mindez nem pusztán költői megoldás. Tépelődött a hit titkain, s ennek nyoma van nagy művében. Benne foglaltatnak tehát a költeményben erkölcsi s hitvilágunk sarkpontjai: Isten léte, mely az Úr jelenlétével a költeményben kétségen felül áll; a lélek halhatatlansága, mely nyílt kérdésnek, égő vágynak marad, bár erre is reményt derít az Ur szava, — s a szabad akarat, a melynek tere nyílik. Beöthy Zsolt rámutatott, «mily teljességgel áll előttünk az egyetemes képe», midőn az eszme, erő, jóság dicsőségét zengik, mely fogalmak Calderonnak *Az élet álom* című autójában az isteni tulajdonságok személyesítői.¹ Kármán észrevette, hogy e vonások rokonok Plato erkölcsi ideáival. Waldapfel János² e fogalmak vándorútját fürkészte, első sorban az egyházatyák irataiban, hol többek közt Aquinói Szent Tamás ezeket látta a három

¹ *A tragikum.* 455. l. Az auto értendő, nem a színmű.

² *Isten három attribútuma az E. tr. I. színében.* — *Egyetemes Philologiai Közöny,* XXIV. 175—179.

isteni személy alapvonásainak,¹ s Abélard e háromra magyarázta a Szentháromságot. Rájuk akad Danténál,² s a szabad-kőművesek katechismusában.³ Mindegyik úton eljuthatott Madáchhoz; a Tankréd-szín tanúsága szerint volt némi jártassága a dogmaticában és egyház-történetben; olvasta Dantét, német fordításban kézi könyvespolczán tartotta;⁴ a szabad-kőművesekkel rokon illuminátáknak is sok könyve megvolt Sztregován. Kármán a Madách idejében nálunk is olvasott Lamennais-ig folytatja e három vonás nyomozását (*Esquisse d'une Philosophie*, Paris, 1841., ugyanakkor német fordításban is). De la Mennaisnek két kötete is szerepel Madách könyveinek jegyzékén: a *Worte des Glaubens* übersetzt von Ludwig Börne (Paris, 1834), melyet még atyja életében szerzett, mert címlapján ifj. Madách Imrének írja magát, s a *De la religion* című kötet, mely 1840-ben jelent meg. Hogy vallási eszmékkal tüzetesen foglal-

¹ Summa theologia, Questio XXXII. Artic. I. Conclusio: Attributa appropriantur personis: potentia Patri, sapientia Filio, bonitas Spiritui sancto.

² *Inferno*, III. 4–6.

³ Ezt Hettnerből idézi: *Litteraturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts*, I. 213.

⁴ Wien, 1826. Shade, Cabinet-Bibliothek. L. Morvay *Adalékok*, 24. l.

kozot
valam
nyész
latsor

«11.
sunk

12.

hogy
tökele

az esz
lehet
véghe
kérese
változ

13.

az is
tudón
lognal
sét, t
predes

A k
kettej

Min
de m
vallás
nosság
felől

Ma

kozott, kétségtelen hagyatékából, hol egy lapon valami nagyobb kivonatból, vagy, mint a hevenyészett stylus gyaníttatná, talán önálló gondolatsorból kiszakított pontokat olvashatni:

«11. Az Isten véghetlen *bölcs*, mert felfogásunk a bölcseségről szinte emanációja.

12. Véghetetlen *jó* nem lehet oly értelemben, hogy minden bamba kérést meghallgasson, ez tökéletlenség lenne, — s innen látni, mi támad az esztelenül öszvehalmozott dicséretből; — nem lehet pedig, mert fel kellene tennünk, hogy véghetetlen bölcseségű határozatját egy pimasz kérésért felforgatva, ezer világból álló rendszerét változtatná.

13. Oly véghetetlen szellemi lénynek, minőt az istenben képzelünk, szükségkép mindentudónak kéne lenni, tudjuk, hogy minden dolognak van oka, melynek sorsát és következését, túlválva a portól, szükségkép felfognók, predestinatio.»

A két első pont itt is Isten alaptulajdonainak kettejével foglalkozik.

Mindez csupán egy pontra vonatkozik ugyan, de még így is kétségtelen bizonyítéka Madách vallásos elmélkedéseinek. De annyira általánosságban maradt, hogy egyes eszméit másfelől héber erkölcsi fejtegetésekkel, az Agáda-

irodalommal hozza kapcsolatba Bernstein Béla.¹ Többet mond azonban általában, hogy ily könyveket forgatott, ilyen kérdéseken töprengett, s még többet, hogy természettani ismereteit összhangba hozta a vallással, s nagy műve a hit világnézetében kereste a kifejlést és megnyugvást.

Mind e közé több kisebb hatás vegyült, részint irodalmiak, részint a kor szellemében gyökerezők, mert fogékony lelke nyitva állt sokféle benyomásnak.

Meglehetősen áthatotta verseit a Rousseau szelleme, mely a goethei pantheismus mellett erkölcsi színezettel érvényesül, a természetben minden jónak forrását és dajkálóját látva, a társaságban minden gonoszét.

Megérzik rajta — Goethe derűs optimismusával ellentétben — a század derekának hangulata, a pessimismus. Lelkébe nem a Schopenhauer sötét fatuma fészkelte be magát, ámbár annak elemeivel rokon nála a tömeg megvetése, a nagy ember sorsának kibélyegzése, s általában föl-föltetsző embergyűlölete; mégis inkább azt a költői mélabút szívta magába, mely az élet komor vonásaiból, a csalódások emlékeiből szű-

¹ Bernstein Béla: *Az ember tragédiája és a zsidó irodalom*. Izr. Magy. Irodalmi Társ. II. évkönyve.

rődik
jelenik
táplált
seau
kenysé
Később
zetiség
bocsát
írni; e
«B. E
dés, r
Eötvös
eszméi
Legalá
menn
fő esz
kel a
ellenk
eszmé
tétek
A k
áraml
részt
musá
jában
bölese
költ
sakén

rődik le, ember- és világ-ismeret mezében jelenik meg, s melyet nálunk főleg a *Karthausi* táplált. Mindkettőjöknel kapcsolatos ez a Rousseau-i vonással, a természet szeretetével. Érzékenysége, borús kedélye rokona Eötvösének. Később személyesen is vonzódott hozzá; a nemzetiségi kérdésről írott beszédét az ő ítélete alá bocsátotta. Eszméiről tanulmányt szándékozott írni; egy papírlapon e terv följegyzését olvasni: «B. Eötvös József gondolatairól. — Elmékedés, művészi tekintetben.» Bizonyára olvasta Eötvös munkáit, s *A XIX. század uralkodó eszméinek fejtegetése* alkalmasint hatott is reá. Legalább az első fejezetek, a mint azt elemzik, mennyire ellentmondanak egymásnak a század fő eszméi: a szabadság és egyenlőség, melyekkel a kor legfőbb rugója, a nemzetiségi elv is ellenkezik. Madách itt is megfigyelhette az eszmék ellentmondásait, melyet aztán az ellentétek rendszerévé fejtett.

A kor hatása művén a materialismus európai áramlata egyrészt a pessimismussal, másrészt a költő természettudományi dilettantismusával kapcsolatban. Nem tudományos alakjában, nem is Goethe emelkedett természetbölcseletéhez hasonlóan, hanem, mint kisebb költeményeiben is, idealismusának visszahatásaként. Ily alakban vonul végig az egész költe-

ményen, mint küzdő — végül vesztes — élet-nézet.

A korral kapcsolatos történelmi hajlama is, mely nála önkénytelenül az élet ismeretét igyekezett pótolni. Az erős történelmi érzék a XIX. század vonása. Ez is elüt Goethe korától. A XVIII. század megtagadta a történelmet, az elvont bölcsészeti karjaiba vetette magát, a francia forradalomtól a múlt eltakarítását várta, hogy pusztta helyén új, szabad élet fejlődjék, az ész uralma alatt s elmélete szerint. Madách, nemzetének szomorú példáján okulva, nem hisz a forradalomban; a népet a vér nem váltotta meg a rabbilincstől — mondja az *Éjjeli gondolatok*-ban. Az ő korának főeszméje, a nemzetiségi elv, világszerte a történelmi jogra hivatkozott; a szabadságharc bukása után is költők és tudósok a multa irányozták a nemzet szemét, hogy megpróbáltatásaiból s régi erejéből merítsen bizalmat a jövőre. E művekhez sorakozik *Csák*-ja s átvitt értelmű *Mózes*-e; *Az ember tragédiájá*-nak is egyik főeszméje, a haladás, a történelmi képekből folyik, s már magában véve történelmi alapon álló gondolat.

Erősen érzik rajta a kor demokratikus irányzata. Ádám a közösségért él, mindig kész magát föláldozni érte. Már pharaot tökéletesen áthatja a demokratia eszméje.

Enyészsen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egyént csinál.

Ettől fogva Ádám törekvése a köz javát czélozza, s bár ez nincs következetesen kivíve, a keresztyén testvériség eszméjén keresztül, a francia forradalmon s a londoni színen át a phalanstèreig mind nagyobb és nagyobb tömeg emelkedik emberi méltóságra. Ebben látja Madách a kor másik vezéreszméjét, a szabadságot. A költő egyéni felfogása ugyan aristokratikus, a kiválóság pártján van a sokasággal szemben, de a mű menete a tömeg felszabadulásának rajzában áll.

Ez utóbbi vonás, igaz, inkább Madách szándékában s művének fejlődésében érezhető, mint az egyes színekben. Csakis így érthető, ha színpadra vitele alkalmából Pulszky Ferencz¹ hevesen megtámadta Madách művét. Ő abban a törekvés folytonos kudarczát látta, örökös visszaesést. «A darab tetszik mindazoknak, — mondotta, — kik a liberalismusban s a francia forradalom eszméiben látják a világ teljes megromlásának okát, mert a mű iránya reactionárius s ez a mostan divatban levő áramlatnak tökéletesen megfelel, midőn oly világnézleteket hirdet, melynek logikai követ-

¹ Különvélemény. — *Pesti Napló*, 1883 nov. 4.

kezése azon tan, melyet különben Epicurnak szoktak tulajdonítani, hogy t. i. az élvezet az életnek valódi célja. Megelégedéssel nézik tehát, hogy ha Ádám mint Pharaó szabadságot ad a népnek s a nélkül, hogy földtehermentességi kölcsönért a pénzkirályokhoz fordulna, eltörli a robotot, az athéni nép őt mint Miltiadest a demokrata népszónok indítványára statarialiter elítéli, hadd lássék, mivé lesz a nép, ha a jobbság megszűnt s a szabadság uralma bekövetkezett.» Pulszky az egész költeményből azt veszi ki, hogy «mindaz, a mi eszményes, pusztá hiábavalóság», s hogy «nem a szenvedélyek tisztulását veszi célba, a mint azt Aristoteles megkívánta, hanem a kétségbeejtést, melynek a végszavak nem képezhetik elégséges ellensúlyát», a miben Overmans-szal találkozik. E különvéleményt hamarosan megczáfolták. A *Fővárosi Lapok*-ban egy (K.) jegyű czikk¹ fejtegette, hogy a költő nem ránt porba semmit, midőn azt rajzolja, mint cselekszik azt az emberi ész és szív túlságai, szenvedélyei, hóbortjai, továbbá, hogy a keveslett ellensúly nem csupán a végső szavakban fekszik, hanem az egész műben.

A *Budapesti Hírlap*-ban pedig —ő (Rákosi Jenő) kelt védelmére, kifejtve, hogy Madách

¹ 1883 nov. 6. Vadnai Károly.

mint költő idealista (nem epicureista), mint politikus liberalis (nem reactionarius). Hogy az egyén, «a ki az emberiségért harczba száll az emberiség ellen», martiromságra jut, azt így mutatják a történet példái. De «ezt felmutatni egy poemában, melyből kitetszik, hogy a szép, a fenséges maga az ember a maga küzdelmében s nem a változandó doctrinák és világnézletek, a melyekért küzd, s hogy a megnyugvás nem a sikerben, hanem a kötelesség jóhiszemű teljesítésében, azaz ismét a küzdésben, a boldogság pedig az egyéni élet örömeiben, a családban, a gyermekben van: — se nem reactionarismus, se nem epicureismus».¹

E sok hatás és koráramlat egyenként egymást tartotta egyensúlyban, s együttvéve egy-szersmind ellensúlyozta a legnagyobb hatást is, Goetheét. A pessimismus és materialismus ellen-kezik az ő derűs optimismusával és schellingi természetbölcseletével, kevésbbé van meg nála a történelmi hajlam s még kevésbbé a demo-kratai. Mindez csökkenti tehát Goethe szelle-mének befolyását.

Ez eszmék és irányok nem közvetlenül Az ember tragédiájára hatottak, hanem egyenként

¹ Pulszky Ferencz mint kritikus. — Budapesti Hírlap, 1883 nov. 6. 306. szám.

s régtől fogva Madách lelkére. Az idegen eszmék csak fölébresztették s megtermékenyítették a saját gondolkozását, gyorsabbá s erősebbé tették gondolatainak kifejlődését. Kisebb költeményeiben tisztán látni a beolvadás folyamatát. Minden hatás fölolvadt benne s hangulatainak és sorsának forrongása közt forrt össze lelki világának ős-közeteivel, annyira, hogy általános igazságai először rendesen alkalmi benyomások alakjában jelentkeznek nála. Az idegen hatást átolvasztja a maga életébe, összekapcsolja élményeivel, átszűri érzésein és önnön gondolatain. Mindent átél, áthasonít, magáévá tesz; mindenhez sokat hozzá ad a magáéból. A mit leír, azt már magából meríti, bár még utóbb is változó alakban keresi az kristályalakzatát.)
A mit főművében begyűjtött, betakarított, az mind az ő földjén termett, az ő lelkében kisarjadtt vetés, a maga életének aratása; azt a pár idegen magot, melyet messziről hozott oda a szél, a többivel közös sors, egy napfény és egy eső érlelte.

Egyes eszméinek minden változását, egész kifejlődését szemmel kísérhetni, egész családfajok és történetök van egyéb műveiben. Visszajáró gondolatai nem merő kölcsönzések, azokon lelki világának kifejlődését figyelhetni meg, hosszú kristályosulás folyamatát. Nem csupán

kisebb gondolatokat olvasztott be kész munkáiból, melyek amúgy is kiadatlanul heverték; a főgondolatok gyökere is lyrai forrásokig ér le, alkalmi költeményekben és följegyzésekben bukkan föl először, hogy aztán elmélkedés közt nőjjön világnézetté, lassanként kitisztulva az emlék érzelmi kíséretétől s megfelelő alakban csiszolódva ki.

Már fiatalkori művei közt Heraklesben megvan a prometheusi ellentét kifejezése. E szakadék mélyébe Herakles azzal tekint alá:

Minek két élet egy sárból csinált darabnak?

Minek, ha az első örömtelen

Mul el? Minek, ha a következőt

A test nem élvezi?

Ebben a pogány anyagiság mellett a költő ifjúkori élvágya, testisége jut kifejezésre. Később, Pál öcsese sírjánál szellemiben fogja fel, bár még ekkor is szédíti az örvény a végtelenség és az arasznyi földi lét között. Felzúdul azon, miért kell, hogy az ember

Átlássa istensége szikráját,

A roppant tért és a nyűgöt nyakán.

Gyötrődésében az eszmélni kezdő Ádám csüggedésére ismerhetni, majdnem szavaira is, midőn azt panaszolja:

A gyáva test, mint renyhe börtönőr,
 Le a göröngyhöz vonzza emberét,
 Világa ez, mint féregé a gaz,
 Túl rajta nem viszi tekintetét.

E kettősség alapján osztja kétfelé nagy művében a földi és földöntúli élet kérdéseit; külön választhatók azok gondolkodásában is.

A földi élet értelmének kutatása hosszú forrongásban vonul keresztül munkáin, miközben a költő önnön lelkében viaskodnak Ádám és Lucifer ellentétes eszméi.

Régóta latra vetette a küzdelem becsét s bonczolta minden elemét a haladással kapcsolatban. Homlokegyenest ellenkező pontról indul ki, mint a hová utóbb emelkedett. Fiatalkori pessimismusában 1843-ban (I. 12. kiadatlán) azt írja Szontaghnak: «Életerveinkkel, vágyainkkal, reményeinkkel úgy vagyunk, mint a mókus, mely ha kerekében agyonfáradja magát s azt hiszi, mértföldeket haladt, ugyanazon bizonyos helyen van». Ez a nézet szívósan uralkodott rajta, több újabb élmény is erősítette. Pál öcsésének sorsában a törekvés hiába-
 valóságát látja az egyénre nézve.

Miért művelted hévvel lelkedet?
 Hogy ott légy, hol a gyermek és buta,
 Kit véled együtt a sír eltemet?

(Pál öcsém sírjánál.)

Ez a gond szól még Kepler tanítványából is:

Ki annyi éjt szenteltem a tudásnak,
Csak a butával lettem-é egyenlő
És mind e munka elveszett hiába?

Szokása szerint ismét általánosítja öcscsének sorsát, a törekvés hiábavalóságának példájaként, kifejezéseiben szinte a most idézett Szontagh-féle levél szavait újítva föl:

bölcsőnk és a sír
Egy pont csak, mely körül futunk, futunk,
S midőn lihegve összeroskadánk,
Mindig csak a kis pont körül vagyunk!

Ebből foly a még általánosabb következtetés:

Minden miveltségünk Babel-torony,
Vágyunk felérni véle az eget,
S hosszú fáradság, építés után
Oly messze az, mint volt, fejük felett.

Testvérének halála összefonódott a szabadságharczczal, s e nagy katasztrófából azt vontale, hogy az összesség igyekvésének, áldozatának sincsen fogamatja. Ablakából a temetőre látván, sokszor elmerengett a sírokon, melyekben együtt porladnak hősök s rab utódok, mert küzdelmök még az ivadékot sem váltotta meg. Így írja ezt *Éjjeli gondolatok* című költeményében. Ily sötéten ítélte az emberi küzdelemről akkor, midőn

egyszerre állott nemzetének s két testvérének
sírja szelén.

Pál öcsésének sorsa az egyéni törekvést mu-
tatta hiábavalónak, Máriáé a köz javáért való
nemes harczot.

... a nép, melyért férjed harczra szállt,
Melyért vívott, ... az gyilkolt agyon.

(Mária testvérem emlékezete.)

Ez veti meg fölfogásának alapját a tömeg felől,
az egyén és a tömeg viszonyáról, a nagy ember
önfeláldozásáról. A fájdalom hevében első követ-
keztetése az:

... hogy a ki még csatáz
A nép jogáért, ... esztelen.

E nézetet hordja ajkán Lucifer. De a mellett
föltetszik egy kiengesztelő gondolat, egy sugár
az önáldozatnak az áldozót és a tömeget egy-
aránt megnemesítő erejéből, midőn a végszakok
azt hangoztatják, hogy az áldozatokat e csalódás
közelebb vitte Istenhez, s a nép is talán nemes-
bedik. Egy szemernyi lehetőség ez Ádám tör-
hetlen bizalmából, bár még röpke és fölszínes
gondolat.

Nézete a tömegről általában sötét alapszínű.
Úgy nézi e költeményben, mint a pharao mi-
nistere:

... sorsa szolgaság,
 Az egyesért van csak teremtvé is,
 Ki önhittel görbedt nyakára hág.

Az él csupán, utána milliók
 Csak az egyes értékét növelik,
 Magokba mitsem számoló jelek,
 Miket összadnak vagy letörülük.

Ez a „milliók egy miatt” elv, csakhogy az egyén
 kiemelkedésének hangsúlyozásával. Ez a zordon
 fölfogás utóbb Lucifer osztályrésze lett, de a
 köznapi tömeg lenézését sem a költő, sem Ádám
 nem vetkőzte le végkép. Megvetéssel mondja
 epigrammjában a *Közönséges ember-ről*:

Világgra lett, nősült és elvesze.
 Ezért kár volt emberré lennie.

Ily lenézéssel szól a tömegről Ádám Byzancz-
 ban, s többször is; mindenütt akadály a
 törekvésnek, a nagy ember érvényesülésének, a
 haladásnak.

Madách elmélkedő hajlama számba veszi a
 törekvés többi gátjait is. Nagyra hivatott s ifjan
 elhalt öcsésének példája tekintetét a véletlen
 zsarnokságára, az elkallódott és elfojtott tehet-
 ségekre fordította. Azt írja erről az *Éjféli gon-
 dolatok*-ban:

... mért lesz a gyermek, ki Cato lehetne
 S meghal torokgyíkban csecsemő korában?

Oh hány Leonidas, hány Gracchus megy sírba,
 Senkitől nem sejtve, mert ennek a forum,
 Annak Thermopylae nem jöve utába!

E gondolatot nem ejtette el; ott van *Az ember tragédiájá*-ban is, a hol Lucifer hasonló példákat szögez Ádám bizalma ellenébe (XIV.):

Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
 Jő a világra, hogyha szerecsen
 Sátornak árnya reszket bölcséjén:
 Mi lesz első hősébből a keresztnek?
 Vagy Luther, hogyha pápa lesz esetleg,
 S Leo tanár egy német egyetemben?

A körülmények hatalmával egybevág a kor rokon- vagy ellenhatása. Volt idő, mikor a költő e részben Luciferrel érzett, a ki hű maradt az *Éjféli gondolatok* fölfogásához:

... az ember hitvány eszköze a sorsnak,
 Tenni semmit sem bír önnön erejével,
 Győz, ha sors könyvében úgy vagyon megírva,
 Avagy ismeretlen s nyom nélkül enyész el.

Egyenesen a korra alkalmazza azt egyik följegyzésében, melyben Lucifer nézete jut szóhoz: «Csak hódítók kapnak a világ kerekébe döntőleg; az eszmét egyesek nem viszik előre, csak a kor.» E fölfogás azonban enged is merevségből. *Nápolyi Endré*-ben azt mondják (IV. felv.): «Vajmi kevesen vannak, kik önmagoknak

tudn
 ket
 szél
 Köz
 soha
 kor
 úszó
 folyt
 alko
 hírn
 azok
 utóv
 végs
 kor

Ez
 dola
 A
 rége
 Ádá

az a

tudnak teremteni századot; többnyire azok, kiket csodálunk, koruk gyermekei, kiket az forgószélként emelt fel, de felemelve máris esésre ítélte. Közel jár ez Lucifer nézetéhez, hogy egyén sohasem juthat érvényre a kor ellenében, s a kor folyam, mely visz vagy elmerít, az egyén csak úszója (VII.). Csakhogy e szavak nyomban így folytatódnak: «De vannak, kik önmagoknak alkotnak világot, 's ezek azok, kiket a' hajnal hírnökeként sokáig üldöz az álmos nép, ezek azok, kiknek teremtésükön rágódik egy koros utóvilág.» Ez viszont Ádám felfogása, bár a végső tag ismét Lucifer replicájába téved, mikor az eretnekekre mutat, a kik

... azért meghalnak, mit utódaik
Az utczaléggel gondtalan szivandnak.

Ez Lucifer számos elszólásainak egyike; a gondolat Ádám eszmekörébe illik, nem az övébe.

A kor ily változandóságán különben már régen fönnakadt. A mivel Lucifer az úrben Ádámot keseríti:

... holnap gúnyolod, miért ma vívsz —

az a költőt már az *Éjjeli gondolatok*-ban gyötörte:

Érdemes-e vívni eszmékért, melyeket
A megváltozott kor csak mosolygni fogna?

Zsibvásáron című kiadatlan költeményében szintén azt mondja:

Más világ lép fel, ha mi leléptünk,
A mi nekünk szent volt, gúnya tárgya;
Veszne bár emlékünks is magunkkal,
S mit szerettünk, szűnk egész világa.

Egy prózai (kiadatlan) jegyzete azonban már hidegen, sőt megnyugvással tekinti ezt: «A kor emberei elavulnak; ez természetes, mert az élet halad.» Egy másik ötlet még tovább fejti: «A történetet sohasem a magunk szempontjából kell megítélnünk; az akkor legmagasztosabb, most legbolondabb lehet.» Ebben Ádám egyik legfőbb megnyugtató eszméjére ismerhetni:

... bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.

Ádám ezt a küzdés érdeme mellett hozza föl, e ponton az már nem hiábavaló. Ádám is vérzik a költő régi kételyeitől, de a régi csüggedést Madách már kisebb költeményeiben legyőzte. Élményei ismét közrehatottak. A mit 1849 után panaszként mondott az *Éjjeli gondolatok*-ban, hogy a holtak élete «harczuknál nem volt más», most megfordítja. Bármily szomorú volt is a szabadságharc vége, a fásult tespedés őt nem sokáig bilincselte le. Már a *Csak tréfa*-ban azt mondják:

A test halála, mit a pór remeg,
A léleké: megnyugvás végzetünkben.

A nemzetnek a sorsba való tétlen beletörődését
méregnek nézte; azt ostromolják *Csák* és *Mózes*
rejtett czélzásai. Részt vett a politikai élet föl-
támadásában, s a megnyugvás, e lassú halál
ellen azzal izgat egyik politikai verse:

Küzdés az élet, nyugvás a halál.

(*Csak béke, béke.*)

Ebbe az időbe esik *Mária királynő* darabjának
átdolgozása, hol Palizsnay, mikor minden törek-
vése hamvába hal, e gondolatra eszmél:

Miért küzd hát az ember? S hát mért küzdne?
Azért, hogy küzdjön.

E kettőt forrasztja egygyé Ádám főgondolata
a földi életre nézve (XIII.):

A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Mint Ádám, ő maga szintén becsüli a küzdel-
met, még ha nem ér is célhoz. *Angyal és leány*
című versében egy szakasz így szól:

Oh de szívünknek nincs megnyugvása,
Mely betöltse, nincsen üdv elég nagy;
Még a mennynek is lehull varázsa,
Teljesületlen vágyat ha nem hagy.

Ez Ádám fölfogásának csirája (XIII.):

Madách Imre és Az ember tragédiája.

A czélt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz.

Érzelmi hullámból bukkannak föl tehát e gondolatok is. Hitt a küzdelem nemesítő erejében, a mire Mária nővérét gyászoló versében még csak habozva czélezott. A *megelégedés* című versében¹ azt vallja:

Pór lelkek költék, hogy erény legyen
A megnyugvás sorsunkban, óh nem az.
Csak addig Isten képe a kebel,
Míg kétkedik, feljebb tör és csatáz.

A küzdést látja a köznapiságból való kiemelkedés eszközének, mint hősei, s magának is ezt választja osztályrészül, mikor *Csak béke, béke* című költeményében így kiált a gyáva tömegre:

Tenyészszetek. Én küzdve bukhatom.

Az ember és az emberiség küzdelmét szemében régtől fogva az eszmei tartalom tette nemessé. Ez talán már Hegel hatásából ered, de Madách egészen elsajátította. Mint Ádám, ő is minden korban az eszmét kutatta. Hagyatékában egy lapon ezt olvashatni: «Nézzük... a görög államokat, a római fénykort és középkort. Mind eszméért harczoltak s az emberiség előre haladt.

¹ Gyűjteményében nincs meg. Megjelent a *Fővárosi Lapokban*, 1896 decz. 2.

Mi e máj kor politicája, mi nyomorult eszmék, mi semmi. Nagy harczok, s változik-e az emberiség sorsa? Csodálkozni lehet, hogy nagy emberek sincsenek. Egy Napoleon kezében a világ az eszmét megglelte, mint Nagy Constantin, melly a koré. Ki van itt mondva a küzdelem eszmei célja; a haladás az ember sorsának javulásával kapcsolatban és a nagy ember szerepe, a ki az eszme prófétája s harczosa. Mindez egyezik Hegel gondolataival s *Az ember tragédiájá*-nak főeszméivel.

A nagy ember Madáchnál szinte meg van szállva egy-egy eszmétől, fanatikusa annak. Ádám mondja is egyszer (XII.):

mi a világon

Nagy és nemes volt, mind ily örülés,

Melynek higgadt gond korlátot nem ír.

Ez hegeli gondolat, de megcsillan már egyik fiatalkori (kiadatlan) költeményében, hol a „szent könnyelműséget” legszebb áldásnak mondja, melyet nyujthat Isten:

Hisz te szülsz minden nagyot, merészet,

A mitől a számolás megdöbben,

Költészet, báj általad ragyog fel

Életünk . . . ult ridegségében.

(Lujzához.)

Hogy a küzdelemben van vigasztaló, azt megint az élet tanulságából merítette. Ha már sok

más gondolata is subiectiv eredetű, mennyivel inkább ez! A forradalom után látnia kellett, hogy a közveszteségben is folyvást enyhet és boldogságot ad a szerelem, a családi élet; saját boldogtalanságában fokozottan érezte becsét. Ez a meggyőződés áthatja verseit. A *Nyári esté*-ben azt festi, mennyi békét és örömet kínál az otthon a nap fáradalmai után. Lóth feleségén azt példázza, hogy a nő az otthon nemtője. Ezt hirdeti *Szív és ész* című kiadatlan verse:

Bölcsesség van, nő, a szerelemben,
Örületnek nézze bár az ész,
Életünk folyóján révbe vinni
Egyedül szívünk szerelme kész.

Így tanítja ezt *Az ember tragédiája* is.

Az élet értelmének minden kérdése, melyet nagy műve fölvet, fölmerül tehát már régebbi munkáiban s kiforr lassanként megoldásuk is.

A földöntúli kérdések szintén régtől fogva ostromolták szívét és agyát. Reá szögezte szemét erkölcsi világunk alapjaira; a szabad akarat, Isten léte s a lélek halhatatlansága felől sokat gondolkodott; nagy művének is sarkpontjai ezek.

Elmélkedett a szabad akarat becséről. Aesthetikai értekezése azzal kezdődik: «Két érzékkel nemesebb az ember az egész teremtetett világnál, — két érzékkel, mely egyedüli sajátja, áll csupán

felül az állaton; e két érzék egyikével a jót a rossztól különbözteti meg, másikával a szépet és rútat ismeri fel.»

Isten léte volt talán az egyetlen fogalom, melyet kétsége soha nem illetett. Sokszor leírja nevét verseiben. Hívő lélekkel fordul feléje mindig, mint *Isten keze, ember keze* című költeményében s a *Hit és tudás*-ban. Gyermeki hittel néz a szivárványra, Isten ígéretének zálogát látva benne az *Alföldi utazás* végsoraiban. A halál Istenhez térés (*Fagyvirágok*, VIII.); ajkán a legfőbb bizonyosság, ha valami «oly igaz, mint hogy Isten van» (*Mária emlékezete.*). A túlvilágról általában egy hívő képzelete él benne; többször szerepeltet angyalokat és ördögöket kisebb verseiben is.

Hite oldja meg a lélek¹ halhatatlanságára irányzott gondolatatait. Herakles az élet mulandóságán ámul el:

Mi is itt lent az élet? Pillanatnyi
Álom-kínszenvedés vagy álom-éden?

Ebben Ádám sóhaját hallani (XV.):

Több-é, mint álom, a lét?

S a mint Ádám átkozza a „percnyi öntudat”-ot, mely csak a nemlét borzalmait megvilágítani jó, úgy gondolkozik Madách is:

Oh mért él hát az ember, mért löké
 Az Isten egy perczre világába,
 Hogy öntudatra ébredvezve, az
 Örökkévalóságot átlássa . . .

és

Sírnál álljon meg percznyi lét után.

(Pál öcsém sírjánál.)

E rejtély zárát feszegeti az *Éjjeli gondolatokban*:

Oh hát érdemes-e élni, ha minden percz
 Csak a feledésnek szánt sírgödrünkön ás.

— — — — —
 Avagy él a lélek még túl is a síron,
 És miként a dőre buborék, nem vész el?

*szegény
 sors
 tragédia*

E kétségekre *Az ember tragédiája* is csak a földi és a túlvilági élet egyensúlyával felel, de a szavakból a hit fényessége sugárzik.

A nagy költemény más értelemben is a végtelenbe olvadón mutatja az ember és az emberiség sorsát. *Az ember tragédiájá*-nak ez a fő sudara szintén ős rétegekben gyökerezik. Madách itt is ellentétes kiindulási pontról jut végső gondolatához.

Átfogó tekintete már az *Éjjeli gondolatokban* egybefoglalja korszakok és világok életét, de ott e tág kilátás még lehangolón jut szóhoz. Az ember-öltők a közös örök igában egyesülnek, a mint 'összefolynak a sors örök gyűrűjében.' A világok elgondolása pedig az ember világának parányiságát, magára hagyottságát érezteti vele.

így
 zug
 U
 Öm
 kol
 örö
 hog
 el,
 van
 (Ot
 vel
 így

A
 log

É
 a
 hir
 kít
 lát

Míg földünkön népek küzdenek vérben állva,
 Földünk mint kis szikra áll a mindenségben;
 A lehulló hősök híre itten él csak
 A kis szikra egyik kised szögletében.

Így tünteti fel a földet a mindenség egy parányi
 zugául a nagy költemény első karéneke.

Utóbb mindezt nemesebb oldalról fogja fel.
 Önmagán érezte, hogy az egyéni élet beletor-
 kollik az emberiség örök folyamába s ez által
 örökkévaló. Mikor gyermekére néz, úgy érzi,
 hogy élete nem hulló csillag, a sír nem temeti
 el, mert a gyermekben egy megifjodott világ
 van, ő él tovább benne s az őt halhatlanítja
 (Otthon.). Ez a földi halhatatlanság az, a mi-
 vel Lucifer is biztatja Ádámot, a maga módján
 így fejezve ki:

Ha vétkezél, fiadban bűnhődöl,
 Kőszvényedet ő benne folytatod.

A költő szellemiben is érzi e beolvadást *Epi-*
logus-ában; munkája révén azt reméli:

Míg szent eszmékért ember harczol, érez:
 Mindebből osztályrész jut majd nekem.

Ép így átérzi később a világok összetartozását,
 a mindenség harmoniáját. Nem egy versében
 hirdette, hogy az meg van törve, meg van cson-
 kítva (pl. *Isten keze, ember keze*), de ép ebből
 látni, mennyire átérezte ez egységet alapjában.

Hit és tudás című költeményének kiadatlan harmadik szakában ez a stropha van:

Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy űrt tán át sem bírja szállni
Isten gondja és ember-remények.

Egy másik verse is azt vallja, mely gyűjteményéből szintén hiányzik, hogy

Minden egy láncz egy-egy szeme,
Melyet mint dal, mint összhang foly körül
Az Isten lelke véghetetlenül.

E dal egy hangja volna a világ,
Ha volna úgy, minőnek alkoták;
De az ember teremteni akart,
Kitépte földét s elrontá a dalt.

(*Örüljek meg?* — *Jelenkor*, 1896. decz. 6., 41. szám.)

Így veszi az ember törekvését *Az ember tragédiája* is; «a mint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd» — mondja maga a költő Erdélyihez írt levelében. Azonban *Az ember tragédiája* végén helyreáll a nagy harmonia.

Az ember tragédiája hosszú forrongás, egy egész élet eredménye, habár maga a mű hónapok alatt jött létre. Erejét nagyrészt a régebbi költeményekből meríti s ezek révén abból, a mit Madách átélt és szenvedt. Gondolatai élmények nyomán sarjadnak, s e töprengések hosszú kristályoso-

dási folyamatban keresik szilárd alakjukat, lassan tisztulva tartalmilag, alakilag is folyvást csiszolódva. A mi idegen eszme hatott reá, nem új gondolatokat serkentett csirázásra, többnyire csak régi elmélkedéseit segítette határozottabb kifejléshez. Fő eszméinek egész fejlődés-történetét nyújtják kisebb költeményei. Nagy művében eléri ereje teljét mint gondolkodó és mint költő. Mint költő most megtalálja a számára elérhető legtökéletesebb kifejezést s óriás feladatba kezd; mint bölcse, szétszórta s ellentmondó eszméit összekapcsolja világnézetté.

Kisebb költeményeiben s főmunkájában is két ellentétes világnézet találkozik. A legsötétebb pessimismusból indul ki, hogy a szenvedések tisztító tüzén át emelkedjék egészen a vallásos megnyugvásig. Sajátságos paradoxon, hogy ifjúkorának képzelt és túlzott fájdalmai kétségbe ejtették, megmérgezték egész világtelfogását, később pedig tapasztalatai és a valódi bánat megedzik férfias higgadságát. E benső harcot, e megtisztulást pontról-pontra végig kísérhetni költeményeiben. Riedl azt írja, hogy pessimismust családi tragédiája s a Bach-korszak abszolutismusa magyarázza.¹ Régibb volt az; első

¹ E vállalatban: *Die Kultur der Gegenwart*. Herausgegeben von Paul Hinneberg. Teil I. Abt. IX. Die Osteuropäischen Literaturen und die slawischen Sprachen. 265—

csalódása szülte, betegessége táplálta, bőséges tartalmat adott neki — a mi rendes ok a genialis pessimisták életében — értelmi fölénye környezetével, a megyei és vidéki élettel szemben s betetőzte mindezt a szabadságharcz leveretése, családi veszteségei, fogsága. Később lassan gyógyult levertsége; enyhítette előbb a megszokás, utóbb a nemzet sorsának várt jobbra fordulása. Családi sebe a végleges megoldás után a fásult nyugalomban hegedni kezdett; az idő megmutatta, hogy a nemzet titáni küzdelme nem volt hiábavaló; föléledt az irodalom s vele az ő írói becsvágya. Ez elemek között szűrődött s tisztult gondolatvilága. Mint fiatalkori pessimismusánál Byroné, most a Goethe példája hatott közre. Egy-egy zord gondolata keresni kezdte a kiengesztelődést, de a múlt kísértetei visszajártak. Nagy művének egyes csiráit a régi kétségek fakasztották, azok elevenen éltek benne még akkor is, mikor nagy munkájához látott.

Művének alakjai közül az ördög toppant elébe elsőnek; az ő közelségét érezte már ifjúkorának sötét napjaiban, s nem ragadta föl el-lene íróeszközét, mint Luther a Wartburgban. Sokszor háborgatta képzeletét fiatal kora óta; nem tágitott mellőle akkor sem, mikor nagy

307. lap: *Die ungarische Literatur*, von Friedrich Riedl.
304—305. l.

mű
Zor
nása
pess
szer
Luc
párt
Köz
életé
mes
a biz
pusz
tésze
is m
érzet
a sik
sával
közbe
ki, sz
letes
helye
egy m
áskál
kétség
szöni
tését;
mutas
Ner

művének első gondolatai bimbóztak lelkében. Zordon volt a mű első gondolatának megvillanása a Szontaghhoz írt levél jegyzetében, a pessimismus adott tollat a költő kezébe, címe szerint is tragédiának szánta az egészet. Eleinte Lucifernek engedi a győzelmet, inkább az ő pártján van, s az embert játékszerül veti kezébe. Közben derülni kezd felfogása. A mint az ember életét és küzdelmeit rajzolja, boldognak és nemmesnek találja azt, szívét megnyitja Isten szava, a bizalom előtt s legyőzi a régi kisértőt. Ide nem pusztán az a meggondolás vezette, hogy a költészetnek nem lehet célja a kétségbeejtés; ezt is magából merítette. Munkájában kielégülést érzett, a hivatás teljesítése, az alkotás gyönyöre, a siker reménye kiengesztelték, megbékült sorsával és a világgal. Tehetsége is fejlett munka közben. Az erkölcsi világ dualismusából indult ki, szembe állítván az Urat és a sátánt, s tökéletes egységhez küzdi fel magát: az Úr belehelyezkedik a mindenségbe; Lucifer végül csak egy rugó lesz a világ csodálatos szerkezetében; áskálódása jóra visz. Ez is tapasztalás. Őt is kétségei indították elmélkedésre, azoknak köszöni fejlődését, magas szempontját, széttekinntetését; őt is a Sátán vitte föl a hegyre, hogy megmutassa neki a világot.

Nem tagadhatta meg hát tökéletesen régi

fölfogását, de már több ponton szemben áll vele. Az ötvenes évek végének Madácha vitatkozik a negyvenes évekbeli Madáchcsal s hévvel czáfolja ezt. E ponton sarkallik lelkének megosztása a két főalak között. Kétfelé osztja ellentétes nézeteit, ellenkező két világfelfogását. Fiatalkori kétségeit, tagadását Lucifer ajkára adja; az élet tartalma: a törekvés, a megnyugvás és bizalom Ádám osztályrésze. Mint egy óriás dialogus hangzik fel Lucifer és Ádám ajakán a kétség és emelkedettség, a lázongás és megnyugvás világnézete, hogy mint benne magában, ez utóbbi diadalmaskodjék.

A fölfogások e harcát, lelkének megosztását teljes öntudattal vitte keresztül. Drámai munkáinak, első sorban *Az ember tragédiájá*-nak kettős természetére, a subiectiv eredetre és látszó tárgyiasságra világít rá egyik kiadatlan verse.

... a költő, ki alkotni akar,
Mint Isten világot, küzdje le
Mind a szenvedélyt előbb, melylyel
Uj világot népesíti be.

Akkor aztán ő parancsoland
A szellemnek, melyet felidéz,
S míg kezében tartja gyeplőjét,
El nem ragadhatja őt mint vész.

Emlékének tárházaiból
Választ renddel minden érzetet,

Kö
reszt
zelme
szetét
Bölcs
jaiból
bölcse
hang
tisztu
tesen
anna
A
vaszt
ból n
temér
val a
érzik
a mi
sok k
rejlik
hang

Mint ruhát, melyet egykor viselt,
S egyben vigadt, másban szenvedett.

S hogyha kész világa, a tömeg
Bámulattal mond: mi szép, mi hü!
Nem tudja, hogy kedves halottjait
Koszorúzta a megbékélt szű.

(Számoltam magammal.)

Költészetét innen látni legtisztábban, a kereszt-útról érzelmei és bölcselkedése közt. Érzelmek higgadtak elméletté; a mi előbb költészetének virága volt, későbbben magot érlelt. Bölcselkedő volt, a ki emlékeiből és lyrai sóhajból világnézetet szűrt le; s költő volt, a kinek bölcselkedése mögül életének ismerője mély lyrai hangot hall zöngeni. Élményeiből költészetén át tisztult le világnézete, mely ép ezért tökéletesen sajátja, egyéni. Önnön lelkéből sarjadt annak minden eleme, ott forrott ki is.

A mit átélt, érzett és gondolt, egészen beleolvasztotta nagy művébe. Az egyforma átéltségből merítik egyforma meggyőző erejüket a költemény ellentétes nézetei. Ez átélés hozza magával az ellenkező eszmék harcának drámaiságát; érzik a nemesebb rész érlelődése, erőfeszítése, a mint fölküzdi magát. Az ellentétes fölfogások kibékítésében, szerves egygyé forrasztásában rejlik aztán világnézetenek eredetisége és összhangja, s azzal együtt művének benső egysége.

VIII.

Föltett hasonlóságok, formai szabadságok s érték tekintetében: *Manfred*, *Heaven and earth*, *A világ színjátéka*. — Tárgyi párhuzamok a bibliai színekre nézve: Metastasio *Ábel halála*, Milton *Elveszett Paradicsom*-a, Doležal Ágost *Tragédiája*, Calderon auto-ja. Futó hasonlóságok a történelmi színeknél. Rokonság szerkezeti elemek dolgában Ahasvér mondájával, az álom Lessing *Faustjában*, a látomás Shelley *Queen Mab* költeményében, conceptio és képsor Hugo Victor *Századok legendája*-ban. Kétségtelen hatás: Byron *Deformed transformed* és *Kain* cz. művei, Goethe *Faust*-ja. A kölcsönzött lényeges mozzanatok. Madách eredetisége, költői szépségei, maradandó bece.

A kik Madách művét a világirodalom más nagy alkotásaival összemérték, különböző szempontok után indultak, többnyire csak egy-egy mozzanatot ragadva ki. Az összevetés alapja hol csak a drámai költemény szabad formája, hol a bibliai tárgy vagy az első emberpár szerepe, hol meg az álom és a látomás. Csengery Antal, midőn a költemény kapcsán *Manfred*-ot emlegette, csupán hatalmas szárnyalására czélzott s rendkívüliségére kívánt rámutatni. E költeményt a hős meghasonlása, öngyilkos. szán-

dék
s a
köz
van
mik
teri
bibl
de é
roko
Hug
Sch
tos
drán
növe
term
zást
letle
kide
leán
a te
tikál
diája
kívu
tekir

¹ I
tatásh

² I
A M.

déka, mágiába mélyedése, a halálba taszított s aztán felidézett kedves mind *Faust*-hoz viszik közel, Madách művével csak *Káin*-on keresztül van távoli, lelki rokonságban. Szász Károly, mikor Byron *Heaven and Earth* című mysteriumára utalt, aligha gondolt egyébre a tárgy bibliai eredetén s az alakítás szabadságán felül, de érdekes, hogy mindketten megéreztek a byroni rokonságot. Messzebb került Bayer József, a ki Hugo Károly egyik darabját említette: *Das Schauspiel der Welt*¹ címűt, mint a mely „hóbor-tos alakban” valami hasonló. Csakhogy ez valódi dráma, egy király fiáról szól, a ki vadonban növekedve, felnőtten elmegy atyja udvarába, természete, gondolkodása és viselete csodálkozást kelt, ereje és bátorsága csodálatot; a véletlen alkalmat ad neki a király megmentésére; kiderül kiléte s feleségül nyeri a király nevelt leányát. Ebben rousseau-i gondolat lappang: a természetes ember fölénye. Az egykorú kritikák is allegoriának nézték.² Az *ember tragédiája*-ra nem emlékeztet benne egyéb a címen kívül. Ennek csilláma fordíthatta ide Bayer tekintetét.

¹ In vier Acten. Wien, 1844. Nálunk is adták, de nyomtatásban csak németül jelent meg.

² Így Jókai. L. Vértési Jenő: *A romantikus dráma*. — A M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatában, 1914.

Mindez csupán általános benyomás lidércze, a homályos emlékezet bolygó fénye, a mely tévútra csábít.

A hasonlítások általában nagyrészt ötletszerűen, puszta föltevésen alapulnak, a nélkül, hogy kimutatható volna az érintkezés.

Egyeseket több vagy kevesebb tárgyi hasonlóság ösztönzött összevetésre. Kivált a bibliai színeknél nyílt erre alkalom. Bayer József Morvay nagy könyvét bírálva, Metastasióknak *Ábel haláláról* szóló melodramáját említette.¹ De ennek tárgya nem a bűnbeesés, hanem az első gyilkosság, mi Madáchnál elő sem fordul, hiszen még Kain sínesen a világon. Így a hasonlóság csupán annyi, hogy a darab az ősz szülék közt játszik, Ádám, Éva s angyalok is szerepelnek benne, mint Madáchnál a II. és III. színben s a XV-ben.

Van Doležal Ágost tót költőnek egy nagy költeménye (1791.), egy óriási verses mű, melyről a *Slovenské Pohľady* című, Skultéty József szerkesztette s Turócz-Szent-Mártonban nyomtatott

¹ *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1898. 260—71. l. — 1802-ben jelent volt meg e könyv: *Metastasiuskak egy-néhány játéka darabjai*. Fordította olaszból Döme Károl. Komáromban. — 1—41. l.: *Ábel halála* — Metastasio számos ilyen színjátékot faragott édeskésen az ó-kori történetből s a bibliából Izsákról, Józsefről stb.

tót fo
nélkü
tragéd
E m
sem k
embe
volna
rövid
mény
verse
nak,
és t
világ
Ábel
Ábel
vérén
Ádám

¹ X
Litera
című
ujságr
idézett

² A
a ki sz
címér
jából.
is olv
a vég
szavai

Ma

tót folyóiratban¹ azt olvashatni, hogy «e *Tragédia* nélkül Madách nem írhatta volna meg *Az ember tragédiáját*, a magyar irodalom e büszkeségét».² E műről még nem írtak irodalmunkban, össze sem hasonlították Madáchéval,² ki mint fölvidéki ember tudhatott e költeményről, de ha tudott volna is, nem követte. A mű címe egyszersmind rövid foglalata tartalmának; e szerint a költemény: «Az egész világot érdeklő tragédia, vagyis verses elbeszélése ős-szüleink szomorú bukásának, a hol minden felöltés és kétség, a tudósoknál és tudatlanoknál felmerülők előadatnak, fölvilágosíttatnak és megezáfolttatnak, hozzáfűzve Ábel vérének szava, Seth patriarchának siralma Ábel fölött, Ábel sírjának fölirata és Krisztus vérének mindenén átható szava, — összeírva Ádámnak egy fia által».

¹ XVII. kötetében (1897.) a 9. füzet 553. lapján a Literarno-historičke drobnosti (Irodalomtörténeti apróságok) című rovatban van szó a Staré Noviny (Régi hirlap) cz. ujságról, ennek munkatársai közt Doležalról; itt van az idézett passus.

² A költeményre Morvay Győző úr hívta föl figyelmemet, a ki szíves volt a könyv címét, s címének és a fejezetek címének német fordítását is átengedni tájékozódás céljából. — Riedl Frigyes tanár úrnak egyik tanítványa át is olvasta a tót költeményt, de nem talált hasonlóságot a végső sóhaj kivételével, mely a «küzdj és bízva bízzál» szavaira emlékeztet.

Az egész harmincz szakaszra és kétszázhatvan fejezetre oszlik. Az első rész az ember teremtéséről szól, a második a bűnbeesés állapotáról elmélkedik, a további hat a kisértést, a kigyó cseleit és rábeszélését, Éva bűnét s a bűnbeesés idejét és körülményeit adja elő. A továbbiak az Úr ítéletét, az ember védekezését és bűnbánatát festik, vallásos bölcselkedésekkel kísérve, melyek azt fejtegetik, mint sujthatja büntetés egy eset miatt az egész emberiséget (XIX), azon a réven, mert «Ádám az egész emberiség képviselője» (XX.). A XXIII. szakasz a 139—177-ig terjedő alcímeken át magyarázza, mint lehetséges a bűn a világ rendjében. Egy későbbi szakasz (XXVI.) a munkálkodó Ádámot festi, mint Madách a III. színben, külön fejezetekben rajzolva tanyáját, a földművelést, aratást, állattenyésztést, a szövés-fonás mesterségét, leírva közben asztalukat és Éva ágyát (207—215. alcím). Majd az igaz hitet és eretnokséget fejtegeti, átcsap Ábel vértanúságára, siránkozik a világ fölött, s az egészet «Isten vérének szózata» zárja. Látnivaló, e monstruosus mű vallásos és erkölcsi fejtegetések láncsora; tárgya, eseményei, az elmélkedések inkább Milton hatására vallanak, mintsem Madách művével volnának párhuzamban. A kisértő, az első emberpár s bűnbeesésök közösek ugyan, de Doležal

műve
muta
jaiba
bízzá
egész
nelm
a nag
megg
kape
főbb

Tö
neke
veszt
diája
roko
csola
Ede
Ádám
előtt
Ádám
sonlo
köve
vőbe
mely
nem

1 j
Közlö

műve Madáchnak csak első és második színével mutat tárgyi hasonlatosságot, s végső accord-jaiban, melyek emlékeztetnek a «küzdj és bízva bízzál» szózatára. Azonban a tót költemény egészen Ádámnál marad; hiányzanak a történelmi képek, az emberiség küzdelmei és haladása, a nagy ember hivatása s harcza a korral és a tömeggel, a földi pálya s a nemzedékek összekapcsolása a végtelennel, melyek Madách legfőbb s egyszersmind kiengesztelő eszméi.

Több joggal hasonlította a paradicsomi színeket Greguss s utóbb Szász Károly Milton *Elvesztett paradicsomá*-hoz, mely *Az ember tragédiájának* szintén csak paradicsomi színeivel rokon. Egy részleténél azonban szorosabb kapcsolat mutatkozik. A XI. ének e helyére Reményi Ede utalt.¹ Itt Mihály arkangyal megmutatja Ádámnak a föld kerekét s visióban föltárja előtte az emberiség jövőjét, hogy megnyugtassa Ádámot ivadékanak sorsa felől. Ebben van hasonlóság, csakhogy Milton az epopeiák példáját követte, mert az eposi hős rendesen belát a jövőbe, hogy ott szemlélje a távolabbi jövőt, a melyet meg nem érhet, s abban küzdelmei bérét, nemzetsége fölvirágzását; számára e látvány

¹ *Leírások Milton eposaiban. — Egyetemes Philológiai Közlöny, XIX. 218. l. — XI. ének, 385—754. sor.*

vigaszt és remény forrása, s egyszersmind a költemény további kimenetelének jóslata. Mindebből van valami Madáchnál. Ádám is sarja jövődjét szemléli s ebben a saját sorsát, de a jövő képe itt nem oly megnyugtató, csak a belőle vont eszmék teszik azzá.

Nem több tárgyi hasonlóság mellett valamilyen benső vonások is emlékeztetnek *Az ember tragédiájá*-ban Calderonnak *Az élet álom* című autojára, mire Beöthy Zsolt mutatott rá.¹ A tárgyi közösség itt is csak annyi, hogy az auto a Paradicsom őslakóját rajzolja, a kísértőt s s a bűnbeesést, de egyszersmind a fölemelkedés útját is. A sötétség ura föllázad a teremő ellen, s a Bűnnel szövetkezve, megkísérti az első embert. Erre szörnyű égháború támad, melyben az ember elveszti eszméletét. Magához térve, csupán álomnak hiszi az Édent, de Értelem és Akarat hozzá szegődnek, hogy keresni segítsenek elvesztett üdvét, Bölcsesség pedig magára ölti az ember lánczait, mire a Bűn és Sátán őt feszítik keresztre; csakhogy föltámad, miben az ember a kegyelem zálogát látja, azonban rettenet, hátha ez is csak álom. De a Mindenható vigasztaló szavai hallatszanak: «Álmodni fogsz, a míg csak

¹ *A tragikum.* 453—455. 1. Nem a szerző hasonló című színművéről van szó.

élsz; de őrizzed a legfőbb jót, mely néked adott, különben a halál álmából szűk börtönben lesz ébredésed.» «Ime — mondja Beöthy — Madách Ádámjának őse, ki a fél-álom, fél-való képeiben engesztelődik ki sorsával, az isteni kegyelem segítségével mellett. Ime Luciferé is, ki az embert nem csak erkölcsileg akarja megrontani, hanem testileg is semmivé tenni, megölni. Ime *Az ember tragédiájának* vezér gondolata: az ember és emberiség élete álom, melynek boldogító ébredést a legfőbb jó hitének megőrzése biztosít.» Az alakítás módjában is rejlik némi hasonlatosság. Az autóban is fogalmakra van lefejtve az ember természete, mint a mysterium-félék rendes szokása; Madách elvonó hajlama, ha drámai költeményében, az új kor e böleselő mysteriumainak egyikében nem személyesíti is külön, de erősen kiemeli az ember lelkében ugyane vonásokat; Ádám szintén értelemre s akaratra törekszik, ezek segítségével vívja küzdelmét. Ismerhette ez auto kivonatát Goethecommentárokból, melyek *Faust*tal kapcsolatban föl szokták említeni.² Ily általánosságért azonban akkora költő, mint Madách, aligha szorult kölcsönre. A találkozások tárgyi és bensőbb tekin-

² Kuno Fischer: *Goethes Faust*. IV. kiadás, 402. l.; Lewesnél is. Nálunk is Heinrich Gusztáv: *Faust-tanulmányok*.

tetben mind e költeményekkel a közös forrásból erednek, a bibliából. Ezen alapszik tárgyi közösségük: a bűnbeesés, a közös színhely, a kísértő s az első emberpár szereplése. Innen ered e költemények további fejleménye is: a megváltás, az Úrral való kibékülés gondolata. A biblia a bűnbeesés után a bűnhődésre kárhoztatott emberi nem küzdelmeit beszéli el, Izrael történetében, melynek helyébe Madách a világtörténelem jeleneteit állítja; de az új-szövetség ott is meghozza a kiengesztelődést. Hozzákapcsolják ezt tárgyukhoz mind e költemények: Doležal és Calderon az Úr szavában, Milton a *Visszanyert Paradicsom*-ban, Madách az utolsó színben. E költemények tehát mind tárgy, mind pedig gondolati tartalom dolgában egyaránt a biblián épülnek, innen hasonlatosságuk.

Ily távoli emlékek fölmerülhetnek az olvasóban a történelmi színek során is. E kis tragédiák bő korrajzuknál fogva néha rokon korban játszó színművekre emlékeztetnek. Pharao, a mint szinte az istennel száll versenyre, elbizottságában, szolgálai közt, mint tipikus keleti kép egy orientális dráma expositiójának tetszik. Benső magva: a megnemesedő zsarnok képe, Byron *Sardana-pal*-ját juttatja eszünkbe. A Miltiades-szín nem olyan-é, mint egy görög történelmi tragédia záró jelenete? A római dőzsölés nem idézheti-e

föl a *Kegyencz* tivornyájának képét, hol a mánor egy sülyedő világ öntudatát fojtja el, melyben a nő fogadás és koczka tárgya? Tankréd sorsában nem találni-e meg egy romantikus lovagdráma némely vonásait? A csalódó eszményi lelkesülés s mellette a nyersen józan szűkkeblőség szinte a manchai nemes lovagot s bumbordi fegyverhordozóját juttatják eszünkbe. A szigorú sorsú tudós, nagy álmaival egy ellenséges világban, családi balsorsa közepett — a Milton-drámákkal mutat némi külső hasonlóságot. Azonban az ily könnyed associatiók raja szétfoszlik, mihelyst szemügyre vesszük. Az ilyeneket a színek tárgyas korrajza mellett benső tartalmuk általánossága hívja életre, épp úgy, mint a keretnél a tárgyi hasonlat mellett Madách gondolatainak sokat átfogó területe.

Vannak azonban mozzanatok, melyeknél szorosabb hasonlóság mutatkozik. Calderon *Csodaterő magus*-ában az ördög gavallér képében szegődik a pogány Cyprianus mellé, hogy lelke díjában karjába vezesse a rég sovárgott Justinát. De a keresztyén szűzön nincs hatalma; csak álképe jelen meg Cypriánnak, s midőn az meg akarja ölelni, csontvázzá sorvad, mely azt mondja:

Igy foszlik szét, Cyprianus,
A föld minden dicsősége.

Madách erről is olvashatott bármely *Faust*-commentárban, de nem következés, hogy irodalmi kölcshöz nyult volna ily általánosságért, minő a csontváz megjelenése Tankréd előtt, könnyen meríthette a néphitből is. Hasonló fordulatot találni José de Espronceda spanyol költőnél (1810—42), a *Salamancai deák* legendájában, kit egy fátyolos nő maga után csábít s egyszerre csontvázvá válik s örök menyasszonyaként öleli magához. Ezt Madách bizonyosan nem ismerte, s valószínű, hogy külön-külön mindhárman a legendák s a nép- és műköltészet általános közhelyéből merítettek. Van • Byron és Hugo hatása alatt álló spanyol költőnek egy hat énekes költeménye, *El diablo mundo*, mely szerint az élet nehéz, szomorú álom, egyetlen öröme a szerelem órái. Ebben az alapeszme áll némi rokonságban Éva szerepével, a ki Madáchnál is a földi élet vigasza; nem minden alap nélkül hasonlították össze a spanyolok e két művet Carlos Lasalde piarista tartalmi ismertetése nyomán,¹ noha a spanyol költemény eszméje Madáchnak csak egy részletével találkozunk. Ez azonban szintén csak a gondolatok véletlen találkozásának példáit szaporítja.

Néhol szerkezeti elemekben is akad egy-egy

¹ *La Tragedia de Hombre. — Revista Calasancia. 1892.*

más:
mán
kere
veru
sőt
Ily
fölso
s las
An
szem
tervé
iroda
nön p
tanul
kívül
utalt
visio
nek,
rint

¹ A
könyv
vetett
rich G
mányá
² T
³ G
Hjalma
248—2
ban: F

másra emlékeztető vonás. Wallis asszony nyomán Gálos Rezső az örökéletű s minden korokon keresztül vándorló Ádámot az «örök zsidó», Ahasverus mondai alakjával helyezi párhuzamba, sőt utóbb a bolygó hollandi mondájával is.¹ Ily párhuzamoknál az egymástól eltérő példák felsorolása elmosza a határozott körvonalakat, s lassanként mindent egymásba olvaszt.

Arra nézve, hogy Ádám az álom tükrében szemléli sorsát, Haraszti Gyula² Lessing *Faust*-tervére utalt példa gyanánt, ki előtt, mint irodalmunkban Heinrich Gusztáv fejtegeti, önön phantomja élte volna végig sorsát, az álmodó tanulságára.³ De itten árnykép szerepel s Faust kívülről szemléli. Szintén a látomás kapcsán utalt Morvay Dante *Isteni színjátékára*. Ez is visio s abban történelmi személyek szerepelnek, de nem kor, hanem erkölcsi elvek szerint csoportosítva s az álmodó itt még kevésbbé

¹ *A bolygó zsidó mondája és Madách.* — Heinrich-emlék-könyv, 293. s köv. l. — E kapcsolatot német írók is fölvetették, Albert Soergel és Johann Prost, a mit már Heinrich Gusztáv mérlegelt *A bolygó zsidó mondája* cz. tanulmányában. *Budapesti Szemle*, XXVII., 1881.

² Tanulmányának első kiadásában, 33. lap.

³ *Goethe Faustja.* — Tanulmányok. — Irták Boyesen Hjalmar Hjorth és Heinrich Gusztáv. M. T. Akadémia. 248—249. l. — Heinrich műve újabban bővített kiadásban: *Faust*. Irodalomtörténeti cikkek. — Budapest, 1914.

vállal szerepet. E ponton még inkább hasonlíthatni össze Ádám álmát Calderon darabjával, *Az élet álom*-mal, hol a kitett s vadonban nőtt királyfiu egy nap, míg alszik, atyja udvarába viszik; de viselkedése új szerepében csak rémületet kelt, s altában visszaviszik régi fogságába. Midőn ott fölébred, élményeit eleinte álomnak véli, de homályos emlékezése tanulságot szűr le sorsából, szilaj természete megváltozik. Itt megvolna az álom s tanulsága, melynek intelme nyomán az álmodók másképp folytatják életüket; csak hogy a királyfi élménye valóság, bár álom gyanánt hat, Ádámé pedig valóságos álom, de oly élenken éli át, hogy élménynyel ér föl.

Az álom keretében múlt és jövő képei merülnek föl Shelley *Queen Mab* című fiatalkori költeményében, kinek *Fölszabadult Prometheus* is távoli rokona Ádámnak prometheusi vívódásában. Az előbbire Morvay Győző utalt először.¹ A tündérkirálynő kiszabadítja a test bilincséből a szunnyadó Janthe lelkét s magával viszi a légen át, hogy föltárja előtte a múlt és jövő képeit, mint Lucifer, s megmagyarázza néki a világot. (VI.) A végtelenben repülnek, mint Ádám; a föld előttük is csak egy parányi pont (I.). Látják azon Palmyra romjait, hol

¹ Nagy könyvében, 64. l.

,egy-
hog
ják a
eltün
helyü
Mint
teljes
nók
tatlan
Shelle
mésze
is kép
lástól
serege
zsarn
ráért.
uralm
szere
lélek
a tök
vak se
«Hány
szívén
számb
párolg
pált!»
jára ö
péröl

„egy-egy zsarnok milliók nyakán tartotta lábát“, hogy rabszolgái sóvárogtak a halál után. Látják a Nilust s az omladozó pyramisokat, melyek eltűnnek a föld színéről, akár építőik, s jeltelen helyükön arab sátor leng a pusztá homokján. Mintha csak Madách Egyiptomát látnók, Lucifer teljesülő jóslatával egyben, s az ő hangját hallanók a magyarázó szellem ajkáról: «Mi halhatatlan hát itt? Semmi sem.» (II.) Innen fogva Shelley letér az elmélkedés útjára, a maga természet- és szabadságimádása felé, de a közben is képek ötlenek föl; a tündér egy lelkifurdalástól gyötrött királyt mutat s harczzomjas sereget, a zsarnokságot és a papokat, a szellem zsarnokait okolva az emberiség minden nyomoráért. Bőven elmélkedik az önzésről, az aranyuralmáról, melyen, mint a londoni színben, szerelmet is vehetni. (III—VI.) Pedig az emberi lélek nagy szentség: «minden szív magában rejti a tökély csiráját»; de elősmeri a viszonyok s a vak sors iszonyú hatalmát is, midőn arról beszél: «Hány Milton vándorolt parasztgunyában, néma szívének sovárgását gondba és mindennapi nap-számba fojtva el! Hány kézműves-Cato erélye párolgott szét, míg gombot vagy szöveget kalapált!» E szavakban Madách gondolatának párája ösmerhetni Luther és Leo megcserélt szerepéről s a laktanyában poshadó Napoleonról

(XIV. szín. Shelleynél V. szak.). A tündér mégis jobb jövővel biztatja Janthe szellemét, a nagy emberek által, kik a természettel egyetértően új teremtésbe kezdenek. Ismét Madáchsal rokon a nagy ember hivatottságába vetett hit, a ki folytatója a teremtésnek. A földidézett Ahasvér luciferi módon lázong az égi zsarnok ellen, ki a világot játéknak teremté, míg a tündér, Shelley pantheismusának megfelelően — a minek csirája Madách lelkében is él — a szükségszerűséghez folyamodik, s magasztalja azt a kort, midőn minden bércznek, fának, fűnek megvolt a maga szelleme, minők Madáchnál a Paradicsom nemtői. (VII.) A föld majd ismét tökéletes emberek Édenévé változik, s akkor a halál sötét kapuja azúr szigetekhez vezet, ha az ember akarata nem lankad el a küzdelemben az uralom, álnokság, nyomor ellen. A küzdés ismét madáchi gondolat; ezzel száll vissza Janthe a földre.

Közös itt Madáchsal az álom, a múlt és jövő szemlélete, a küzdelem s a természettel való testvériség érzése; de mindennek más a színezete. Madách mindezt bölcsészi szemmel s mondhatni vallásos megnyugvással tekinti, Shelleyben pedig mind forradalmi tűzzel lobog, daczos és túlzó világfelfogásának elemeként, melyeket ebbe a jelmondatba foglalt össze: "Εἶμι φιλόανθρωπος δημοκράτικος τ' ἄθεος τς.

A r
és a
hamar
míg M
Tör
ben a
zadok
Az ő
e rok
észlel
álma
ájá-ra
ban
«több
kifoly
zetese
gédiáj
küldő
őszén
fordít

¹ B
lapoko

² K
furdala

³ H
⁴ A

darabj
ily kis
mint

A mellékest mellőzve, a fő hasonlóság az álom és a múlt látománya, mely azonban Shelley-nél hamar megszakad s bölcselkedésbe olvad föl, míg Madách jelent és jövőt ilyen képekbe foglal.

Történelmi színeinek egész sorát s némi részben az egésznek conceptióját Hugo Victor *Századok legendáival* vetette össze Szász Károly.¹ Az ő nyomán később Haraszti Gyula is említette e rokonságot, Madách kisebb költeményein is észlelve Hugo hatását, kivált a *Nabukodonozor álma* szertelen befejezésén;² *Az ember tragédiájára* térve, szerinte Hugo «a Századok mondájában ugyanily titáni ötlettel küszködött», s ez «több esetleges találkozásnál: a szellemrokonság kifolyása».³ E véleményhez az indokolást előzetesen Szász szolgáltatta. Mikor *Az ember tragédiája* megjelent s Arany neki bírálatra megküldötte, Szász épen a *Századok legendái* 1859. őszén megjelent első sorozatának egyes darabjait fordítgatta.⁴ Egyszerre volt hát elmerülve a két

¹ Bírálatában, az *Egyetemes Könyvtár* kiadásában 81—84. lapokon.

² Közelebről ez a *Századok legendáinak* Kain lelki-furdalását ábrázoló *Lelkiismeret* cz. darabjával párhuzamos.

³ Haraszti tanulmányának első kiadásában, 29. és 31. l.

⁴ A második sorozat 1877-ben látott napvilágot. Ennek darabjait a költő később közbeolvasztotta az előbbieknél; ily kiadásokban Szász párhuzama kevésbbé áttekinthető, mint az akkori gyűjteményben. Szász fordítása bírálatá-

költői műben, s fogékonysága mélyen átérzett minden bennök rejtező rokonságot; innen magyarázható némi túlzása. «Részemről azt hiszem, — írja, — az általam és mások által említett világ-remek egyike sem áll alapeszmében, szerkezetben, sőt némileg a kivitelben is, oly közel Madách költeményéhez, mint ez. Hugo is a teremtetesen kezdi s a jelenen és az időkön túl végzi. Ő is az emberi nem küzdelmeit festi, erőteljes képekben, mindenütt a forduló pontokon. Ő is az összes világtörténelmet állítja keretül körülbelül ugyanazon eszmének.» A történelmi képekre nézve megjegyzi: «Hugo sokkal több, összesen 36 jelenetet (illetőleg történetet) dolgoz föl s a részletekben végtelenül gazdagabb, de művét tizenöt fő szakaszra osztja, s ezek sorozata *Az ember tragédiája* tizenöt színével érdekesen állítható össze, a nélkül, hogy egymással épen összeesnének. De például a D'Ève a Jesus *Az ember tragédiájában* az 1—3. színnek, a Décadence de Rome a hatodiknak, Le cycle héroïque chrétien és Les chevaliers errants a hetediknek, Les trones d'Orient a negyediknek, Les merceinaires a kilencediknek, Maintenant a tizen-

val egy évben jelent meg. *A századok legendájából*. Hugo Victortól. — Fordította Szász Károly. — Kiadta a Kisfaludy-Társaság, 1862.

egyed
feleln
hason
keret
is va
első g
Madá
a vá
gyüln
séges
a kép
képek
helye
ban,
törté
válas
győző
ban,
talál
hozzá
a kiv
séget
szere
a tö
szem
kedé
sülne
tükö

egyediknek, Vintième siècle a tizenkettediknek felelne meg.» E távoli, szétszórt s merőben külső hasonlóságokat mindkét helyütt a történelmi keret hozza magával. Azonban sok különbség is van; Hugo kis hőskölteményeket ír — az első gyűjteményt így nevezte: *Petites épopées*, — Madách pedig kis tragédiákat; Hugónál nagy a változatosság, románczok, genréképek vegyülnek közbe; Madách egyenletesebb és egységesebb; amott nemcsak tágabb a keret, több a kép és lazább kapcsolatuk, hanem az egyes képek tárgya és színezete is más: történelmi helyett legendai. Hugo maga mondja előszavában, hogy az emberiség két oldalról tekinthető, történelmi és legendai szempontból. Ő az utóbbit választja, mert szabadabban bánhat vele s meggyőződése szerint kifejezőbb. Hugo előszavában, honnan Szász is sokat idéz, oly pontokat találni, melyek törekvését és tervét közelebb hozzák *Az ember tragédiájá*-hoz, mint maga a kivitel. Szándéka ez volt: «kifejezni az emberiséget valamilyen cyclikus műben, lefesteni egyszerre és egymás után minden szempontból, a történet, rege, bölcsészet, vallás, tudomány szempontjából, melyek a világosság felé emelkedés egyetlen és hatalmas lendületében egyesülnek; megjelentetni hol homályos, hol fényes tükörben... ez egységes és sokféle alakot, az

Embert.» Rajzában, mint maga mondja: az emberi nemet egy nagy collectiv egyénnek fogja fel, a mi közel jár Madách alakításához, csak hogy Hugo az embert elvont egyénnek veszi, s hiányzik nála az állandó személyesítés erőteljes kifejezése. A képek nála is egy lánczchá vannak fűzve, «Évától, az emberek anyjától fogva a Revolutióig, a népek anyjáig». «Egyik költemény a másíknak adja át az emberi hagyomány szövétnekeit. Quasi cursores.» «Találni itt valamit a múltból, valamit a jelenből, s mintegy kósza délibábját a jövőnek.» «E költemények, bár tárgyra nézve elűtők, egy gondolattól vannak áthatva, nincs is közöttük más kapocs e fonálon kívül, mely néha láthatatlan, de azért sohasem szakad el, s e rejtélyes fonál az emberiség útvesztőjében nem egyéb, mint a Haladás.» Ez is rokon Madách gondolatával. A fejlődést képeiben érzékíteni Hugo sem bírja; mondja is, hogy e szál néha láthatatlan. A haladás fogalmát azonban szintén meglehetősen egyformán értelmezik. Előszavának végsoraiban Hugo így foglalja össze czélzatát: «Az emberi nem fejlődése századról századra, az ember, a mint a sötétségből az eszmény felé emelkedik, a szabadság lassú és fontos kivirágzása, az élethez való jog, a másokért való felelősség: a vallásos hymnus egy faja ez ezer strophában...» Lanson is úgy magyarázza,

mint.
Ez is
Mé
tekin
hogy
jessé:
egybe
Ezek
feltün
végte
Ugya
véber
Sát
nem
köl
a szö
a bot
tön,
Mind
végén
válts
hogy
szere
ember

¹ E
1039.

² P

mint humanus és demokratikus conceptiót.¹ Ez is rokon Madách alapeszméjének egyik ágával.

Még több a hasonlóság Hugo egész conceptióját tekintve. Már az első sorozat előszavában jelezte, hogy e képsort két nagy költemény teszi teljessé: *La Fin de Satan* és a *Dieu*, melyek Szász egybevetésénél jóval későbbben jelentek meg. Ezek együtt a lét hármasságát voltak hivatva feltüntetni, mint az emberiség, a gonosz, a végtelen; a haladó, a viszonylagos, az abszolút. Ugyanazon hármasság ez itt, mint Madách művében.

Sátán Hugonál is beleavatkozik az emberi nem történetébe. Szöveget, botot, kődarabot örökölt Kaintól, melyekkel ez Ábel gyilkosa lett; a szögből lesz a kard, az ókori zsarnokok kardja, a botból a bitó s Krisztus keresztje, kőből a börtön, a Bastille;² ezek a Sátán művei s eszközei. Mindezt földöntúli jelenetek fogják közre, melyek végén az Úr elküldi a szabadság angyalát, hogy váltsa meg a Sátánt. A szabadság hivatása, hogy eltörölje a földről a gonoszt. Sátán földi szerepében ismét van valami hasonlóság *Az ember tragédiájával*; a megoldás azonban az

¹ *Histoire de la littérature française. Neuvième édition.* 1039. l.

² E rész a kidolgozásban hiányzik.

érzelmes romantika s Hugo forradalmi szellemének közös szülötte.

Több hasonlatot mutat a *Dieu* című látomás. Ebben a költő lelke a végtelenben száll, Őt, a mindenség okát keresve; az emberi szellem figyelmezteti:

Nul ne doit sortir de son possible.

Az űrben szálló Ádám van itt előttünk s a föld szellemének hangját hallani.

Röptében a lélek különböző symbolumok után, melyek az egyes vallásokat fejtegetik, egy angyalal találkozik; ez beavatja a mindenség magasabb fölfogásába. Föltárja a föld és ember parányiságát, szól az állat, a növény, ásvány érzéseiről és mindent összekapcsol: «Tout vit.» — «Tout les êtres sont, et furent, et seront»; «Tous les êtres sont Dieu tout les flots sont la mer»; «L'étincelle de Dieu, l'âme est dans toute chose — Le monde est un ensemble où personne n'est seul.» A mindenségnek hasonló egysége, Istenbe olvadása ez, minőt Madách is gondol. Az angyal hatalmas hymnust énekel arról, mint forr össze az ember a mindenséggel:

Soyez témoins, o cieux, que l'ilote et l'esclave —
Et sur son lit maudit le lépreux solitaire
O cieux, sont vos égaux, et que les vers de terre
Sont vos frères, soleils!

És

Ádám

Csup

Die

Fő

rejté

a mi

E

gond

mind

megl

tároz

A

ság.

az ö

kain

rende

életn

s e n

Az

len t

hason

is ta

És mégis:

Rien n'existe! Car c'est dans une rêve qu'ils sont.

Ádámot is gondolkodóba ejti:

Több-é, mint álom, a lét?

Csupán az Úr van igazán:

Dieu n'a qu'un front: Lumière! et n'a qu'un nom: Amour!

Földi szemek elől mindezt eltakarja a halál rejtélye, a költő előtt csak akkor tárul föl minden, a mikor meghal.

E ragyogó és szertelen vonásokban rokon gondolatok lüktetnek Madách utolsó színének mindent átfogó eszméivel, csakhogy ő nem oly meglepő, colossalis és ragyogó, de viszont határozottabb, világosabb és tárgyyszerűbb.

A két mű közt tagadhatatlan a szellem-rokonság. Rokon a tárgy és az alakítás. Mindkettő az örök embert rajzolja, a történelem korszakain át, melyekben Madách tömörebb s több rendet tart; rokon az egész conceptio: a földi életnek túlvilági hatalmakkal való kapcsolata, s e részben eszméik is rokonok.

Azonban mindez csak a nagy szellemek véletlen találkozása, kik az élet értelmét fürkészhöz, hasonló gondolatokra jutnak. Szász Károly nem is tartotta egyébnek a bírálatába foglalt össze-

használtat „puszta curiosum“-nál; «mert — írja — a mint képzelem, hogy *Az ember tragédiája* több évi munkálkodás jól megért gyümölcse: több mint valószínűnek látom, hogy annak eszméje, sőt terve is készen volt már, midőn a *Századok legendája* megjelent». Hugo műve 1859 őszén látott napvilágot, Madách pedig már ez év elején fogott munkába, melyet 1860 tavaszán be is végzett. Mód sem volt tehát arra, hogy Hugónak e műve Madáchra hasson. Legfőlebb a *Legendák* első sorozatát olvashatta volna, de azt is már munkája közben, midőn a történelmi képsor terve nemcsak kiforrott, hanem jórészt testet is öltött. A mi azonban *Az ember tragédiájának* fölséges conceptióját vinné közel a *Századok legendájához*, a földi pálya beékelését a menny és pokol küzdelmei közé, azt Madách nem meríthette innen.

Madách általában keveset ismert abból, a mihez hasonlították. Hiszen ha a párhuzamok mind megállanának, műve minden ízében mintára vallana s egészben az utánzás nagy gyűjteménye lenne. Akkor az első emberpár képe s bűnbefesése Milton eposára, a fogalmak személyesítése Calderon autojára támaszkodnék; az örök Ádám rokona volna a bolygó Ahasvérnak, az álmot és a múlt látásait Shelleytől kölcsönöznék, Victor Hugótól a világtörténeti képek lánczának

gonc
hogy
bizo
máj
tisz
műv
tekn
Sem
de m
csak
nete
nem
jelen
legen
az
sing
de
Cal
Fav
felh
S
lem
hett
oly
eml
látá
mi
s a

gondolatát. Alig maradna valami sajátja. Csak hogy Madách mindebből keveset ismert. Egészen bizonyosan nem ösmerte Metastasio melodramáját; nem követte a tót költeményt, mely tisztán erkölcs-bölcséleti mű s mint Metastasio műve, ez is fogva marad a paradicsomi jeleneteknél, a mi Madáchnál csak kiindulási pont. Semmi nyoma annak, hogy olvasta volna Miltont, de még ha ismerte is, nem vehetett innen egyebet, csak némi festéket, egy-két színt az első jelenetekhez. Nem ismerhette Esproncédát, mert nem tudott spanyolul. Nem valószínű, hogy megjelenésekor mindjárt hallott volna a *Századok legendájá*-ról, de semmi esetre sem ösmerhette az egész mű conceptióját. Calderonról és Lessingről olvashatott volna *Faust*-commentárokbán, de kétséges, vajon forgatott-e ilyen műveket. Calderon titkon, rejtek úton is hathatott reá, *Faust*-on keresztül, hiszen egyet-mást Goethe felhasznált belőle.

Shelleyt ismerhette, hiszen barátjáért és szellemrokonáért, Byronért rajongott; ez elvezethette őt Shelley könyveihez, bár ennek nem volt oly messzeterjedő hatása. A mi nála Shelley-re emlékeztet: az úrben szállás, a múlt és jövő látása — azt inkább Byron *Kain*-jából vehette; a mi szorosabb hasonlóság fennáll Palmyra-képe s az egyiptomi szín között, fakadhat a korrajz

általános vonásaiból, mint a hogy' egyetemes eszméinek némely csilláma általánosságában emlekeztet Shelley rokon gondolataira.

Ez elemek általában véve mellékes mozzanatok az egészhez képest, s ilyenekért aligha szorult kölcsönre akkora költő, kitől *Az ember tragédiája* telt. E mellett szól, hogy Madách e mozzanatokot önerejéből sokszor jobban alkotta meg költőtársainál, kiknek példájára hivatkozni szokás. Az első emberpár s a bűnbeesés nála csupán kiindulási pont; Milton égi és pokolbeli hatalmainak harczát ő az emberi szívbe tette át és főtárggyá emelte, a mi Miltonnál csak az eposi hős visiója, az élet értelmét, az emberi faj hivatását fürkészve. Az álom tükrében idézte fel a multak képét, de míg Shelley hamarosan bölcsekedésre tér és általánosságba vész, Madách következetesen végig vezet képeiben az emberiség egész történetén, jelenen és jövőn, s ezekből olvassa ki tanulságait. Conceptiója rokon Hugo-éval, de ezt is tökéletesebben vitte keresztül, mert a *Fin de Satan* három külön történetből áll,¹ a *Dieu* meg merő elvont okoskodás; Madáchnál pedig ez olyan keret a mű elején és végén, mely belejátszik a képek sorába, áthatja az egészet.

¹ Egy nincs kivéve.

E
az ál
Shelle
oly ú
tak;
volt
nagy
gond
Shelle
Te
ember
címu
erőse
máss
a sze
megv
néme
Az e
fordí
ben
E k
mism
az if
is le
föltá
conce

¹ 1
napal

E párhuzamok tanulsága nem kevésbé becses az által, hogy a közvetlen hatás — kivéve talán Shelleyt — ki van zárva. Mutatja, hogy Madách oly útra lépett, melyen a világ nagy költői jártak; mutatja, hogy költői ereje oly feladatra volt képes sikerrel vállalkozni, mely Hugo legnagyobb conceptiójával rokon, s szelleme a gondolatok oly magasságába emelkedett, hol Shelley és Hugo geniusával találkozott.

Teljes bizonyossággal két költő hatott *Az ember tragédiájá*-ra: Byron *Deformed transformed* című utolsó drámai töredéke és *Kain*-ja, s még erősebben Goethe *Faust*-ja. E három mű egymással is rokon; az elsőre nézve *Faust* hatását a szerző is elismerte előszavában. Mind a három megvolt Madách könyvei közt, Byron két műve német fordításban, több más művével együtt.¹ Az elsőt magyarul is olvashatta, Lukács Mórincz fordításában, a *Budapesti Árvíz* könyv IV. kötetében (1840.), *Elváltotatott idomtalan* címmel. E könyveket sokat forgatta; fiatalkori pessimismusa föllobbant Byron lázongó szellemétől; az ifjúkor fogékonysága sok külső vonás emlékéit is lelkébe véste; mindez tovább élt benne és föltámadt, mikor ő is egy drámai költemény conceptióját hordta lelkében.

¹ *Lyrical költeményei, Manfred, A chiloni fogoly, Sardana-pal, A két Foscari, A kalóz, Lara.*

Az *Átidomított idomtalan* töredékének Madách — a Tankréd-jelenet néhány vonásán felül — egy szerkezeti mozzanatot köszön, a mire Angyal Dávid figyelmeztetett¹. Ott Sátán a püpos Arnoldot Achilleussé varázsolja, régi porhüvelyét pedig magára ölti, úgy kíséri. Itt ez egyetlen átalakulás van, de ez abban is hasonló, hogy Arnold egészen kiemelkedik régi alakjából, életet és lelket is cserél, rögtön a Rómát ostromló (1527) Bourbon connétable seregéhez vágyik, kísérfője tüzes paripákon oda is röpíti, hol új élet vár reá. — Az ördög mellőz minden kötést, mint a ki a nélkül is biztos a maga dolgában; «nem lesz más szerződésed, mint tetteid» — mondja, s Madách Lucifere szintén így gondolkodik. Nála is Ádám vágya szab irányt, Lucifer csak szófogadó kísérő.²

Madách kezén tovább fejtett az átidomulás ötlet-csilláma; az alakcserét kiterjesztette Évára

¹ Élőszóval.

² E költeményben nem a bénaság levetkőzésének vágya az egyetlen subiectív vonás, az átalakulás is az; Byron maga is ilyenformán változott át, midőn a görög szabadság hőseül szegődött. Költői alakjai szintén sokszor szakítanak multjokkal, Manfréd, Lara; többször átidomul környezetéhez Don Juan is, a kit végül — írója terve szerint — elvitt volna az ördög, mert szenvedélye s kalandjai révén kezére játszotta magát. Mindkét motívum régi Byronnál s lelkéből fakad.

s l
egys
meg
B
diáj
tette
Bérc
Szás
Man
hogy
dalm
kifej
pedi
Luci
A
voná
Mell
hozz
Ádám
kisé
nasz
költ
felől
közö
Éva

1
Byron
Akad

s Luciferre is, átvitte egész korokra, s tizenegyszer tudta ismételni, természetes módon, megütközés keltése nélkül.

Byron másik művét, *Kain-t*, *Az ember tragédiájával* párhuzamban Csengery Antal említette először, majd az ő nyomán emlékbeszédében Bérczy, de csupán cím szerint, elemzés nélkül. Szász Károly sem tartotta közelebb esőnek *Manfred*-nél; «csak annyi a rokonság — írja, — hogy nagyjában ugyanazon eszmevilág tág birodalmában járnak.» Morvay azonban egész csapat kifejezést állított párhuzamba,¹ Alexander Bernát pedig rokonnak talált egy-két vonást a két Lucifer alakján, iskolai kiadásában.

A két műben meglehetősen sok a hasonló vonás, bár nem okvetlenül minden kölcsönzés. Mellékes vonásoknál egyrészt a tárgy és a helyzet hozza magával; így csak természetes, hogy Ádám, mint Kain, elejénte bizalmatlanul tekint a kísértőre, majd meg a munka fáradalmát panaszolja. Amaz a helyzetből folyik, emez mindkét költőnél a szent-írás szövegén alapszik. Másfelől a hasonlóság némi része mintkettejükénél közösen Goethe *Faust*-jától ered, így Ádám, Éva és gyermekeik hálaadó fohásza Byronnál

¹ Előbb *Magyarázó tanulmány*-ában, utóbb Koeppel Byron-életrajza magyar kiadásának függelékében (M. T. Akadémia kiadványa).

is Goethe angyalai hymnusának a párja; talán Lucifere sem merészkedett volna egy más világba, ha Faust Walpurgis-éji útjának példája nem bátorítja, hogy viszont Madáchnál őt kövesse az űrbe Ádám és Lucifer.

Kisebb gondolatok könnyen ragadnak meg s születnek újra, a nélkül, hogy a ki használja, számot tudna adni eredetükről. Midőn Kain az űrben a világok szépségét dicsőíti, Lucifer azt veti ellen: «Távolba láthatád csak.» Ép így felel Ádámnak, midőn ezt a vásári élet hymnusa lelkesíti:

Szép a magasból, mint a templom-ének.

Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj

Dallammá olvad össze míg fölér. (XI. szín.)

Ádám tépelődik azon, vajon ,minden nagy eszme, nemes cselekmény csak a körülmény dőre magzata' (XIV.); e gondolat Adah fejében is megfordul:

Csak a körülmény

Teremt-e hát erényt vagy bűnt?

Ily általánosságokat minden fej elvonhat magának, a köztudat birtokai, s lehetetlen megállapítani, kinél eredetiek és kinél kölcsönzések.

Igazában a hasonlat a két költemény közt részben a tárgy részleges rokonságában, főként azonban az általánosításban rejlik. Mindkét

költő a
szülék
bűnbees
zérli h
foglya
fővonás
kettő a
hatatlan
dáchnál
latok h
emberi
ség ősa
ségé, ki
Ádám a
Adah é
a hú n
bennök
festeni.
gítás, l
tája. I
mint Á
műve.
legaláb
kettejü
szikra
Achille
Kaint,
tatlans

költő a bibliából merít; Madách tárgya az ösz-
szülék elpártolása Istentől, Byroné egy újabb
bűnbeesés s a bűnös állapot. De Madách elve-
zérli hőjét a megigazulásra, Kain a bűnnek
foglya marad. Sátán alakja szintén közös, sőt
fővonásaik (L. VI. fej.) és csábítása is. Mind-
kettő a tiltott fák gyümölcsét ízlelteti, a hal-
hatatlanság és tudás vágyát gerjeszti föl, Ma-
dáchnál inkább az értelemben, Kainban az indu-
latok háborgásai közt. Szava mindkét helyütt az
emberi lélek örök kísértése. Kain is az emberi-
ség ősatya, csak hogy a megrögzött bűnös emberi-
ségé, kinek vérében bűneink forrása buzog, míg
Ádám a jobb ösztönök példája s a megigazulásé.
Adah érzelmességével és ragaszkodásával szintén
a hű nő megtestesülése; Éva és Zillah is ilyenek;
bennök Byron a nő nemes természetét akarta
festeni. Nála ez inkább csak költői megvilá-
gítás, Madách Évája pedig a női hivatás min-
tája. Kain is inkább van egyénnek rajzolva,
mint Ádám s általánosítása jobbára az olvasó
műve. De e révén Kain és Ádám mégis rokonok,
legalább a paradicsomi színekben. Rokon mind-
kettejük benső meghasonlása, a mint az isteni
szikra a földhöz kötöttséggel viaskodik; ez az
Achilles-sarok, hova Sátán nyilait irányozza.
Kaint, mint Ádámot, két vágy emészti: halha-
tatlanságért eped és tudásért. Szeme az élet

mellett a halálon akad fönn, a kísértő is halandóságával szólítja meg. Ezzel iker benne a tudás-vágy; emehhez tereli tekintetét Lucifer Byronnál is. Uralmat ígér s a 'tudás hatalmát', «Lásd, mi az igaz tudás». Előbb ő is a természet elemeit tárja föl Kainnak, s ez épen úgy kérdezősködik tőle a tenger és a hó felől, mint a Paradicsom előtt a hőről és delejről Ádám (III. szín), ki előtt a természetnek nem csupán látványai, hanem erői tárulnak föl. Kain ép úgy mélyebbre kíván hatolni; a megismerés nem oltja, csak fokozza szomjukat. Ádám érzése lesz szóvá Kainban:

Ah, semminek látszom saját szememben.

A végtelent szemlélve, azt hívém,
Nyerék belőle egy parányt, de most
Érzem megint parányi voltomat.

Valót beszélt a szellem: semmi vagy!»

(V. ö. Ádám szavait III. szín: Alattam ing a föld...)

Kaint is minden csak önmagára vonatkozva érdekli s folyvást sürgeti Lucifert:

Hagyd tudnom legalább

Létem mivoltát.

E gondolatsor szinte párhuzamos a két költeményben. Kain sem tágít régi óhajától:

... hadd előre

Izlelni halhatatlanságomat.

Mintha Madách pharaóját hallanók ebben s Lucifer hasonlóan felel, mint a pharaónak ministere:

A föld porába térsz meg nem soká,
Öröklétünk egy része az...

Végül Byron Lucifere is látással csillapítja Kain tudvágát, „örök időket halmozva egy óra tartamára”.

Feltüntetem neked, mit megtagadni
Nem mersz: letűnt, jelen s jövő világok
Történetét...

Ez a tárgya Ádám álmának is. Csakhogy Kainnak Lucifer nem váltja be ígéretét; a jövő kárpitját nem lebbenti föl, csupán kiholt hatalmasabb világok közé vezérli, az enyészet képét mutatva az elmulástól rettegő Kainnak, hogy őt kétségbe ejtse. Ez a célja Ádámmal szemben is, de őt nem annyira a múlt és az elmulás, mint inkább a jövő és az élet képével hangolja le. E rész Madáchnál eredeti s művészebb, mert Ádám az álom tükrében átéli a valóságos jövőt, míg Kain ébren szemléli a más világot, hová Lucifer azzal hívja: «Repülj velem az űr végtelenségén át!»

Kain röpte maga ismét hatott Madáchra. Az ember tragédiájának XIII. színe összevág ezzel, sőt nyilván innen ered gondolata. Vannak

ily csodálatos vándorlások *Faust*-ban is; Madáchra egyenest Kain hatott. Faust és czimborája jobbára hordón (Auerbach's Keller), varázsköppönyegen repülnek (a homunculussal), vagy táltosokon, «auf schwarzen Pferden daher brausend» (Nacht. Offen Feld.), a mi mind a boszorkány-mesterről szóló népkönyv hagyománya. Maga az, hogy Kain és Ádám az űrben más világ felé szállanak, közös. Szembeötlő a hasonlóság egyes részletekben is. Kain is ámulattal nézi a messze föld golyóját:¹

Parányi gömb a távol étheren.

... mondd, tehát

Ez Édenünk?...

A csillagok közé vegyülve el...

Tovább szállva, ő is visszasóvárog a földre:

Csillagok

Maradnak el s a föld is, földem! Oh

Hová tűnék? Hadd lássam azt, hisz abból

Teremtetem!²

Mire Lucifer hasonlóan nyugtatja meg, mint Ádámot a föld szelleme: „Ne hidd, hogy tőle elszakadhatsz.”³

¹ Ádám: A gömb... keringve elvegyül

Millió társ közt, s az volt egész világunk.

² Ádám: De visszafrok, fáj, hogy elszakadtam.

³ A föld szelleme: Nem oly könnyű országonból kitörni.

Ugyane mozzanatok teszik költőivé Madách rokon jelenetét. Igaz, mindez szinte önkénytelen folyik a helyzetből, de ennyi találkozás mégsem lehet véletlen.

Kainnak is fölmerül röptében Adah képe, mint Éváé Ádám előtt. Általában Adah viszonya Luciferhez és Ádámhoz megint hasonló Byron és Madáchnál. Ösztönszerű idegenkedése Luciferrel szemben Gretchentől eredő közös vonás. „Ki vagy, ki a szívek közébe állsz?” — kérdezi a szellemtől. Urát is tartóztatja tőle:

... ne kövesd

E szellemet! Ő nem való közülünk.

A nő Byronnál is azt jelenti, mi Lucifernek idegen, az érzést. Midőn Kain az úrben Adahra gondol, korholja érte. «Szánlak, hogy ily mulót szeretsz.» Mire Kain azzal vág vissza: «De téged én, hogy nem szeretsz semmit!» Lucifer ezt Kainban is, mint Ádamban, „gyengeség”-nek tartja. Kainnal ép úgy összeforr Adah egész lénye, mint Ádámmal Éva. «Hogyan lehetnék boldog egymagam?» — kérdezi, midőn Kain elszakad tőle, később pedig úgy érzi:

hol te vagy

Nekem a gyászolt Éden sem hiányzik.

Kész elkísérni Kaint az úrbe, mint a hogy’ követi elűzetésekor, önkénytelen, mint Éva Ádámot a római

szín végén. Kain nélkül nincsen számára élet, de a férfinak sem ő nélküle. Ő a boldogság forrása. Ő nyújt a férfinak enyhét és örömet. Mindez így van *Az ember tragédiájában* is. De már a boldog és magasztos anyaság nincs meg Adahban, noha Kain és Ádám egyaránt fajuknak fentartóját látják ivadékukban. De Kain fellázad a „rózsaarczú szunnyadó” láttára, mert «milliók örök fájdalomnak csirája benne van» s kétszerezsen gyötri az önvád, hogy Ábelben szelid faját kiölte. Az új nemzedék neki a bűn és nyomor fenmaradását jelenti. Ádám is kész lenne faját a földi léttől megváltani, de Éva titkát hallván, föladja a harcot sorsával, melynek engesztelő vonásait sem tagadja meg. Szemében sarja nemcsak a szenvedés és csalódás, hanem a boldogság és törekvés örököse is; rajta keresztül érzi kapcsolatát az emberiséggel, szinte a végtelennel; ebben kiengesztelődik s megtér az Úrhoz.

A bűnbocsánatot és a megváltás reményét Byronnál is a nő sejtelve hirdeti (III. felv.):

Ki tudja, ily engesztelés fajunkat
Nem váltja-é meg egykor?

Mindent összevéve, elég sok a hasonlatosság, de Madách mindent átoltvaszt saját eszmekörébe. Nála is van visio, de lélektani keretbe foglalja, tartalmát meg kibővíti. Átveszi az úrben szállás

ötletét
pillan
párosí
vissza
megvá
mellet
összes
részlet
Byron
végigl

Mac
kodik
latok
tartál
hangu
talált
vaszto
másik
lem. I
vihara
lép; A
zásab
határ
a mű
szemb
kozik
Ily
nek c

Mac

ötletét, némely részleteivel együtt, de a visszapillantást a földre a földi sorsra való emlékezéssel párosítja, s ezzel magasabb jelentőséget ad a visszasovárgás mozzanatának. Byrontól ered a megváltás reményének említése, de Madách a mellett behatón tisztázza a földi és lelki élet összes kérdéseit. A hasonlóság általában csak részletekre szorítkozik (II., III., XIII. szín); Byron nem lép ki a biblia köréből, Madách pedig végighalad a világtörténeten.

Madách főgondolataiból egyik sem támaszkodik Byronra. Mondanivalóit Byron az indulatok viharaiiban fejezi ki, Madách embereinek tartalma eszmékből áll. Költeményének alaphangulata is elütő. A lélek kétségeinek ellensúlyt talált s disharmonikus sikolyait összhangba olvasztotta. Nála az ördöggel szemben az ember másik oldalán ott áll sugallataival az égi kegyelem. Byronnál az emberiség kétségek és indulatok viharai közt a bűn és bizonytalanság ösvényére lép; Ádám előtt, bár fény és árnyék váltakozásában, de tisztán áll az élet útja, egész a láthatár széleig, és ott összeér az éggel. Ezt nemcsak a művészi egyensúly hozza magával; Byronnal szemben itt Madách lelkének sóvárgása nyilatkozik összhang, megnyugvás után.

Ily izmos volt az ő egyénisége, hogy szellemének önállóságát Byron hatásával szemben is

megőrizte. *Az ember tragédiájának* eszme- s érzés-világa magában forrt ki, csak itt-ott részleteiben könnyítette meg az alakítást Byron példája. Ellensúlyul szolgált e részben egy más hatás is, a Goetheé.

Faust-nak *Az ember tragédiájá*-ra gyakorolt hatása többeket foglalkoztatott s egészen belegyökerezett a köztudatba is. E hasonlóságot Madách első bírálói is észrevették, de természetesen kivált némely német író élezte ki. Gottschall egyenest *Faustiade*-nak nézi.¹ Zabel, ki a berlini Lessing-Theater rosszul sikerült bemutatása alapján ismerteti, szintén Goethe utánzatának tartja, legkivált az első színt és a phalanstère homunculust gyártó tudósát a föld szellemével, de Madách egész eszme- és érzésvilágát is merő kölcsönzésnek tekinti. Elvitat tőle minden érdemet; látványos színművet lát benne, «utazást a világ körül, térből áttéve időbe, mely azonban a humor hiánya miatt korántsem oly mulattató, mint Jules Verne ismeretes darabja».²

Szerencsére nem minden német olvasója esett

¹ *Eine ung. Faustiade. — Blätter für litt. Unterhaltung.* 1865, 34. sz.

² *Zur modernen Dramaturgie. Studien und Kritiken über das ausländische Theater, von Eugen Zabel.* 2. Aufl. Oldenburg, 1903. — 212—216. l.

ily ér-
tag,
Sándor
köszö-
vehet
a bel-
Tivac
tette
Madá
föle
legna
gát D
sen le
Frigy
tette,
Go
bíraló
Ar
lében
Salan
neki
viszor

¹ E
VIII.

² A
folyam

³ I
Közlön

ily érthetetlen túlzásba. Heyse, Wilbrandt, Freytag, Storm magasztalással írtak róla Fischer Sándornak, midőn fordításának megküldését megköszönték.¹ Magánlevelek ily udvariasságait nem vehetni ugyan utolsó latig komolyan, de viszont a beható bírálat is elismerte jelességeit. Opitz Tivadar, a ki tudott magyarul s többször ismertette porosz lapokban irodalmi állapotainkat, Madáchról úgy nyilatkozik, hogy ha képzelete fölérné eszmegazdagságát, művét a világirodalom legnagyobb bölcselmi költeményei közé, őt magát Dante és Goethe mellé kellene sorozni.² Teljesen lenyomja Zabel véleményét a mérlegen Vischer Frigyes Tivadaré, hogy e mű a szellem hatalmas tette, melyre méltán büszke a magyar irodalom!³

Goethe hatására nézve különben a magyar bírálók sincsenek egy nézetén.

Arany többek felfogásáról tájékoztatja leveleiben (1862 jan. 13.) Szász Károlyt. E szerint Salamon Ferencz letett az ismertetésről, mert neki «a Faust-reminiscentiák okoztak scrupulust»; viszont Gyulai «azon csodálkozik, hogy ennyire

¹ Erdélyi Károly: *Madách és fordítói. Magyar Szemle.* VIII. — Morvay, 212. l.

² A *Magazin für die Literatur des Auslandes* 1863. évi folyamában. Szólt róla Arany Koszorú-ja, 1863 május 3. sz.

³ Idézi Bayer, Zabelt bírálva, *Egyetemes Philologiai Közlöny.* 1903. 51—56. l.

tudta kerülni a Faust-reminiscentiákat, holott az impulsust onnan vette». Maga Arany úgy látta, hogy «itt a felfogás egészen eredeti». Erdélyi János ellenkezőleg úgy találta, hogy Faust nélkül «hihetőleg elő sem állott volna». Szász Károly volt az első, ki bírálatában megkezdte egyes részletek összevetését, de a mellett Madách önállóságát is hangsúlyozta. Utána a párhuzamokat Gajári Lajos folytatta,¹ majd Morvay; de mindketten csak az egyezéseket nézték, nem az eltéréseket, s túlságba is mentek, midőn például Gajári a temetési színpad végét, hol Ádám fölismerve a megdicsőülő Évát, kétszer nevével szólítja, kapcsolatba hozta a *Faust* első részének utolsó szavaival, a mikor Margit a Faust nevét kiáltja. Összevetéseik csak kifejezéseket állítanak párhuzamba, mellőzve bensőbb mozzanatokot, hol a valódi hasonlóság s különbség jelenék.

Legszembeötlőbb mindjárt a két mű kezdetén a mennyei prologus rokonsága Madách első színpadával, a mire már Szász rámutatott. Ugyanazok a szereplők: az Úr, a három főangyal, a tagadás szelleme; noha Szász a különbséget is kiemelte, hogy «Goethe Herr-Gottja naívságának

¹ A *Faust* hatása Az ember tragédiájára. — Egyetemes Philológiai Közlöny. VIII. évf. (1884.) VII. füzet, 806–812. 1.

a komor URban s Mephisto szeszélyes kötődésének a ridegebb Luciferben alig van nyoma». Hasonlóak a részletek, az egész menet: a főangyalok hymnusai — melyeknél a mit költői fenségben veszít Madách, azt megnyeri világgosság- és tagoltságban — s ellentétül Sátán gáncsoskodása. Az Úr szakasztott azzal a szemrehányással fogadja mind a két gonoszt:

Kommst du nur immer anzuklagen?

Madáchnál:

Dicsőretemre nem talál-sz-e szót,

Vagy nem tetszik tán, a mit alkoték?

A gonosz itt, mint ott, ócsárolja a teremtés koronáját, az embert; eltántorítására Goethénél egyenest fogadást ajánl az Úrnak; Madáchnál is biztos a dolgában, erre vall hetyke kérdésese:

Hol a tagadás lábát megveti,

Világodat meg fogja dönteni.

A próba mindkét helytt szabad; az Úr fölénnyel nézi Sátán erőlködését, sőt Madáchnál maga ad néki eszközt a két fában; de a gonosz sorsát is eleve megpecsételi:

... steh beschämt ...

Hasonlókép Madáchnál:

... hasztalan rázod porlanczodat,

Csatád hiú az Úrnak ellenében.

Ez teljes hasonlóság, szorosabb már nem is lehetne. Arany e jelenetet olvasva, letette a kéziratot, mert az egészet *Faust* utánzatának gondolta.

Csakhogya míg a jelenet Goethénél ennyiből áll, Madách kibőviti, s e részben érvényesül eredeti tehetsége. Nála a mennyei jelenet a teremtés befejezésének ünnepe, a világ első napja, melyen megindul a csillagok s a föld forgása; ez hatalmas költői gondolat. Innen foly, s nem pusztá dísz, a bevezető költői karének, mely a csillagok nemtőit, köztük a földét köszönti, a mint megindulnak pályájukon. Mindez tökéletesen illik Madách művéhez, melynek tartalma az emberiség egész földi élete, a túlvilággal kapcsolatban.

Van tehát változás, sőt új vonás is; magával hozza ezt Madách kiforrott terve, a mely fejlődésében egészen eltér *Faust*tól.

Madáchnál nem csak az első szín alakjai közösek Goethével, hanem egész szellemvilága is. Goethe példája csábította, hogy nemtőket, boszorkányokat idézzon. A föld szelleme tisztára az Erdgeist másolata, ámbár Madách többször szerepelteti (a phalanstèreben és az úrben), mi Goethének is terve volt. Első megjelenése a két műben egész egyöntetű. Amott a varázsló Faust, emitt a varázsserejű Lucifer idézi föl; de

a felidéző visszadöbben tőle: Schreckliches Gesicht! — Ki vagy te rém? Hatalma nem tűr parancsot. Faust is tapasztalja:

Hab ich die Kraft, dich anzuziehn, besessen,
So hatt ich, dich zu halten, keine Kraft.

Madáchnál maga a föld szelleme nyilatkoztatja ki, «hogy fölzaklatni s kormányozni más».

Lénye Goethénél, a mint magasztos szavaiból látni, a lét ereje, a magvat termő és emésztő; Madáchnál inkább csak a természet, mely pantheistikusan nyilatkozik.

Madách szövege során haladva, pharaóban Gajári a *Faust* második részének császárája ismer, pedig a két alakon nincs egy rokon vonás. Akkor már inkább emlékeztet az utolsó felvonás Faustjára, a ki büszkén mereng nagy művén:

Es kann die Spur von meinen Erdetagen
Nicht in Aeonon untergehn!

De ez is erőszakos egyeztetés volna, mert pharao vágya és a gúla korvonás, s Madách aligha gondolt annál *Faust* e helyére. Hasonló véletlen egyezésre bukkanni a görög jelenetben. Mephistopheles a második rész harmadik felvonásában, szintén görög földön, Phorkyas mezében olyan formán ront az édelgő Faust és Helena elébe Menelaos közeledtének hírével, mint Lucifer a

lázongó csőceselék közé, s már előbb olyan gyönyörrel feni a bárdot Helenának, mint Lucifer Miltiadesnek. De ez is annyira más a két helyen, hogy szintén inkább a mellett bizonyít, mennyire tévútra csalhatnak néha meglehetősen hasonló részletek s mennyire nem lehet minden csillámot rögtön egyezésnek nézni. Ily külsőségen indulva, akár a római orgiát is össze lehetne vetni az álarczos udvari ünnepélylyel.

A Tankréd-jelenetben a rideg Lucifert megszállja Mephisto incselkedő kedve; úgy paczkázik Izóra kísérőjével, mint Mártha asszony-nyal amaz. Szó szerinti egyezést nem lehet kimutatni, de a hang egészen hasonló; a játék vége is egyforma csattanó. Mephistophelesnél:

Nun mach ich mich bei Zeiten fort!

Die hielte wohl den Teufel selbst beim Wort.

Lucifer pedig:

Uram, siess! Te nem bírsz elbucsúzni,

S én nem birom gátolni győzedelmem.

A tudós Kepler az első jelenet tudós Faust-jára emlékeztet, a nélkül, hogy valódi hasonlatosság volna köztük. Kepler második jelenetében azonban a tanítványnyal való párbeszédet Szász annyira Mephisto és a deák találkozása párjául tekinti, «mintha csak fordítást olvasnánk». Pedig sok az eltérés. Nemcsak hogy Goethé-

nél — a mit Szász is kiemelt — csupán a talár a Fausté, a tanács Mephistoé, hanem a tanítványban is egygyé van gyúrva Wagner tudványa s az új diák megilletődése. Mindketten egyért sovárganak.

... möchte gern, was auf der Erden
Und in dem Himmel ist, erfassen,
Die Wissenschaft und die Natur.

Csaknem ugyanezt mondja magyarul ez:

Lelkem vágytól remeg,
Belátni a természet műhelyébe ...
Anyag- s szellem-világban egyaránt.

Velejében az első válasz is hasonló, melyet már Szász és Gajári párhuzamba tettek:

Doch müsst ihr euch nicht zerstreuen lassen.

A magyarban:

Hogy lássad át a nagyszerű egészet?

Csakhogy Mephistónál ebbe a gúny mérge cseppen, mely átjárja egész fejtegetését, Madáchnál pedig az a lemondás szól belőle, mely szintén egész leczkéjének alaphangja.

Mephisto, megúnva a tudákos hangot, az élet örömeibe lovallja bele hallgatóját, Kepler tanítványa a tudomány lehangoló rejtélyei elől a művészetben keres menedéket, de a végső kö-

vetkeztetésben ismét találkozik a két oktató.
Kepler is Mephisto szavainak variálásával végzi:

Grau, theurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.

Keplernél:

Ki a szabadba!

Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly,
Örömtelen poros szobafalak közt?
Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig theoriát tanulsz?

Madáchothoz elmélkedő hajlama sodorta e párbeszédhez, mely nem szerves tagja művének, de melyben lelke megnyílhatott; azonban önkénytelenül is csábította s előtte lebegett Goethe példája, melynek egyes vonásai fölelevenültek lelkében.

A vásári tömegben *Faust* több jelenetének alakjai vegyülnek össze. Katonák és mesteregények jönnek-mennek, mint ott husvét délutánján, koldusok és kísértő vénasszony; diákok és polgár-leányok, még a beszédők is hasonló, mint már Szász megjegyezte. A tanulók mulatsága:

Ein starkes Bier, ein beizender Toback,
Und eine Magd im Putz, das ist nun mein Geschmack —
szakasztott az a magyarban is:

Néhány pohár sör és zenére van pénz...

Piros pofák közt hercegek leszünk.

Van hasonlóság a polgárleányok beszédében is; «mindezt csaknem szórul-szóra ott találhatjuk a magyarban» — mondja Szász Károly. A kocsma az Auerbach-pinczére emlékeztet. A kéjhölgy éneke a Walpurgis-éj négy sorának visszhangja. A gyárosok beszélgetése modern alakban a polgár zsörtölődése, ki a község ügyeit hánytorgatja. Az anya eladó leányával a Mummenschantz-ból toppan ide, Gajári megjegyzése szerint. Éva is Gretchen vonásait ölti magára: a templomból jó, Ádám, mint Faust, kíséretét ajánlja s az ördög ékszereivel kedveskedik. Csakhogy Éva sötétebb színekkel van festve, alakja csupa árnyék: kaczer, csapodár, szívtelen, számitó. Gretchen sem ment a gyöngeségtől; hiú, sajnálja, hogy ékszereivel nem dicsekedhetik:

Darf mich, leider, nicht auf der Gassen,

Noch in der Kirche mit sehen lassen.

De Éva hivalkodása még az akasztásnak is örvend:

Szép alkalom, ragyogni ékeimben.

Lucifer egy csoportban gyönyörködik:

E lányka...

A míg ölelget, új viszonyt keres

Már is szeme.

Ez is goethei megfigyelés. Faust veti az ördögnek: mit adhat néki? —

Ein Mädchen, das an meiner Brust
Mit Aeugeln schon dem Nachbar sich verbindet...

Mindezek természetes alakjai ily néptömegnek, de a közeli egyezések mégis kölesönzés mellett szólanak. Madáchot méltán ragadták meg Goethe életteli jelenetei, tőle tanulhatta az egy vonással való jellemzést. Több helyről hord itt össze goethei mellék-alakokat, de közéjük állítja saját főszemélyeit: Éva is e tömegbe tartozik; s mint a jelen képét, az egészet szorosan beilleszti színei sorába. A megrázó ellentét, a nyüzsgő élet hirtelen átváltozása temetővé, egészen Madách gondolata.

A phalanstèreben is akadnak emlékeztető vonások. A tudós lelki rokona a száraz Wagnernek, ki a *Faust* második részében szintén laboratóriumában munkálkodik. Rövidlátón ki akarnak fogni a természetben: mind a kettő homunculust főz lombikjában; a kísérletre a két ördög egyforma élvezet pattant.¹

¹ *Wagner*: Es wird ein Mensch gemacht.

Meph.: Ein Mensch? Und welch verliebtes Paar
Habt ihr ins Rauchloch eingeschlossen?

Luc.: Nagyon vénül az ember hogyha már
Lombikhoz tér, midőn organisál.

A szín végén Ádám ismét Faustra emlékeztet, a mint a császári udvarban önfeledt szerelemre lobban Helena árnyképe iránt s már-már levetkezi kölesönzött lényét, mire Lucifer elragadja. De ez csak afféle találkozás, mint a Miltiades-színbeli.

A XIII. színt Szász Károly «a Harzgebirgi Walpurgis-Nacht szeszélyes kóborlásá»-val állítja párhuzamba, noha itt tisztán *Kain* példája érvényesült.

Találkozik azonban egy-két bensőbb mozzanat. A pálya végéről Faust is visszatekint mint Ádám az úrből, s gondolatai közel járnak Ádám tanulmányaihoz.

Ich habe nur begehrt und nur vollbracht,
Und abermals gewünscht...

Was braucht er in die Ewigkeit zu schweifen...
Im Weiterschreiten find er Qual und Glück.

Ez nagyjában Ádám életének képe s az ő tanulmányai: a folytonos küzdelem vágya, tapasztalatai alapján az elérhetőnek megbecsülése és a haladás gondolata; ezeket olvassa ki a földi pályából ő is, sőt mindez szinte világosabban talál az ő sorsára, mint Faustéra.

A földi pálya tanulságait a kifejlésben mennyei szó erősíti meg. A két költemény, a mint égi jelenettel kezdődött, azzal is zárul, s ezek fő

eszméi, a megváltó gondolatok ismét hasonlók. A gonoszt utóleri előre megjósolt kudarcza. A küzdő ember felé biztató szózat hangzik, a mely munkára, törekvésre utalja.

Wer immer strebend sich bemüht,
Den können wir erlösen.

Az ember fölemelkedésének, a megváltás művének mindkét helyütt részese a nő:

Das Ewigweibliche
Zieht uns hinan.

Az ember törekvése, sorsa, a végtelenbe torkollik:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichniss;
Das Unzulängliche
Hier wirds Ereigniss.

Az emberi törekvésről, a női hivatásról és a végtelenség felől hasonló ígék csendülnek *Az ember tragédiájá*-ban is. Csakhogy Goethénél épen a sejtelmességben van a nagyszerű és a költőiség, míg Madách a költészet rovására logikusabb, midőn megismételve egyenkint részletezi a földi pálya és a túlvilág kérdéseit, s külön-külön kijelöli a férfi, a nő és a gonosz hivatását. De viszont, egy jelenetbe zárva, a mi Goethénél két külön színre szakad: a földi élet tanulságát a mennyei biztatással, — szorosabban

kap
épen
szere
csak
össze
színé
hog
tenni
hozv
megs
jelen
Goet
testá
Ebbe
a zá
Mé
két
köles
alább
egyez
össze
rokor
a föle
az er
dene
mény
ezt j
pedig

kapcsolja össze a földi életet az éggel. S bár épen ezért, mert a jelenet első része csak a földi szereplők közt folyik, e mennyei szín Madáchnál csak fél: mégis tökéletes párja az elsőnek, annak összes csiráit kifejlesztvén, — míg Goethe végső színében Szász nem minden ok nélkül kifogásolja, hogy «magát az Urat, Mephisto felett ítéletet tenni s Faustot kegyelmébe fogadni, színre nem hozván, az első égi jelenetnek tulajdonképen mégsem felel meg egészen». A két mennyei jelenet általában egyöntetűbb Madáchnál, mint Goethénél, kinek fölrották, hogy első színe protestáns, a végső pedig katolikus mennyország. Ebben Madách már nem követte Goethét, hanem a zárjelenetet saját első színéből fejlesztette.

Mégis, minden módosítás ellenére, a mennyei két jelenet a legvilágosabb és legfontosabb kölcsönzés. E nélkül *Az ember tragédiája*, legalább mai alakjában, létre sem jöhet vala. Az egyezés súlypontja nem az első színnek ízenként összevágó részleteiben rejlik s nem az utolsónak rokon csengésű eszméiben, hanem abban, a mint a földi élet mennyei keretbe van állítva s a mint az emberi sorsban jó és gonosz hatalmak küzdenek. Ez erők nyilatkoznak mindkét költeményben a közrefogott földi jelenetekben is; ezt jelenti egyfelől az ördög kísérete, másfelől pedig az Úr sejtelve, mely folyvást ott dereng

Ádámban s föl villan jobb perceiben a Faust szívében is, így midőn Gretchen katekhizálja; ez indítja a női ösztönt mindkét helyütt az ördög ellen. Itt az ember az ég és föld fia, benne küzdenek és egyesülnek az erkölcsi hatalmak. Míg a többi költőt nagyjából az ördög alakja és szerepe vonta a hasonló mondákhoz, Goethe fölénye egyrészt abban áll, hogy az ő harmonikus lelke helyreállította az egyensúlyt, szembeállítva a pokollal a mennyet és sugalmait; s ezt a vallásos mozzanatot még megtoldotta a böleseletivel, midőn az embert törekvésében váltja meg. Madách máshonnan indult, de végül még több vallásosságot éreztet; azonban mind e rész kivitele, mind az ember részessége a megváltásban Goethe példájára mutat vissza.

Ehhez képest a többi hasonlóság csak fölszínes.

A történelmi jelenetek során mérlegelve a párhuzamba sorakoztatott helyeket, csupa laza, mellékes mozzanatok emlékeztetnek *Faust*-ra, helyzetek vagy mellékalakok általános vonásai, melyeket Madáchnál kisebb tehetség is könnyen pótolhatott volna másokkal, s melyek akár egészen is elmaradhatnának a költemény becsének vagy értelmének csorbulása nélkül. S még e vonások egy részét is csak elfogultság kényszeríthetné párhuzamba. Egészében a görög, római

vagy l
Faust
vagy
keztet
kább
szó, ho
ige. D
kárara
állítja
tartalm
kára
jelenet

A s
vannak
tanult.
Innen
tipikus
zéséhez
A más
s fogal
látta je
más vi
értelme
mellett
árnyék-
révén é

¹ Kur

Madách

vagy lovagkori szín egy csöppet sem emlékeztet *Faust* jeleneteire, még kevésbé a forradalom vagy a jégvilág, melyekben egy szónyi emlékeztetőt sem találni. Hasonlóságról leginkább Kepler és a tanítvány jelenetében lehet szó, hol a tanításban is lappang egy-két goethei ige. De ez a rész meg Madách művének csak kárára szolgál, mert a hosszú párbeszéd megállítja nyugalmával a drámai képek sorát, pedig tartalmilag is elhagyható volna az egész mű kára nélkül; Goethénél is egy későbbi párjelenet teszi magvassá és teljessé.

A szöveg szószerint egyező részletein felül vannak jelentős vonások, melyeket Madách innen tanult. A második rész jobbra ily módon hatott. Innen vehetett példát kardalok beszövése, tipikus alakok nagy vonásokkal való jellemzéséhez, a tömeg rajza és mozgatása dolgában. A második részen figyelhette meg a csodás elem, s fogalmak és jelképek költői használatát. Itt látta jelenetek sűrű változásait, melyek egészen más világba vezetnek, s Kuno Fischer finom értelmezése szerint¹ a Faust középkori jelene mellett föltárják neki az ideális multat az ó-kor árnyék-világában, s végül önzetlen törekvése révén éreztetik részességét a jövőben. Itt folyt

¹ Kuno Fischer: *Goethes Faust*. II. Band. VIII. Capitel

előtte Faust és Mephisto átöltözése, sőt megifjodása, látta utóbb Mephistót a bohóc és Phorkyas mezében, mely azonban nem fűdi el sem Faust, sem az olvasó elől, s végül a munkások felügyelőjeként, alárendelt viszonyban, minő rendszerint Luciferé. Mindehhez sok hasonló van Madáchnál; de ő a korszakok változásait felaprózta s rendszeres történelmi egymásutánban vitte keresztül; a főszemélyek fél-átváltozásait pedig kiterjesztette mindhármajokra, korhű jelmezekbe ruháztatva őket. Ehhez még közelebbi példát talált Byron *Átídomított idom-talanja*-ban, de mindezek csirája ott is *Faust*-ból származik, s Goethe példája bizonyára nem kis részben bátorította Madáchat ily költői merészségekre.

A szereplők közül a mellék-alakok egész serege közös. A főalakok közt Luciferen van legtöbb hasonlatosság. Származásuk ugyan különböző: Mephisto a Jób kísértő szelleme, Lucifer pedig a bibliai kígyó, az emberi nem megrontója; de emberismerete s bíráló szelleme később épp úgy Mephistóra vall, akárcsak külseje.

Faust és Ádám közt rejtettebb a hasonlóság. Ádám első sorban az emberiség személyesítője, Faust pedig nem vetkezi le történeti egyéniségét s a hagyomány köntösét. Mégis van köztük némi találkozási pont. Faustban sok van meg

és ha
sokb
tettv
Ez á
Ádám
emel
veg
netel
mag
egyé
Faus
nos
szem
az eg
kétfé
Faus
emel
józan
meg
agga
deln
chot
átve
értel
kozt
Ád

és hatalmas mértékben az általános emberi vonásokból; a tehetetlenség kínja, szenvedélye, utóbb tettvágya s törekvése mind általános emberi. Ez általános emberi vonásokat föltünteteti a költő Ádámon is. Faust ez által szintén typussá emelkedik, de a kiváló egyén typusává; a szöveg Uebermenschnek nevezi. A történelmi jelekben Ádám is kiváló egyének mezét ölti magára, s bár rajta ez csak álruha, mégis az egyén sorsa is érdekli, kivált a nagy emberé. Faustban az egyéniség határai kitérülnek általános emberivé, Ádám alakja, mint az emberiség személyesítője, magába zárja az örök ember és az egyén vonásait és problémáit. Lényük szerint kétféleképpen használnak fel egy közös vonást. Faust a szerelmi szenvedélyben, majd ezen felül emelkedve az ismeret és tett vágyában, végül a józan törekvésben az egyén korszakait éli át. Előbb megfijodott, az utolsó részben egyszerre mint aggastyán jelenik meg «im höchsten Alter wandelnd». A költő itt száz évesnek képzelte.¹ Madá- chot megragadta a haladó kor e kifejezése, átvette azt, de a maga tárgyához képest más értelemben: az emberiség korszakaira vonatkoztatva.

Ádámhoz közelebből csak a második rész

¹ Eckermannak, 1831 június 6.

Faustja hasonlít, a hol betelt a Schiller jóslata, hogy «a költemény minden költői individualitás mellett sem kerülheti ki a symbolikus jelentést», hol a föladat épp annyira philosophiai, mint költői.¹ Az első rész érzéki szenvedélye idegen Ádámtól, ki a szerelemnek csak szellemi részét és áldásait ösmeri; a második rész Faustja s törekvései inkább rokonok vele, noha jelképeességük homályosabb. Valójában közös azonban legfőbb vonásuk: a nyugtalan vágy, a kiapadhatlan törekvés, az emberi lélek fő tulajdona. De ez is roppant különböző bennök. Beöthy Zsolt *A tragikum*-ról szóló könyvében egész fejezetet szentel annak megvilágítására, hogy Ádám és Faust egyaránt a korlátlanságra törekvő akarat példái, de Faust az önző, Ádám az önzetlen akaraté. Faust, mikor az ördöggel szerződik, azt kívánja magának, a mit Ádám álmában átél:

Und was der ganzen Menschheit zugetheilt ist,
Will ich in meinem Innern selbst geniessen.

Csak hogy épp a «geniessen» a különbség. Ádámot ebben a vágyában is az emberiség sorsa érdekli, Faust a maga egyéni életébe kívánja zsúfolni az élet teljét. Ádám mindig az összesség javáért küzd s akárhányszor feláldozza magát érte, Faust mindent és mindenkit magának áldoz.

¹ Schiller Goethehez, 1797 jun. 23.

Még midőn a mások javán fárad, termőföldet hódítva a tengertől, azt is mily önzőn és kegyetlenül teszi!

Hasonló a viszony a két nő-alak között. Éva hasonlókép elvont személy, mint Ádám, Gretchen pedig szintannyira egyén, mint Faust. Szerepe mégsem csak Éva egyéni alakjaival párhuzamos, a rabszolgánővel s későbbi változataival. Lényegében bizonyos fokig ő is typussá emelkedik, akár Faust. Ösztönei, hite, odaadó szerelme, a megváltó szeretet: a női lélek örök erényei. De mindez nála egyéni alakban és sorsban olvad össze. Ő csak képviselője s nem megtestesülése az örök nőiségnek, mint Éva, a ki változó alakjaiban több oldalról tünteti fel a nő hivatását. Gretchen elmarad a Faust oldala mellől, Éva örök társa Ádámnak küzdelmeiben, mint a család nemtője, s vele együtt jelenti az emberi nemet az anyaságban, a mi Gretchenből mind hiányzik, míg Éva ez utóbbit azzal tetézi be, mikor teljes öntudattal büszkélkedik a gondolatban, hogy a világ anyja lesz. Mint Ádám, ő is az emberiség őse s nemének személyesítője.

Madách eszméi általában az emberiségre vonatkoznak, Goethénél az egyénre. De e különbséget enyhíti, hogy Madách tanulságai jórészt az egyént is illetik, némely részök egyenest neki szól, mint a hivatás, boldogság s a túlvilág

kérdései, — viszont Goethe eszméi önkényt is általánosulnak. Madách ugyan a legfőbb eszméket fejezi ki; de Goethénél az élet és az emberi lélek káprázatos sokoldalúsága tárul föl, habár a második részben csak jelképesen. Gondolatait Madách rendszeresen, értekezésre hajló világossággal mondja ki, Goethe gazdagon, sejtelmes költőiséggel; eszméi ki sem igen fejthetők a költői burokból, a kép oly szorosan össze van nőve tartalmával, mint magvával a gyümölcs. Művéből bajos elvont eszméket kihámozni, minők Madáchnál oly világosan vonulnak át az egészen. Goethe maga mondotta a történetíró Luden-nek (1806 aug. 19.): «Költő soha se tegye át művét hétköznapi prózába, ezzel megszűnnék költő lenni» — s hozzátette: «A mit a költő teremt, úgy kell venni, a mint megalkotta... Hideg elemzés szétrombolja a költészetet és nem hoz létre semmi kézzel foghatót.» Az olvasótól is azt kívánta, engedje át magát a benyomásnak; «nem kell azt hinni, hogy minden üres, a miben nincsen elvont gondolat».¹ Nem is akadt ezereggyéji bűvész, a ki a *Faust* szellemét egy palaczkba próbálta volna zárni. A Faust-monda egyszerű tanulsága, hogy az ember csak a jelenre néz, ennek gyönyörei kedvéért mindenről lemond, —

¹ Eckermannak, 1827 május 6.

csak
művé
küzd
ség és
nyibe
Csak
ben a
Amaz
életét
az at
alakja
s hit
tapas
nek t
«Faus
költő
De ő
ben l
zárát
megsz
ber tr
a tör
nem t
«fölis
embe
küzd
Kunc
eszm

csak a szerződésre zsugorodik össze Goethe művében. Az élet képe ez: vágyak és eszmék, küzdelmek és tévedések rajza, az elégedetlenség és megnyugvásé, szóval az egész életé, s ennyiben távolról hasonlatos Madách művéhez. Csakhogy Goethe Faust által az életet egyénben akarta kifejezni, Madách az emberiség által. Amaz egy monasban vizsgálta a mindenség életét, emez az egésznek életéből értette meg az atom hivatását. Grimm Hermann szerint alakjai közt a költő a maga lelkét, kétségeit s hitét osztotta meg, érzelmei, gondolatai és tapasztalatai vannak bennök letéve; az egésznek tartalma Goethe élete. Lewes is azt vallja: «Faust a költő lelki csatáinak képe, — a költő s általában az emberiség benső tusáié.» De ő két részre osztja a mű tartalmát. Az elsőben Faust, nem bírva feltörni az élet titkának zárát, legalább az élet élvezetét akarja magának megszerezni. Ebben nincs semmi hasonló *Az ember tragédiájá*-hoz. De már az első résznél kiemeli a törekvés ösztönét, mely egyéni vágyaiban nem talál kielégülést, csak midőn (a II. részben) «fölismeri a nagy igazságot, hogy az ember az emberért van itt, és csak ha az emberiségért küzd, érdemel törekvése állandó megalégedést». Kuno Fischer szerint a második részben egy eszme uralkodik, a folytonos tisztulás és nemes-

bülés gondolata, de még ennek fokozatait is összekapcsolja a költő életével. Bielschowsky kiemeli, hogy a megtisztulás e magaslatáról Faust azzal tekint vissza előbbi önző életére: «Geniessen macht gemein.» Goethe maga is mondotta Eckermannnak (1831 febr. 17.): «Az első rész csaknem egészen subiectiv ... a másodikban alig van valami subiectiv, magasabb, tisztább, szenvedélytelen világ tárul föl itt.» «Az egész az eszményi felé közeledik és abban rejlik a megoldás,» — írta Schubarthnak, 1820 nov. 3. E küzdelemben és törekvésben látja Hettner a *Faust* páratlan voltát, mert nem az emberi élet egyes tragikai mozzanatait emeli ki, hanem az emberi tragikum velejét, az Ikarus-természet megoldhatatlan ellentmondását, mely a napba törne, pedig földhöz van kötve. Ehhez mindkét költő előtanulmányt végzett, Goethe *Prometheus*-ban, Madách Heraklesében.

E küzdelemnek, fölfelé törekvésnek két mozzanata van. Egyik maga a törekvés ösztöne, az emberi természet alapvonása. Ez az emberiség életkérdése is, nemcsak Fausté. E törekvésben nincs megállás. Faust úgy szerződik az ördöggel:

Werd ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen,
So sei es gleich um mich gethan!

Ha lankad, ha megáll, akkor rögtön az ördögé.

A lankadatlan küzdelemnek azonban megváltó ereje van, s ez itt a második mozzanat.

Im *Weiterschreiten* find er Qual und Glück,
Er, unbefriedigt jeden Augenblick..

Jó ösztöne nem hagyja az embert ellankadni. S a folytonos törekvés emelkedésre, tisztulásra vezet, megváltó erő rejlik benne.

Wer *immer strebend* sich bemüht
Den können wir erlösen.

E szerint a megváltás magában az emberben, törekvésében rejlik, a mihez azonban egyrészt a szeretet, másrészt az égi kegyelem járul. Magva azonban az ember lelkében csirázik. «A téma hasonlósága mellett épen az a különbség Dante és Goethe, a középkor és az újkor költője közt, hogy emennél az élet maga a tisztító tűz, a világ a nagy Purgatórium», — mondja Fischer.¹

Goethe maga is egyik főgondolatának tartotta ezt, bár nem az egész költemény alapeszméjének. «Hogy az ördög a fogadást elveszti és hogy egy, súlyos eltévedések közt folyvást a jó felé törekvő ember érdemes a megváltásra, az ugyan hatásos, némit megvilágító, jó gondolat, de nem oly eszme, mely az egésznek és

¹ Goethes Faust. II. Band VII. 2

minden jelenetének alapja volna» — mondotta Eckermannnak (1827 május 6). S ugyanakkor mondotta: «Az égből a földön keresztül a pokolba, ez volna valami szükségből, csakhogy ez nem idea, hanem a cselekmény menete.»

Madách művében épen e két vonás hasonlít Goetheéhez. A földi életnek ég és pokol közt ingadozása az egyik, a másik az emberi törekvés fölemelő hatalma, a szeretettel s égi kegyelemmel párosultan. Ádámot is az a törekvés élteti, az viszi folyvást előbbre, csakhogy Goethénél ez elsősorban az egyén erkölcsi tökéletesültére, Madáchnál pedig közvetlenül az emberiség haladására vonatkozik. De Ádámot is a végtelen pályára utalja az Úr szava, szintén hozzákapcsolva a szeretet támaszát s az ég kegyelmét.

Eszmék dolgában azonban Goethe részéről nemcsak *Faust* hatott *Az ember tragédiájára*, hanem hatott Goethe szelleme is Madách lelkére.

Madách az élet és az emberi lélek nagy igazságait a költők szavában kereste, mint új és folytonos kinyilatkoztatásban, melyben ész és szív összeolvad. «A vallás az észnek költészete, a költészet a szív vallása» — írja egyik értekezésében.¹ Az ő korának ilyen prófétája Goethe volt.

¹ *Az aesthetika és társadalom viszonyos befolyása.*

Föl
huzar
szikrá
Goeth
fogás
spinoz

Ug

Rol
Schell
kelthe
a ter
monás
ves lé
kívül
halad
Goeth
Kiv
monia

Ő is
az ön

Főbb eszméinek nem egy ízéhez találni párhuzamos helyeket szétszórta Goethe munkáiban, szikrákat, melyek átröppentek és gyújtottak. Goethe vezette mindennek egységben való fölfogására. A teremtő és teremtés egységét Goethe spinozai értelemben fogta föl, s nyomán Madách is.

... der sich selbst erschuf,
Von Ewigkeit in schaffendem Beruf...

(*Proömion.*)

Ugyanez Madáchnál:

Már bennem élt, mi mostan létesült.

Rokon költői pantheismusuk, melyet Goethénél Schelling hatása táplált. Goethe vizsgálódásai kelthették vagy fokozták Madách érdeklődését a természettudomány iránt. Leibnitz fejlődő monásaival kapcsolatban tanította Goethe szerves lények folytonos fejlődését, a mit Madáchon kívül mások is átvittek a társadalomra, mint a haladás gondolatát. Legmélyebben hatott reá Goethe lelkének összhangja.

Kivált a végtelennel való összeolvadás harmoniáját érezni mélyen Goethénél.

Das Ewige regt sich fort in Allem.

(*Vermächtniss.*)

Ő is hirdeti az egyes fölolvadását az egészben, az önzetlenség boldogságát:

Im Grenzenlosen sich zu finden,
Wird gern der Einzelne verschwinden,
Da löst sich Aller Ueberdruß
Sich aufzugeben, ist Genuss.

Az ember jutalmát ő is az öntudatba helyezi,
mint Madáchnál az angyalok végső karéneke:

wende dich nach Innen,
Das Centrum findest du da drinnen,
Woran kein Edler zweifeln mag...
Denn das selbstständige Gewissen
Ist Sonne deinem Sittentag.

(*Vermächtniss.*)

241 E karéneknek az a herberti gondolata is, hogy
Isten a teremtés folytatását az emberre bízta,
fölszallan Goethenél, bár más vonatkozással:

Allah braucht nicht mehr zu schaffen,
Wir erschaffen seine Welt.

(*West-östlicher Divan, Buch Suleika. Wiederfinden.*)

Ez eszmék Goethének sem kizárólagos sajátjai; jó részük ő nála is irodalmi közhely.¹ Philosophiai gondolatokkal rokonok, s reá, életrajzainak tanulsága szerint, nagyrészt ugyanazon bölcselők hatottak, mint Madáchra. Ő ez eszméknek inkább csak közvetítője, költői formálója volt. De a bölcsélet és költészet ez össze-

¹ I. Minor: *Erlebtes und Erlernes in Faust*. Stuttgart, 1901.

olvasztásának példája mélyen hatott Madáchra, saját hajlamát látta ebben igazolva.

Goethe hatásának alapja egészben rokon természetükben rejlik. Madáchban is költői és philosophusi természet egyesült. Költői benne a hirtelen fogékonyság, az éber gondolat és érzés, s azok megnyilatkozásának vágya, ha nem is a közönség, legalább önmaga előtt. Philosophi az elmélkedő és általánosító hajlam mellett a természet megfigyelése, mely némi műkedvelő természettudománynyal párosul, a rejtelmeshez való vonzódása, a mi spiritisza művek olvasásához vezette, a történelem eseményeinek eszmei fölfogása. Elemei ezek Goethe lelkének is. Ez a lelki rokonság vonzotta őt Goethehez, kit eredetiben tudott olvasni, kinek bölcsességében kielégült. Olvasása megtermékenyítette Madách lelkét, de a csírák az ő lelkében megeredtek s önállóan fejlődtek. Az idegen hatást erősen egyéni lelke átalakította, összhangba hozta saját alaptulajdonaival. A philosophusok és Goethe eszmefoszlányait össze tudta egyeztetni jellemének elűtő vonásaival, minők érzékenysége, zárkózottsága, a történelmi hajlam, hazaszeretet, politikai érzék, demokrata meggyőződés, s főként kétségeskedő, borúra hajló, pessimista hangulata, melyek áthatják összes műveit, s melyekből nem áldozott föl semmit.

Hasonlóképen hatott reá Byron szelleme is. A gondolatok és érzelmek áradása, mely áttöri a forma gátjait s mindent elönt; a heves szenvedély, mely a természet képeibe magát öltözteti s a drámai alakokat is saját indulatainak szócsövéül használja: Madách fiatalkori műveiben mindezen Byron példája érzik. Az ő szellemének csillága villan föl Hercules titáni alakján, s később is reá emlékeztet Lucifer dacza, a kétségek közt hánykódó Ádám lázongása, habár ez utóbbiakon a költemény folyamában az érett férfi-kor lehiggadása, s a Goethe obiectiv és harmonikus szelleméhez való átpártolás is mutatkozik.

Minde hatás sem jelenti azt, mintha *Az ember tragédiája* Faust és Kain gyökérhajtása volna. A legnagyobb génus sem vehet semmit a semmiből. A mint nagy festők alkotásain félreismerhetlenül áttetszenek mesterük s az iskola vonásai, úgy van ez minden téren. Mintegy szellemi leszármazás és örökség ez, a fejlődés jele s biztosítéka. Szellemi áramlások ép úgy csírákat hordanak, mint szél a növények magvát, s a melyik jó helyre esik, gyökeret ver s önálló virággá fejlődik. Maga Goethe már a kiindulásban is a Faustról szóló népkönyvre és bábjátékra támaszkodott, bár csak külsőleg, s hány forrásból nem merített még később! Nagy csodá-

lója
Shelle
átült
élősz
winne
aligha
merít
Az
A né
a sze
párt
tükör
lowe
Cymb
tozat
Jób
tevő
távol
hatás
rített
tíbb
szelle
magá
láléko
tokat
hogy
győző
Ma

lója, Byron, a ki pedig *Faustot* a Harz-jelenet Shelley-féle fordításán kívül csak gyöngé franczia átültetéséből s abból ismerte, a mit Monk Lewis élőszóval fordított le neki, azt mondotta Medwinnek: «A mi az eredetiséget illeti, Goethe aligha fogná azt erősíteni, hogy semmit sem merített régibb írókbel; ki nem cselekedte azt?... Az egésznek terve teljesen Calderonra vall. A népünnep, a tanítvány, a logos fejtegetése, a szerződés a gonoszszal, majd az ettől való elpártolás, a piperkőczczé való kiöltözés, a varázstükör mind *Cyprianus*ból való... A visio Marlowe *Faustus*-ára emlékeztet, az ágy-jelenet *Cymbeline*-re, a serenade Ophelia dalának változata, mindenkifölött pedig a Prologus egészen Jób könyvéből való.» S e fölsorolás, ha *A csodátevő magus*-ra nézve túlságosa megy is, egyébként távol áll a teljességtől. Goethe viszont saját hatását észlelte *Manfred*-on, de ez nem tántorította meg abban, hogy Byront a kor legeredetibb szellemének tartsa. «Ez a csodálatosan szellemes költő — mondotta — felolvasztotta magában az én *Faust*-omat és saját szerű táplálékot szítt belőle. A céljához illő mozzanatokat egészen saját módján használta fel, úgy hogy egyik sem a régi többé s épen ezért nem győzőm eléggé csodálni szellemét.»

Madách is eredeti, mert az átvett anyagból

más eszméket olvasztott ki. Tehetségét bizonyítja az is, hogy a kölesön vett mozzanatokkal vetekvőket fűzött azokhoz saját erejéből.

Reá Goethe és Byron főként általánosságban, példájukkal hatottak. Szemében *Faust* és *Kain* voltak a drámai költemény mintái; ezeken figyelte meg a nagy eszmék kiváltságait, a formai szabadságokat. Ezeket tanulmányozva, siklottak át művébe némely részletek, szinte öntudatlanul. Főleg azt igyekezett tőlük eltanulni, a miben magát leggyöngébbnek érezte s a mihez például vette őket: az alakítás némely mozzanatát. Mindent összevéve három mozzanata van *Az ember tragédiájá*-nak, melyek nélkül fogantatása el sem képzelhető, s ezek közül csak egyben rejlik valóban gondolat.

Egyik, aránylag a legkisebb jelentőségű, a Byron *Átídomított időmtalan*-jából kölesönzött átváltozási mód, a mint Ádám különböző korszakok mezébe öltözik, kísérőjével, Luciferrel együtt, öntudatosan, a nélkül, hogy lényüket levetnék vagy csak el is takarnák, s a mint az új környezetben új Évájával is találkozik. Ennél szerencsésebb kapcsolatot el sem lehet képzelni Madách hosszú történelmi kép-sora között, mert ez az egyes színek változatossága közt is megóvjá az egységnek egységét, jobb beolvadást enged az egyes jelenetekbe, mint Goethe módja. —

Ezt
Madá
rends
egyén
ölt te

A r
az er
léptet
halad
az er
és Le
a jó
arany
talma
össze
erejé
Madá
nást
A
Ez a
mén
kifej
és p
hely
az e
kere
Az
ban

M

Ezt *Az ember tragédiája* Byronnak köszöni, de Madách ezt állandó rugóvá tette, valósággal rendszerré emelte. Azonfelül nála ez nem egy egyén önkényes átváltozása, hanem *az ember* ölt testet különböző korok kiváló személyeiben.

A másik a megtestesült ördög szereplése, mint az ember kísértője- és kísérőjeé. Számos költő föléptette így, de Madách leginkább Goethe nyomán haladt. A többiek vagy teljesen hatalmába adták az embert a vérszerződés alapján, mint Marlowe és Lenau; vagy egészen tehetetlennek rajzolták a jóval szemben, mint Calderon. Goethe az arany középúton járt; érezte a gonosz hatalmát az ember fölött, de az ember gyarlóságát összeférkőztette jó ösztöneivel s az ördög megrontó erejével szembe állította az Úr kegyelmét. Ebben Madách Goethét követte, de néhány kisebb vonást átvitt Luciferére Byron ördögéből.

A harmadik, legfontosabb, a mennyei keret. Ez a jó és rossz tusájának s végül a jó győzelmének tere; az előbb említett összhang itt jut kifejezésre. Goethe ezzel az embert a menny és pokol közé, az erkölcsi világ központjába helyezte, a jó és rossz tusái közé. Ez az, miben az egészet átható gondolat rejlik. E nagyszerű keret Goethénél Jób könyvéből fejlődött ki, *Az ember tragédiája*-ba *Faust*-ból jutott. Azonban talán még jobban illik Madách tárgyához,

az emberiség életére alkalmazva; Goethében is csak akkor fogant gondolata, midőn *Faust* tárgyát a második részben magasabbra emelte; az *Urfaust*-ban hiányzik.

E lényeges átvételek sem döntenek meg azonban Madách eredetiségét a fő eszmék és az egész conceptió tekintetében, sem költői erejének önállóságát.

Már a mű eredetéből kitetszik ez. Goethe régi mondára, a népkönyvre és bábjátékra támaszkodott, Byron a bibliára; mindez bizonyára költői eredet; Madách nem jut ily félig-meddig készen a maga tárgyának még külső burkához sem, az egésznek elgondolása tökéletesen sajátja. Művének veleje, a személyesített emberiség, a mint tanulságul végig éli az emberi történetet, a világtörténelem, mint az emberiség dramatizált sorsa, a mint abban a jó és rossz küzdelme nyilvánkozik, egészen az ő gondolata, csak a jó és rossz közrehatásának jelenítése, a mennyei keret való Goethétől.

Önálló a mű egész gondolatvilága. Fő eszméiből mi sem rejlik a kölcsönzött mozzanatokban, a törekvés érdeme s az égi kegyelem általánosságán felül. Az eszmelánczból minden szem az övé. E részben műve nemcsak Goethe és Byron munkáihoz, hanem az egész világirodalomban sem hasonlít semmihez. Hol van feltüntetve

másutt az emberiség egész pályája; hol az emberi hivatásba vetett hitnek kifejezése s a haladásé, az eszményhit ez evangéliuma? Hol van szó az egyéni és közélet, az egyes és az egyetemes kapcsolata felől? Van-e így rajzolva a nő állandó enyhítő szerepe, a családé s az új nemzedéké, melyben a faj jövője folytatódik? A világirodalom mely művében vannak még leszűrve a történelmi élet e tanulságai, melyeket a kinyilatkoztatás s a szív benső szava biztatón megerősítenek? Hol szól ily erővel a földi és földöntúli életre egyaránt a hit, remény és szeretet harsonáinak szava, melyek Madáchnál oly fenségesen hangzanak a szív mélyéről és a felhők pereméről?

Hasonló egyes eszmék fölvilanhatnak máshol is, de a határozott általánosítás, főképp pedig egymással való kapcsolatuk, rendszerbe forrasztásuk elnyomja a hasonlóságot. Egészében Madách eszmesorán nincs a hasonlóságnak még árnyéka sem.

Eszmei tekintetben és egészében Madách nemcsak független mintáitól, hanem tervének alapvonásában, a föladat terjedelmében némi részben felül is múlja nemcsak Byront, hanem szinte Goethét is. Már Szász Károly hangoztatta, hogy *«Az ember tragédiája»*-nak tárgya s azzal együtt alapeszméje is nagyobbyszerű, mint *Faust*-é: annyival, mint az összes emberiség lét- és haladási küzdelme a legfőbbet kereső tudás s a kísértettel

vívó nemes szív küzdelménél.» Faust az egyéni élet szenvedélyei és vágyai közt vívódik, a második részben magasabb eszmék után nyomul ugyan, de sok helytt csak a sejtelem avatja általánosan emberivé. Ádám ellenben az emberiség küzdelmeire, azok eredményére szegzi szemét, egyrészt egyetemességében, másrészt emberi és egyéni vonatkozásaiban, s a másvilággal kapcsolatban. Ez nyilván tágabb eszme-kör, noha inkább bölseleti, mint költői.

Goethe épen abban legnagyobb, hogy nagy-szerűen költőivé emeli tárgyát; a kidolgozásban őt Madách meg sem közelíti. Műve tökéletes remeke a német nyelv- és vers-művészetnek. Az első rész látszólag laza formája mellett is legkimagaslóbb drámája az egész újabb kornak. Minden személyben, még Sátánban is, csodálatosan meleg vér pezseg; oly élő alakot, mint Gretchen, költő Shakespeare óta nem alkotott. Faustban az ember minden szenvedélye s vágya, kétsége és csüggedése lüktet, föltárulnak az agy és szív legtitkosabb redői, hogy a középkori tudásban a modern ember magára ismer most is, a könyv megjelenése után több mint száz esztendővel. Az egészen meleg légáramlat, mély lyrai lehellet vonul át, mint illatáradat tavaszi levegőben. Nem hiába örült munkája közben a tavasz jöttének, hogy lyrai hangulatával ja-

vára válik a költeménynek (Schillerhez 1798 ápr. 11). A mit Goethe mondott Byronról, az ő művében sem akad egy gombostűhegynyí pont, a hol a szellem hiányzanék. Lépten-nyomon sziporkázó ötletek közt egy bölcs igéit hallani, a ki átértette a természetet s a lélek bensejét, ismerte a classikus világot, a középkort és a mienket, s mint egy eget és poklot bejárt Dante, beavat tanulságaiba.

A költészetnek ebben a kiapadhatlan forrásában Madáchot nem merítette meg a Múza, mint anyja Achillest. Gondolati gazdagsága szinte vetekednék a Goetheével, eszméi sokszor költőiek is, de annak életbölcészeti maximái úgy pattannak elő a helyzetből, mint kohó tűzéből a szikrák: Madách természeti és történelmi eszméi ellenben kihűltek, készek. Néha szinte betétek, míg Goethe szelleme láng gyanánt lobog, hol megvilágítva pillanatra egy-egy sötét zugot, hol árnyékokat rajzolva a falra.

Pedig nem a költői erő hiányzik Madáchból, inkább csak annak könnyedsége, az alkotás édes gyönyörűsége, a költői adomány szerencsés ösztöne, mely a drága érez után ásva, minden lépten legalább csillámpalákat tár fel. Költői elgondolása hegyeket tud mozdítani, de a rózsza elhullatja szirmát, mikor letépi.

A költői alakításban, kivált a meddig a kigon-

dolás munkálkodik, oly eszközöket, oly mozzanatokot használ, melyek nem állanak alább az eltanultaknál s Goethének vagy Byronnak is becsületére válnának. Ilyen az, hogy a látomást álom keretébe foglalja. Ez kedvező költőileg, megtűr gyors és szeszélyes változásokat, s tömérdek időt szoríthat dióhéjba. Roppant szerencsés lélektanilag is, mert az álom és látomás rokon, s az álom a legjobb tükör ahhoz, kivált a jövőre vonatkozóan, mert a múltét emlékezet is szőheti. A személy itt cselekvőnek láthatja, sőt érezheti önmagát, beleéli magát különböző helyzetekbe, a nélkül, hogy kivetkőznék magából, s fölébredéskor nem röppennek el tanulságai. — Ez még fontosabb a költeményre nézve, mint az átváltozások módja, s művészebb és szerencsésebb, mint mikor Faust élve és ébren vegyül a boszorkányok szombatjának tömkelegébe s száll alá az alvilágba, mint Kain is kiholt világok árnyai közé. Igaz, az álmot és a látomást más költő is használta így, de a látomások ily hosszú sorát aligha s nem is ilyen beleéléssel.

Hasonlókép szerencsés a látomás tartalma. A miből Ádám tanulságot merít, nem pusztá visio, hanem az emberiség története, mely csak a jövő irányában van képzeletből megtoldva, egyébként hiteles. Ez is szerencsésebb s költőibb Faust és Kain phantastikus látomásainál. Ha-

sonc
olyan
már
fogat
mert
ságai

A
tekin
költő
mara
diád
és ha
a ké
tekin

Az
hogy
ki.»
szaka
első
tragé
célr
tarto
detbe
menn
fogla
erős.

Vi
tragé

sonló ez az eposi víziókhöz, melyek szintén olyan jövőt tárnak föl, a mely az olvasóra nézve már múlt, de Madáché eltér azoktól nagy térfogatánál s általános vonatkozásánál fogva, s mert a látomásnak nála önálló élete, saját tanulmányai vannak.

A mű fölépítésének egészen legalább két tekintetben szinte Madáchnál nyilvánul nagyobb költői erő, habár műve egyébként messze elmarad Goetheé mögött. Egyik *Az ember tragédiájának* szerves egysége alapeszme, szerkezet és hang dolgában. Már Szász Károly hangoztatta a két mű párhuzamában: «Ha kivitel és forma tekintetében csak *Faust* II. részével mérnők *Az ember tragédiáját*-t össze, nem kételkedünk, hogy a kísérlet ennek részére ütne kedvezőleg ki.» *Faust*nak nem is csupán második részében szakadozott az Ariadne-fonál, hanem ennek az első részszel való kapcsolata is laza. *Az ember tragédiája* elejétől végig egyenes vonalban egy célra halad, a földi jelenetek szorosan összetartoznak, ugyanazon eszmeláncz tagjai, s kezdetben és végül erősen összekapcsolódnak a mennyei színekkel, a végjelenet mindent egybefoglal. A tartalmi és szerkezeti kapocs egyaránt erős.

Világos szerkezetéből következik *Az ember tragédiájának* másik erőssége: világos értelme.

Faust második része öregedő hősenek alakján a szerelmi évek után a harczos és munkás férfit mutatja, de az allegóriák özönében alig lehet a félhomályú kifejezéseket világosan kihüvelyezni. Goethe maga is arról beszélt, «was da hineingeheimnisst ist».¹ Az olvasó, ha nem először olvassa is, alig tud ez útvesztőben eligazodni, s a vezetőkül kínálkozó magyarázók egymás közt is heves harczokban állanak. A költőt a tartós megszakítások, a művére szentelt hosszú idő mellett, melybe beléöregedett, bizonyára hatalmas szelleme, toluló gondolatai, s ezzel kapcsolatban bámulatos művészi készsége, egészben a tárgyában való hosszas elmélyedés csábították arra, hogy egy-egy gyöngyért olyan mélyre merüljön, hová csak bűvárok követhetik. Lehetséges viszont, hogy Madáchot túlságos elmélkedő hajlama, gondolkodásának szinte értekezésre hajló rendszeressége s a tehetségében kételkedő óvatosság vezették ily világos alaprajz megfogalmazásához, annak pontos megtartásában pedig a költői ér gazdag felbuzgásának s a céltól eltántorító csábjának hiánya segítette, s a hang egységét részben a gyors munkának köszöni. Mindegy. Annyi kétségtelen, hogy művének eszméjét első olvasásra minden olvasója

¹ Levele Zelterhez 1828 júl. 26.

kiveheti, legalább homályosan, benyomásként egész eszmelánczát felfoghatja.

És ez nem csekély érdem.

Madách költeménye tehát ritka költői erőre vall, bár inkább eszmék feltüntetése s a szerkezet világossága dolgában, mint a szorosabban vett kifejezés és feldíszítés tekintetében. Ha kölcsönzött is az övével rokon természetű remekművekből egy-két szerkezeti gondolatot, a mi mintáiról ép úgy kimutatható, azokat önálló célja szerint alakította át s velök vetekvőket bírt hozzájuk fűzni a maga tehetségéből, úgy hogy műve egészében alig hasonlított példáihoz.

Eszmék tekintetében pedig *Az ember tragédiája* teljesen önálló alkotás. Nincs a világirodalomban mű, mely ez eszméket fejezné ki így és ilyen csoportosításban.

Madách műve méltán egyik büszkesége irodalmunknak, de számottevő, érdemes tagja a világirodalomnak szintén, már annál fogva is, mert eszméi az egész emberiségre vonatkoznak. Minden ily mű mintegy született tagja a hazai mellett egyszersmind a világirodalomnak. Madách műve sok fordítást ért, s hogy világszerte nem népszerűbb, annak oka részben irodalmi elszigeteltségünk, melyet a fordítások nem oszlathatnak el, részben pedig Goethére emlékeztető vonásai, melyek alapján felületes ol-

vasók az egész művet utánzásnak nézik. Hatása pedig azért nem érzik sem nálunk, sem a külföldön, egyrészt mert a drámai költemény aloe-virág, ritkán, nagy időközökben nyílik egy-egy; másrészt, mert *Az ember tragédiája* és *Faust*, ellentétes sarkpontokról indulva, oly mélyrehatón tárták föl az ember és egyén, s az egész emberiség nagy kérdéseit, hogy ebből az anyagból gyúrt kisebb bolygók csak az ő vonzkörükben keringhetnének. Madách műve minden esetre maradandó. Nem avul, mert becsét nem hervatag cziczomáknak köszöni, még nem is a nyelv és költészet bájának, hanem főeszméinek, melyek az emberi szív és elme vágyaira és kétségeire vonatkoznak — s ez mind örök és változatlan.

Arany

(Az első
tárak

Ked

Bec

most s
a te i
kellene

A
meglát
szabb
sincs.
Szliács
volna.
poéta
tart; e
Csak a
összek
veled
nem l
Eszet.-

FÜGGELÉK.

Arany János kiadatlan két levele sztrigovai látogatásáról.

(Az első Madách hagyatéka közt a M. N. Muzeum kézirat-tárában; — a második Arany János hagyatékában.)

I.

Pest, július 31. 1862.

Kedves barátom!

Becses leveledre csak most válaszolhatok, de most sem oly határozottan, mint óhajtanám, s mint a te igen szíves baráti meghívásodat viszonzanom kellene.

A mit a tavaszfélen beszéltünk együtt, hogy meglátogatlak, s elébb nálad, aztán Tompánál hosszabb ideig mulatok, abból, édes barátom, semmi sincs. Engem Balassa, chronikus fejfájásommal, Szliácsra küld, eddig is mentem volna, ha mehettem volna. De talán a sors is irigyelné, ha egy szegény poéta addig menne fürdőre, míg a «noble saison» tart; én tehát megnyugszom e késő boldogságon is. Csak azt szeretném tudni már most, nem lehetne-e összekötni e szliácsi utat a veled és Tompával (vagy *veled* legalább) leendő találkozással. A térképen nem látom igen nagy kerülőnek: noha az én utam Eszt.-Nánaig vasut, azontúl Selmecznek Szliácsra.

De nem tudom: érdemes volna-e, hogy Vácra küldj elém, miután veled néhány órát, legfőlebb egy-két napot időzhetnék. Attól is félek, hogy *kiszabott* időmből igen sokat elvesz az ily kerülő — kivált ha még Tompát is útba ejtenők — s beáll a fagy, mire aztán *vízre* jutok.

Úgy gondolom, mához egy hét, csütörtök, Augusztus 7-dike, lesz a nap, melyen útra kelhetek. Ime tehát, *egy* héttel előre megírom. Ha azt hiszed, hogy érdemes elém küldeni Vácra, azért hogy — útát mindent beszámítva — pár nap együtt legyünk — de csak *együtt* (mert én semmi fétirozó multságba, semmi toasztozó körökbe, semmi bemutatásokra — kivéve a közvetlenül családodhoz tartozókat — nem megyek); ha azt hiszed, mondom, hogy ezért érdemes hozzám szegődnöd, igen megköszönöm — de tőled egyáltalában nem követelem. Most hallgass ide. Azt mondom, *kár* volna elém fáradnod Vácig. Ha magad is ezt belátod: írd egy sort, még megkapom csütörtökig. Akkor a jegyet egyenest Nánára váltom. De ha ellenkező értelemben volnál velem, én kész örömet teszem akaratodat. Megírhatod. Vagy *ha nem írsz semmit*, akkor is *Vácig* váltom a jegyet. Indulásom a *reggeli* vonattal, aug. 7-én.

Ha valami jőne közbe, mely miatt az útnak haladni, vagy el kellene maradni, sietlek tudósítani róla.

Tompának is ilyenformán írtam. Azért kellett pedig írnom neki, mert a feleségét épen most Pestre várjuk, fürdőbe; tehát nem tudom, mehetünk-e bátran a szalmaözvegyhez. Még nem válaszolt.

Iste
Fogad

Ara

Irt
Madác
történ
el lév
pörös
ispán
philos
szemé
meg a
engen
jött, m
arczké
hogy
fogad
csak a
fogad
ember
a kis
soká
gyors
állott

Isten áldjon meg, édes Imrém, minden jóval!
Fogadd ölelésemet anticipando!

igaz barátod
Arany.

II.

Arany egyebek közt azt írja feleségének:

Szliács, aug. 13. 1862.

Irtam volt, hogy elindulásom napján (aug. 9) Madách ott várt Vácson. A dolog nem egészen úgy történt, nem Madách várt ott, csak *szekere*. Maga el lévén az nap foglalva, valami commassationalis pörös ügyével, nem jöhetett, csak egy inas vagy ispán forma emberét (*Andrást*, az úgynevezett *philosophust*, ki az irodalomnak — s így csekély személyemnek is nagy tisztelője) küldötte élembe, meg a kocsist, hintójával. Ez a *philosophus* lesett engem Vácson, s a mint leszálltam, azonnal nekem jött, nem én vagyok-e ez s ez, mert rám ismert az *arczképem* után. Szavából hirtelen úgy értettem, hogy Madách *ő nagysága* is Vácson van, bent, valami fogadóban, s így írtam meg, de biz az kisült, hogy csak a hintó vala ott. Míg a *philosophus* bement a fogadóba a kocsierért, az alatt én egy conductor-féle ember (20 kros) szívességéből megfirkantottam azt a kis levelet, melyet remélem, kaptatok — s nem soká elindultunk; valami 8 óra tájban, — mert a gyors vonat iszonyú sebesen hajtott s egyszer sem állott meg Váczig... Az nap úgy 2 órai ebéd táj-

ban Madáchnak *Károly* nevű testvéréhez értünk (miután Rétság faluban *villáztam* egy kicsit) Cseszme nevű helységbe, hová Imre is csakhamar utánunk megérkezett. Szontagh Pál is ott várt, így aztán ebédeltünk pompásan, és az nap ott maradtunk. Reggel négy órakor indultunk Madáchcsal, s Balassa-Gyarmaton keresztül (nagyobb útát téve, mint Várad Szalontához) 8-ra már Sztregován voltunk, ott reggeliztünk. Sztregova (Alsó) egy szép fekvésű tót falu, nem is nagyon terméketlen a földje, búkk erdeje van sok, egy hasonló nevű kis folyam mellett. Egészen a Madáché, kinek azonfelül még 2—3 faluban is van birtoka. Ódon tornyos kastélya valami 20 szobát foglal magában, különben csak földszinti, mert alja inkább souterrain, mint a Szendrey házé. — A lépcső előtt egy tisztes úrnő várt: Madách anyja, szül. Majthényi leány, méltóságos asszony. Együtt lakik fiával; Madáchnak van két szép gyermeke, a fiú 14 éves forma, neve Aladár, a leány 9—10 lehet, *Ára* (Borbála = Barbára) nevű, igen kedves kis galamb. Másnap úgy volt, hogy indulunk 8 óra tájban Szliácsra, miután a Tompához menetelről letettünk, és én ezt neki, szükség ok-adatolással, meg is írtam Sztregováról. De biz az uradalmi kovácsnak tetszett lejnini magát, így a lovakat meg nem vasalhatta. Az én drága új kofferemnek is, a vasuti hányás-vetésben kidőlt volt egyik vége, kötéllel kellett Váczon annyira megerősíteni, hogy szét ne hulljon, azt is megfoltotta Sztregován az uraság szíjgyártója, pompásan,

hogy
szom
benn
embe
nem
elkisé
sárna
tünk,
az ide
elhag
Madá
regge
Há
«... a
húztá

Sz

(Eddig

(Szász
ként;
Alexan

Kú
Jeg
Leg
nünkr
javítv
10.
a rím

hogy tovább bírja, mint a hol uj. — Így hát még szombatot is eldégáltuk Sztregován — talán volt benne egy kis *csel* is, hogy a kovács hasznaveetlen emberré lett — no, én csak Madáchtól vártam s nem sürgettem az indulást. Ez a becsületes jó ember elkísérte engemet egészen ide, Szliácsra, hová vasárnap reggel 4 órakor indulván, esti 4-kor érkezünk, már esőben. Mintha csak azt akarta volna az idő, hogy közel legyek Szliácshoz, a mint Zólyomot elhagytuk, tüstént elkezdett esni, s esett 3 napig, Madách a hétfőt még itt töltötte velem, s kedden reggel haza indult, azóta magam vagyok»

Hátrább még azt mondja szliácsi együttlétükről: «... a tánczterem közelébe lévén, első éjszaka mindig húzták a fülünkbe...»

Szász Károly megjegyzései «Az Ember Tragédiája»-ra.

(Eddig kiadatlan. — Madách hagyatékában a M. N. Múzeum kéziratárában.)

(Szász természetesen az I. kiadás sorszámaint idézi, laponként; itt a zárjelbe tett számjegy az illető sor száma Alexander Bernát iskolai kiadásának számozása szerint.)

Kún-Sz.-Miklós, 1862 okt. 6.

Jegyzetek az «Ember Tragédiája» nyelvezetére.

Legelső sor: *istenemnek* helyett jobb volna: *istenünknek*; mert *angyalok kara* énekl. (Később így javítva.) (1.)

10. sorban: béfejezve áll h. jobb volna: — *már*; a rímért. (Később így.) (10.)

4. l., 1. sor: világim szokatlan, jobb: világom. (17.)

5. l., 8. sor: jősz te helyett, jöszte! (Később így.) (49.)

9. l., 10. sor: nekem elég h. elég nekem. (Később így.) (149.)

13. l., 11. sor: hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így:

«Mely védve árnyalja a lankadt szívet»

ámbár egy anapestussal. (E sor az I. kiadásban így volt: «Mely a lankadt szűt védve befogadja». — Más-kép megváltoztatva.) (213.)

14. l., 14. sor: Nem világos a kifejezés, tán így lehetne fordítani: «Igy, eszméletre szükséged se lesz!» Vagy: «Eszmélned, így szükséged sem leend.» (232.)

15. l., 5—7. sor: hajjai és medrőknek, — hogy talál a csillog és visszahull, — többes egyessel? (Előbb így volt: Mint a pataknak egyes hajjai, — Egy perczre csillog, aztán visszahull... — Később módosítva.) (244—46.)

16. l., 8. sor: A vén tagadás helyett jobb volna: a régi, vagy ha a mérték nem üt, az ősz. (Később így javítva.) (270.)

22. l., 9. sor: «Dacot hányisz tiszta égne» magyarul is, nem is világos. (Később javítva.) (365.)

22. l., 17—18. sor: «érdemes legyen fáradságára» magyarul s dísztelen; «kéjét» nem megy. (Az I.

kiad.
Fára
vítva
23
tanít
logik

A ké
25
25
27
vagy
világ
29
nem
33
ezt íg
34
(621.)
35
így t
javítv
36.

Ma

kiadásban így volt: Hisz az a lét, ha érdemes leszen
Fáradtságára, csak munkám gyümölcse. — Később ja-
 vítva.) (372—73.)

23. l., 1—8. sor: Telyességgel nem értem. Nyelv-
 tanilag is nehéz, de azon mégis áttörök valahogy,
 logikailag homályosabb. (Az I. kiadásban így volt:

De hogyha a hálának csatja mind
Lehulla is, habár szabad levék
 Alkotni sorsom és újból lerontni
Mit dőre tervvel ember alkotand,
 Ahhoz segélyed sem kellett talán,
S felküzdtem volna lelkem erejével.
De nem menekvém a súlyos bilincstől...

A későbbi kiadások javítottak rajta.) (378—85.)

25. l., 17. sor: voltommal, | szokatlanok. (441.)

25. l., utolsó sor: gondviseletet, | (451.)

27. l., 10. sor: Elrészletezve... stb. Ki? az ember,
 vagy a föld szelleme? A vonatkozás előttem nem elég
 világos. (483—85.)

29. l., 19. sor: *együttleges*... bölcselmi műszó,
 nem költői irányhoz való. (530.)

33. l., 6. sor: *régi sikereddal*, azaz: sikertelenül,
 ezt így nem használják vagy nem értik. (600.)

34. l., 17. sor: *Nincsen más hátra*, prózai fordulat.
 (621.)

35. l., 5. sor: *A mint meglelél*... nem világos;
 így tán jobb volna: *a mint rám találtál*. (Később
 javítva: ... a mint föllelél.) (629.)

36. l., 18—19. sor: *«Törekvésünkre — — mosoly-*

érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatótságra gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szánalmas mosoly az...? (Később javítva ennyi: Törekvésinkre...) (655—56.)

38. l., 2. sor: Mulatni h. *mulattatni* értendő. (677.)

39. l., 13—21. sor: «Mert minden... álmait,» jobban helyén volna a következő színben, Miltiades kísérleteivel szemben. (709—717.)

40. l., 7. sor: A *gazda* nem marad meg, hanem a szolgaság, vagy azon állapot, mely szerint gazda *van*. (727.)

46. l., legalsó sor: *mint hogy ha* igen dísztelen, *mintha* helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van.) (Az I. kiadásban:

Nem hall az ember semmi izgató hírt,
Mint *hogyha* sergünk ellent sem találta.

Később változtatva.) (849.)

53. l., 7—8. sor: *Örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e, vagy a templomot? (946.)

60. l., 2. végső: Miért? nem értem... (*Ide Madách csillagot tett.*) (1084—85.)

62. l., 13. sor: *Vágyol gyönyört*, jobb volna *gyönyörre vágyni*. (Igy javítva.) (1105.)

65. l., 10. sor: «Fejemről — a füzér,» miért? (I. kiad.: *Fejemről is lehullt már a füzér*. Később módosítva.) (1158.)

65. l., 13—14. sor: «Azt — — — érdemelni.» Mi az? Nem értem. (1162—63.)

67. l., 17. sor: Mi az a *tar* föld? (1209.)

75. l., 4. sor: Olvasd: *a mely*, mert az új *eszmére* (2. sor) vonatkozik. (1364.)

75. l., 6. sor: Értsd: *kéjekeket*. (I. kiad.: Mint dagadó párnákon renyhe *kények*. Kijav.) (1366.)

75. l., 8. sor: «Olyan... mása...» Miért? (1368.)

81. l., 11. sor: Pusztalábas: meztlábas? (Később: meztelábas.) (1492.)

81. l., legalól: Ősi hegyeim közt... Hol? a Paradicsomban-e, vagy mint Tankréd? (1496.)

85. l., három alsó sor: *Isten dicsére*... nem mondják (1572—74.)

98. l., 3—4. sor: Védi a kor szelleme... Miért? nem világos. (1827.)

102. l. alján: a 103. tetején nem értem: mire vonatkozik a *szép időt melenget*, és *nem férfias* stb. (Az I. kiadásban az 1905. sor: Bizon bizon már *szép időt melenget* — később kijavítva: *jó régen*.) (1905—7.)

103. l., 13. sor: Jobban rendezve volna így: Meglesz, uram, mikép parancsolod.» (I. kiad.: ... Meglesz, miként parancsolod, uram. — Később javítva.) (1918.)

103. l., legalsó sor: Az érczek bölcseltsava... Mi az? (1930.)

105. l., 8. sor: *istenül hódol* szokatlan, helytelen, s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy *a nőnek mint istennek hódol*... (I. kiad.: Bár *hódol is a nőnek istenül*... Később módosítva.) (1961.)

122. l.; 3—4. sor: «Tán azt... a világ» — Nem értem. (I. kiadásban ez két sor:

Tán azt sem tudta Caesar kedvese,
Hogy kedvesét ismeri a világ.

Módosítva.) (2287—90.)

123. l., 8. sor: *megbékélt* helyett jobb volna: *ki-
békült*. (I. kiad.: Ha síron túl megbékélt szellemed. —
Később javítva.) (2318.)

129. l., 8. sor: *megfigyelnék* helyett *észrevesznek*
kell. (I. kiad.: Ha *megfigyelnék*, még botrányt okozsz.
— Kijavítva: észrevesznek.) (2409.)

130. l., 1. sor: «Igy venni a dolgot... gúny tár-
gyul leendnénk» magyartalan, de nem is világos ki-
fejezés. (Az I. kiadásban ennyi:

Gúnytárgyul leendnénk,
Igy venni a dolgot.)

(2423—25.)

133. l., 7. sor: Igy nem értem; megfordítva igen:
«elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod,
hogy az egész csak komédia.» (2495.)

133. l., 13—14. sor: «A meglevő — nevében» oly
erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig,
elemezni. (I. kiad.:

*Ily dőreséggel küzdünk szüntelen,
A meglevő hatalmak védlete,
S kegyeletöknek szentséges nevében.*

Utóbb változtatva.) (2500—502.)

138. l., 8—10. sor: «Szép... fölére» — nehéz így;
ha jól értem, így áll: «A magosban szépen hangzik,
mint a templomének, bármily jaj kiáltás, rekedt

hang olvadt belé, míg fölért. Ha ezt, úgy máskép
rendezni mulhatatlan, hogy érthető legyen. Tán így

«Magosban szépen zeng, mint templom ének,
Bármily rekedt hang, jajszó olvad is
Belé a mig fölér . . .»

(2595—99.)

139. l., 20. sor: Csak úgy értem, ha így cseréljük:
«a múltnak csak dala». — Tudniillik a mi a multban
nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az el-
vész. (I. kiad.: Mit feljegyez, *csak a multnak dala.* —
Kijavítva.) (2631.)

142. l., 21. sor: Felkötteti? — nem, hanem *fel-
köti.* (2699.)

143. l., 9. sor: nem *fölidézi*, hanem *fölhozza.* —
«— a ki fölhozá —» (I. kiad.: Melyért az is már, a
ki *fölidézi* . . . Kijavítva.) (2710.)

145. l., 3—5. sor: Mit akar a második munkás? —
nem értem. (I. kiad.:

Bolond beszédek, jöjön hát az a dús,
Én semmi rosszat nem teszek vele,
Leültetem csak, lássa, ki az úr.

(2737—9)

147. l., 19. sor: *húzasz*, euphonia-ellenes szabá-
lyosság. (2783.)

154. l., 12—13. sor: «Míg egykor . . . előttünk» —
szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzmé-
nyekhez épen nem illik. (I. kiad.:

Míg egykor a hazáért lelkesedve
Nagyobb s nemesb színkör nyiland előttünk.

El nem maradt, de módosult.)
 (2900—1.)

155. l., 18—19. sor: Helyesebben így rendezve:
 «Lucifer, erejét sem fecsérli ily semmiségre.» (2924—25.)

159. l., 3. sor: «nekem elkel» — magyartalan.
 (2984.)

165. l., 5. sor: *megfigyel* helyett *észrevesz* kell.
 (3085.)

172. l., 5. sor: «Megsemmisülnénk» — ezt itt nem
 értem. (3202.)

174. l., 1. sor: istenül: a *művet* teremti istenül?
 vagy *ő* istenül teremti a művet? Homályos. (I. kiad.:
 A művet *ő* teremti *istenül*. — Módosítva.) (3234.)

177. l., 11. sor: nem *birjon*, hanem *birja*. (Igy
 javítva.) (3302.)

179. l., 10—11. sor: *E kart*... Elöttem nem vi-
 lágos, mire czéloz. Párbajra? vagy törvény pallo-
 sára? hogy a ki ezzel öl, nem nézik gyilkosnak?
 Világosabbat kérek! (Az I. kiad.:

Im ẽ kard,
Az nem volt gyilkos, a ki ezzel ölt.

A közbenső sor későbbi pótlás.) (3351—53.)

— 182. l., 1—8. sor: Szép, de kissé nehézkes; az egész
 gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny
érzés is lesz, *lény* is; a «menten minden hatástól,
 szenvedéstől» azért nem világos, mert úgy van con-

struálva, a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkezőleg. (3416—22.)

184. l., 7. sor: Hogy *nagyon szűk*, ezt értem; miért *nagyon tág*, csak sejtem. Tán azért, mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni? ... (3462.)

184. l., 12. sor: Ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kívül beszél; vagy az üveg miatt, hogy el ne pattanjon a telyesülés határánál? (3467.)

186. l., 13—15. sor: «Nem menti ... hiánytalan». Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt rosszul alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetlennek. (3502—4.)

188. l., 11. sor: ismerő helyett legyen ismerős. (I. kiad.: Oh mennyi *ismerő* mindenfelé! — Igy javítva.) (3533.)

195. l., 16—17. sor: ha *nagyság, erő* elvész, hogy marad meg a *mathesis*? (3637—8.)

201. l., 3. sor: zajt *tenni*, nem magyarul van. (I. kiad.: Csak egy-egy foka tesz zajt, vízbe bukva — Jav.) (3759.)

205. l., 7—8. sor: «Okoskodásod a jóllakásé» ...nem világos előttem, hogy miért, mennyiben? (I. kiad.: Okoskodásod — A jóllakásé ... — Javítva.) (3846—7.)

207. l., 5. sor: «egyenlíti ki» — nem világos a kép. (3893.)

207. l., 13. sor: «mindkettő» — ki az a mindkettő? A bárgyú, egy, ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész mondókáját sehogy sem értem. (Az I. kiadásban egészen máskép:

De annál károsabb — s veszélyesebb még
 Keblünkre mint a durva babona,
 Mert tudósan, számokkal öli meg
 A szellemet, mit a bárgyú nem érez,
 De mindkettő egyenlően nem ismer.

A későbbi kiadásokban átalakítva.) (3897 — s köv.)

210. l., 12—13. sor: «Miért... borzalmait?» Homályos. (2948 az I. kiadásban: *Mutatni a nemlét borzalmait.*) (2947—8.)

bará
 T
 máj.
 után
 A
 Pest.
 M
 saját
 H
 næun
 E
 16 ki
 Mihál
 Ig
 csony
 17-ik
 18
 fény-
 harma
 ról fr
 Fő
 Pe
 B
 Pe
 Pr
 Fő
 LÁNDÓ
 190
 Zichy
 188
 me

IRODALOM.

I. Madách Imre művei.

Lantvirágok. Pest, 1840. (Kézirat gyanánt rokonai s barátai számára, 26 költemény.)

Tisza László, gr. Széchenyi Dénes és Madách Imre máj. 28-án tartott *beszédei*, a *Magyarország* 125. száma után közölve. Pest, 1861.

Az ember tragédiája. Kiadta a Kisfaludy-Társaság, Pest. Emich Gusztáv, magyar akadémiai nyomdász. 1861.

Második, tetemesen javított kiadás, Emich Gusztáv sajátja. 1863.

Harmadik, tetemesen javított kiadás. Pest, Athenæum. 1869.

Ezentúl változatlan szöveggel nagy 8° alakban, 1904-ig 16 kiadás. Az újabb kiadásokat a költő arcképe s Zichy Mihály öt fény-nyomatú képe díszíti.

Igy adta, a kézirat egy lapjának hasonmásával, karácsonyi ajándékkul olvasóinak a *Pesti Napló*, 1897. Az a 17-ik ily kiadás.

1886. jelent meg az első díszkiadás, Zichy Mihály 15 rézfény-metszetű képével; a második 20 képpel 1887., a harmadik 1893, a negyedik 1895, az ötödik 1898. Ez albumról írtak:

Fővárosi Lapok, 1886. 318. sz. (i.)

Pesti Hirlap, 1886. 333. sz. Rudnyánszky Gyula.

Budapesti Hirlap, 1886. 319. sz. —E.

Pesti Napló, 1886. 318. sz. —i—s.

Prot. egyh. és iskolai lapok, 1886. 48 sz. —ő—

Fővárosi Lapok, 1887. 165. sz. (Zichy és Madách.)

LÁNDOR-TIVADAR: *Zichy Mihály és az illusztráció. Művészet*, 1902. 233—250. l.

Zichy ezen eredeti rajzait a Szépművészeti Múzeum őrzi, 1887. adta ki az Athenæum az első népies kiadást, mely 1905-ben hatodjára jelent meg.

Megjelent azonkívül Madách Összes művei között kétszer; a *Magyar Remekírók* cz. 55 kötetes gyűjteményben (Franklin-Társ.) Alexander Bernát bevezetésével, továbbá a *Remek-írók képes könyvtára*-ban (Lampel-Wodianer) Palágyi Menyhért előszavával. Megjelent Kármán Mór bevezetésével ellátva is (Budapest, 1906.) s végül az Athenæumnak *Irodalmi kincsek* cz. gyűjteményes vállalatában.

Iskolai olvastatás céljából jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát, először 1900. (Budapest, Athenæum.) másodszor 1909. (U. ott).

Szintén iskolai célra készült Becker Hugó kivonatos kiadása néhány lyrai költeménye előrebocsátásával, bevezetéssel és magyarázatokkal: *Madách lyrája és Az ember tragédiája*. Segédkönyvek a magyar irodalmi oktatáshoz. 7. sz. Szeged. Traub és Tsa. 1903. (8° 136 l.)
A mű gondolataiból anthológiát állított össze Halász Gyula: *Gondolatok Az ember tragédiájából*. Bpest, 1899 (16° 70 l.).

Madách Imre összes művei-t három kötetben előszóval s bevezetésül Bérczy Károly emlékbeszédével Gyulai Pál adta közre. Bpest, Athenæum, 1880; újból lenyomatva 1895.

E kiadás nem teljes. Hiányzanak belőle a költőnek nyomtatásban is megjelent következő munkái:

Lantvirágok.

Az anya gyermeke sírján. — Vers. — *Honművész*. 1839.

Templomban. — Vers. — *Honművész*. 1840. 38. sz. Madách Emő aláírással.

Szemei. — Vers. — *Honművész*. 1841. 49. sz. Madách Emő aláírással.

Trencsényi, másképp tepliczi fürdők. — *Regélő*. 1841. 47—48. számokban, Madách Emő aláírással.

Két kérő. — Vers. — Arany János *Koszorú*-jában, 1864. szept.

Hátrahagyott kiadatlan költeményeiből, Madách Aladár beleegyezésével, néhányat kiadott Palágyi Menyhért a *Jelenkor*-ban, 1896. évf. 41. számban, decz. 6.: *A megelégedés. Örüljek meg? A rab utolsó útja. Nyujtsunk kezet. Az alföldön*; 1896. decz. 20. a 43. számban: *Hit és tudás. Hozzá, mint nőhöz*, az utóbbi facsimilében is.

Ugyanezekből kettőt a *Fővárosi Lapok* is közölt: 1896. decz. 2. A *megelégedés* cz.-t, a 355. számban pedig a *Hit és tudás*-t facsimilében.

Levelezéséből közölve:

Madách Imre levele Erdélyi Jánoshoz az «Ember tragédiájá»-ról. Vas. Ujság s utána Nemzet, 1883. 5. sz.

Erdélyi J.: Pályák és pálmák, függelék.

Madách Imre levele «Az ember tragédiájáról». (Stregova, 1862. IV. 13.) Főv. Lapok, 1886. 203. sz.

PALÁGYI LAJOS és FARKAS PÁL: *Madách saját művéről*. (M. levele. A. Stregova, 1862. IV. 13.) Új Idők, 1907. 2. sz.

Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz. Közli: Szilágyi Sándor. Irodalomtörténeti Közlemények, 1891. 481. l.

Madách Imre levelei. Vasárnapi Ujság, 1906. 7. sz.

Egy könyvismertetése is maradt fenn Veres Pálné hagyatékában, mely Georg Sand *Leilá*-ját tárgyalja. (Majest az Országos Nőképző Egyesület 1912/13. évkönyvében 132. l. Bpest, 1914.)

Madách hagyatékában is maradt sok teljes és töredék mű. Így 110 kiadatlan költemény, melyekből eddig csak a *Jelenkorban* közlöttek ismeretese, aztán ifjúkori drámáinak kéziratai, u. m. *Commodus*, *Nápolyi Endre*, *Csak tréfa* (Ez utóbbiból részletet közölt Riedl Frigyes: *Madách egy kiadatlan tragédiájából*. Egy. Phil. Közl. 1880. 58—63. l.), továbbá elbeszélései, jegyzetei. Számos, nagyrészt Szontagnak szóló, kiadatlan levele van a Nemzeti Múzeum levéltárában, ugyanott Nagy Iván iratai között is; továbbá Madáchhoz intézett kiadatlan levelek anyjától, feleségétől, Szontagh Páltól. Leveleinek s kézíratainak jegyzékét közli Morvay Győző a VI. ker. áll. főreálisk. 1897/8. évi értesítőjében.

Hagyatékáról szólunk:

SZANA TAMÁS: *Madách irodalmi hagyatéka*. Életképek. 1876. 24. sz.

— *Madách Imre hagyományaiból*. Bpesti Szemle, XVIII. k. 180. 398. l.

SCARRON: *Madách Imre egy kézírata*. A vanyarcezi kastély, Pesti Hírlap, 1884. 248. sz.

- (P. M. *Madách rajza*. Vasárnapi Ujság, 1897. 51. sz.
A Nemzeti Muzeumban fekvő hagyatékát Vértessy Jenő
ismertette: *Madách irói hagyatéka*. Irodalomtörténet,
1914. májusi sz.

II. Fordítások.

a) Német nyelven.

1. Első Alexander Dietze fordítása, Pest, 1865. (Verlag von Adolf Kugler) Deák Farkas előszavával. Eléggé hű, de költőietlen.
2. Második Fischer Sándoré, Budapest, 1886. (Eggenbergersche Buchhandlung.) Paulay szinpadi átdolgozásának rövidített szövegét nyújtja, mely — Siebenlist becslése szerint — az eredetinek csak $\frac{3}{5}$ részét foglalja magában s egyéb eltérést is enged. Pongyola, sok helytt túlságosan szabad. Morvay Győző szerint át is vesz Dietze szövegéből. A kötet Johann Schernnek van ajánlva. Fischer megszerezte a fordítás jogát, de a maga részéről készséggel átengedte azt Spónernek is. (L. ennek előszavát.)
3. A harmadik fordítás szerzője Siebenlist József, a *West. Ung. Grenzbote* szerkesztője. Pressburg und Leipzig, 1886, a fordítás történetéről tájékoztató két oldalas előszóval. Kéziratban átnézte Kacziány Géza. Hűség dolgában szinte kifogástalan, de rhythmusa sántikál. E fordításról és Fischeréről l. Naményi T. Lajos: *Irodalmunk külföldön*. 1886-ban. EphK. XI. 186. l.
4. Spóner Andor először saját kiadásában adta közre, Késmárk, 1887., másodszor Leipzig, 1891. Gróf Csáky Albinnénak ajánlva, VII—XXIV. lap bevezetéssel. Itt-ott tárczairói hangon pótolja ki Madách magvas stíljének szótagszámát, de egészben véve irodalmi színvonalon álló, hű fordítás; a szabadabb, dalszerűbb helyek, karénekek hangulatát és rhythmusát is sokszor sikerülten adja vissza. lsm. Egyetértés, 1888. 15. sz.
5. 1888-ban a Reclam-féle vállalatban Julius Lechner von der Lech fordításában látott napvilágot Lipcsében a

- mű, Jókai 2 oldalnyi bevezetésével s Madáchnak hasonló terjedelmű életrajzi vázlatával. Rhythmus a csiszoltabb az eddigieknél, csak hogy ezt sok terjen-
gösség által éri el; gyakran körülírásokhoz folyamodik, az alakoknak jóformán minden megszólalásában sorok-
kal bővebb az eredeténél, kivált a munka vége felé. Másik fogyatkozása, hogy olykor igen is markolhatóvá teszi, a mit a költő általánosabban mondott. Ism. Egyetértés, 1888. 126. sz. Föv. Lapok. 1888. 102. sz.
6. Megjelent a mű egy másik német gyűjteményes válla-
latban is: Bibliothek der Gesamt Litteratur des In- und Auslandes, 541. 2. sz. Halle a. S. «Dem ungarischen Originale nachgedichtet von Eugen Planer», Grätzban kelt, négyoldalas bevezetéssel. Az átköltés jobbra ab-
ban nyilatkozik, hogy a költő szavait többnyire csak nagyjában, általánosságban adja vissza. Nyelve alatt járó, szárnyalás nélkül.
7. Hetedik a Dóczy Lajosé, mely először 1891-ben jelent meg Stuttgartban Cottanál s 1893-ig még két kiadást ért. Ism. K.—i. *Madách és Dóczy*. Magy. Szemle, 1890. 45. sz. Silberstein Ötvös Adolf, P. Lloyd, 1891. 120. l. ad. Élet, 1892. 132. l.
- 8—9. Készült még két fordítása, melyek nincsenek ki-
adva: Az *Illustrierte Zeitung* (Leipzig, 1864) 1116. száma említi: «Eine von Kertbeny besorgte deutsche Nachdichtung befindet sich jetzt unter der Presse.» Erdélyi Károly Madách fordítóit ismertette, említi a maga kész fordítását.
- Az összes német fordításokról l. Erdélyi Károly: *Az Ember Tragédiája*. Temesvári r. kath. főgimn. 1891/92. évi értesítőjében s *Madách és fordítói*. Magyar Szemle, 1905. 7. és 8. sz. és *Irodalmi dolgozatok*, Kolozsvár, 1901. 167. l. Ezeket s a holland és horvát fordításokat is kimerítően ismerteti Morvay Győző nagy művének XI. fejezetében, 226—256. l. Ujabban Reichard Piroska: *Madách német nyelven* (Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésekről). L. még Leffler Béla: *Adalék «Az ember tragédiája» német irodalmához*. Irodalom-történeti Közl. 1911. 498. l. és Saul: *Mért dühöngnek az osztrákok Madách ellen?* Magyar Szó, 1903. 210. sz. Néhány német író (Scherr, F. Th. Vischer, Heyse, Wil-

brandt stb.) véleményét, nagyobbbrészt általános bókat — Fischer Sándorhoz írt levelekből kiszakítva — közli Morvay Győző, nagy műve 212. lapján.

Az Ember tragédiájának rövid német nyelvű tartalmi ismertetése Hevesi Sándortól: *Die Tragödie des Menschen*. Dramatisches Gedicht von Emerich Madách. Syllabus nach Dr. Bernhard Alexander. Galavorstellung zu Ehren der Mitglieder des XVI. internat. medizinischen Kongresses. Bp. 1909. (8° 31 l.).

b) Egyéb fordítások.

- 1—3. Francziául szemelvények jelentek meg, prózában, a *Gazette de Hongrie* III. évfolyamában; ugyanott a 6. és 8. számban czikk is: *Madách et la tragédie de l'homme*. E tartalmi ismertetést spanyolra lefordította Carlos Lasalde piarista: *La tragedia del Hombre*. Megj. *Revista Calasancia*, 1892. A spanyolok — Erdélyi K. szerint — Espronceda *El diablo mundo* cz. művéhez hasonlították.

Az egésznek francia fordítása: Emerich Madách: *La tragédie de l'homme*. Traduit du hongrois par Ch. Bigault de Casanove. Paris. Société du Mercure de France, 1896. Elején III—X. lapon Notice. Az egyes színeknek czímet ad. Próza. Ism. Morvay Győző, Budapesti Szemle, 91. k. 487—490. l. Huszár Vilmos, Magyar Nemzet, 1896. 333. sz.

4. Holland nyelven is megvan: *De Tragedie van den Mensch*. Dramatisch Gedicht van Emerich Madách. Naar het Hongaarsch bewerkt en ingeleid door A. S. C. Wallis. Premie op «Het Nieuws van den Dag» Jaargang, 1887. Amsterdam. J. L. Beijers—W. F. Dannenfelser. — Zichy Mihály 14 képének kisebbített hasonmásával s az 5—45. lapokon egy értelmes bevezetéssel, melyet Erdélyi Károly a temesvári r. kath. főgymn. 1891/92. évi értesítőjébe lefordított. Ez megjelent 1914-ben a *Magyar Könyvtár* 719. sz. gyanánt is. A mű holland fordítása hamarosan második kiadást is ért. L. Naményi T. Lajos: *Irodalmunk külföldön* 1887-ben. EPhK. XII. 95. l.

5. Cse
Tán
Dra
Fra
Svè
tišk
Pra
6. Hon
S. I
7. Tótu
Mac
(Sz)
550
alak
8. Olasz
Poet
da A
Czin
Miel
9. Az
Angl
10. Oros
csesz
senin
Istvá
11. Ame
Poet
Dra
garia
12. Egy
Hom
Tom
XI.
13. Oláh
Luce
14. Hébe
mely
megj
A mű
után

5. Cseh nyelvre Brabek Ferencz fordította le, a Kisfaludy-Társaság kültagja. Emerich Madách: *Tragedie člověka*. Dramatická básen. Z maďarského originálu přeložil Frantisek Brabek. 5—13 lap bevezetéssel. Sborník Světové Poesie vydává česká Akademie Císare Františka Josefa. Pro vědy, slovesnost a umění, číslo 22: V. Praze. Nakladelstri I. Otto Knihtiskárna.
 6. Horvátul: Madách Imbra: *Čovekova tragedija*. Preveo S. I. Jovanovits. Y Novome Sadu, Pajevits, 1890.
 7. Tótul: *Tragédia človeka*. Dramatická básen od Imricha Madácha preložil Hviezdoslav. Először a Slov. Pohlady, (Szláv Szemle) 1905. évf. 358—78. 430—43. 472—83. 550—62., 605—14., 682—95. lapjain; utóbb könyv-alakban, Turóc-Szent-Márton, 1896.
 8. Olaszra Antonio Fonda fordította: *La tragedia dell' Uomo*. Poema drammatico ungherese. Recato in verso italiano da Antonio Fonda. Sulla versione letterale di Lodovico Czink. Con illustrazioni tratte dai cartoni del Conte Michele Zichy. Fiume, 1908.
 9. Az angol fordításnak nem tudtam nyomára akadni. Angliában 1900-ban szinpadon is adták.
 10. Orosz fordítása: *Cselovjicseszkaja tragedia*. Dramaticseszkaja poema. Perevod I. M. i prediszlovije Z. Kraseninkovoj. St. Peterburg, 1908 (8°) 50 kop. Ism. Szémán István. Alkotmány, 1909. 39. sz.
 11. Amerikában 1909-ben lefordította Loew, a *Magyar Poetry* cz. anthologia fordítója: *The Tragedy of man*. Dramatic poem. Translated from the original Hungarian by William N. Loew. New-York, Arcadia press.
 12. Egy része latinul is megjelent: *Ex Emerici Madách Hominis Tragoedia*. Scena XIII.—XIV. Latine a Steph. Tomasko. Ung. Revue, 1888. 68—79. l. Ism. EPhK. XI. 776. l.
 13. Oláhul: *Tragedia omului*. Traduc. de Octavian Goga. Luceafarul 20. sz.
 14. Héber fordításáról tesz említést a *Világ*, 1913. 195. sz., mely Feuerstein Avigdortól való s «Moszkvában volt megjelenendő»
- A mű külföldi fordításait ismertetik a német fordítások után említett dolgozatokon kívül még: *Madách Imre*

a *külföldön*. Kecskem. Lapok, 1888. 16—19. sz. és Föv. Lapok, 1888. 102. sz. (M.), továbbá Könyves Kálmán: *Madách Imre külföldön*. Délmagy. Közl. 1892. 7., 9., 10. sz.

A Madáchról szóló irodalom.

I. Életrajza.

a) Egész életén áttekintő művek.

- BÉRCZY KÁROLY: *Madách Imre emlékezete*. Olvastatott a Kisfaludy-Társaság 1866. febr. 6-án tartott ülésén. Pesti Napló 1866. 29—30. sz. Kisf.-Társ. Évl. Uj f. III. 197—224. l. Madách Imre összes művei. Kiadta Gyulai Pál. I. k. XIII—XXXVII. l.
- VUTKOVICS SÁNDOR: *Magyar írók albuma*. Pozsony, 1873.
- TOLDY FERENCZ: *A magyar költészet kézikönyve*. II. kiadás V. k. 345—50. l. Bpest, 1876.
- FÜCHSEL ÁRMIN: *Madách Imre és «Az ember tragédiája»*. Biharmegyei Közlöny, 1876. 32—41. sz.
- BEÖTHY ZSOLT: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése* II. k. Bpest, 1878.
- HARASZTI GYULA: *Madách Imre*. Tanulmánykísérlet. Kolozsvár, 1882. Ujabban Modern Könyvtár, 128. sz. Bpest, 1912. (8° 51. l.).
- TÓTH SÁNDOR dr.: *Madách Imre*. Magyar Helikon, I. 3. Pozsony, 1884.
- GERECZE PÉTER: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Pécs, 1889. (8° 36 l.)
- NÉGYESY LÁSZLÓ: *Madách Imre*. Pallas Nagy Lexikona, XI. k. 765—6. l. Bpest, 1895.
- ALEXANDER BERNÁT: *Madách és Az ember tragédiája*. Képes Irodalomtörténet, II. k. Bpest, 1896.
- MORVAY GYÖZÖ: *Adalékok Madách Imre életéhez*. Bpesti VI. ker. áll. főreálisk. 1897/8. értes. 3—25. l. Ism. Gyulai Á. EPhK. 1899. 474—7. l.
- BECKER HUGÓ: *Madách Imre életrajza*. Magyar Szemle, 1899. 21. s. köv. sz.
- PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách Imre élete és költészete*. Bpest, 1900. (8° 444 l.) Ism. 1899. Junius, Pesti Napló 340. sz.

- Kacziány G. Hazánk 261. sz. Kunfi Zsigm. Erd. Muz. 648—51. l. Körösy Gy. Magy. Kritika III. évf. 4. sz. Mikes Lajos, Orsz.-Világ, 45. sz. Alfa, Bp. Hirl. 327. sz. Morvay Gy. A Könyv. 3. sz. Lázár B. Magy. Nemzet, 292. sz. 1900. Madách Aladár. Egyetértés, 10. sz. K. Zs. Kolozsv. Lapok, I. évf. 45. sz. Rothauser M. P. Lloyd, 54. sz. reg. Lázár B. Antikritika. Magyar Nemzet, 83. sz. Morvay Gy. Bpesti Szemle, 101. k. 425—443. (Külön is.) Váczy J. EPhK. 1901. 746—751. l.
- ENDRÖDI SÁNDOR: *Századunk magyar irodalma képekben.* Bpest, 1900. — Ugyanez a Műveltség Könyvtárának magyar irodalomtörténetében. 516—522. l. Bpest, 1913.
- RAKODCZAY PÁL: *Madách Imre élete és költészete.* (Nemzetünk nagy költői, 16. sz.) Pozsony, 1901. (8° 47 l.)
- SZINNYEI JÓZSEF id.: *Magyar írók élete és munkái.* VIII. k. 200—209. hasáb. Bpest, 1902.
- GYULAI ÁGOST: *Madách Imre életéből.* Uránia—Népszerű tudományos felolvasások, I. sz. Bpest, 1903. (8° 16 l.),
- VIDÁCS ALADÁR: *Madách Imre élete és munkái.* Besztercebányai Madách-Társ. I. évk. (1906) 11—46. l.
- MORVAY GYÖZÖ: *Adalékok Madách Imre életéhez.* Beöthy-Emlékkönyv, 368—74. l. Bpest, 1908. (Töredékek az öreg Madáchné leveleiből.)
- RIEDL FREDERICK: *A History of Hungarian Literature.* (Short Histories of the Literatures of the World: XIII.) London, Heinemann, 1906. 249—261. pp.
- RIEDL FRIEDRICH: *Die ungarische Literatur.* (Die Kultur der Gegenwart: Teil I. Abteilung IX.) Berlin—Leipzig, Teubner, 1908. 304—305. S.
- KATONA LUDWIG und SZINNYEI FRANZ: *Geschichte der ungarischen Literatur.* (Sammlung Götschen 550.) Leipzig, Götschen, 1911. 120—125. S.
- VENDE ERNŐ: *Madách Imre.* Nógrád vármegye monographiájának Irodalom, tudomány és művészet cz. részében 286—88. l.

b) *Madáchról általánosságban.*

- RIEDL FRIGYES: *Tanulmány Madách Imréről.* Kivonat. Magyarország, 1880. 68. sz.

- RIEDL FRIGYES: *Madách*. Literar. Bericht aus Ungarn. IV. 1881.
- Ö: *Madách*. Bp. Hirlap, 1882. 49. sz.
- *Madách Imre és az Ember tragédiája*. Vas. Ujság, 1883. 28. sz.
- *Madách Imre*. (Arczk.) Vas. Ujság, 1890. 44. sz.
- R. B.: *Magyar Remekírók*. Politikai Hetiszemle, 1895. 23. sz.
- Cz. G. dr.: *Madách népszerűsítése*. Fehérm. Napló, 1895. 140. sz.
- RÓNA BÉLA: *Madáchról*. Ország-Világ, 1897. 16. sz.
- NÉGYESY LADISLAUS: *Emeric Madách şi «Tragedia omului»*. Ungaria, 129—135.
- ÁBRÁNYI KORNÉL, ifj.: *Madáchról mint költőről és politikus-ról*. Pesti Napló, 1897. 146. sz.
- CRYX, dr.: *A Madách-kérdés tisztázásához*. Magy. Szó, 1899. 12. sz.
- SIMKÓ JÓZSEF: *Madách Imre*. Alkotmány, 1899. 270. sz.
- SEBESTYÉN KÁROLY dr.: *Madách*. Bpesti Hirlap, 1900. 100. sz.
- BODNÁR ZSIGMOND: *Madách Imre*. Uj-Világ, 1901. 1—3. sz.
- BÁRÁNY ZSIGMOND: *Madách*. Magy. Népiszkola, 1909. 26. sz.
- WOHLMUTH ERNŐ: *Madách Imre*. Népnevelő, 1911. 23. sz.
- JANKÓ LÁSZLÓ: *Madách és «Az ember tragédiája»*. Pápai Jókai-kör évk. XV. 50—57. l.

c) *Életrajzi adalékok.*

Ősei:

- NAGY IVÁN: *Magyarország nemes családdai*. VII. k. 225—26. l.
- *A Madách-család*. Föv. Lapok, 1883. 11. sz.
- *Madách anyja*. (Nekrológ.) Vas. Ujs. 1885. 22. sz.
- LATRÓCZY MIHÁLY: *Madách Imre őseiről*. Bpesti VII. ker. áll. főgimn. 1900/01. értes. 3—48. l. (Külön is, Bpest, 1901. 8° 48 l.) Ism. Irod. Közl. 1901. 381. l.
- RADVÁNSZKY BÉLA br.: *Sztrégovai Madách Gáspár versei*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1901. 129—152. l. Külön is.
- JUNIUS (ZILAHY KISS BÉLA): *Madách Imre ősei*. Budapesti Hirlap, 1903. május 10.
- *A Madáchok*. Az Ujság, 1911. 58. sz.

Szülőhelye:

MAJTHÉNYI FLÓRA: *Madách szülőháza és végső nyughelye.* Pesti Napló, 1879. 262. sz.

PALÁGYI LAJOS: *Madách kastélyában.* Pesti Napló, 1893. 213. sz.

LATKÓCZY MIHÁLY: *A hol Az ember tragédiáját írták.* Magyar Szemle, 1896. 36. sz.

SZALAY KÁROLY: *Madách szülőföldjén.* Vas. Ujság, 1900. 42. sz.

TORDAI GRÁIL ERZSI: *A hol Madách élt és pihen.* Nemzeti Nőnevelés, 1900. 439–444. l.

SZALAY KÁROLY: *Madách sírja.* Vasárnapi Ujság, 1909. 36. sz.

Ifjúsága:

PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách ifjúsága.* Vas. Ujság, 1897. 49–51. sz. és P. Napló, 1897. 266. sz.

— *Madách Imre jogászévei.* P. Napló, 1897. 318. sz.

Szerelmei, neje:

— *Madách első szerelme.* Vas. Ujság, 1898. 27. sz.

KÁLNAY NÁNDOR: *Madách Imre Csesztvén.* P. Napló, 1883. 9. sz.

PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách Imre neje.* A Hét, 1890. 39–40. sz.

HEINRICH GUSZTÁV: *Elise Madách.* P. Lloyd, 1891. 32. sz.

PALÁGYI MENYHÉRT: *Elise Madách.* P. Lloyd, 1891. 52. sz.

RÓNA BÉLA: *Madách házassága.* Főv. Lapok, 1900. 4. sz. és Nagyvárad Napló, 1900. 18. sz.

VAY SÁNDOR: *Madách életéből.* Pesti Hírlap, 1905. 271. sz.

HALMY GYULA: *Madách gyermekeiről, Ilonáról és Aladár-ról.* Mezőtúri Híradó, 1895. 42–43. sz.

A szabadságharcban:

BODNÁR ZSIGMOND, ifj.: *Madách és a forradalom.* Magyar Pestalozzi, 1903. 15. sz.

Műve keletkezése és megjelenése:

TÚRI MÉSZÁROS ISTVÁN: *Hogy született meg az «Ember tragédiája?»* (Madách saját elbeszélése) Közl. — Ország-Világ, 1888. decz. 1. (A közlő nagybátyjának, Pétery

Károlynak, ki *Névtelen* álnéven írói kísérleteket is tett, hagyatékában talált egy emlékiratot ily czímen: Kírándulás Madách Imrével 1861-ben nógrádi Szontágh Pálhoz. — Madách útközben elbeszélte az E. Tr.-nak genesisét s ezt közli Túri M.)

BAKONYI H. R.: *Az ember tragédiája keletkezése*. Uránia, 1905. 9. sz.

PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách Imre és Szontagh Pál barátsága*. (Madách Luciferje) Magy. Szó, 1904. 145. sz.

GÁLOS REZSŐ: *Arany és Madách*. Temesv. Hirl. 1911. 56. sz. Megjelenésekor a műről írnak: Pest-Ofner Zeitung, 1861. 134. Vas. Ujság, 1862. 21. sz. Ország Tükre, 1862. 2. sz. P. Lloyd. 1862. 21. sz.

ARANY JÁNOS: *Madách bevezetése a Kisfaludy-Társaságnak*. Kisf. Társ. Évl. Uj. f. I. 31. l. s Arany Hátrah. D. II. 489—92. l.

— *Egy üdvözlő szó*. Szépirodalmi Figyelő, 1861—2. évf. I. 26. sz.

BARABÁS, dr. ABEL V.: *Jubiläum der «Tragödie des Menschen»* Pester Lloyd, 1911. 4. sz.

Barátai:

ABAFI LAJOS: *Pajor István viszonya Szemere Miklóshoz és Madách Imréhez*. Figyelő, XXVI. 351—8. l.

R. R. dr.: *Intimitások Madách életéből*. P. Napló, 1913. 242. sz.

Nekrológok:

1864. Vas. Ujság, 22. sz. M. Sajtó, II. 16. sz. Koszorú, II. 16. Hölgyfutár, II. 31. Hon, 230. sz. P. Lloyd, 233. sz. Fremdenblatt, 279. sz. Breslauer Zeitung, 475. Illustrierte Zeitung 1116. sz. Magazin für Literatur des Auslandes, 702. sz. Wiener Zeitung, 246. Neue Freie Presse, 43. sz. 1865. Hazánk és a Külföld, I. (Jókai.).

II. Az ember tragédiájáról.

a) Az egész műről.

Szász KÁROLY: *Az ember tragédiájáról*. Szépirodalmi Figyelő, 1862. I. Könyvalakban, bővítve: Egyetemes Könyvtár. 22. f. Győr, 1889. (16° 80 l.).

- ZILAHY KÁROLY: «Az ember tragédiájáról.» (Levéltörredék.)
 Kritikai Lapok, 1862. 7. sz. Birálja Szász Károly is-
 mertetését is, ki erre «Egy szó Zilahy Károly úr levél-
 törredékére» cz. felelt, u. ott, 9. sz. Zilahy Haragos válasza
 szelőd jelelet (Szász Károlynak) cz. válaszolt u. ott.
 Mindezek megjelentek Zilahy K. munkáinak II. k.-ben
 is, 235—48. l. Pest, 1867.
- ERDÉLYI JÁNOS: *Madách Imre*. Az ember tragédiája.
 Magyarország, 1862. s *Pályák és pálmák*, 440—87. l.
 s ugyanitt függelékül Madách levele Erdélyihez.
- DUX ADOLF: *Az ember tragédiája*. P. Lloyd, 1862. 33. sz.
- WEISZ I.: *Az ember tragédiája*. Szabolcsi Lapok, 1876.
 20. sz.
- KÓHALMI KLIMSTEIN JÓZSEF: *Az ember tragédiája*. Nagy-
 szombati érseki főgimn. ért. 1876/7.
- RIEDL FRIGYES: *Az ember tragédiája*. Bp. Szemle, 1880.
- SZABÓ IMRE: *Madách Imre Ember tragédiája*. Széptani
 tanulmány. Rozsnyói Híradó, 1881. 18. sz.
- HARASZTI GYULA: *Madách költészetének jellemzéséhez*.
 Tanulmánykísérlet. Kolozsvár, 1882.
- BEÖTHY ZSOLT: *A tragikum*. Bpest, 1885. Ugyanő a művészi
 képzelet alkotó munkájának terjedelmes példázásául
 szól róla: *Esztetika. A művészi képzelet tana*. Egyetemi
 előadásai után. Bpest, 1913—4. I. félv., 7—11. l.
- *Madách «Az ember tragédiája»*. Alföld, 1886. 28. sz.
- TÁBORI RÓBERT: *Az ember tragédiája*. Délmagy. Közl.
 1889. 3., 5. sz.
- Egy nő: *Elmélkedés Madáchnak «Az ember tragédiája»-ról*.
 Szilágy-Somlyó, 1890. 44—46. sz.
- ERDÉLYI KÁROLY: *Az Ember tragédiája*. Temesvári r. kath.
 főgimn. ért. 1891/2. Ism. EPhK. XVII. 71.
- RÉNYI REZSŐ: *Madách I. Az ember tragédiája*. Nyugatm.
 Híradó, 1892. 31. sz.
- *Madách-tanulmányok*. Jelenkor, 1896. 2. sz.
- *Az ember tragédiájáról*. Pályamunka. Tanulók-Lapja,
 1896. 21—25. sz.
- BÁN JÓZSEF: *Az Ember Tragédiája*. Váczi kegyesr. főgimn.
 1896/7. ért. 3—40. l. Ism. Gyulai Á. EPhK. 1898.
 295—8. l.
- DUDEK JÁNOS: *Az Ember Tragédiája*. Katholikus Szemle,
 1897. 531—44. l.

- BECKER HUGÓ: *Az Ember Tragédiája*. Czáfolat Dudek János különvéleményére. Magyar Szemle, 1897. 43. sz. XYZ: *Die Tragödie des Menschen*. Budapester Tagblatt, 1897. 100. sz.
- MORVAY GYÖZÖ: *Magyarázó tanulmány az Ember Tragédiájához*. Nagy-Bánya, 1897. (8° 527 l.) Ism. Hartmann J. Magyar Szemle, 20. sz. és Új Föv. L. 7. sz. Rakodczay Pál. Színészek Lapja, 19. sz. Zlinszky A. M. Nyelvőr, 217—20. l. Bayer J. EPhK. 1898. 260—71. l. Morvay helyreigazító észrevételei, U. o. 399. l.
- BAYER JÓZSEF: *A magyar drámairodalom története*. II. 315—71. l. Bpest, 1897.
- *Madách Imre: Az ember tragédiája*. Magyar Szó, 1899. 10. sz.
- COSTA JÁNOS: *Madách «Ember tragédiás»-járól*. Zombor és vid. 1899. 98. sz.
- JOSEPHI, C.: *Ueber Madách's «Tragödie des Menschen»*. Nagyszebeni ág. h. ev. theol. paedag. seminarium, 1899. Ism. Schneeberger N. EPhK. 1900. 852. l.
- N. J.: *Az Ember tragédiája vagy komédiája?* Magyar Pestalozzi, 1901. 32. sz.
- VILLÁNYI BÉLA ÁRPÁD dr.: *Az ember tragédiája*. Magyar Pestalozzi, 1901. 34. sz.
- BERTA ILONA: *Madách Az ember tragédiája*. Nemz. Nőnevelés, 1901. 310—16, 374—84., 426—32. l.
- ORBÓK GIZELLA: *Az ember tragédiájáról*. Kis-Küküllő, 1903. 8. sz.
- HELLER BERNÁT: *Madách Mózes és Az Ember Tragédiája*. Izt. Magyar. Irod. Társ. II. Évkönyve.
- BODNÁR ZSIGMOND: *Az Ember Tragédiája*. Aurora, VI. évf. márcz. szám.
- BODOR ALADÁR: *Az ember tragédiája mint az egyén tragédiája*. Pápai ref. főisk. 1904/5. ért. 31—76. l. (önállóan is, 8° 51 l. Bpest). Ism. Lukinich Imre. Századok, 1907. 184. l.
- KÁRMÁN MÓR: *Az Ember Tragédiája*. Bpesti Szemle, 124. k. 57—115. l. Az E. Tr. Elemző tanulmány. Bpest, 1907. Ism. Bánóczi J. Magyar Tanítóképző, 1907. 435. l.
- FARKAS PÁL: *Az Ember Tragédiájának magyarázata*. Balassagyarmati áll. főgimn. 1908/9. ért. 3—24. l. Ism. Kristóf Gy. EPhK. 1910. 68. l.

- KARDEVAN KÁROLY: *Az Ember Tragédiájának magyarázata*. Nagyvárad áll. főreálisk. 1908/9. ért. 5—31. l. Magyar Közművelődés I. 5. füz. 195—240. l. (Külön is, 8° 40 l. Bpest, 1910.). Ism. Kristóf Gy. EPhK. 1910. 68. l. Nagy B. Tanáregyl. Közl. 43. évf. 698. l.
- ALEXANDER BERNÁT: *Az ember tragédiája*. Bpesti Szemle, 145. k. 455—60. l. Kisz.Társ. Évl. 45. k. 54—59. l.
- BEÖTHY ZSOLT: *Az Ember Tragédiája*. Bpesti Hírlap 1911. 103. sz. Bpesti Szemle, 146. k. 373—388. l. Akad. Ért., 1911. 317—329. l. Revue de Hongrie, VIII. 302—307. l.
- HORVÁTH ÁRPÁD dr.: *Madách: Az Ember Tragédiája*. Vármegy. Közélet, 1912. 41—43. sz.
- GULYÁS JÓZSEF: *Lucifer tragédiája*. Sárospataki Református Lapok, 1914. 9. sz. Felfogását czáfolja: Kristóf Gy. *Lucifer tragédiája?* U. ott, 12. sz.

b) *A mű egyes részleteiről szóló vagy különleges szempontokból elemző dolgozatok:*

- RAKODCZAY PÁL: *Az Ember Tragédiájának eszméje*. Kecskeméti Lapok, 1895. 51. sz. és Közérdek, 1899. 38. sz.
- LÉVAY GYULA: *Az Ember tragédiájának alapgondolata*. Bpest, 1899. 16 l.
- SZÓJÁK REZSŐ: *Művészi képzelet az Ember Tragédiájában*. Garamvidék, 1907. 7. sz.
- KÖRÖSY GYÖRGY: *Az Ember Tragédiájának szerkezete*. Brassói kath. gimn. 1890/91. ért. 1—26. l.
- FORGÁCS JÁNOS: *A történeti anyag bírálata az Ember Tragédiájában*. Kalazantinum, VI. évf. 6—8. sz.
- SZÁSZ FERENCZ: *A történeti anyag bírálata az Ember Tragédiájában*. Székely Nemzet, 1903. 167—173. sz.
- MIKOLA SÁNDOR: *A történeti Kepler, vonatkozással az Ember Tragédiájára*. Beöthy-Emlékkönyv, 375—390. l. (Külön is, 8° 18 l. Bpest, 1908.).
- *Ádám vagyis az ember Madách Ember tragédiájában*. Bpesti növendék papság munkálatai, 63. évf.

PÁSZTOR MIHÁLY: *A férfi szerepe az «Ember tragédiájában».* Egyetem, 1903. 25—33. l.

TORKOS LÁSZLÓ: *Ádám «Az Ember tragédiájában».* Uránia, 1908. 277—285. l.

GREGUSS ÁGOST: *A nő Madách tragédiájában.* (1871.) G. Tanulmányai I. k. 174—190. l. Pest, 1872.

TOMOR FERENCZ: *Éva.* Pozsonyi Lapok, 1877. 171. sz.

VERES SAMU: *Madách Évája.* Gömör-Kishont, 1895. 7. sz.

KÖNYE NÁNDOR: *A nő Madách «Ember tragédiájában».* Ungvári Közl. 1901. 2. sz.

DOMOKOS-HARAGA BALÁZS: *A nő Madách «Ember tragédiájában».* Egyetemi Lapok (Kolozsvár), 1907. évf. 5—6. 10. sz.

SZABÓ SÁNDOR dr.: *Éva az Ember tragédiájában.* Nógrádi Hirl. 1907. 16. sz.

SCHWARZSTEIN DEZSŐ: *Éva tragédiája. Éva szerepe Madách Imre «Az ember tragédiájában».* Felvidék (Verebély), 1910. 10. sz.

TOLNAI VILMOS: *Az anyaság Madách «Ember Tragédiájában».* Nemz. Nőnevelés, 1911. 370—8. l. Ism. Bittenbinder M. Tanáregyl. Közl. 45. évf. 978. l. mgy. EPhK. 1912. 384. l.

ANGYAL DÁVID: *Madách Lucifer-e.* Föv. Lapok, 1876. 91—92. sz.

MORVAY GYÖZÖ: *Lucifer.* Madách-tanulmány. Bpest, 1887. (8° 58 l.). Ism. Nemzet, 1887. 27. sz.

FARKAS PÁL: *Lucifer és Ádám.* Nógrádi Hirl. 1906. 12. sz.

FARKAS PÁL: *Ádám és Lucifer az Ember Tragédiájában.* Balassagyarmati áll. főgimn. 1907/8. ért. Ism. Lukinich I. Századok, 1908. 760. l. Császár Ernő, EPhK. 1908. 320. l.

BÓTH ANTAL: *Ádám és Lucifer.* Nógrádi Hirl. 1908. 1. 3. sz.

KAPI BÉLA: *Az «Ember tragédiája»-nak világnézete.* Protest. Szemle, 1903. 22—34., 95—107. l. (Önállóan is, 8° 23 l.).

SZEKERES FÁBIÁN: *«Az ember tragédiája»-nak világnézete.* Religio, 1911. 7. sz.

KRISTÓF GYÖRGY: *A Madách világképe.* Prot. Szemle, 1911. 9—30. l.

- OVERMANS, JAKOB: *Die Weltanschauung in Madách's Tragödie des Menschen*. Stimmen aus Maria-Laach, 1911. 14—28. l. Ism. Dudek, Religio, 5. sz. Sik S. Élet, 5. sz.
- KÖRÖSY GYÖRGY: *A társadalmi problema és a vallás-bölcséleti jelfogás az Ember tragédiájában*. Eperjesi Széchenyi-kör Évk. 1901. 3—20. l. és Eperjesi Lapok, 1901. 6—11. sz.
- HÖRL GYULA: *«Az Ember Tragédiájának» filozófiája és theológiája*. Hittud. Folyóirat, 1911. 163—197. l.
- SZIGETVÁRI IVÁN: *Madách és a szocializmus*. Egyet. Phil. Közlöny, 1898. évf.
- KALOCSAI EMIL: *Madách és a szociális eszme*. Jövendő, 1905. 21. sz.
- TOLNAI VILMOS: *Madách és a socialismus*. Nemz. Nénevelés, 1911. 12—14. l.
- KRISTÓF GYÖRGY: *Petőfi és Madách internationalismusa*. Társad.-tud. Szemle, 1912. 599—622. l.
- BERTA ILONA: *A nőkérdés «Az ember tragédiájában»*. Nemz. Nénevelés, 1904. 229—240. l.
- WOHLMUTH ERNŐ: *Madách feminizmusa*. Népevelő, 1909. 35. sz.
- GAZDAG LAJOS: *Madách Imre és a nőkérdés*. Kath. Szemle, 1913. 739—747. (Külön is 8° 11 l.).
- HOITSY PÁL: *Madách mint csillagász*. Föv. Lapok, 1879. 225. sz.
- HALTENBERGER MIHÁLY dr.: *Természettudományi gondolatok Madách «Az ember tragédiájában»-ban*. Miskolczi kath. főgimn. 1911/12. ért. 3—21. l. Ism. Mikola S. EPhK. 1913. 428. l.
- Dr. E.: *Az ember tragédiájában a londoni vásár*. Föv. Lapok, 1884. 117—118. sz.
- WALDAPFEL JÁNOS: *Isten három attribútuma Az ember tragédiája I. színében*. Egyet. Phil. Közl. 1900. 175—179. l.
- LÉVAY GYULA: *Csupa materializmus és egy csöpp kegyelet*. (Madách-tanulmány Az ember tragédiája XI. színéről.) Bácska, 1908. 26—28. sz.
- CZUKRÁSZ RÓZSA: *Madách szelleme a nevelőoktatásban*. Magy. Pestalozzi, 1898. 25—27. sz.

BERTA ILONA: *Olvassuk az «Ember Tragédiáját»*. Nemz. Növelés, 1902. 256—264. sz.

TONCS GUSZTÁV: *«Az Ember tragédiája» az iskola szempontjából*. Magy. Pædag. 1907. 257—270. l.

c) *Madách mintái és forrásai. Philologiai egybevetések.*

ALEXANDER BERNÁT: *Goethe és Madách*. Bpesti Hirlap, 1895. 318. sz.

FESZL GÉZA: *Goethétől Madáchig*. Budap. Napló, 1903. 349. sz.

— *Faust és az Ember tragédiája*. Két jellemrajz. Máramarosi Tárogató, 1879. 29—37. sz.

GAJÁRI LAJOS: *Faust hatása az Ember Tragédiájára*. Egyet. Phil. Közöny, 1884. 806—812. l.

MRÁZ GUSZTÁV: *Az Ember Tragédiája és Goethe Faustja*. Nógrádi Hirlap, 1907. 19—20. sz.

NAGY SÁNDOR: *Faust és Az ember tragédiája*. Debreczeni Főisk. Lapok, 49. évf. 4—5. sz.

BEÖTHY ZSOLT: *Goethe és Madách hőse*. Pesti Napló, 1883. 353. sz.

TÖRÖK JÁNOS: *Mefisto és Lucifer*. Föv. Lapok, 1883. 270. sz.

— *Párhuzam Lucifer és Mefisztó között*. Jász-Nagykun-Szolnok, 1887. 41. sz.

PERÉNYI JÓZSEF: *Mephisto és Lucifer*. Nagy-Kanizsa, 1900. (16° 56 l.).

RAVASZ LÁSZLÓ: *Mefisztó és Lucifer*. Kolozsv. Egyet. Lapok, VII. évf. 10. sz.

BECKER HUGÓ: *Faust etikája és Az ember tragédiája*. Magy. Szemle, 1900. 43. s. köv. sz.

TOLNAI VILMOS: *Adalék az Ember Tragédiája és Faust viszonyához*. Philol. Dolgozatok, 287—292. l. (Külön is, 8° 6 l.).

GURNESEVICS LAJOS: *Byron a magyar irodalomban*. Egyet. Phil. Közl. 1901. 218—231. l.

MORVAY GYÖZÖ: *Byron Magyarországon*. Koeppelel *Byronja* fordításának Függelékében 345—350. l. Bpest, 1913.

HOFFMANN MÓR: *Goethe «Faust»-ja, Madách «Tragédiája» és Byron «Manfred»-je*. Zala, 1878. 49—52. sz.

JANCsó BENEDEK: *Dr. Faust, Manfred, Kain, Ádám*, Koszorú (Petőfi-Társ.) VIII. 438–455., 516–528. I. BARABÁS ÁBEL: *Goethe, Byron és Madách*. Bpest, 1904.

— REMÉNYI EDE: *Leírások Milton eposaiban*. Egyet. Phil. Közl. XIX. 218.

ANTAL GÉZA: *Plato és Madách*. Pápai Lapok, 1883. 44. sz. Cz. G. dr.: *Katona—Madách*. M. Állam, 1892. 258. sz.

KOVÁTS ANTAL: *Katona és Madách női jellemképei*. A kecskeméti Katona József-kör 1896–7. évk. 92–99. I.

— LÁZÁR BÉLA: *A tegnap, a ma és a holnap*. I. sor. (Bpest, 1896.). *Miszticizmus és modernség* cz. fejezetében Ibsennel hasonlítja össze.

SZELÉNYI ÖDÖN dr.: *Madách és Luther*. Prot. Szemle, 1906. 438–446. I.

KRISTÓF GYÖRGY: *Petőfi és Madách*. Bpest, 1911. (8° 49 I.). Ism. Király Gy. EPhK. 1911. 416. I. Dr. Sz. Ö. Prot. Szemle, 1911. 550–51. I. Schannen P. Erd. Muz. 1912. 358. I.

KARDEVÁN KÁROLY: *Madách és Büchner*. Irodalomtörténet, 1914. 408–9. I.

BARTAL ANTAL: *Találkozások a klasszikus és modern költészetben*. Egyet. Phil. Közl. XVIII. 639. I.

BERNSTEIN BÉLA: *Az Ember tragédiája és a zsidó irodalom*. Izr. Magy. Irod. Társ. II. évk.

TOLNAI VILMOS: *Madách egyik sorához*. Egyet. Phil. Közl. 1903. 188. I.

— TOLNAI VILMOS: *Madách londoni és phalanster-jelenetének egyik forrásáról*. Egyet. Phil. Közl. 1911. 377–386. I. s (kivonatossan) Akad. Ért. 1911. 85. I.

CZÖBEL ERNŐ: *Madách és Cormenin-Timon*. Az ember tragédiája IX. színéhez. Egy. Phil. Közl. 1912. 860–4. I.

— GÁLOS REZSŐ: *A bolygó zsidó mondája és Madách*. Philol. Dolgozatok (1913) 293–7. I.

MARÓT KÁROLY: *Madách egyik gondolatának származásához*. Irodalomtörténet, 1914. 255–58. I.

TOLNAI VILMOS: *Az Ember Tragédiájának londoni színéhez*. Irodalomtörténet, 1914. 317–8. I.

— *Madách Ember Tragédiájához*. Irodalomtörténet, 1914. 408. I.

LENGYEL MIKLÓS: *Az ember tragédiája és Arany János egyik balladája*. Egyet. Phil. Közl. 1906. 315. l.

MORVAY GYÖZÖ: *Madách és Hogarth*. Irodalomtörténet, 1914. 8–10. sz. 464. l. Ez egy oldalnyi cikk, mely e könyv nyomtatása közben jelent meg, főlegliti, hogy a sztregovai kastély falain néhány Hogarth-metszet is függött, s hogy Hogarthnak egy, vásárt ábrázoló metszetén Madách londoni vásárjának úgyszólván minden alakja megvan: Ádám és Éva historiáját mutogató bábjátékos, mellette a «fürge majom», van kocsmáros, kéjhölgy, zenész, kártyavető cigányasszony, árús nyegle, enyelgő lányok és ifjak, — mintha csak e képet elevenítené föl és szólatatná meg a költő.

d) *Az ember tragédiája a színpadon.*

Először 1883. szept. 21-én a Nemzeti Színházban. Erről írtak: Beöthy Zsolt: *Madách a színpadon*. Pesti Napló, 1883. 261. sz. és *Színházi Esték*, 49–57. l. Bpest, 1897. (Felfogásával a könyv ismertetésében polemizál Góbi Imre, EPhK. XIX. 719.) Paulay Ede: *Az ember tragédiája a színpadon*. Föv. Lapok, 1883. 220–21. sz. Pulszky Ferencz: *Külön vélemény*. Pesti Napló, 1883. nov. 4. Ezzel polemizálnak: (K.) *Az ördög tanai*. Föv. Lapok, 1883. nov. 6. s —ő: *Pulszky Ferencz mint kritikus*. Bpesti Hirlap, 1885. nov. 6. Beszámoltak még ez előadásról: —ő: Bpesti Hirlap, 261. 262. sz. Sziklay József, Pesti Hirlap, 260–261. sz. Föv. Lapok, 222. sz. Mihály J. Egyetértés, 260–261. sz. Keszler J. Nemzet, 260–261. sz. Sziklay József: I. *Jászay Mari Évája*. II. *Ádám és Lucifer*. P. Hirlap. 262–264. sz. *Három arkangyal, az Ur és Jászay Mari* Bp. Hirlap, 265. sz. *Madách I. és Bory László*. P. Hirlap, 263. sz. Az 50. előadásról: Föv. Lapok, 1886. 356. sz. A 100. előadásról: Nemzet, 1894. 132. sz. Új betanulással először 1897. ápr. 9. Ismertették a lapok.

— *Madách diadalai*. Sárosi Hirlap, 1899. 26. sz.

H. S. *Madách a Nemzeti Színházban*. Új Magyar Szemle, 1900. IV. k. 152–4. l.

FRIDRIK IMRE dr.: *Az ember tragédiája a Nemzeti Színházban*. Széjegyzetek. Művészvilág, 1900. III. 9. sz.

- PAULAY EDE: *«Az ember tragédiája» a színpadon*. Színház és élet. 1905. 3. sz.
- A 200. előadásról: Sz. Gy.: *Madách kétszázadszor*. Pesti Napló, 1906. 263. sz.
- Külföldi előadásairól:
- *Az «Ember tragédiája» Bécsben*. Föv. Lapok, 1892. 170. sz.
 - DÓCZY LAJOS: *Madách a német színpadon*. Magyar Génusz, 1892. 10. sz.
 - *Az ember tragédiája Berlinben*. Föv. Lapok, 1893. 82. sz.
 - *Az ember tragédiája Párisban*. Bpesti Hirlap, 1898. 269. sz.
- SIKLÓSY LÁSZLÓ: *Az ember tragédiája Prágában*. Vasárnapi Ujság, 1904. 49. sz.

III. A színdarabokról.

- RIEDL FRIGYES: *Madách egy kiadatlan tragédiájából*. Egyet. Phil. Közl. IV. 58—63. l.
- ESZTEGÁR LÁSZLÓ: *Madách Mózese*. Erdélyi Híradó, 1888. 213. sz.
- E. KOVÁCS GYULA: *Madách Imre: Mózes*. Ellenzék, 1888. 38. sz.
- *Madách «Mózese»-e*. Kolozsvári előadás 1888. febr. 20. Föv. Lapok, 1888. 54. sz.
- HELLER BERNÁT: *Madách Mózese és az Ember tragédiája*. Izr. Magy. Irod. Társ. II. évk.
- MELTZL HUGÓ: *Madách Csákja*. Ellenzék, 1887. 232. sz.
- CSERNÁTONI GYULA: *A magyar génusz Madách «Csák vőgnapjaiban»*. Erd. Múzeum, 1911. 313—20. l.
- SZABÓ SÁNDOR dr.: *Madách drámái* cz. felolvasásából szemelvény. Nógrádi Hirl., 1907. 23—24. sz.
- *Madách többi drámái*. U. ott, 26. sz.
- PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách ismeretlen drámája*. Pesti Napló, 1898. 186—187. sz.
- VOJNOVICH GÉZA: *Madách fiatalkori négy színművéről*. Bpesti Szemle, 137. k. 188—212. l.
- KRISTÓF GYÖRGY: *Madách és Aristophanes*. Egyet. Phil. Közlöny, 1912. 229—234. l.
- *Széchenyi és Madách*. Irodalomtörténet, 1913. 143—155. sz.

IV. Költeményeiről.

- ABAFI LAJOS: *Madách ifjúkori versei*. Egyetértés, 1876. 76. sz.
- KELEMEN BÉLA: *Madách lyrai költészete*. I—III. Főv. Lapok, 1885. 94—96. sz.
- *Madách Imre kiadatlan versei*. Rövid ism. Főv. Lapok, 1896. 336, 355. sz. Nemzeti Ujság, 1896. 336. sz.
- ÁBRÁNYI KORNÉL, ifj.: *Madáchról mint költőről és politikusról*. Pesti Napló, 1897. 146. sz.
- BECKER HUGÓ: *Madách lyrai költészete*. Előkelő Világ, 1900. 30., 32., 34., 35. sz.
- *Madách lyrája és Az Ember Tragédiája*. Szeged, 1903. (8° 78 l.). Ism. Meridiesz, Magy. Szemle, 1903. 16. sz.
- PALÁGYI MENYHÉRT: *Madách lírai költészete*. Magyar Szó, 1904. 81. sz.
- VOJNOVICH GÉZA: *Madách kisebb költeményeiről*. Budap. Szemle, 152. k. 87—114. l. s (részlet) Akad. Ért. 1910. 609—612. l.
- GEDŐ SIMON: *Madách Imre, mint lyrikus*. Bpest, 1910. (8° 32 l.) Ism. Alszegehy Zs. EPhK. 1911. 211. l.

V. Idegen irodalom.

- OPITZ TH., Magazin für die Literatur des Auslandes. Leipzig, 1863. Ism. a Koszorú, 1863. I. 427. l.
- GOTTSCHALL, RUDOLF: *Eine ungarische Faustiade*. Blätter für litterarische Unterhaltung, 1865. 34. sz.
- FISCHER, ALEXANDER cikkei az *Auf der Höhe* cz. folyóiratban, 1885. 238—290. l.
- KATSCHER, R.: *Emerich Madách*. Unsere Zeit, 1888. 12. f.
- MÜNZ, BERNHARD dr.: *Die Tragödie des Menschen* von Emerich von Madách. Magazin f. d. Liter. d. In- u. Ausland, 1889. 37. sz.
- *Madách et la Tragédie de l'Homme*. Gazette de Hongrie III. évf. 6. 8. sz. s ennek nyomán:
- LASALDE, CARLOS (spanyol piarista): *La Tragedia del Hombre*. Revista Calasancia, 1892.

- DÓCZI, LUDWIG: *Die Welt ein Traum*. Neue Freie Presse, 1890. nov.
- SAYOUS, E.: *Madách, poète hongrois et La tragedie humaine*. Revue chrétienne. N. Ser. 41. k. 1895.
- ZABEL, EUGEN: *Zur modernen Dramaturgie*. (Studien und Kritiken über das ausländische Theater.) 2-te Aufl. Oldenburg, 1901. 212—16. l. *Die Tragödie des Menschen von Madách*. Ism. Bayer J. *Egy német író az Ember Tragédiájáról*. EPhK. 1903. 51—56. l.
- OVERMANS, l. 585. l.
-

TARTALOM.

	Lap
I. Nemzetsége. Szülei. Gyermekek- és tanuló-kora. Egyetemi évei Pesten. Költői kísérletek: a <i>Lantvirágok</i> ; drámai töredékek s első darabjai: <i>Nápolyi Endre</i> , <i>Csak tréfa</i> , <i>Férji és nő</i> , <i>Mária királynő</i> , <i>Csák végnapjai</i> . Viszonya kortársaihoz; dramaturgiai nézetei. Szerepe a megyénél. Barátsága Szontagh Pállal. Házasága	5
II. Házassága. Lyrája, festő és elbeszélő költeményei. Hazafias versek s <i>A halál költészete</i> . Fogsága és kiszabadulása. Családi tragédiája	93
III. Sztregovai magánya. Egyéni és költői természetének fővonásai. Kitérése és megnyugvása. <i>Az ember tragédiájának</i> keletkezése s kapcsolata egyéb műveivel. A mű története. Arany János bírálata és javításai. A költemény sikere. A végleges szöveg	122
IV. Újabb munkássága. Elbeszélések és értekezések. Politikai beszédei és satyrája: <i>A civilisator</i> . Színműírói munkássága. <i>Mózes</i> . Forrása és a tárgy epikai természete; politikai vonatkozásai. <i>A Tündéralom</i> . Madách betegsége és halála. Művének újabb kiadásai. Zichy rajzai. A fordítások és a színpadi átdolgozás. Követői és utánzói	184

- V. Az egykorú kritikák: Greguss és Szász Károly, Zilahy és Erdélyi véleménye. Arany helyreigazításai. Az első bírálatok tévedései egyenként és általában. A drámai költemény szabadságai. A mennyei és paradicsomi színek forrásai és alakítása. A vilá történelmi képek, hézagaik, a források. Az egyes színek drámai vonásai. A költemény tagoltsága. A színek kapcsolata egymás közt s a paradicsomi képekkel. Fogatkozások 236
- VI. A főszemélyek. Az Úr. Sátán; kétféle bibliai alakja s az irodalmi válfajok. Mephistopheles példája. Lucifer lényege; a történelmi színek igazsága; célja. Ádám; az emberiség, az örök ember és az egyén vonásai. Az erő megtestesülése; eszményhite; küzdelmei. Ádám és Lucifer egysége az emberi természetben. Éva; kortörténeti vonásai. A nő szerepe az életben s az egyes színek körében. A női lélek Janus-arca. Subjectiv vonások alakján 303
- VII. Az alapeszme. Az első magyarázatok. A földi és földöntúli élet eszméi. Az élet tartalma: küzdelem, eszme, haladás; az egyén és a tömeg, az egyén és a kor. Az élet viasza: a szerelem és a családi élet. A transcendentális kérdések. Madách természettani és vallásos, bölcséleti és történelmi eszméi. Irodalmi hatások: Rousseau, a pessimismus. Kor-áramlatok: materialismus és demokratia. Madách eszméinek kapcsolata életével, kiforrásuk költeményeiben. Fiatalkori és későbbi világnézlete, annak eredetisége s egysége 404

VIII. Föltett hasonlóságok, formai szabadságok s érték tekintetében: <i>Manfred</i> , <i>Heaven and earth</i> , <i>A világ színjátéka</i> . Tárgyi párhuzamok a bibliai színekre nézve: Metastasio <i>Abel halála</i> , Milton <i>Elveszett Paradicsom-a</i> , Doležal Ágost <i>Tragédiája</i> , Calderon auto-ja. Futó hasonlóságok a történelmi színeknél. Rokonság szerkezeti elemek dolgában Ahasvér mondájával, az álom Lessing <i>Faust-jában</i> , a látomás Shelley <i>Queen Mab</i> költeményében, conceptio és képsor Hugo Victor <i>Századok legendája</i> -ban. Kétségtelen hatás: Byron <i>Deformed transformed</i> és <i>Kain</i> cz. művei, Goethe <i>Faust-ja</i> . A kölcsönzött lényeges mozzanatok. Madách eredetisége, költői szépségei, maradandó becse	478
--	-----

Függelék:

Arany János kiadatlan két levele sztrégovai látogatásáról	555
Szász Károly megjegyzései <i>Az ember tragédiájára</i>	559
Irodalom	569

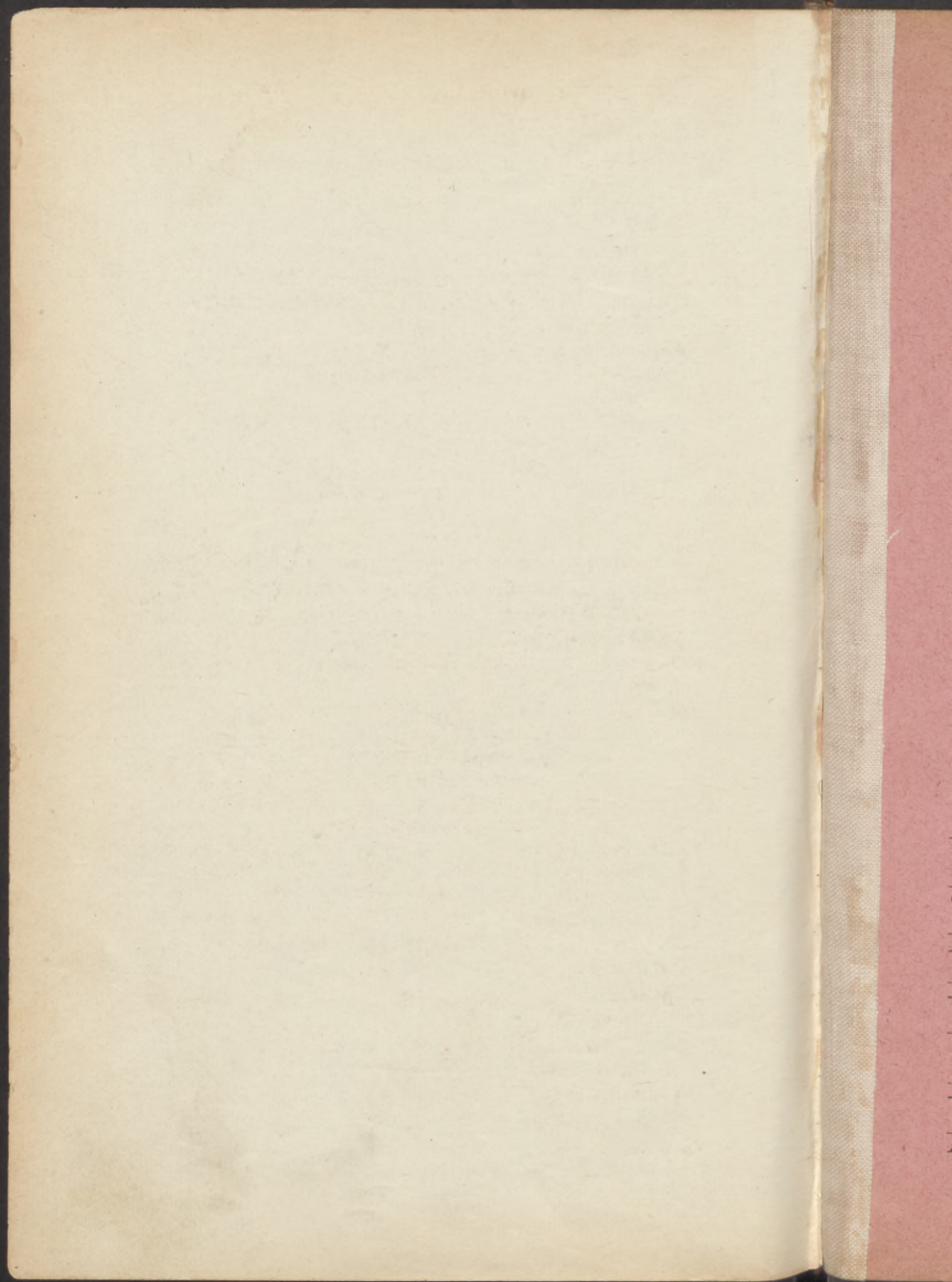
p

8

5

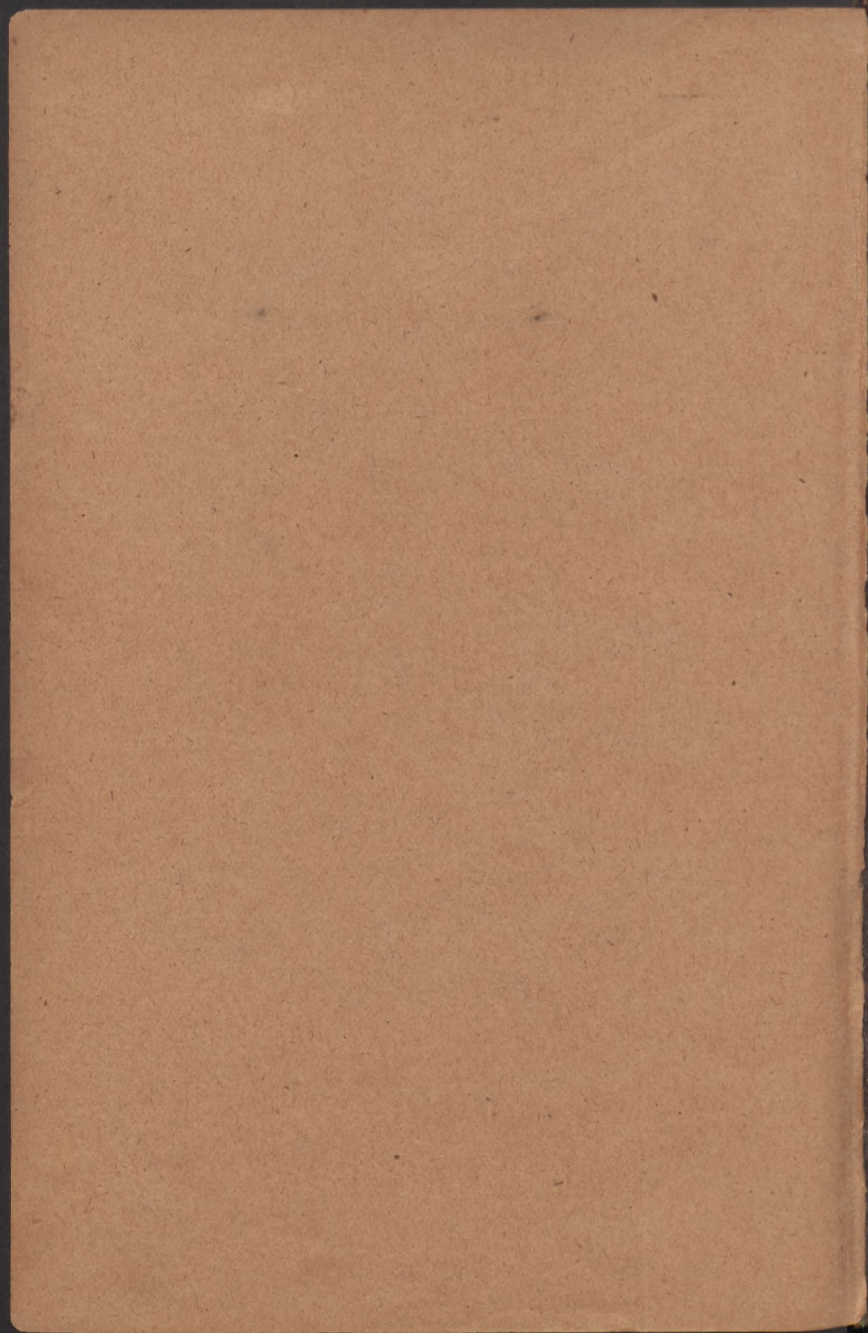
9

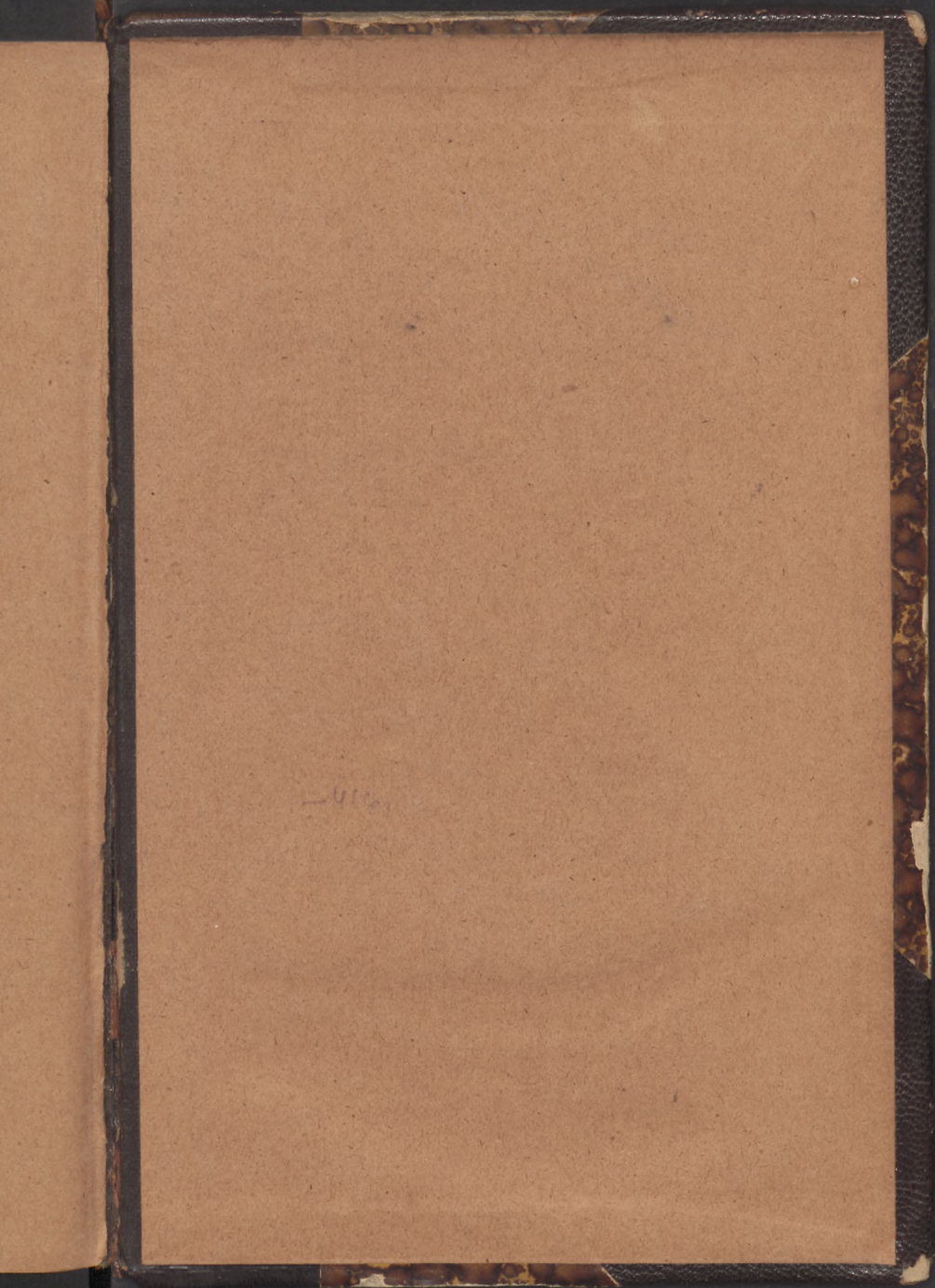
9

- Csató Pál* szépirodalmi munkái. Az író arczképével és életrajzával. Füzve 7 kor. 20 fill. Vászunkötésben 8 kor.
- Csiky Gergely. Két szerelem.* Szomorújáték 3 felv. A m. tud. Akad. a gr. Teleki alapítványból száz arannyal jutalmazta. Füzve 1 kor. 60 fill. Vászunkötésben 2 kor. 40 fill.
- Erdélyi János. Pályák és pálmák.* Füzve 6 kor. Vászunkötésben 7 kor. 20 fill.
- **Tanulmányok.** Füzve 6 kor. Vászunkötésben 7 kor. 20 fill.
- Euripides. A kyklops.* Satyrdráma. Fordította *Sikky Gergely.* Füzve 80 fill.
- Ferenczi Zoltán. Petőfi Sándor életrajza.* Három kötet. Füzve 13 kor. Vászunkötésben 16 kor. Félbörkötésben 20 kor.
- Fielding Henrik. Jones Tamás a talált gyerek.* Fordította *Szűry Dénes.*
I. kötet füzve 5 K. Vászunkötésben 6 K 60 f.
II. kötet füzve 5 K 40 f. Vászunkötésben 7 K.
III. kötet füzve 6 K 60 f. Vászunkötésben 8 K.
- Firdüsi Sahnáméjából. Szijavius.* Perzsából fordította *Radó Antal.* Füzve 2 kor. 40 fill. Vászunkötésben 3 kor. 60 fill.
- *Sahnáméjából. Zál és Rudabé.* Perzsából fordította *Radó Antal.* Füzve 1 kor. 40 fill. Vászunkötésben 2 kor. 40 fill.
- Goethe. Herman és Dorottya.* Az eredeti versmértékben fordította *Lehr Albert.* Füzve 1 kor. 50 fill. Vászunkötésben 2 kor. 20 fill.
- Gobineau gróf. A renaissance.* Történelmi jelenetek. Ford., előszóval és jegyzetekkel ellátta *Székelly István.*
I. kötet. Savonarola. — Cesare Borgia. Füzve 3 kor. Vászunkötésben 4 kor. 50 fill.
II. kötet. II. Julius. — X. Leo. — Michelangelo. Füzve 3 kor. Vászunkötésben 4 kor. 50 fill.
- Goncourt Edmond. A Zenganno fivérek.* Ford. *Szűry Dénes.* Füzve 2 kor. 40 fill. Vászunkötésben 3 kor. 60 fill.
- Gyulai Pál. Varjú István.* Elbeszélés. Füzve 2 kor. Vászunkötésben 2 kor. 80 fill.
- Haraszti Gyula. A francia lírai költészet fejlődése.* Füzve 2 kor. Vászunkötésben 3 kor. 50 fill.
- **Molière élete és művei.** Két kötet. Füzve 9 kor. Vászunkötésben 12 kor.
- Imre Sándor. A néphumor a magyar irodalomban.* Füzve 2 kor. Vászunkötésben 2 kor. 80 fill.
- **Irodalmi tanulmányok.** Két kötet. Füzve 9 kor. Vászunkötésben 12 kor.
- Katona Lajos irodalmi tanulmányai.* Két kötet. Füzve 12 kor. Vászunkötésben 15 kor.

- Keleti Gusztáv* művészeti dolgozatai. Füzve 8 kor.
Vászonkötésben 9 kor. 60 fill.
- Kielland L. Sándor. Garman és Worse.* Fordította
Ritók Emma. Füzve 3 K 80 f. Vászonköt. 5 K 40 f.
- Léray József* újabb költeményei. Füzve 3 kor. 20 fill.
Vászonkötésben 5 kor.
- *A műzsa búcsúja.* Költemények. Füzve 4 kor. Vászon-
kötésben 6 kor.
- Longfellow* költeményeiből. Makkabéus Judás, Pan-
dora és kisebb költemények. Fordította *Szász Béla.*
Füzve 2 kor. 80 fill. Vászonkötésben 4 kor.
- Lukács György.* A modern dráma fejlődésének
története. A Kisfaludy-Társaság Lukács Krisztina-
díjával jutalmazott pályamű. A vásárhelyi Wodianer
Arthur alapítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság. Két
kötet füzve 16 kor. Vászonkötésben 20 kor.
- Moore Tamás. Lalla Roukh.* Keleti rege. Angolból
ford. *Lehr Zs.* Füzve 3 kor. 20 fill. Vászonkötésben 4 kor.
- Péterfy Jenő* összegyűjtött munkái. A Kaszeli-ala-
pítványból kiadja a Kisfaludy-Társaság.
Három kötet. Füzve 14 kor. Vászonkötésben 18 K 50 f.
- Radó Antal.* A fordítás művészete. Füzve 2 K. 40 f.
Vászonkötésben 3 K 50 f.
- Ruskin John.* Szezámok és liliomok. Fordította
Farkas Klára. Felülvizsgálta *Hegedűs István.* Füzve
3 kor. Vászonkötésben 4 kor. 50 fill.
- Salamon Ferencz.* Dramaturgiai dolgozatok. A Ka-
szeli-alapítványból. Két kötet füzve 14 K. Vászon-
kötésben 17 K 40 f.
- Scheffel József Viktor.* Ekkehard. Történet a X. szá-
zadból. Fordította *Antal Géza.* Füzve 8 kor. Vászon-
kötésben 10 kor.
- Sebestyén Gyula.* A magyar honfoglalás mondái.
Millenniumi díjjal jutalmazott pályamű. I. kötet. Füzve
6 K. Vászonkötésben 7 K 60 f.
II. kötet. Füzve 6 K. Vászonkötésben 7 K 60 f.
- Taine H. la Fontaine.* Fordította *Gécze Sárolda.* A ver-
ses idézeteket fordította *Zempléni Árpád.* Füzve 4 kor.
Vászonkötésben 6 kor.
- Tennyson Alfred.* Király-idylljei. Ford. és bevezette
Szász Károly. Füzve 5 kor. Vászonkötésben 6 kor.
- Vadnai Károly.* Irodalmi emlékek. Füzve 6 K.
Vászonkötésben 7 K 60 f.
- *Elbeszélések* Füzve 4 K. Vászonkötésben 5 K 60 f.
- Vargha Gyula* költeményei. Füzve 4 kor. Vászon-
kötésben 6 kor.
- Váradi Antal.* Régi magyar színészvilág. Füzve
8 kor. Vászonkötésben. 10 kor.

.....
211.020

OSZK

VOINOVICH

ADÁCH IMRE

N. M.